

İSLAM ÜLKELERİNDE ANAYASA HAREKETLERİ (XIX ve XX. Asırlar)

Doç. Dr. Salih TUĞ

İslam Araştırmaları Enstitüsü
Edebiyat Fakültesi
İ. Ü.

İ R F A N Y A Y I N E V İ
Bâbıâli Cad. No: 50 — İSTANBUL

İrfan Yayinevi, No : 17

Ahmet Sait Matbaası
İstanbul ————— 1969

İÇİNDEKİLER

TAKDİM (M. Hamidullah)	9
MÜELLİFİN ÖNSÖZÜ	13
KISALTMALAR	16
GİRİŞ	17

BİRİNCİ BÖLÜM

İSLAM MEMLEKETLERİNDE ANAYASA HUKUKUNUN ORTAYA ÇIKIŞINDA ÖZEL ŞARTLAR	62

İKİNCİ BÖLÜM

İNGİLİZ TESİR SAHASI

I. Umumî Durum ve Bazı Mülâhazalar	72
1. Birinci Safha (ilk İdareler)	74
2. İkinci Safha (Mercantilism)	74
3. Üçüncü Safha (Liberalism)	75
4. Dördüncü Safha (Imperialism)	76
5. Beşinci Safha (Decolonization)	76
II. İngiliz Bağımlı Ülkeleri ve Buradaki Anayasa Müesseseleri ve Mevzuatı	
1. Bağımlı Ülkeler ve Nevileri	83
a) Koloniler	84
a ₁ . Settled (:fermanlı) Koloniler	85
a ₂ . Conquered (:meftûh) Koloniler	85
b) Protektoralar	85
b ₁ . Koloni Protektoralar	85
b ₂ . Protektora Altındaki Devletler	86

c) Manda Altındaki Ülkeler	87
d) Tröst (vesâyet altındaki) Ülkeler	87
2. Bağımlı Ülkelerde Anayasa Müesseseleri	88
a) Umumî Vâli(Governor)	89
b) Teşrii Meclis(Legislative Council)	90
c) İcrâ Meclisi(Executive Council)	91
d) İngiliz Parlamentosu(Imperial Parliament)	92
e) Diğer Bazı Anayasa Müesseseleri	92
3. Bağımlı Ülkelerde Anayasa Mevzuâtı	92
a) İngiliz Parlamentosu Kararları	93
b) Umûmî Vâliye Verilen Yetkiler	93
b ₁ . Letters Patent	93
b ₂ . Commission	94
b ₃ . Royal Instruction	94
b ₄ . Çeşitli Yetkiler	95
c) Anayasa Mevzuatının ilgâ, tâdil ve tebdîli	95

III. İngiliz Tesir Sahasına Dâhil Ayrı İslam Ülkelerinde Anayasacılık Cereyanları ve Müstakil Anayasa Mevzuâtı	96
1. Orta Şark	97
a) Aden	97
a ₁ . Aden Müstemlekesi	98
a ₂ . Aden Protektorası	103
b) Kuveyt	106
2. Cenubî Asya	110
a) Malaya	111
a ₁ . «Malaya Birliği» Teşkilâtı	115
a ₂ . «Malay Federasyonu» Teşkilâtı	118
b) Malaysia(Malaya, Sabah ve Saravak Federasyonu)	125
3. Afrika	126
Sudan	128

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

FRANSIZ TESİR SAHASI

I. Umumî Durum ve Bazı Mülâhazalar	139
II. Fransız İdaresi Altındaki Ülkelerde Anayasa Gelişmeleri	150
1. Şimalî Afrika Ülkeleri	150

a) Tunus	152
b) Cezayir	165
c) Fas	178
2. Fransız Batı ve Ekvatoryal Afrikası Müslüman Ülkeleri	188
a) Brazzaville Konferansı ve Teklifler	191
b) IV. Fransız Cumhuriyeti Kurucu Meclisi ve UNION FRANÇAISE(Fransız Birliği) Anayasası ...	193
c) V. Fransız Cumhuriyeti ve COMMUNAUTE Ana- yasası	198
d) Communauté'nin Hususiyetleri	205
e) Aza Devletler Anayasaları ve Hususiyetleri	207
e ₁ . Teşriî Organ	212
e ₂ . İcrâ Organı	212
e ₃ . İktisadî ve Toplumsal Konsey	213
e ₄ . Kazâ Organı	214
e ₅ . Partiler	214
e ₆ . Müşterek Demokrasi ve Cum- huriyet Prensipleri	215
e ₇ . Din ve Laiklik	215
e ₈ . İnsan Hakları ve Irk Ayırımı	216
f) Communauté'nin Dağılışı	216
g) Yeni Anayasalar	218

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

RUS TESİR SAHASI

I. Umumî Durum ve Bazı Mülâhazalar	221
1. Birinci Cihan Harbi Öncesi Kongreleri	224
2. Birinci Cihan Harbi ve Sonrası	230
3. Müstakil Müslüman Türk Devletleri	233
4. Siyasî Partiler	237
II. Sovyet Türk Cumhuriyetleri	239

BEŞİNCİ BÖLÜM

OSMANLI İMPARATORLUĞUNA BAĞLI ORTA ŞARK ÜLKELERİ

I. Umumî Durum ve Bazı Mülâhazalar	247
1. Devlet Tarafından Tanınan siyâsî Haklar	249
a) İdârî Muhtâriyet	250
b) Kabilevî Muhtâriyet	250

c) Dinî ve Hukukî Muhtâriyet	250
d) İktisadî ve Ticarî Muhtâriyet	251
e) Lisan ve Kùltür Muhtâriyeti	251
2. Halktan gelen Anayasa Hareketleri	253
a) Necd Teşebbüsü(Vahhâbîlik)	256
b) Mısır Teşebbüsü	257
c) Suriye - Irak Teşebbüsü	258
d) Panislamizm(İslam Birliği) Teşebbüsü	260
II. Osmanlı Devleti İçinde Muhtâriyet Cereyanları	263
III. Müstakil Arap Devletleri Kurulması Cereyanları	270
IV. Birinci Dünya Harbi Sonrası Orta Şarkda Fiilî ve Hukukî Yerleşiş ve Bu Devrenin Anayasa Meseleleri	275
V. 1920 — 1965 Yılları Arası Orta Şark Ülkelerinde Anayasa Hareketleri	284
1. Suriye	285
2. Irak	294
3. Ürdün	303
4. Saûdî Arabistan	309
5. Mısır	315
6. Libya	324
KARMA KELİME FİHRİSTİ	329
BİBLİOGRAFYA	333

İÇİNDEKİLER

TAKDİM (M. Hamidullah)	9
MÜELLİFİN ÖNSÖZÜ	13
KISALTMALAR	16
GİRİŞ	17

BİRİNCİ BÖLÜM

İSLAM MEMLEKETLERİNDE ANAYASA HUKUKUNUN ORTAYA ÇIKIŞINDA ÖZEL ŞARTLAR	62

İKİNCİ BÖLÜM

İNGİLİZ TESİR SAHASI

I. Umumî Durum ve Bazı Mülâhazalar	72
1. Birinci Safha (ilk İdareler)	74
2. İkinci Safha (Mercantilism)	74
3. Üçüncü Safha (Liberalism)	75
4. Dördüncü Safha (Imperialism)	76
5. Beşinci Safha (Decolonization)	76
II. İngiliz Bağımlı Ülkeleri ve Buradaki Anayasa Müesseseleri ve Mevzuatı	
1. Bağımlı Ülkeler ve Nevileri	83
a) Koloniler	84
a ₁ . Settled (:fermanlı) Koloniler	85
a ₂ . Conquered (:meftûh) Koloniler	85
b) Protektoralar	85
b ₁ . Koloni Protektoralar	85
b ₂ . Protektora Altındaki Devletler	86

c) Manda Altındaki Ülkeler	87
d) Tröst (vesâyet altındaki) Ülkeler	87
2. Bağımlı Ülkelerde Anayasa Müesseseleri	88
a) Umumî Vâli (Governor)	89
b) Teşriî Meclis (Legislative Council)	90
c) İcrâ Meclisi (Executive Council)	91
d) İngiliz Parlamentosu (Imperial Parliament)	92
e) Diğer Bazı Anayasa Müesseseleri	92
3. Bağımlı Ülkelerde Anayasa Mevzuâtı	92
a) İngiliz Parlamentosu Kararları	93
b) Umûmî Vâliye Verilen Yetkiler	93
b ₁ . Letters Patent	93
b ₂ . Commission	94
b ₃ . Royal Instruction	94
b ₄ . Çeşitli Yetkiler	95
c) Anayasa Mevzuatının ilgâ, tâdil ve tebdîli	95
 III. İngiliz Tesir Sahasına Dâhil Ayrı İslam Ülkelerinde Anayasacılık Cereyanları ve Müstakil Anayasa Mevzuatı	
1. Orta Şark	97
a) Aden	97
a ₁ . Aden Müstemlekesi	98
a ₂ . Aden Protektorası	103
b) Kuveyt	106
2. Cenubî Asya	110
a) Malaya	111
a ₁ . «Malaya Birliği» Teşkilâtı	115
a ₂ . «Malay Federasyonu» Teşkilâtı	118
b) Malaysia (Malaya, Sabah ve Saravak Federasyonu)	125
3. Afrika	126
Sudan	128

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

FRANSIZ TESİR SAHASI

I. Umumî Durum ve Bazı Mülâhazalar	139
II. Fransız İdaresi Altındaki Ülkelerde Anayasa Gelişmeleri	150
1. Şimalî Afrika Ülkeleri	150

a) Tunus	152
b) Cezayir	165
c) Fas	178
2. Fransız Batı ve Ekvatoryal Afrikası Müslüman Ülkeleri	188
a) Brazzaville Konferansı ve Teklifler	191
b) IV. Fransız Cumhuriyeti Kurucu Meclisi ve UNION FRANÇAISE(Fransız Birliği) Anayasası ...	193
c) V. Fransız Cumhuriyeti ve COMMUNAUTE Ana- yasası	198
d) Communauté'nin Hususiyetleri	205
e) Aza Devletler Anayasaları ve Hususiyetleri	207
e ₁ . Teşriî Organ	212
e ₂ . İcrâ Organı	212
e ₃ . İktisadî ve Toplumsal Konsey	213
e ₄ . Kazâ Organı	214
e ₅ . Partiler	214
e ₆ . Müşterek Demokrasi ve Cum- huriyet Prensipleri	215
e ₇ . Din ve Laiklik	215
e ₈ . İnsan Hakları ve Irk Ayırımı	216
f) Communauté'nin Dağılışı	216
g) Yeni Anayasalar	218

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

RUS TESİR SAHASI

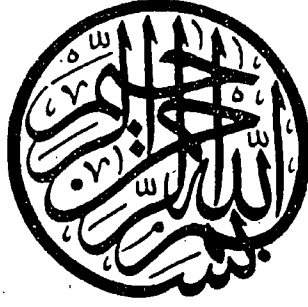
I. Umumî Durum ve Bazı Mülâhazalar	221
1. Birinci Cihan Harbi Öncesi Kongreleri	224
2. Birinci Cihan Harbi ve Sonrası	230
3. Müstakil Müslüman Türk Devletleri	233
4. Siyasî Partiler	237
II. Sovyet Türk Cumhuriyetleri	239

BEŞİNCİ BÖLÜM

OSMANLI İMPARATORLUĞUNA BAĞLI ORTA ŞARK ÜLKELERİ

I. Umumî Durum ve Bazı Mülâhazalar	247
1. Devlet Tarafından Tanınan siyâsî Haklar	249
a) İdârî Muhtâriyet	250
b) Kabîlevî Muhtâriyet	250

c) Dinî ve Hukukî Muhtâriyet	250
d) İktisadî ve Ticarî Muhtâriyet	251
e) Lisan ve Kùltür Muhtâriyeti	251
2. Halktan gelen Anayasa Hareketleri	253
a) Necd Teşebbüsü(Vahhâbilik)	256
b) Mısır Teşebbüsü	257
c) Suriye - Irak Teşebbüsü	258
d) Panislamizm(İslam Birliği) Teşebbüsü	260
II. Osmanlı Devleti İçinde Muhtâriyet Cereyanları	263
III. Müstakil Arap Devletleri Kurulması Cereyanları	270
IV. Birinci Dünya Harbi Sonrası Orta Şarkda Fiilî ve Hukukî Yerleşiş ve Bu Devrenin Anayasa Meseleleri	275
V. 1920 — 1965 Yılları Arası Orta Şark Ülkelerinde Anayasa Hareketleri	284
1. Suriye	285
2. Irak	294
3. Ürdün	303
4. Saûdî Arabistan	309
5. Mısır	315
6. Libya	324
KARMA KELİME FİHRİSTİ	329
BİBLİOGRAFYA	333

T A K D İ M

İstanbul Üniversitesi, 1954 yılında Edebiyat Fakültesine bağlı olarak İslam Araştırmaları Enstitüsünü açmasından sonra buraya 1957 de intisâp eden Salih Tuğ, ilk olarak «İslam Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı» konulu doktora tezini hazırlamış ve bu ona, ilmî araştırmalar alanında sağlam ve vaadkâr bir kariyer temin etmişti. Bunu müteâkip kendisi, okuyucuları tarafından takdirle karşılanan müteaddid neşriyatta bulunmuştur. İşte elinizdeki eser bunların sonuncusudur ki aynı kitap, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi tarafından bir «habilitasyon çalışması» olarak da henüz kabûl edilmiş bulunuyor (*). Bununla kendisi, bundan böyle Üniversitelerimizde tedrisat yapma yetkisi ile de mücehhez kılınmış olmaktadır: Allah muvaffak etsin!

Müellifin bu araştırması, muâsır tetkikler sâhasını içine aldığı kadar, tarih ve hukuku da ihtivâ etmektedir. Gerçekte, hassaten eserde ele alınan konu bakımından, pek hareketli bir devirde yaşıyoruz. Gelecek neslin okuyucuları için bu kitap, günümüz anayasa meseleleri hakkında hem-asır bir şâhit olacak ve onlar, içinde yaşanan vâkı'aları bir ilim adamının nasıl karşılayıp değerlendirdiğini göreceklere. Muhakkak ki bu, onlar için pek yüksek değeri olan bir müşâhede teşkil edecektir; çünkü okunan bu eser, esas tahsîli hukuk olan ve sâdece kendi yurdunda değil, gâyet zengin kütüphanelere sâhip Şimalî Amerika ve Avrupa gibi ülkelerde çalışmasını yürütmüş biri tarafından meydana getirilmiştir.

(*) Jüri hey'eti, Ord. Prof. Dr. Zeki Velidi Togan (İstanbul), Prof. Dr. Şakir Berki (Ankara), Prof. Dr. Tayyib Okıç (Ankara), Prof. Dr. Bülent Nuri Esen (Ankara) ve Prof. Dr. Şehabettin Tekindağ (İstanbul)'dan müteşekkildi.

Anayasa, bir Devletin faaliyetlerinin bütünüyle ilgilidir; diğer bir ifâdeyle, dâhilî olduğu kadar hâricî münâsebet ve meselelerde de bir milletin faaliyetlerini içine alır. Medineye Hicretini müteâkip çok geçmeden Hz. Peygamberin, bu şehirde kurmak istediği Devletin anayasasını teşrî etme işine el atması tesâdüflere bağlanamaz. Bu, sâdece İslâm tarihinde yer alan bir İslâm Devletinin ilk anayasası değil, aynı zamanda yeryüzünde de ilk yazılı anayasadır. Çok şükür ki bugün biz, bu anayasanın metnine sâhip bulunmaktayız. İşte pek haklı olarak Salih Tuğ, tetkikine, içerde arapça ve türkçe metinlerini bulacağınız bu anayasayı ilmî bir tahlile tabi tutmakla başlamaktadır ki bu yasa, anayasayla ilgili bütün çalışmaların esâsını teşkil eder. Zîra, Hz. Peygamberin Sünneti her zaman İslâmın temeli olmuş ve olmaktadır.

Müellifin tetkik altına almış olduğu devre(XIX ve XX. asırlar), eski dünyânın son bulup yeni bir dünyânın başladığı bir geçiş devresidir. Buna, — İkincisinin sonuncu olmasını dileriz — «Dünya Harpleri Devri» de denebilir. Günümüzde pek câlibi dikkat olaylar arasında yaşamaktayız: Birinci Dünya Harbinin hemen sonunda, beş yüz milyondan fazla müntesibe mâlik olduğu hesaplanan İslâm Câmî'asında, bir tek bile müstakil Devlet kalmamıştı. Halbuki aynı Câmî'a, evvelce, Afrika ve Asyada olduğu kadar, Avrupada da hakıyla kuvvetli Devletlere sâhip bulunuyordu. Sırasıyla, Türkiye, Afganistan, İran ve daha sonra diğerleri bağımsızlıklarını, Cezayir misâlinde olduğu gibi, bazen de tarihte hiç misli duyulup işidilmemiş pek kanlı mücâdele ve savaşlar sonucu elde etmişlerdir. Dikkati çeken olaylardan biri de, müstemleke idarelerini ellerinde bulunduran bazı müstevlîlerin, çatışma çıkarmadan ve zâhiren de pek bir sebep bulunmaksızın «mucizevî» diyebileceğimiz bir şekilde çekilip gitmeleridir.

Ancak, her şey bununla düzelmiş olmuyor: Esâsen müstemlekecilerin işgâlleri sırasında bu ülkelerle müstemlekeciler arasında meydana getirilmiş müesseseler, hâsıl olan zihniyet ve perçinlenmiş bağlar, öyle zararlı tohumlar ekmiştir ki bunlar, akşamdan sabaha kaldırılıp izâle edilebilecek nitelikde değildir. Batılılaşma ve eski «efendiler» karşısında «yeni müslüman» idârecilerin aşağılık duygularına musâb olmaları, dünya hâkimiyetini ele geçirmek için devrimizin süper - büyüklerinin çevirdiği entrikalar, vicdansız ve ruhsuz beynelmîlel kapitalistler tarafından meydana getirilen iktisadî baskı, şahsî hırslarını millî menfaatlara üstün tutan hürriyetini henüz elde etmiş kimselerde görülen kemâl ve olgunluk fıkdanı, bütün bunlar, bu İslâm ülkelerinde durmadan yenilenip birbiri arkasına mer'iyete konan anayasalarda inikâs edip gözükmektedir.

«Dünya Harpleri Devri» dediğimiz bu asırda, İslam ülkelerini üç ayrı sınıfta toplayabiliriz: Birinci zümreye, günümüze kadar olan devrede müstakil Devlet olma şahsiyetlerine kavuşanlar, İkinci zümreye, buna henüz kavuşmamış olanlar ve üçüncü zümreye de, aynı «mûcizevî» devrede ne yazık ki istiklâllerini kaybetmiş olanlar dâhil edilebilir.

İlk sınıfa, sadece ingiliz, fransız, ispanyol, hollanda v.s. müstemlekelerini değil, şimdiye kadar aslâ müstemleke idâresi altına girmemiş olan Türkiyeyi de katabiliriz. Bunlardan Pakistan şayet doksan yıl ingiliz işgâli altında kaldıysa, Endonezya üç asır yabancı işgâli altında kalmıştır. İran bile, «nufûz bölgeleri»ne ayrılmıştı ki onun siyâsî bütünlüğünü tamamen kaybetmemesinde, Ruslar ve İngilizlerin bu konuda vaktiyle, çok şükür ki aralarında bir anlaşmaya varamamaları âmil olmuş bulunuyor.

İkinci sınıfa, Ufa - Kazan'dan Kaşgar ve Yun - Nan'a kadar olan sahada yayılmış Orta Asya Müslüman Türk Câmî'alarını sokmamız lâzım geliyor. Üçüncü sınıfa sadece Filistin değil, aynı zamanda Siyâhî Afrikadaki muhtelif bölgeler ve Hindistan devleti tarafından hâlen askerî işgâl altında tutulan tâlihsiz Junagad, Haiderabad, Rampur, Bhopar, Babriawad v.s. bir düzine kadar Müslüman Devlet katılabilir.

Bu satırlarda her şeyden bahsetmemize imkân yoktur. Fakat işte gördüğünüz gibi, müellifimizin gerçekleştirdiği çalışma pek takdire şâyandır. Endonezya - Malaysia'dan Fas'a kadar bir düzineden ziyâde lisânın konuşulduğu ülkelerde, yerli kaynakları okuyup değerlendirmek hususunda onun karşılaştığı müşkiller gerçekten büyük olmuştur. Yine bu arada, her memleketin hususî meselelerini yerinde tetkik etmek lâzım geliyordu; bu meyanda, toplanan malzemeyi tanzîm ve kıymetlendirmek için zamâna ihtiyaç vardı. Kendisi bu konuda elinden gelen gayreti göstermiştir; okuyucu inşallah eserde umduğunu bulacaktır.

İstanbul, 1969

Prof. Dr. Muhammad HAMİDULLAH

MÜELLİFİN ÖNSÖZÜ

Hukuk ve onun tarihi, milletlerin içtimâî hareketlerini en iyi aksettiren sahalardan birini ve belki de başta geleni teşkil eder. Bunun esas dallarından biri olan «âmme hukuku», kül olarak bir cemiyetin ana yapısına tesir etmekte başta gösterilir. Tereddütsüz ifâde edebiliriz ki, bir toplumun tarihdeki içtimâî yapısının mâhiyet ve özünü göstermek isteyen bir araştırmacı, tetkikatında bu hukuk dalına da yer vermek mecburiyetinde kalacaktır.

Klasik konulardaki İslam araştırmaları yanında muâsır İslamların tetkiki ve gösterilmesi muhakkak ki birbirini tamamlar mahiyettedir. Tarihin her devrinde Doğu ve Batı, dâimî münâsebet halinde kalmışlardır. Dün Doğu kültür ve medeniyeti Avrupada Rönesansı doğuracak şartları Batıya temin ederken, bugün tarihin akışı içinde Batı, içtimâî her sahada Doğuyu etkisi altında tutmaktadır.

Bu arada içtimâî tesirlerden biri de hukukun âmme dalında cereyan etmektedir. Yâ kendi çevresine Doğudan tahsil, ticâret v.s. maksatlarla gelenler eliyle veyahut da muhtelif İslam ülkelerine askerî, iktisadî ve kültürel yollardan doğruca ulaşan Batı medeniyet ve kültürünün buralarda hâlen cereyan etmekte olan tesir ve nüfûzunun mahiyeti ve şartlarının tetkik ve tesbîti, muhakkak ki gelecek nesiller için çok mühim müşâhedeler temîn edecektir.

İslam ülkelerinde «anayasa hareketleri» şeklinde kendini XIX ve XX. asırlarda gösteren içtimâî hukukî olaylar, daha ziyâde İslam ülkelerindeki başlıca müstemlekeci devletlerin (İngiliz, Fransız, Rus) kendi koloni sahalarında doğrudan doğruya ortaya çıktığı gibi, Batının sahip olduğu tahsil, tâlim ve terbiye muhitleri eliyle de dolaylı yollardan İslam Doğusunda kendini göstermiş ve hâlen de göstermektedir. Her müstemlekeci ülkenin bu tesiri, kendi değişik âmme hukuku anlayış ve sistemiyle yakın bir alâkaya sahip olmuştur. Buna rağmen İslam ülkelerini anayasa alanında müşterek prensiplere iten içtimâî âmiller dahi hukukun bu dalının tekevvününde mühim roller oynamaktadır. Bunların en mühimmini, Batının ulaş-

tiğı iktisadî, kültürel ve teknik merhaleye en kısa zamanda en geniş çapta ulaşma arzu ve zorunluluğu teşkil eder ki Siyahî Afrika, Orta Şark, Cenubî Asya ve Uzak Şark İslam ülkelerinde yaygın olan bu temâyül, güdümlü demokrasi veya temel demokrasi ve sâir isimlerle anılan prezidansiel rejimlerin yürürlük kazanmasında başlıca âmiller arasındadır.

Umumiyetle İslam ülkeleri anayasalarında icrâ organının bugünkü üstün ve kuvvetli durumlarına bakarak, bu ülkelerin totaliter-militarist rejimlere kayacaklarını söylemek hemen mümkün görülememektedir. Bugün muhtelif müesseseleriyle birlikte teşekkül etmiş ve artık bir vâkı'a olan «dünya efkârı umumiyesi»ne ve bunun yanında, demokrasi ilkelerinin umumiyetle hâkim olduğu Batı muhitlerinin henüz bu İslam ülkeleri üzerindeki tesir ve nüfûzunun mevcudiyetine bakarak, «hukuk devleti» anlayışına dayanan anayasaların bu ülkelere er geç hâkim olacağını düşünebilmekteyiz.

Biz bu yöne hasredilmiş olan tetkikatımıza başladığımızda bu konuda toplayıcı ve etraflı araştırmaların henüz yapılp neşredilmemiş olduğunu müşâhede ettik. Şu kadar var ki, çalışmalarımızda bize yardımcı olan eserler arasında pozitif âmme hukukuyla ilgili kitap ve toplamalar, ayrıca İslam ülkelerinin içtimâî, iktisadî ve siyâsî yapılarına dair bilgi veren çeşitli eserler ve nihayet bazı ihtisas ansiklopedilerinde gözüken «anayasa»(= Dustûr) maddesiyle ilgili yazıların faydalı olduğunu zikredebiliriz. İslam ülkelerinde doğrudan doğruya anayasa hareketlerini ve gelişmelerini sosyolojik bir açıdan ele alan eserler henüz neşredilmemiştir. Konumuz ise, bütün İslam ülkelerini içine alacak şekilde geniş tutulmuştur. Biz bu şartlar altında çalışmalarımızı, a) İngiliz, b) Fransız, c) Rus tesiri altında kalan ve nihayet d) çeşitli tesirler altında gelişen ve vaktiyle Osmanlı İmparatorluğuna bağlı Orta Şark ülkeleri olmak üzere dört zümrede teksif ederek yürüttük ve bu zümreler içinde yer alan bütün İslam ülkelerini teker teker göstermek yerine, çalışma hudutlarını aşmamak maksadıyla bunlar arasından tipik örnekleri seçmekle iktifâ ettik.

Elimizde mevcut tetkik edilmesi gerekli malzeme ve eserlerin büyük bir çoğunluğunun konumuzla doğrudan doğruya ilgili bulunmaması sebebiyle, bunlar üzerinde lüzumlu değerlendirmeyi yapabilmek için nisbeten uzun bir zaman sarfetmek icab etmiştir. Hasaten bu geniş malzeme ve eserler üzerindeki tetkikatımızı, başta İstanbul, Ankara ve Erzurum şehirlerindeki üniversiteler kitaplıkları olduğu halde, yurdumuzu çeşitli kütüphanelerinden ve bu meyan da çalışmamızı bir yıl boyunca burs tahsis etmek lutfunda bulunmak suretiyle desdekleyen Kanadanın McGill Üniversitesinde

müesses İslam Araştırmaları Enstitüsü(Institute of Islamic Studies) kütüphanesinden ve diğer Şimâli Amerika kitaplıklarından faydalanma suretiyle yürütmüş bulunuyoruz.

Çalışmalarımız esnasında, anayasa metinlerinin ve bunlarla ilgili malzemenin temini için kendilerine müracaat ettiğimiz muhtelif İslam ülkeleri Hükûmetleri ile bunların Ankara temsilciliklerinin gösterdiği lûtufluk alâka ve gayretler, muhakkak ki bizim için bu çalışmamızda müşevvik bir rol oynamıştır. Bunlardan ayrı olarak, bize bir yıl müddetle bir «araştırma bursu» tahsis etmek suretiyle bazı müşkillerimizin hallinde yardımcı olan İlim Yayma Cemiyetini hayırla yâdetmek gerekmektedir.

Bir takdim yazısı yazmak suretiyle de bizi yolumuzda her zaman olduğu gibi teşvik ve teşcî etmek lûtfunda bulunan hocam Prof. Dr. M. Hamidullah'a ne kadar teşekkür etsek azdır. Nihâyet bu çalışmamızın başılıp bir an evvel efkârı umûmiyeye arzedilmesi için bütün imkânlarını seferber eden İrfan Yayınevi ve Ahmet Sait Matbaası mensuplarının iyi niyet ve titiz mesâisini şükranlarımla yâdedirim.

İstanbul, 1969

Dr. Salih TUĞ

KISALTMALAR

Adı geçen eser	...	a.g.e.
Bakınız	...	bk.
Cilt	...	C.
Hicri yıl	...	H.
Madde	...	md.
Mukayese ediniz	...	muk. ed.
Numara	...	No.
Sahife	...	s.
Sayı	...	sy.

(Kitab metninin icâb eden yerlerinde « ق »
harfi mukabili, Q, q kullanılmıştır)

GİRİŞ

Batının asırlar süren mücadeleler sonucu başardığı Rönesans hareketi karşısında ister istemez kendi vaziyetini tayin ve tesbit zorunluluğunu hisseden Doğu âlemi, özellikle XIX. asırda şu veya bu muhitte kesif bir şekilde başlayan bir inkılâplar zincirine sahne olmuştur. Siyasî, askerî, ilmî, idarî, iktisadî ve daha birçok inkılâp konularının yer aldığı bu zincirde en önemlisi, bütünü içine alıp onlara gerekli vasatı hazırlama imkânını bahşeden «Devlet idâresi» ile ilgili inkılâp olmalıdır ki bunun bir dalı da şüphesiz bugün «anayasa», dün «kanunu esasî», «teşkilâtı esasiye kanunu» veya özellikle Arap ve İslam memleketlerinde umumiyetle «Dustûr» diye anılan âmme hukuku sahasıdır.

Bütün hukuk dalları arasında içtimaî yapı ve bu yapının gelişmesi ile en yakın ilgiye muhakkak ki «anayasa hukuku» sahiptir. Bir millet ve toplumun içtimaî vasat ve şartları tetkik edilip bunun bütün halinde ilmî ve rasyonel değerlendirilmesi yapılırken daha ziyâde bu hukuk sahasının ele alınıp gösterilmesi icap etmektedir. Bir milletin siyâsî ve medenî gelişmesinden en ziyâde müteessir olan muhtelif hukuk sahalarının başında anayasa hukuku gelmektedir. Bu böyle olduğu gibi, mukabil olarak bir anayasa hukuku tarihçisi de bir cemiyetin içtimaî, kültürel ve sâir konulardaki gelişmesini tâkip edip göz önüne almaksızın tetkikatını sağlam ve belirli temellere oturtma imkânına sahip olamayacak ve yaptığı çalışmanın ilmîliği dâima şüpheli kalacaktır¹.

Şurası bilinen bir hakikattir ki, hangi devirde olursa olsun ve hangi medeniyeti temsil ederse etsin Doğu ile Batı, geriye doğru tarihin tesbit edebildiği bütün asırlar boyunca siyâsî, askerî, kültürel, ticarî ve nihayet dinî sahalarda devamlı surette temas halinde

1. Kubalı, H. N., *Esas Teşkilat Hukuku Dersleri*, İstanbul 1959, s. 24-25.

kalmıştır. Bu olağanlığa mukavemet edenlerin hareketleri ise belli gerçeklerin inkârından öteye geçemediğinden muvakkat olmaya mahkûm olmuş ve bu olağanlık asırlar boyunca gele gele İslam-Hristiyan Dünyası için de hükmünü icra etmiş ve başlangıçta Doğunun geliştirdiği medeniyet ve hümanizmin kanatları altında Rönesansını ikmal etmiş olan Batı, bu defa hassaten XIX. asırdan itibaren modern anlayış, idare, hukuk ve her nevî içtimai müesseseleriyle İslam Doğusunu iyice tesiri altına almaya başlamıştır.

Bu tesir, Batı Rönesansının gelişmesi üzerinde Anadolu, Sicilya, Şimali Afrika ve özellikle Endülüs üzerinden, İslam muhitlerinde gelişen ilimlerin Bütün Orta Çağ boyunca Batıya İslamlar tarafından ulaştırılmasının² âdeti bir şükür ifadesi olmuş ve İslam ülkelerini her konuda, bütün mukavemetlere rağmen, sarmıştır.

İlk inkılâplar askerlik ilmi sahasında da olsa, kendini başlangıçta Osmanlı ve kısmen de Mısır içtimai vasatında göstermiş ve Doğu-Batı rekabeti muvacehesinde ilk ıslah tedbir ve teşebbüslerine hassaten XIX. asırdan itibaren Osmanlılar tarafından kalkışılmış ve o devir için inkılâp manasını taşıyan ilk içtimai-hukukî ve teknik müesseselerin temelleri onlar tarafından atılmış ve bu muhitten taşarak diğer İslam ülkelerinde yeniden filizlenmeye yüz tutmuştur³.

1648 Westphalia Barışını takip eden asırlarda bilhassa Avrupa'da hasıl olan siyasi değişiklikler, coğrafi keşifleri takip eden tetkik seyahatları, iskânlar ve fetihler Avrupa medeniyetini yeni kıt'lara yayma imkânını yaratmış, ticarî ve siyasi münasebetler Doğu ve Batı arasında her bölgede kendini göstermeye başlamıştır⁴. Nasıl ki Hugo Grotius(1583 - 1645)'un Batıda temellerini attığı Devletler Hukuku, 1648 den sonra bilhassa Avrupa devletlerinin yeryüzüne yayılmasıyla âlemşümûl bir mahiyet kazanmaya başladıysa, sonraki asırlar zarfında Batıda gelişme yoluna giren anayasacılık cereyanı da aynı yayılma sahalarında, imkânların müsaadesi nisbetinde, iler-

2. Sir Steven Runciman, «Avrupa Medeniyetinin Gelişmesi Üzerindeki İslami Tesirler», *Şarkiyat Mecmuası*, III, İstanbul 1959; Sarton George, *Introduction to the History of Science*, Baltimore 1950, Vol. II, part I-II(12. ve 13. asırlar); Adnan Adivar, *İslam Ansiklopedisi*, C. I., «Mukaddime»; Sigrid Hunke, *Allahs Sonne über dem Abendland*, Stuttgart 1960, s. 109 ve müt. (Fransızca tercümesi, Paris 1963, s. 117 ve müt.).
3. Daha fazla malûmat için bak.: Mardin, Şerif, *The Genesis of Young Ottoman Thought*, Princeton 1962, III.-V. kısımlar; Berkes, Niyazi, *The Development of Secularism in Turkey*, Montreal 1964, s. 23-45 ve 89-132; Lewis, Bernard, *The Emergence of Modern Turkey*, London 1962, s. 40-126.
4. Smith, H. A., *Devletler Hukuku Değişme Yolunda*, İstanbul 1947, s. 11.

ki bölümlerde tafsîlâtıyla göreceğimiz gibi, bir hukuk sistemi olarak kendini kabul ettirme ve Doğu ülkelerinde yürürlük kazanma imkânını elde edebilmiştir. Hassaten bu tesir, değişen dünya şartları muvacehesinde kendini XX. asrın ilk yarısında o kadar çabuk ve derinlemesine hissettirmiştir ki, bazılarına göre bu, eski ölçülerle beş yüz senelik bir zamanın temin edebileceği bir tesir ve nüfuza muâdildir denebilecek bir dereceyi bulmuştur ⁵.

Nitekim ticarî ve askerî maksatlarla Orta Şark, Afrika, Cenubî Asya sahil memleketlerine ve içerdeki İslam ülkelerine yayılan avrupalı müstemlekeci devletler, tabiatıyla buralara kendi lisan, kültür ve eğitim müesseselerini de götürmüşlerdir. Buna inzimâmen bu müstemleke ahâlisinden Avrupa muhitlerinde yetişmiş ve Batı kültür, medeniyet ve anlayışına ulaşmış olan kimseler de eksik olmamıştır. Böylece Batı dilleri bu ülkelerde halkın da konuştuğu bir dil haline gelmiş ve gerek yazılı ve gerekse şifahî yoldan Batı kültürü en kısa ve en kolay şekilde bu memleketlere nüfûz etmiştir. Neticede XIX. asırdan itibaren teksîfi olarak Batının siyasî, fikrî ve iktisadî tesirleri, bütün bu ulaşılan İslam ülkelerinde asrın ilk yarısına kadar olan devre içinde halk kütlelerine malolmuş ve bu milletlerin istiklâllerini elde etmelerinde ve kendi kendilerini yeni hukukî nizamlar dahilinde idare etmelerinde büyük tesirler îka etmiştir ⁶.

Filhakika anayasa hukuku sahasında devlet iktidarını kayıtlama istîdâdını gösteren ilk hareket, tedbir ve kararlar Osmanlı İmparatorluğu muhitinde XIX. asrın ilk yarısında esâsen kendini göstermiş bulunuyordu ⁷. Bu muhitte siyâsî formasyonunu elde eden Tunuslu Hayrettin Paşa ⁸ vasıtasıyla Tunusda bir anayasa (Dustûr) hareketi daha 1856 da, ilk defa olmak üzere bir İslam memleketinde kendini

5. a.g.e., s. 4.

6. Daha fazla malûmat için bak: Brecher, M., *The New States*, London 1963, s. 20 ve müt.

7. Biz bu tetkikimizde Türkiye dışındaki İslam ülkelerini esas hedef ittihaz ettiğimizden, Türk âmme hukukundaki XIX ve XX. asırlarda girişilen reformlardan bahsetmeyeceğiz. Bunlar hakkında şu gibi eserlerde kıymetli malûmat bulunmaktadır: Okandan, R. G., *Amme Hukukumuzun Ana Hatları*, İstanbul 1959; Berkes, N., *The Development of Secularism in Turkey*, Montreal 1964; Mardin, Şerif, *The Genesis of Young Ottoman Thought*, Princeton 1962; Lewis, Bernard, *The Emergence of Modern Turkey*, London 1962.

8. Hayrettin Paşanın hayatı ve yetiştiği muhit için bak: Şerif Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought*, Princeton 1962, s. 385 ve müt.; Ahmed Emin, *Zu'amâ' ul-İslâh fî 'Asr 'il-Hadîs* Kahire 1948, s. 146-183; Hassan Saab, *The Arab Federalists*, Djambatan 1958, s. 193-194.

göstermiş⁹ ve bu hareket, aynı Hayrettin Paşanın gayret ve çalışması neticesi, 1861 de Devlet iktidarını kayıtlayıcı ilk Tunus anayasasının ilâmyla mevzû ve müşekkel bir vesika olarak Şimalî Afrikada ilân edilip yürürlüğe konmuştur¹⁰. Esasen «**Muqaddemetu Ahkâm' il-Mesâlik fî Ma'rifet' il-Memâlik**» adlı bir de eser yazmış olan aynı Hayrettin Paşa, İslam ülkelerinin ıslâhı ve kalkındırılması için Avrupa memleketlerinde tatbik edilen ve Şûrâyâ dayanan Hükûmetler tesis etmeleri tezini savunmakla dikkati çekmiştir; ona göre bu hareket İslam Peygamberinin kendi tatbikatındaki (yani Sünnetindeki) duruma da muvafık olacaktır¹¹.

**

Bu sahada ilk ihtiyaç ve kıpırdanmalar İslamlar arasında Osmanlı muhitinde görölse bile, Tunusun ileri görüşlü siyâset adamları tarafından XX. asrın ikinci yarısında açık ve belirli bir tarzda fiilen başlatılan mezkûr «anayasa hareketi», acaba müteakip seneler boyunca hangi şartlar altında ve ne gibi bir seyir takip ederek zamanımıza kadar diğer muhtelif İslam ülkelerinde de gelişmiş ve hassaten Birinci ve İkinci Dünya Savaşlarından sonra hangi belirli istikametlere doğrulmuş ve ne gibi tesirler altında bugünkü şekline bürünmüştür?

Beşer topluluklarında hümanist cereyanların Yeni Çağda en belirli tezahürlerinden biri olarak Devlet iktidarlarının çeşitli vasıta ve müesseselerle takyît ve tahdît edilmesini gösterebiliriz. Esasen bu mevzua giren kayıtlar, Rönesansdan evvel de çeşitli cemiyetlerde, dinî, örfî veya ahlâkî şekil ve müeyyidelerle kendini göstermeye çalışmışsa da bunun Rönesansdan sonraki büründürüldüğü şekil, bütün kanunların ve iktidarların üstünde, hepsine şâmil ve âmir anayasa metinleri vaz'etmek ve bunları toplumda yürürlüğe koymak tarzında olmuştur. Filvâki Amerikan ve Fransız İhtilâllerine gelinceye kadar «anayasa» (= Constitution) terimi, hiçbir yazılı vesikada istilâhî manada yer almamış bulunmaktadır. Bu terimi ilk olarak amerikalılar 1787 tarihini taşıyan ve Hükûmetin tesis ve iş-

9. Zartman, I. W., *Govern. and Pol.*, London 1964, s. 66-67; E. I., (II. baskı), «Dustûr» maddesi, s. 654.

10. Alâl al-Fasî, *The Independence.*, Washington 1954, s. 42 ve müt; Zartman, I. W., *Govern. and Pol.*, London 1964, s. 66-67; *Dustur, a Survey of the Constitutions of the Arab and Muslim States*, Leiden 1966, (Tunis Bölümü); daha fazla bilgi için bk. Şerif Mardin, *a. g. e.*, s. 385-95.

11. Hassan Saab, *The Arab Fed.*, Djambatan 1958, s. 193-4; Ahmad Emin, *Zu'amâ' ul-İslâh.*, Kahire 1948, s. 158 ve müt.

leyişini tanzim eden bir vesikada kullanmışlardır. Bu vesikada aynen şöyle denmektedir: «...Biz Birleşik Devletler halkı, Amerika Birleşik Devletleri için bu anayasayı(= constitution) vaz' ve tesis ederiz»¹². Ancak gerek «anayasa» teriminin kullanılışı ve gerekse yazılı bir metnin vazedilişine bakarak biz bu anayasa hareketinin yeryüzünde XVIII. asırdan itibaren zuhûr ettiğini söyleyemeyiz. Şurası bilinir ki, kaideten Devlet iktidarlarını tahdit gayesini güden anayasalar, dar manada nazarı itibara alındıklarında yazılı bir metin veya metinler mevzu bahis olabilecektir¹³. Geniş manada ise, Devlet iktidarlarının takyidinde, Hükûmetin tesis ve teşkilinde veya işleyişinde yazılı bir takım teşriî metinlerin mevcudiyetine bakılmaz; bu konulara temas eden örf ve âdet veya tatbikat nazarı itibara alınır¹⁴. Bunun bilinen meşhur misalleri İngiliz ve İsviçre anayasalarıdır ki¹⁵ bir teâmül müdevvenatından ibarettir¹⁶. Bu arada günümüz müstakil İslam ülkelerinden Saudi Arabistan resmî otoritelerinin ifade ettiklerine nazaran¹⁷, bu memleketin legal bir anayasası mevcut değildir. İfade edildiğine göre Kur'an metni ve diğer Şerî hukuk kaynakları esas alınmak üzere geliştirilen tatbikat ve teâmül, isdâr edilen Kraliyet kararnameleriyle birlikte bu ülkenin anayasa müdevvenâtı olarak telâkkî edilmektedir (bk. ilerde Saudi Arabistan bahsi).

Diğer hukuk dallarına kıyasla, anlaşılacağı gibi hayli genç bir mâziye sahib ve Batıda gelişen anayasa hukuku üzerinde müteaddit çalışmalar yapılmış ve eserler verilmiş olmakla beraber umumiyetle anayasacılığın(constitutionalism) tarihî hudutlarını tesbit ve bunun gelişmelerini nihaî ölçülerde göstermek için girişilmiş çalışmalar, batılı anayasa tarihçileri tarafından kifâyetsiz ve gâyet mahdut karşılanmakta ve ayrıca müstakbel anayasacılık adımlarının isâbetle atılabilmesi için bunun yapılmasının zaruretiine işâret edilmekte-

12. Wheare, K. C., *Modern Constitutions*, 1951, s. 3.

13. Legal anayasalar; en belirli misali Amerika Birleşik Devletleri ve Fransız anayasalarıdır.

14. Extra-Legal anayasalar.

15. Her ne kadar 1653 de Cromwell tarafından İngilterede 42 maddelik bir anayasa mer'iyete kondu ise de bu metin 1660 da II. Charles tarafından ilgâ edilerek yeniden teamüli anayasa sistemine dönülmüştür(H. N. Kubalı, *Esas Teşkilat Hukuku Dersleri*, İstanbul 1959, s. 35 ve muk. ed. Headlam-Morley, *The New Constitutions of Europe*, London 1928, s. 32-34.

16. Wheare, K. C., *Modern Const.*, 1951, s. 1-5.

17. Saudi Arabistan Hükûmetinden Ankara Elçilikleri eliyle şahsan aldığımız 16. XII. 1965 tarihli cevabî resmî bir yazı nezdimizde mahfuzdur. Ayrıca bak. Amos Peaslee, *Constitutions of Nations*, C. II., s. 263-276.

dir¹⁸. Bununla beraber bu işin zorluğuna ve bâkirliğine dikkati çeken müellifler eksik değildir¹⁹. «Anayasacılık» tabiri bilhassa amerikalı hukukçular tarafından kullanılan bir terim olarak bilinir. Yine onlardan biri tarafından anayasacılığın tarihi hudutları içinde tetkiki ve gösterilmesinin zarûretine 1938 yılında şu cümlelerle işaret edilmiştir: «Anayasacılığın genel prensiplerini incelemek için çok müsâit bir zamanda yaşıyoruz. Zira anayasacılık prensibi, uzun tarihinin belki de hiç bir safhasında bugünkü kadar tartışma konusu olmamış ve kendisine yapılan hücumlar hiçbir zaman bugünkü kadar ısrarlı ve tehdit edici olmamıştır. Bugün dünya, bir yandan kanuna dayanan bir hukuk düzeni, diğer taraftan daha sür'atli ve neticeli görünen kuvvet tezâhürleri arasında çalkalanıp duruyor. Bu iki kutup arasında bir tercih yapmak mecburiyetindeyiz ve bu seçmenin çok yakın bir gelecekte yapılması zarurîdir. Sonunda varacağımız karar, ister hukuk düzeni isterse kuvvet lehinde olsun yapılacak seçmenin şuurlu olabilmesi için anayasacılığın tarihini (zira kuvvetin tarihi yeter derecede açıktır) yeniden gözden geçirmek, geçmişteki eserlerini değerlendirmeye çalışmak ve buna karşı ileri sürülen kuvvetlerin mahiyet ve etkilerini göz önünde bulundurmak daha doğru olur»²⁰.

Amerikalı hukuk tarihçisi McIlwain'in yukarıda naklettiğimiz otuz yıl evvel söylenmiş sözleri, o günün şartları altında ne kadar isabetle söylenmiş ve İkinci Dünya Harbinden sonra beynelmilel sahada ayrı ülkelerde «hukuk düzenine» dayanan rejimlerin gelişip yayılması için tedbirler alan milletler arası teşkilatların faaliyetlerinde bu neviden hukuk tarihi çalışmalarının önemi ne kadar açıkca anlaşılmışsa, aynı şeyin İslam camiaları ve ülkeleri için de aynı derecede ehemmiyetli olduğu düşünülmelidir. Belirttiğimiz şekilde, bugün Batı muhitlerinde kabul edilmektedir ki, anayasacılık tarihi gibi teferruatlı ve teknik bir konunun, hassaten sosyolojik gelişme ve inkılâplarla yakın bir ilgiye sahip âmme hukuku dallarının tetkiki, birçok bakımlardan zorluk ve güçlüklerle mâruzdur. Yine batılı anayasa tetkikçileri tarafından kabul edilen noktalardan biri de Batıda gelişen anayasaların ve anayasa prensiplerinin tekâmülünü gösteren, bunun içtimaî gelişme vasatı içinde arzettiği özelliklerden bahseden — bazı ferdî gayretler olmakla beraber — toplu bir kitap

18. Carl J. Friedrich'in bu noktadaki fikri için bak. Flanz, G. H., XIX. Asır Avrupasında Anayasa Hareketleri, Ankara 1956, s. 7-8.

19. Flanz, G. H., XIX. Asır Avrupasında Anayasa Hareketleri, Ankara 1956, s. 6.

20. Flanz, G. H., XIX. Asır Avrupasında Anayasa Hareketleri, Ankara 1956, s. 5-6.

yazmak mümkün olamamıştır ve bu iş bir tek araştırmacının ferdi gayretiyle gerçekleştirilemez²¹. Carl J. Friedrich'e göre anayasacılığın zuhuru, «modern âlemin bir eseri olarak» tavsif edilmelidir. Ona nazaran bu hareketin tarih boyunca gelişmeleri muhakkak araştırılıp gösterilmelidir: «Genel olarak anayasacılığın ve özel olarak da anayasacı demokrasinin doğuş ve gelişmesinin şartlarından daha önemli bir tetkik konusu bulunamaz»²².

Durum bu tarzda karşılanmakta ve bol malzeme ve çok sayıda araştırmacı çevresine sahip Batı muhitinde — sırf Avrupa ve Amerika anayasalarını nazarı itibara alan — bu sahanın aydınlatılması, uzun vâdeli ve belki birkaç nesil boyunca girişilecek çalışma şartlarına bağlanırsa, acaba yayıldıkları kıt'aların genişliği ve hasseten II. Dünya Harbinden sonra adedleri hiç de Batı muhiti devletlerinden aşağı düşmeyen İslam çevresi devletlerinin²³ bir anayasacılık tarihini göstermek ve bu hukukî gelişmenin muhtelif iç ve dış tesirler altında son süratle gelişen bir içtimaî-kültürel vasat ile ilgi ve münasebetini belirtmek, herhalde en aşağı Batı için mevzubahis zorluk ve güçlükler kadar güçlüğe ve uzun vadeli çalışmalara ihtiyaç gösterir niteliktedir. Muhakkak ki anayasa hareketlerini tetkik, sadece bu hareketlerde varlık kazanan anayasa metinlerini tetkike inhisar etmemelidir ve etmemektedir. Esas teşkilat hukukunun sosyal ilimler arasında yer alması dolayısıyla bu tetkik konusunun ayrıca tarih, sosyoloji, iktisat, sosyal psikoloji, siyâsî ilimler ile yakın bir alâkaya sahip olduğu hakikatı kabul edilmelidir. Bunlar aynı usulleri yani dedüktif metod yanında endüktif metodu da kullanırlar. Netice itibariyle bir ülkenin anayasa hareketleri tetkik edilirken o cemiyetin içtimaî, kültürel ve sâir şartları da göz önüne alınacaktır²⁴. Ancak şurası gözler önündedir ki, İslam ülkeleri XIX. asır boyunca XX. asrın ilk yarısı esnasında «hukuk düzeni»ne dayanan veya «kuvvete» dayanan siyâsî rejimler ve hükûmet düzenleri arasında bocalamış ve bocalamakta ve bu sahadaki tatbikatın İslam ülkelerinde Batıya nazaran eski ve derinlemesine bir mâziye sahip

21. Her halde bundan maksat, muhtelif araştırmacılar tarafından çeşitli çalışmalar yapıp eserler verilmedikçe ve bunlar yanyana getirilip hep birden nazarı itibara alınarak bu sahada mücmel eserler verilmedikçe bu konunun aydınlığa kavuşamayacağını belirtmek olmalıdır (bk. Flanz, G. H., *XIX. Asır Avrupasında Anayasa Hareketleri*, Ankara 1956, s. 6).

22. Flanz, G. H., *XIX. Asır Avrupasında Anayasa Hareketleri*, Ankara 1956, s. 7-8.

23. Massignon, L., *Annuaire du Monde Musulman*, Paris 1955; *The Europa Year Book*, London 1966.

24. Kubalı, H. N., *Esas Teşkilat Hukuku Dersleri*, İstanbul 1959, s. 24-25.

olmaması neticesi daha bir müddet de bocalamakta devam edeceğe benzemektedir. Ancak şunu ifade etmek bir gerçeğin gösterilmesi bakımından mühimdir ki bugün çoğu İslâm ülkesinde «hukuk» ve «kuvvet» düzeni arasındaki bu savaş ve mücadele, bazı iç ve dış tehdit ve tehlikelere maruz bulunsa bile, hukuk düzeninin bu ülkeler Devlet nizâmında hâkim olması şeklinde gelişmektedir. Bu suretle kuvvete dayanan düzenden uzaklaşıldığı gibi, iktidarın kötüye kullanılmasına karşı İslam âmme hukukunda üzerinde ısrarla durulan, ferdin manevî bütünlüğünden ve onu dinden ve ahlâktan mülhem kayıtlarla (iç tahditler) bağlı tutan Devlet düzeni — şüphesiz muayyen bir ölçü dahilinde — yerini, Batıda gelişen teminat müesseseleri vasıtasıyla anayasacılık ve garantiler sistemine doğru terketmektedir. Günümüzde henüz Batı ülkelerinde bile çatışma halinde bulunan ve ferdiyetçi - ruhçu telâkkilerle bunun zıd temayülünü teşkil eden maddeci telâkkiler mücadelesinin ilerki zaman zarfında takip edeceği seyre göre İslam ülkelerinde Devlet düzeni, muayyen bir muvazeneye kavuşmuş olarak kendi nihai şeklini alacak ve neticede ya «hukuk» veyahut da «kuvvet»e dayanan Devlet rejimleri bu ülkelerde kendini gösterebilecektir.

*
**

Hayli uzun sayılabilecek bir devreyi içine alacak şekilde, çok değişik ülke ve içtimai yapılarda anayasa hareketleri ve anayasacılık temayüllerinin tarihî yönden karakterini gösterme ve bir tarihçi sıfatıyla bu girift yapıyı tarihî-içtimai hudutlar dahilinde belirtmenin arzettiği güçlük, bu meseleye muhakkak ki el atmamayı icab ettirmez. Girişilecek böyle bir tetkik, hassaten sırf anayasa metinleri arasında kalmayıp, meselenin tarihî gelişmesi içinde sosyo-psikolojik etkenlerle de münasebetlerini göstermek ve anayasacılık hareketinin İslam ülkelerinde iç ve dış siyasî, iktisadî, askerî ve kültürel tesirler altında nasıl ve hangi istikametlerde geliştiğini tebarüz ettirmek şeklinde olunca, yapılacak bu denemenin ilerki mükemmel çalışmalara öncülük edeceği ve bu çalışmalara sâdece bir tecrübe kazandıracığı hakikatı kendiliğinden anlaşılır.

*
**

İslamın daha henüz pek erken bir devrinde, Hicretin ilk asrında diğer dinî-ilmî sahaların yanında fıkıh meselelerinin üzerinde de çalışmalar hayli ilerlemiş bulunuyordu ²⁵. Bu çalışmalardan bize kadar

25. Fuat Sezgin, *Geschichte des Arabischen Schrifttums*, Leiden 1967, C. I., s. 393-401.

gelebilen ve en eski fıkıh kitabı olarak bilinen, dördüncü İslam Hali-fesi 'Ali'nin oğlu İmâm Huseyn'in torunu İmam Zeyd'in «Kitâb 'ul-Mecmû' fi'l-Fıqh» adlı eseridir ki²⁶ bu en eski fıkıh kitabında bir bölüm «Siyer» bahsine ayrılmış bulunmaktadır²⁷. İmâm Zeyd ese-rinin bu bölümünde İslam hukuku dışı davranışlarda bulunan ve şerî prensipleri çiğnemiş bir Devlet iktidarına karşı fertlerin diren-me (kendi söyleyişiyle «isyân») hakkına sahip olup olmadığını da tetkik etmiş bulunmaktadır²⁸. Aynı konu, bu hukukçudan sonra di-ğer fukahânın dikkatini çekmiş ve kendi fıkıh çalışmalarında bu sa-hayı etraflıca tetkik edip ortaya koymuşlardır. Bunlar arasında, ilk çalışmayı yapan İmam Zeyd'in çağdaşı Suriye muhitinden el-Evzâ'i, aynı konuyu kendi çalışmaları arasına katmış ve bunun yanında Irak hukukçuları çevresinin mümtaz siması Ebû Hanîfe, tam metni eli-mize kadar gelmemekle beraber fıkıhın «siyer» adlı bölümüne dair, o devrin mevcut iç karışıklıklarına hukukî hal çareleri getirme ga-yesine matuf, kısa ve özlü eserini meydana getirmiştir. Daha sonra-ları gerek el-Evzâ'i ve gerekse Ebû Hanîfe'nin sırasıyla talebeleri İmâm eş-Şâfi'i ve İmâm Ebû Yûsuf, herbirinin üstadlarının huku-kun bu sahasına dair bıraktıkları eserleri şerhetmek veya bunlara reddiyelerde bulunmak suretiyle aynı siyer konusunu daha da geniş sınırlara vardırılmışlardır²⁹.

Klasik manada fıkıh el kitaplarında pek raslanmayan bu mün-ferit çalışmaların ilk iki asır boyunca mühim bir konusu haline ge-len İslam hukukunun bu bölümü, daha sonra bazı hukukçular tara-fından daha da genişletilmiş ve âmme iktidarıyla ilgili daha birçok konuları içine alacak şekilde değişik bir fıkıh türü olarak geliştiril-miştir. Bunlar arasında el-Mâverdi'nin³⁰ ve Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'nın³¹ aynı adı taşıyan «el-Ahkâm'us-Sultâniyye» leri ve bir dereceye ka-dar Hilâl'us-Sâbi'nin³² Kitâb'ul-Vuzarâ'sı zikredilebilir. Bu eserler-

26. Zeki Velidi Togan'a Armağan, İstanbul 1950-55, «Codification of Muslim Law by Abû Hanîfa», s. 373.

27. Hamidullah, M., *İslamda Devlet İdaresi*, İstanbul 1963, s. 10 ve dip not 1.

28. es-Serahsî Armağanı, (900. ölüm yıldönümü dolayısıyla, Ankara İlahiyat Fakül-tesi neşriyatı), Ankara 1965, s. 18; Zeki Velidi Togan'a Armağan, İstanbul 1950-55, aynı makale.

29. es-Serahsî Armağanı, Ankara 1965, s. 20; M. Hamidullah, *İslamda Devlet İdaresi*, İstanbul 1963, s. 9-11; «Islamic Law of Nations (Shaybani's Siyar)» (a review of professor Majid Khadduri), *Islamic Review* (London), July-August 1966, s. 32-35.

30. Ahkâm'us-Sultâniyye, Kahire 1298; Fransızca tercümesi için bk. Fagnan, E., *Les Statuts Gouvernementaux*, Alger 1915.

31. Kahire 1938 (Hamid el-Faql neşri).

32. Mütemmim malûmat için bk. Dominique Sourdel, «Originalité du K. el-Vuzarâ' de Hilâl el-Sâbi», *Arabica*, 1958, C. V., s. 272-292.

de ise, az evvel bahsettiğimiz fıkıhın «siyer» kitaplarından epey farklı olarak «En yüksek Devlet iktidarının istinâd ettiği temeller, bunun tabî olacağı hudutlar, kuracağı ve tasarruf edeceği müessese ve organlar, icâbında Devlet Başkanının alabileceği tedbir ve çareler gösterilmeye çalışılır ve araştırılır». Fagnan' ın yapmış olduğu Fransızca tercümenin önsözünde (s. VII) kısaca yaptığı bu tariftten ve kezâ mezkûr bu iki eserin mündericâtından anlaşıldığına göre bu nevi kitaplarda «İslam âmme hukukunun çeşitli dalları» tetkik edildiği gibi, Devlet iktidarının bağlı olması lâzım gelen hukuki esaslar da doktrin yönünden ele alınıp gösterilmeye çalışılmıştır³³.

Tamamen doktriner mahiyetteki bu eserlerin anayasa hukuku bakımından teoride ve pratikte ifade ettiği mânâ ve değer ne olduğunu burada göstermeyeceğiz. Bununla beraber doktriner mahiyette bildiğimiz hiçbir fıkıh kitabında ele alınıp, fikhî değerlendirilmesi yapılmamış olan ve Devlet iktidarının tebea ile durumunu tayin ve tesbit, onun tebea karşısında ve muhtelif tebea zümrelerinin Devlet iktidarı karşısındaki durumları ile âmme hukuku sahasına dahil bazı müesseselerin ihdasında önem taşıyan kaideleri «hukuk sahasına» tarihte ilk olarak yazılı bir şekilde ithal eden İslam Peygamberinin bir teşriî hareket ve tatbikatından burada bahsetmeyi aynı konuda — ki bizim de tetkik konumuzdur — muasır İslam ülkelerinin anayasa tatbikatı ile bir mukayese imkânı vermesi dolayısıyla uygun bulmaktayız. Bu suretle, konumuzun belki de mebdei sayılması lâzım gelen ilk tatbikatına dikkati çekip asrımız İslam ülkelerinin anayasa hareketlerinin ifade ettiği manayı tarihin akışı içinde mukayeseli bir zemine oturtma imkânını temin etmiş olabileceğiz.

**

Mekkedeki Peygamberlik vazifesi esnasında Resûlullâh'ın kendini tevcih ettiği asıl gaye, dinî fonksion diğer bir ifadeyle dinin elçisi ve teşekkül eden yeni İslam camiasının en yetkili dinî otoritesi olma durumudur. Peygamberin Mekkedeki Rebî'ul-Evvel ayının başında hareket edip Medineye 12 Rebî'ul-Evvel günü varmasıyla, yani üç ay kadar evvel Mekkelî İslam câmi'ası mensuplarının onun işareti neticesi esasen başlamış olduğu³⁴ Hicret hareketinin tamamlan-

33. Ayrıca bk. Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, *el-Ahkâm'us-Sultâniyye* (Muhammed el-Faî neşri), Kahire 1938 (1357), s. 1-44.

34. Hamidullah, M., *İslam Peygamberi*, İstanbul 1966 (I. tabı), C. I., s. 107-108, 239-241; aynı müellif *Estratto della Rivista degli Studi Orientali*, C. XL, s. 57-69.

ması sonucudur ki, onun bu yeni câmiâdaki vaziyeti âmme hukuku yönünden tamamen değişik bir veçhaye bürünmüştü.

Normal şartlarda Hz. Peygamberin sağlığında bir fert İslamı kabul ederken itiraf ettiği formül-cümle «kelime-i tevhîd»dir. Bu cümle ile Allahın ve onun Resûlünün gerek dinî ve gerekse Kur'an âyetlerinin müsaade ettiği nisbette içtimaî sahalarda en yüksek otorite olduğu kabul ve ikrar olunmaktadır. Hicretten evvel «bî'a» (= biat) adı altında mekkeliler ve diğerleri bu formaliteyi Peygamberin huzurunda tamamlamak suretiyle İslam camiasına dâhil oluyor ve o ana kadar nâzil olmuş ve olacak Kur'an âyetlerinin âmir hükümlerine tabi olacaklarına, onlara riâyet edeceklerine söz veriyorlardı³⁵. Peygamberin Mekke'deki Resûllük faaliyetine rağmen ancak bir azınlık İslama geçmiş ve Mekke siyâsî otoriteleri kendi inançlarından tamamen ayrı bu yeni iman zümresine Arap Yarımadasındaki birçok kabile ile anlaşmak suretiyle maddî ve mânevî her türlü baskı ve boykotu icra etmiş ve onları cemiyette tecrit edilmiş bir vaziyete getirmişlerdi³⁶. Tabiidir ki bu şartlar muvacehesinde, kendine tâbî Mekke müslümanları câmi'ası üzerinde de olsa, Peygamberin — dinî otorite olması dışında — Mekke'de siyâsî bir yetki ve selâhiyete sahip bulunduğu da düşünülemez.

'Aqaba Biatları(H.E. 3-1) : Çok zor şartlar altında akrabaları tarafından kendisine tanınan «Emân» (= hukukî himâye) hakkı sayesinde ki ancak Mekke şehri hudutları haricinde³⁷, getirdiği dini tebliğ hak ve imkânına sahip bulunan Hz. Peygamber, hicret edeceği sene de dâhil, Hicretten evvel üç hac yılı esnasında Mekke haricinde küçük bir vâdî olan 'Aqaba mevkiinde Medineden(o sırada adı Yesrib) Kâ'be Haccı için gelmiş bazı müşrik hacı namzetlerine mülâkî oldu³⁸. İlk defasında(H.E. 3. yıl) kendisinin İslama davetine bu medinelilerden sadece altı kişi müsbet cevap vermiş ve bunlar, diğer mekkeli müslümanlar gibi İslama giriş formalitesini tamamlamışlar ve Hz. Peygambere biat etmişlerdi(Birinci 'Aqaba biatı). Ertesi yıl(H.E. 2. yıl) ise, aynı yerde bu defa yine Medineden gelmiş 12 kişi biat için hazırıldı³⁹(İkinci 'Aqaba biatı); bunlar aynı zamanda Medi-

35. Hamidullah, M., *Le Prophète de l'İslam*, Paris 1959, C. II., s. 557(Türkçe neşri, İstanbul 1969, s. 153-154).

36. İbn Hişâm, *Sîre*(Wüstenfelt neşri), Göttingen 1858, s. 230-32; Suheyli, *Ravz'ul-Unuf*, Kahire 1332, C. I., s. 232.

37. İbn Hişâm, *a.g.e.*, s. 251; Belâzuri, *Ensâb*, C. I., s. 237.

38. İbn Hişâm, *a.g.e.*, s. 278.

39. İbn Hişâm, *a.g.e.*, Göttingen 1858, s. 287.

nede kalmış aile efradını da temsil etmekteydiler. İkinci yılki daha çok sayıda kimse tarafından tekrarlanan bu biât hareketinde yeni müslümanlar şu sözlerle en üstün yetki olarak Hz. Peygamberin otoritesini itiraf etmiş oluyorlardı :

«Gerek sıkıntı ve müzâyaka ve gerekse refâh ve sürûr halinde (söz) dinlemek ve itaat etmek (başta gelir). Ve (sen) bizzat bizim fevkimizde bir tercihe sahip olacak(sın). Ve biz âmire, — bu kim olursa olsun — itiraz ve muhalefette bulunmayacağız... Allaha hiçbir şeyi şirk koşmayacağız, zinâ etmeyeceğiz, çocuklarımızı öldürmeyeceğiz ve hırsızlık etmeyeceğiz; aramızda hiç iftira etmeyeceğiz ve senin hiçbir iyi hareketinde sana karşı itaatsizlik göstermeyeceğiz» ⁴⁰.

Nihayet ertesi sene yani Hicretten Evvel 1. yılda, aynı 'Aqaba mevkiine ikisi kadın 73 yesribli biât için gelmiş ve bunlar da teşkil ettikleri yeni câmiâ için Hz. Peygamberi reis olarak tanımışlar ve kendisini Medine'ye hicrete dâvet etmişlerdi ⁴¹. Bu vaziyette Hz. Peygamberin Mekke müslümanları arasında esasen sâhib olduğu dinî başkanlık yanında bu yeni müslüman câmiâ içinde, bundan böyle dünyevî başkanlık da yer almış bulunuyordu. Üçüncüyü teşkil eden bu son biât görüşmeleri esnasında yesriblilerin bu kararının ve onu Medineye davet edişlerinin mânâsının, Mekkeli müşriklerin Peygamber ve onun teşkil ettiği müslüman câmiaya karşı bütün Arap Yarımadasında temin ettikleri aleyhde durum karşısında, âdeta mekkeli müşriklerle anlaşmalı bütün Arap kabileleriyle harp haline geçmek demek olduğu kendilerine hatırlatıldığında Ensâr câmiası, Tabari'nin «Tafsîr» adlı eserinde mevcut kayda göre ⁴² hiç sarsılmadılar ve «gerek Peygamberin ve gerekse Mekkeli müslümanların Medineye geldikleri takdirde onları bütün dünyaya karşı koruyacaklarını» vâdettiler. Buna mukabil Hz. Peygamberin cevabı : «Sizin kanınız(düşmanınız) benim kanımdır; sizin affınız(dostunuz, muâhidiniz) benim affımdır. Ben sizdenim, siz de bendensiniz. Kiminle döğüşürseniz ben de onunla harbederim; kiminle sulh yaparsanız, ben de onunla sulh ve müsâlaha yaparım» ⁴³ olmuştur.

Bu şartlar ve karşılıklı temin edilen bu durumlar muvâcehesinde ikmâl edilen Hicret hareketini müteakip Hz. Peygamber, hem bir

40. Hamidullah, Muhammed, *İslamın Hukuk İlmine Yardımları*, İstanbul 1962, s. 18; İbn Hişâm, a.g.e., s. 290.

41. İbn Hişâm, a.g.e., s. 290-293.

42. *Tefsîr'ut-Taberî*(I. baskı), C. IX., s. 163.

43. İbn Hişâm, a.g.e., s. 297; Hamidullah, M., *İslam Peygamberi*, İstanbul 1966, C. I., s. 102.

Resûl ve hem de siyâsî başkan olarak Yesrib'de Ensâr ve Muhâcirûn'un ve hattâ kısa bir zaman sonra Gayrı Müslim bazı zümrelerin bir araya gelmesiyle oluşmaya başlayan yeni bir câmianın teşkilatlanması işiyle meşgûl olmaya başlamıştır. Bu değişik siyâsî yapı (muhtelif kabîleler) ve dinî zümreler (Müslüman, Yahudi, Hristiyan, Putperest)'in bir araya gelip bir siyasî câmia (Ümmet) teşkil edişi şöyle olmuştur :

Bir kerre gözden uzak tutmamamız icab eder ki o zamanki Yesrib, Yemen - Mekke - Suriye transit kervan yolu üzerinde zıraata elverişli ve kervanların sık sık uğradığı mühim bir konak mahalliydi. Volkanik bir bölge üzerinde olması, sulak arazisi ve hurma bahçelerinde yetişen çeşitli mahsulleri ve lezzetli su kaynaklarıyla şöhret bulmuştu ⁴⁴. Tek tük muhkem malikâne ve hisarlara da sahibdi. Halk unsuru bakımından Yesrib, kozmopolit bir içtimaî bünyedeydi. En aşağı müşrik Araplar kadar Musevî nüfus da burada yaşamakta ve bu arada bazı Hristiyanlara da raslanmaktaydı ⁴⁵. İki kardeş kabîle oldukları halde en ileri gelen Evs ve Hazrec kabîleleri, zaman zaman kanlı hadiselerle inkılâp eden nizâlar içinde bulunuyorlardı. Daha ziyade el sanatları ve zıraat ile meşgûl olan Musevî topluluk ise belli başlı Qaynuqâ, Nadîr ve Qurayza adlı kabîleler halinde bazan kendi aralarında ve bazan da geçici ittifaklar akdettikleri Arap kabîleleriyle, ya Araplara veya yine kendilerinden olan Musevîlere karşı harp haline geçebiliyorlardı ⁴⁶. Peygamber ve arkadaşlarının (Muhâcirûn) da Yesrib'e hicreti iledir ki bu şehrin kozmopolit halk durumu büsbütün karışık ve insicamsız bir manzara almıştı. Peygamberin, Hicreti müteakip ilk yıl yaptırdığı nüfus sayımında tesbit edilen 1500 müslümandan ayrı 4000 kadar Arap ve bir o kadar da Musevî nüfus ki cem'an 10.000 kadar insan Yesribde yaşamaktaydı ⁴⁷. Saydığımız din zümrelerinin dışında kalan Araplar, mekkeliler gibi müşrik inanç grubuna dâhildiler.

İşte bu insicamsız ve kozmopolit muhitte Peygamber, Yesribli yerli müslümanlar (Ensâr) ile muhâcir olanları kaynaştırmak istemiş ve bunu temin için evvelâ, bütün mal, servet ve âile efradını Mekke'de bırakmaya mecbur edilmiş olan Muhâcirûn'un, Ensâr zümresine bir yük teşkil etmemesi gayesiyle bu iki grubu tek bir zümre yapısında yani «manevî kardeşlik» (= Muâhât), diğer bir ifâdeyle

44. Hamidullah, M., *Hiz. Peygamberin Savaşları*, İstanbul 1962, s. 30, 66-68.

45. Hamidullah, M., *İslam Peygamberi*, İstanbul 1966, C. I., s. 119.

46. Hamidullah, M., *İslam Peygamberi*, İstanbul 1966, s. 119.

47. Hamidullah, M., *İslam Peygamberi*, İstanbul 1966, s. 110.

«kardeşleşme» yapısında bir araya getirmişti. Bu sistemin yapısı basitti: Her yesribli müslüman, kendine Muhâcirlerden birini seçiyor ve onu sahib olduğu iktisadî işletmesinde bir ortak gibi iş verip çalıştırıyor ve birlikte çalışma neticesi doğan kâr veya mahsul ikiye taksim ediliyordu. Bu sistem sâyesinde yeni gelenler, Yesrib'in iktisadî hayatına kısa zamanda intibak etmiş ve bu «manevî kardeşlik» usûlüyle başlangıçta vazedilen birbirine vâris olabilme durumu Peygamber tarafından kısa bir zaman sonra kaldırılmıştı; artık herkes kendi ocağını tüttürecek kadar iktisadî bir yapıya sahip olmuştu ⁴⁸.

Müslümanlar arasındaki yaklaştırma ve kaynaştırma ihtiyâcı bu suretle mâkul ölçülerle halledilip bir şekle bağlanınca bu defa Peygamber, Hicretin yine ilk yılında hem müslüman ve hem de gayrı müslim Arapları ve Musevîleri (ve hatta düşünebiliriz ki Hristiyanları) içine almak suretiyle İslama yeni bir ümmet(= ummeh) anlayışı getiren, tam bir nizâ halinde olan halk unsurlarını tam bir sulh ve sükûn içine sokan, siyasi birliği sağlayan ilk hukukî-siyasî hareketini gerçekleştirmeyi başardı. Bu hareket onun o zamana kadar alışlagelmiş olan din temsilcisi ve tebliğcisi ve müslümanların en yüksek din yetkilisi sıfatından da öte, çeşitli ırk, din ve kabilelerden müteşekkil bir şehir topluluğuna Arap Yarımadasında evvelce hiç görülmemiş çok değişik bir içtimâî yapıya (Ümmet) siyâsî başkan olma ve onlara en yüksek Devlet iktidarını temsilen emirler verip, kazaî, askerî ve aşağıda hukukî mahiyeti münakaşa edilecek vesikada görülen sâir sahalarda başkanlık etme sıfatını da kendisine temin etmiş oluyordu. Diğer bir deyişle bu hukukî hamlesi sayesinde Hz. Peygamber, evvelce sahib olduğu dinî iktidar (Allahın elçisi olması) yanında dünyevî iktidarı (Medine Şehir-Devletinin Başkanlığını) da kendi şahsında bir araya getirmiş oluyordu. Bu suretle o, Mûsâ ve Dâvûd Peygamberlerden sonra, bir peygamberde hem dinî hem de dünyevî selâhiyetlerin toplanması hususunda semavî dinlerde az raslanan nihaî örneği de vermiş oluyordu.

O sıradaki yapısıyla ancak bir şehir-devlet mâhiyetinde olan Medinenin hukukî, siyâsî, beşerî, malî ve askerî statüsünü gösteren ve teşkil edici, kurucu mahiyet taşıyan bu hukukî harekete Enes'ubn Mâlik'in evinde tertiplenen bir toplantıda tevessül olunmuş ve bir taraftan müslümanların diğer taraftan gayrı müslimlerin ileri gelenleri tarafından Peygamberin de iştiraki ile yazılı bir şekilde tes-

48. Hamidullah, M., *İslam Peygamberi*, İstanbul 1966, C. I., s. 116-17.

bit ve tevsik edilmiş, hemen yürürlük kazanmıştır. İslam âmme hukuku yönünden çok değer taşıyan bu mühim hukukî vesika, nakleildiği arapça ilk tarihî kaynaklardan batılı muhtelif müsteşrik tarafından iktibas edilip Avrupa dillerine tercümesi yapılmış ve bu vesikanın hukukî mahiyeti de araştırılmıştır. Bunun Medine ahali-sini teşkil eden çeşitli unsurlar arasında yapılmış basit bir antlaşma mı olduğu veya tek taraflı bir irâde beyanı mı olduğu veyahut da halk temsilcilerinin bir araya gelmesiyle tanzim edilen ve cemiyet mensuplarını bağlayan bir «anayasa» mı olduğu hususu şarklı veya garplı muhtelif müsteşrikler tarafından kendi eserlerinde münakaşa edilip bir neticeye varılmıya çalışılmıştır⁴⁹. Bu hukukî münakaşaları kısaca göstermeden evvel aynı hukukî vesikanın arapça met-nini türkçe'ye tercümesiyle birlikte vermeyi münâsib buluyoruz.

Arapça mukayeseli metin⁵⁰ :

بسم الله الرحمن الرحيم

(1) هذا كتاب من محمد النبي (رسول الله) بين المؤمنين والمؤمنات من

قریش و (اهل) یثرب ومن تبعهم فلحق بهم وجاهد معهم.

(2) أنهم امة واحدة من دون الناس.

(3) المهاجرون من قریش علی ربعتهم يتعاقلون بينهم وهم يقدون عانهم

بالمعروف والقسط بين المؤمنين.

(4) وبنو عوف علی ربعتهم يتعاقلون معاقلهم الاولى وكل طائفة تقدى عانها

بالمعروف والقسط بين المؤمنين.

49. Wellhausen, J., *Skizzen und Vorarbeiten*, IV/76-83; Caetani, L., *Annali*, I/43 ve müt. (Türkçe tercümesi, İstanbul 1924, C. I., s. 126-146; Wensinck, A. J., *Mohammed en de Joden*, s. 78; Majid Khadduri, *War and Peace in the Law of Islam*, Baltimore 1955, s. 206-209; Hamidullah, M., *Le Prophète de l'Islam*, Paris 1959, C. I., s. 133-137; aynı müellif, *İslam Peygamberi*, İstanbul 1966, s. 131-134; aynı müellif, *el-Vesaiq 'us-Siyâsiyye*, Kahire 1956, No. 1; Krehl, *Leben*, I, s. 142 ve müt.; Müller, A., *Der Islam im Morgen und Abendland*, I., s. 95; Ranke, *Weltgeschichte*, V., s. 75; Grimme, *Muhammed*, I., s. 75-81.

50. Muhtelif arapça kaynaklarda mevcut bu mukayeseli metin için bk. Hamidullah, M., *el-Vesaiq 'us-Siyâsiyye*, Kahire 1956, No. 1 ve dip notlar.

- (5) وبنو الحارث (بن الحزرج) على ربعتهم يتعاقلون معاقلمهم الاولى وكل طائفة تقدى عانها بالمعروف والقسط بين المومنين .
- (6) وبنو ساعدة على ربعتهم يتعاقلون معاقلمهم الاولى وكل طائفة تقدى عانها بالمعروف والقسط بين المومنين .
- (7) وبنو جشم على ربعتهم يتعاقلون معاقلمهم الاولى وكل طائفة تقدى عانها بالمعروف والقسط بين المومنين .
- (8) وبنو النجار على ربعتهم يتعاقلون معاقلمهم الاولى وكل طائفة تقدى عانها بالمعروف والقسط بين المومنين .
- (9) وبنو عمرو بن عوف على ربعتهم يتعاقلون معاقلمهم الاولى وكل طائفة تقدى عانها بالمعروف والقسط بين المومنين .
- (10) وبنو النبيت على ربعتهم يتعاقلون معاقلمهم الاولى وكل طائفة تقدى عانها بالمعروف والقسط بين المومنين .
- (11) وبنو الاوس على ربعتهم يتعاقلون معاقلمهم الاولى وكل طائفة تقدى عانها بالمعروف والقسط بين المومنين .
- (12) وان المومنين لا يتركون مفرحا بينهم ان يعطوه بالمعروف في فداء او عقل .
- (12 B) وان لا يخالف مومن مولى مومن دونه .
- (13) وان المومنين المتقين (ايديهم) على (كل) من بقى منهم او ابتغى دسيعة ظلم او اثما او عدوانا او فسادا بين المومنين وان ايديهم عليه جميعا ولو كان ولد احدهم .
- (14) ولا يقتل مومن مومنأ في كافر ولا ينصر كافرا على مومن .
- (15) وان ذمة الله واحدة يحير عليهم أذانهم وان المومنين بعضهم موالى بعض دون الناس .

- (16) وأنه من تبعنا من يهود فان له النصر والاسوة غير مظلومين ولا متناصر عليهم .
- (17) وان سلم المومنين واحدة لايسالم مؤمن دون مؤمن في قتال في سبيل الله الا على سواء وعدل بينهم .
- (18) وان كل غازية غزت معنا يعقب بعضها بعضا .
- (19) وان المومنين يبي بعضهم عن بعض بما نال دماءهم في سبيل الله .
- (20) وان المومنين المتقين على احسن هدى واقومه .
- (20 B) وانه لايجير مشرك مالا لقريش ولا نفسا ولا يحول دونه على مومن .
- (21) وانه من اعتبط مومنا قتلا عن بينة فانه قود به الا ان يرضى ولى المقتول (بالعقل) وان المومنين عليه كافة ولا يحل لهم الا قيام عليه .
- (22) وانه لا يحل لمؤمن اقر بما في هذه الصحيفة وآمن بالله واليوم الآخر ان ينصر محدثا او يوويه وان من نصره او آواه فان عليه لعنة الله وغضبه يوم القيامة ولا يوحذ منه صرف ولا عدل .
- (23) وانكم مهما اختلفتم فيه من شئ فان مرده الى الله والى محمد .
- (24) وان اليهود يتفقون مع المومنين ماداموا محاربين .
- (25) وان يهود بنى عوف امة مع المومنين لليهود دينهم وللمسلمين دينهم مواليهم وانفسهم الا من ظلم واثم فانه لا يوتغ الا نفسه واهل بيته .
- (26) وان ليهود بنى النجار مثل ما ليهود بنى عوف .
- (27) وان ليهود بنى الحارث مثل ما ليهود بنى عوف .
- (28) وان ليهود بنى ساعدة مثل ما ليهود بنى عوف .
- (29) وان ليهود بنى جشم مثل ما ليهود بنى عوف .
- (30) وان ليهود بنى الاوس مثل ما ليهود بنى عوف .

- (31) وان ليهود بنى ثعلبة مثل ما ليهود بنى عوف الا من ظلم واثم فانه لا يوتغ الا نفسه واهل بيته .
- (32) وان جفنة بطن من ثعلبة كأفسهم .
- (33) وان لبنى الشطية مثل ما ليهود بنى عوف وان البر دون الاثم .
- (34) وان موالى ثعلبة كأفسهم .
- (35) وان بطانة يهود كأفسهم .
- (36) وانه لا يخرج منهم أحد الا باذن محمد .
- (36 B) وانه لا يخرج على ثار جرح وانه من فتك قبضه واهل بيته الا من ظلم وان الله على ابر هذا .
- (37) وان على اليهود نفقتهم على المسلمين نفقتهم وان بينهم النصر على من حارب اهل هذه الصحيفة وان بينهم النصح والنصيحة والبر دون الاثم .
- (37 B) وانه لا ياثم اسمه بحليفه وان النصر للمظلوم .
- (38) وان اليهود ينفقون مع المؤمنين ماداموا محاربين .
- (39) وان يثرب حرام جوفها لاهل هذه الصحيفة .
- (40) وان الجار كالنفس غير مضار ولا آثم .
- (41) وانه لا تجار حرمة الا باذن اهلها .
- (42) وانه ما كان بين اهل هذه الصحيفة من حدث او اشتجار يخاف فساد فانه مرده الى الله والى محمد رسول الله وان الله على اتقى ما فى هذه الصحيفة واره .
- (43) وانه لا تجار قريش ولا من نصرها .
- (44) وان بينهم النصر على من دهم يثرب .

(45) واذا دعوا الى صالح يصالحونه ويلبسونه فاتهم يصالحونه ويلبسونه وانهم

اذا دعوا الى مثل ذلك فانه لهم على المؤمنين الا من حارب في الدين .

(45 B) على كل اناس حصتهم من جانبهم الذي قبلهم

(46) وان يهود الاوس مواليهم وانفسهم على مثل ما لاهل هذه الصحيفة

مع البر المحض من اهل هذه الصحيفة وأن البر دون الاثم لا يكسب

كاسب الا على نفسه وان الله على اصدق ما في هذه الصحيفة وابره .

(47) وانه لا يحول هذا الكتاب دون ظالم او آثم وانه من خرج آمن

ومن قد آمن بالمدينة الا من ظلم واثم وان الله جار لمن بر واتقى

ومحمد رسول الله (صلى الله عليه وسلم)

**

Aynı vesîkanın mukayeseli türkçe metni ⁵¹ :

Bismillâhırrahmânırrahîm.

- (1) Bu kitap (yazı), Peygamber Muhammed tarafından kureyşli ve yesribli mü'minler ve müslümanlar ve bunlara tabi olanlarla yine onlara sonradan iltihak etmiş olanlar ve onlarla beraber cihad edenler için (olmak üzere tanzim edilmiştir).
- (2) İşte bunlar, diğer insanlardan ayrı bir ümmet (câmi'a) teşkil ederler.
- (3) Kureyşden olan Muhacirler, kendi aralarında âdet olduğu veçhile kan diyetlerini ödemeye iştirak ederler ve onlar harp esirlerinin fidyei necâtını mü'minler arasındaki iyi ve mâkul bilinen esaslara ve adâlet umdelerine göre ödemeye iştirak edeceklerdir.
- (4) Benû 'Avf'lar kendi aralarında âdet olduğu veçhile, evvelki şekiller altında kan diyetlerini ödemeye iştirak edeceklerdir ve (müslümanların teşkil ettiği) her zümre (tâife), harp esirlerinin fidyei necâtını mü'minler arasındaki iyi ve mâkul bili-

51. *İslamın Hukuk İlmîne Yardımları* (Makaleler Külliyyatı), İstanbul 1962, s. 22-28 de tarafımızdan yapılan tercüme.

nen esaslara ve adâlet umdelerine göre tediyeye iştirak edeceklerdir.

- (5) Benû Hâris'ler, kendi aralarında âdet olduğu veçhile, evvelki şekiller altında kan diyetlerini ödemeye ve her bir zümre, harp esirlerinin fidyei necâtını, mü'minler arasında iyi ve mâkul bilinen esaslara ve adâlet umdelerine göre tediyeye iştirak edeceklerdir.
- (6) Benû Sâide'ler, kendi aralarında âdet olduğu veçhile, evvelki şekiller altında kan diyetlerini ödemeye ve her zümre, harp esirlerinin fidyei necâtını, mü'minler arasındaki iyi ve mâkul bilinen esaslara ve adâlet umdelerine göre tediyeye iştirak edeceklerdir.
- (7) Benû Cuşem'ler, kendi aralarında âdet olduğu veçhile, evvelki şekiller altında kan diyetlerini ödemeye ve her zümre, harp esirlerinin fidyei necâtını, mü'minler arasındaki iyi ve mâkul bilinen esaslara ve adâlet umdelerine göre tediyeye iştirak edeceklerdir.
- (8) Benû'n-Neccâr'lar, kendi aralarında âdet olduğu veçhile, evvelki şekiller altında kan diyetlerini ödemeye ve herbir zümre, harp esirlerinin fidyei necâtını, mü'minler arasındaki iyi ve mâkul bilinen esaslara ve adâlet umdelerine göre tediyeye iştirak edeceklerdir.
- (9) Benû 'Amr İbn 'Avf'lar, kendi aralarında âdet olduğu veçhile, evvelki şekiller altında kan diyetlerini ödemeye ve herbir zümre, harp esirlerinin fidyei necâtını, mü'minler arasındaki iyi ve mâkul bilinen esaslara ve adâlet umdelerine göre tediyeye iştirak edeceklerdir.
- (10) Benû'n-Nebî'ler, kendi aralarında âdet olduğu veçhile, evvelki şekiller altında kan diyetlerini ödemeye ve her bir zümre, harp esirlerinin fidyei necâtını, mü'minler arasındaki iyi ve mâkul bilinen esaslara ve adâlet umdelerine göre tediyeye iştirak edeceklerdir.
- (11) Benû'l-Evs'ler, kendi aralarında âdet olduğu veçhile, evvelki şekiller altında kan diyetlerini ödemeye ve herbir zümre, harp esirlerinin fidyei necâtını, mü'minler arasındaki iyi ve mâkul bilinen esaslara ve adâlet umdelerine göre tediyeye iştirak edeceklerdir.
- (12) Mü'minler kendi aralarında ağır malî mes'uliyetler altında bulunan hiç kimseyi (bu halde) bırakmayacaklar, fidyei necât

- (22) Bu sahîfe(yazı)nın muhteviyatını kabul eden, Allaha ve Âhîret gününe inanan bir mü'minin bir kaatile yardım etmesi ve ona sığınacak bir yer temin etmesi helâl(doğru) değildir; ona yardım eden veya sığınacak bir yer gösteren Kıyâmet Günü Allahın lânet ve gadabına uğrayacaktır ki o zaman artık kendisinden ne bir para tediyesi ve ne de bir tavîz alınacaktır.
- (23) Üzerinde ihtilâfa düştüğünüz herhangi bir şey, Allaha ve Muhammede götürülecektir.
- (24) Yahudiler, mü'minler gibi, muharebe devam ettiği müddetçe (kendi harp) masraflarını karşılamak mecburiyetindedirler.
- (25) Benû 'Avf Yahudileri, mü'minlerle birlikte[İbn Hişâm'da bu, «ma'a»(= ile) olarak, Ebû Ubeyd'de ise «min»(= den) olarak zikredilir] bir ü m m e t(: câmi'a) teşkil ederler. Yahudilerin dinleri kendilerine, mü'minlerin dinleri kendilerinedir. Buna gerek mevlâları ve gerekse bizzat kendileri dahildirler.
- (25B) Yalnız kim ki haksız bir fiil irtikâb eder veya bir cürüm îka eder, o sadece kendine ve âile efradına zarar (vermiş) olacaktır.
- (26) Benû'n-Neccâr Yahudileri de Benû 'Avf Yahudileri gibi aynı (haklara) sahib olacaklardır.
- (27) Benû'l-Hâris Yahudileri de Benû 'Avf Yahudileri gibi aynı (haklara) sahib olacaklardır.
- (28) Benû Sâ'ide Yahudileri de Benû 'Avf Yahudileri gibi aynı (haklara) sahip olacaklardır.
- (29) Benû Cuşem Yahudileri de Benû 'Avf Yahudileri gibi aynı (haklara) sahip olacaklardır.
- (30) Benû'l-Evs Yahudileri de Benû 'Avf Yahudileri gibi aynı (haklara) sahip olacaklardır.
- (31) Benû Sa'lebe Yahudileri de Benû 'Avf Yahudileri gibi aynı (haklara) sahip olacaklardır. Yalnız kim ki haksız bir fiil irtikâb eder veya bir cürüm îka eder, o sadece kendini ve aile efradını zarardide etmiş olacaktır.
- (32) Cefne (âilesi) Sa'lebe'nin bir kolu(batn)dur; bu bakımdan Sa'lebe'ler gibi mülâhaza olunacaklardır.
- (33) Benû's-Şuteybe de Benû 'Avf Yahudileri gibi aynı (haklara) sahip olacaklardır. (Kaidelere) muhakkak riayet edilecek, bunlara aykırı hareket olmayacaktır.
- (34) Sa'lebe'nin mevlâları, bizzat Sa'lebeler gibi mülâhaza olunacaklardır.

veya kan diyeti gibi borçlarını iyi ve mâkul bilinen esaslara göre vereceklerdir.

- (12B) Hiçbir mü'min diğer bir mü'minin mevlâsına(kendisi ile akdi kardeşlik râbitası kurulmuş kimse) mümânaat edemez(Diğer bir okunuşa göre: Hiçbir mü'min diğer bir mü'minin mevlâsı ile, onun aleyhine olmak üzere bir anlaşma yapamayacaktır).
- (13) Takvâ sahibi mü'minler, kendi aralarından mütecâvize ve haksız bir fiil ikâmı tasarlayan yahut bir cürüm yahut bir hakka tecavüz veyahut da mü'minler arasında bir karışıklık çıkarma kasdını taşıyan kimseye karşı olacaklar ve bu kimse onlardan birinin evlâdı bile olsa, hepsinin elleri onun aleyhine kalkacaktır.
- (14) Hiçbir mü'min bir kâfir için, bir mü'mini öldüremez ve bir mü'min aleyhine hiçbir kâfire yardım edemez.
- (15) Allahın zimmeti(himâye ve teminatı) bir tekdir;(mü'minlerin en ehemmiyetsizlerinden birinin (tanıdığı himâye) onların hepsi için hüküm ifade eder. Zira mü'minler, diğer insanlardan ayrı olarak birbirlerinin mevlâsı(kardeşi) durumundadırlar.
- (16) Yahudilerden bize tâbi olanlar, zulme uğramaksızın ve onlara muâriz olanlarla yardımlaşılmaksızın, yardım ve müzâheretimize hak kazanacaklardır.
- (17) Sulh, mü'minler arasında bir tekdir. Hiçbir mü'min Allah yolunda girişilen bir harpde, diğer mü'minleri hâriç tutarak, bir sulh anlaşması akdedemez; bu sulh, ancak onlar(mü'minler) arasında umumiyet ve adâlet esasları üzere yapılacaktır.
- (18) Bizimle beraber harbe iştirak eden bütün (askeri) birlikler, birbirleriyle münâvebe edeceklerdir.
- (19) Mü'minler, birbirlerinin Allah yolunda(uğrunda) akan kanlarının intikamını alacaklardır.
- (20) Takvâ sahibi mü'minler, en iyi ve en doğru yol üzerinde bulunurlar.
- (20B) Hiçbir müşrik, bir kureyşlinin mal ve canını himâyesi altına alamaz ve hiçbir mü'mine bu hususta engel olamaz(yani kureyşliye hücûm etmesine mani olamaz).
- (21) Herhangi bir kimsenin, bir mü'minin ölümüne sebep olduğu katî delillerle sâbit olur da maktûlün velîsi(hakkını müdafaa eden) rızâ göstermezse, kısas hükümlerine tabî olur; bu halde bütün mü'minler ona karşı olurlar. Ancak bunlara, sadece (bu kaidenin) tatbiki için hareket etmek helâl(doğru) olur.

- (35) Yahudilere sığınmış olan kimseler(Bitâne), bizzat Yahudiler gibi mülâhaza olunacaklardır.
- (36) Bunlar(Yahudiler)'dan hiçbir kimse (müslümanlarla birlikte bir askerî sefere), Muhammedin müsaadesi olmadan çıkamayacaktır.
- (36B) Bir yaralamanın intikamını almak yasak edilemeyecektir. Muhakkak ki bir kimse bir adam öldürecek olursa neticede kendini ve âile efradını mes'ûliyet altına sokar; aksi halde haksızlık olacaktır(yani bu kaideye riâyet etmeyen bir kimse haksız vaziyette olacaktır). Allah bu yazıya en iyi riâyet edenlerle beraberdir.
- (37) (Bir harp vukuunda) Yahudilerin masrafları kendi üzerine ve müslümanların masrafları kendi üzerinedir. Muhakkak ki bu sahîfede(yazıda) gösterilen kimselere harp açanlara karşı, onlar kendi aralarında yardımlaşacaklardır. Onlar arasında hayırhahlık ve iyi davranış bulunacaktır. (Kaidelere) muhakkak riayet edilecek, bunlara aykırı hareketler olmayacaktır.
- (37B) Hiçbir kimse müttefikine karşı bir cürüm îka edemez; muhakkak ki zulmedilene yardım edilecektir.
- (38) Yahudiler müslümanlarla birlikte, beraberce harp ettikleri müddetçe masrafda bulunacaklardır.
- (39) Bu sahîfenin(yazının) gösterdiği kimseler lehine Yesrib vâdisi dahili(cevf), h a r â m (mukaddes) bir yerdir.
- (40) Himâye altındaki kimse(cârr), bizzat himaye eden kimse gibidir; ne zulmedilir ve ne de (kendisi) cürüm îka edecektir.
- (41) Himâye verme hakkına sahip kimselerin izni müstesnâ, bir himâye hakkı verilemez.
- (42) Bu sahîfede(yazıda) gösterilen kimseler arasında zuhurundan korkulan bütün öldürme yahut münâzaa vak'alarının Allaha ve Resûlullah Muhammed'e götürülmeleri gerekir. Allah bu sahîfeye(yazıya) en kuvvetli ve en iyi riâyet edenlerle beraberdir.
- (43) Ne kureyşliler ve ne de onlara yardım edecek olanlar, himâye altına alınmayacaklardır.
- (44) Onlar(= Müslümanlar ve Yahudiler) arasında, Yesribe hücum edecek kimselere karşı yardımlaşma yapılacaktır.
- (45) Şayet onlar(Yahudiler), (Müslümanlar tarafından) bir sulh akdetmeye veya bir sulh akdine iştirake davet olunurlarsa, bunu doğrudan doğruya akdedecekler veya ona iştirak edeceklerdir. Şayet onlar(Yahudiler), (Müslümanlara) aynı şey-

leri teklif edecek olurlarsa, mü'minlere karşı aynı haklara sahip olacaklardır; din mevzuunda girişilen harp vak'aları müstesnadır.

- (45B) Herbir zümre, kendilerine ait mıntakadan (gerek müdafaa ve gerekse sâir ihtiyaclar hususunda) mes'ûldür.
- (46) Bu sahifede(yazıda) gösterilen kimseler için ihdas edilen şartlar, aynı şekilde Evs Yahudilerine, yani onların mevlâlarına ve bizzat kendi şahıslarına, bu sahifede(yazıda) gösterilen kimseler tarafından sıkı ve tam bir muhafazakârlık ile tatbik olunur. (Kaidelere) muhakkak riâyet edilecek, bunlara aykırı hareket olmayacaktır. Ve haksız şekilde kazanç temin edenler, sadece kendi nefsine zarar vermiş olurlar. Allah bu sahifede(yazıda) gösterilen maddelere en doğru ve en mükemmel riâyet edenlerle beraberdir.
- (47) Bu k i t a p (yazı), bir haksız fiil îka eden veya cürüm işleyen (ile cezâ) arasına engel olarak giremez. Kim ki bir harbe çıkar, emniyette olur veya kim ki Medinede kalırsa yine emniyet içindedir; haksız bir fiil ve cürüm îkâ halleri müstesnâdır. Allah ve Resûlullah Muhammed himayelerini,(bu sahifeyi) tam bir sadakat ve dikkat içinde muhafaza eden kimseler üzerinde tutacaklardır.

*
**

Vesîkanın hukukî mahiyeti: Yukarıya geçirilen vesîka metni, işaret edilen ilk arapça kaynaklarda madde madde tâdât edilmiş değildir. Oralarda yekpâre bir metin halinde bulunmaktadır. Bu metni ilk olarak Batı ilim âlemine tanıtan Wellhausen, «Skizzen und Vorarbeiten» adlı eserinde yaptığı almanca tercümede, konu itibarıyla birbirinden ayrılan fıkraları ayrı maddeler şeklinde göstermiş ve bu suretle 47 maddelik bir vesîka metni tesbit etmişti. Ancak bugün bu tertibe itiraz edilmekte ve Wellhausen'deki 12., 25., 36., 37. ve 45. maddeler konu itibarıyla iki fıkraya ayrılmak suretiyle vesîkanın 52 madde altında gösterilmesine temâyül edilmektedir⁵².

Tanzim edildiği vasat, tanzim şekli ve tarzı ve hassaten metinde beyan edilen muhtevâ ve tesbit edilen gaye noktalarından vesîkayı tetkik eden muhtelif müsteşrik, birbirinden farklı hukukî müşahedelerde bulunmaktadır⁵³. Bunlardan **Wellhausen**, vesîkanın ta-

52. Hamidullah, M., *İslam Peygamberi*, C. I., s. 131-134.

53. Caetani'den naklen: Wellhausen, J., *Skizzen und Vorarbeiten*, IV., s. 67-83; aynı müellif, *Das Arabische Reich*, 1902, s. 4-10; Sprenger, *Das Leben und die Lehre*

rihî kıymetinin sonsuzluğuna dikkati çekmekte ve bizzat İbn Hişâm'ın «vesikada işaret edilen zümreler mensuplarının haklarını (شرط لهم) ve vazifelerini (أشراط عليهم) tanzim eder» diye nitelendirdiği⁵⁴ bu hukukî hareketi, muhtelif taraflar arasında akdedilmiş bir mukavelenâme(vertrag) şeklinde tavsif etmektedir. O bu tavsifine rağmen, teyit edici diğer delillerin bulunmamasına mebnî, bazı tereddütler göstermekten de geri kalmaz⁵⁵. Müellif devamla bu vesikanın sâhip olacağı diğer hukukî ve siyâsî hüviyet üzerinde fikirler yürütür ve bunun, belki de Hz. Peygamberin idaresi altında bulunan kimselere karşı bazı taahhütlerini, programını gösteren bir siyâsî beyanname(Erlass) olması ihtimalini araştırır. Ona göre bu beyanname sayesinde «Muhammed, yeni doğmakta olan Müslüman cemâ'atinin tertibâtı dâhiliyesini bir kanun altına alıyordu; bir program çizmek suretiyle aynı tertibatın amelî surette tekâmülüne yardım etmek istiyordu»⁵⁶.

Leone Caetani ise, hacımlı eseri «Annali D'ell Islam» da diğer müelliflerin mütalealarını naklederken kendi mülâhaza ve reyini de izhardan geri kalmamaktadır. Ona göre Hz. Peygamber, esas itibarıyla Medineye hicret etmesini müteakip burada siyâsî maksat ve gayelerle hareket etmiş ve bura câmi'asını «yeni bir temel üzerinde siyâsî bir cemâ'at»⁵⁷ şeklinde teşkilatlandırmak için faaliyette bulunmuştur. Ona göre yukarıda metnini verdiğimiz bu vesika, «siyâsî bir cemâ'at tesisi yolunda bir teşebbüs irâe ediyor»⁵⁸. Caetani'ye nazaran Hz. Peygamber, bu vesika metninde açıkca bu maksat ve gayesini izhar etmek ve bu nihaî gayesini açıkca belirten bir ifadede bulunmaktan kaçınmak ihtiyat ve akıllılığını göstermiş bulunmaktadır. Caetani aynen şöyle der : «Muhammed bu kadar rakîb ve muhâsım anâsırı tek bir vücut haline kalbetmeyi ve teokratik bir Hükûmetin ilk temellerini koymayı düşündü. Demek ki aşîkâr ve karîb(yakın)

des Mohammed, Berlin 1861, C. III., s. 20-30; Krehl, *Leben*, C. I/142 ve müt. *Weltgeschichte*, C. V/75 ve müt.; Grimme, *Muhammed*, C. I., s. 75-81; Procksch, *Über die Blutrache bei den Vorislamischen Arabern*(Phil. Diss.), s. 60-75; Muir, W., *Mahomet*, C. III/31-34; İngilizce tercüme için bk. Guillaume, A., *The Life of Muhammad*, London 1955 (İbn İshâq tercümesi), s. 231-33.

54. İbn Hişâm, *Sîre* (Wüst. neşri), s. 341-344; Caetani, L., *Annali*, (türkçe tercümesi), C. III. s. 120.

55. Wellhausen, J., *Skizzen und Vorarbeiten*, C. IV, s. 82-83.

56. Caetani, L., *Annali*(türkçe terc.), İstanbul 1924, C. III., s. 125.

57. Caetani, L., *a.g.e.*, C. III., s. 151.

58. Caetani, L., *a.g.e.*, aynı yerde.

gaye, dahilde sulh ve sükûndur; gayei nihaî ise, meskût geçilmek gibi bir akıl ve ihtiyat eseri gösterilmiştir»⁵⁹.

Bu müşahedesinden sonra kendisinden vesika metnine nüfûz edip bu vesikanın temas ettiği konuları ve tanzim şeklini tahlil ve neticede bunun hukukî mahiyetinin eleştirmesini yapması beklenen Caetani bunu yapmamakta ve vesikanın hukukî mahiyeti üzerinde diğer müdekkiklerin paralelinde kararsızlıklar gösterdikten sonra kendisine en yakın görüş olarak Wellhausen'ın bir mütaleasını seçmektedir; bu da bu vesikanın bir «Siyâsi program», «siyasî beyanname» (Erläss) olması görüşüdür. Müerrih her ne kadar onun bu reyine iştirak etmekle beraber kendini, bu vesikanın Peygamberin çeşitli kabilelere gönderdiği « K i t â b » adını alan ve o kabilelerle Medine Şehir-Devletinin münasebâtını tanzim eden yazılarından bir yazı olduğu reyine de kaptırmaktadır⁶⁰. O bu suretle, vesikanın vaz'edildiği vasat, şekil ve muhtevayı gözden uzak tutmuş olmaktadır.

Az önceki paragraflarda, daha ziyade XIX. asır müdekkiklerinin elleri altında o sırada bulunan tarihî malzeme ve imkânlar ile verdikleri neticeleri ve bunların vesikamız üzerindeki düşünüş tarzlarını hülâsa olarak gördük. Bu arada kendi mütalealarımıza geçmeden evvel, İslam tetkikleri sahasında XIX ve XX. asırlar boyunca ele geçirilen yeni malzemeyi ve Doğu ile Batı muhitlerinde girilen muhtelif araştırmalar sonucu, İslam tarihi ve ilimleri hakkında varılan son hükümleri de nazarı itibara alma şansına sahip günümüz tetkikçilerinin fikirlerinden de bahsetmek isterdik. Bunlardan biri⁶¹, önce Caetani⁶², Wellhausen ve diğer müellifler gibi bu vesikanın tarihî yönden sahilik derecesi üzerinde şüpheye mahal olmadığını tesbit ve beyan ettikten sonra, Peygamberin asıl vazifesinin evvel emirde dini tebliğ etmek olduğunu kabul etmekte ve bununla beraber Medineye hicreti müteakib teşekkül eden yeni câmi'anın dinî olmayan işlerini de tedvîre mecbur olduğunu ileri sürmektedir. Müellife göre : «Önce tecrübe, içtimâî ahlâka riâyeti sağlamak için madî müeyyidelerin lüzûmunu o'na kabul ettirdi. Zaten memlekette, İslamî mefhumlara göre dinî olmayan sahalarda cemâatin liderliğini yapacak kimse yoktu; zîra İslam henüz oluş halindeydi. Peygamberden başka kimse gerektiği gibi İslam'ı bilmiyordu. Bundan baş-

59. Caetani, L., *Annali* (türkçe terc.), C. III., s. 152.

60. Caetani, L., *Annali* (türkçe terc.), C. III., s. 125-26.

61. Hamidullah, M., *İslam Peygamberi*, İstanbul 1966, s. 121 ve müt.

62. Caetani, L., *Annali* (türkçe tercümesi), İstanbul 1924, C. III. s. 146-48.

ka, beşeriyet tarihi göstermiştir ki, Devlet başkanları ve ordu başkanları, diğer idareciler gibi, örneklere ve hareket kaidelerine muhtaçtırlar; İslamdan önce dünyada vukû bulan sosyal ve dinî reformların eksik tarafı bu idi. Şayet herşey iktidara tamamen sahip Devlet Başkanının keyif ve takdirine bırakılırsa despotluk beşeriyete anarşiden fazla zararlı olur. Nihâyet eski Peygamberler arasında, Mûsâ ve Dâvûd gibi aynı zamanda maddî ve ruhanî iktidarı icrâ eden emsaller vardır»⁶³. Müellif bu ön müşahedelerde bulunduktan sonra, işaret ettiği bu boşluğu doldurmak için Hz. Peygamberin müslim ve gayrı müslim medinelilerle yapılan toplantı ve istişare neticesi, bir şehir-devlet halinde teşkilatlanmak üzere mutabık kalındığını ve bu siyasî organizasyonun, metnini yukarda verdiğimiz anayasasının kaleme alınmasıyla hukukî şahsiyet kazandığını beyan etmektedir. Aynı müellif M. Hamidullah, İslamdan evvel yaşamış olan Aristo(grek), Konfiçyus(çinli), Kavtilya(hintli)'nın verdikleri eserlerin, anayasa ile ilgili olsalar bile, «yazılı bir devlet anayasası» olmaktan ziyade, bunların prens ve siyasî ilim talebeleri için yazılmış «öğrenim vasıtaları» veya «tarihî tasvirler»(meselâ Aristonun «Atina Anayasası»)'den ibaret olduğunu ileri sürdükten sonra, Peygamberin Medine ahalisi ile birlikte teşrî ettikleri bu yasanın yer yüzünde ilk yazılı Devlet anayasası olduğu tezini ortaya atmaktadır⁶⁴. Bundan sonra müellif, yasa metninin muhteviyat ve konularını tahlil etmek suretiyle bu iddia ve hükmünü teyit edici delilleri de araştırmaktadır.

Hakikaten bu vesîka, bizatihî kendi kendisi ile değil de o sırada Medinede cereyan etmekte olan tarihî hadiselerin oluşu içinde ele alınır ve muhteviyatı ve daha sonra büsbütün gelişen Arap Yarımadasındaki İslam siyasî muhitlerinin durumu ile mukayese edilirse, hukuk tarihi bakımından arzettiği önem aşikâr bir hal alır. Gerek L. Caetani⁶⁵ ve gerekse M. Hamidullah'ın üzerinde ısrarla durdukları gibi Medinede Hicretten sonra son süratle tekevvün etmekte olan bir siyâsî-içtimaî yapı mevzu bahistir. Tabiatıyla bunun halli zarurî siyasî ve içtimaî meseleleri ortaya çıkmış ve «ülke»nin tayini, yabancılarla olan münâsebât(harp ve siyâsî münasebetler de dahil)'in tanzîmi ve teşekkül eden bu siyâsî câmi'a mensuplarının Devlet iktidarının mümessili Peygamber ile olan malî, kazaî ve as-

63. Hamidullah, M., *İslam Peygamberi*, İstanbul 1966, C. I, s. 121-22.

64. Aynı müellif, a.g.e., C. I, s. 122.

65. Caetani, L., *Annali*(türkçe terc.), C. III., s. 151.

keri ilişkilerinde sahip oldukları haklar ve vecibelerin gösterilmesi zarurî olmuştur.

Filhakika Hicretten evvel Yesrib, müşrik arap ve musevî toplumların dağınık ve müstakıl olarak, müşterek bir siyâsî otoriteden mahrum vaziyette yaşadıkları sadece Yemen-Suriye arası kervan ticaretinde önemli bir konak yeri mahiyetindeydi. Hicretten sonra ise aynı mahal, kendi hemşehri, akraba veya kabîle mensuplarının içtimaî ve siyâsî boykotuna uğramış, malları müsadere edilmiş ve canlarına kasdedilmiş ehemmiyetli bir zümrenin(Muhâcirün) buraya yerleşmesi ve yesribli yerli müslümanların(Ensâr) da bunlara ilticâ ve himaye hakkı(Emân) tanımaları üzerine hemen şehirler arası siyâsî bir ehemmiyet kesbetmiş ve gerek mekkelilerin Suriye ticaret yolu üzerinde oluşu ve gerekse şimaldeki Hayber bölgesinin Yemen ticaret yolu üzerinde oluşu sebebiyle aynı zamanda askerî-stratejik bir ehemmiyet de kazanmıştı. Çünkü, işaret ettiğimiz gibi, yesribli yerli müslümanlar bütün dünyaya karşı harbe tutuşmaya da münker olsa, Muhâcirleri sonuna kadar koruma ve savunmayı esasen 'Aqaba Biatları esnasında(bk. yuk. s. 27 ve müt.) taahhüt etmişlerdi⁶⁶. Bu vesikada yer alan yesribli müslimlerle, aynı mahiyette olmasa bile, gayrı müslimler askerlik ve harp durumları gibi konularda benzer vecibelerle bağlı bulunuyorlardı(Md. 18, 24, 36a, 37a, 38, 47).

Teşekkül eden câmi'anın haricî ve dahilî münasebatı bu merkezde ve vesikamızda bu hususta tedbirler alınmış olmakla beraber **ÜLKE** unsuru üzerinde de durulmuş(Md. 39) ve bu yeni Şehir - Devletin «harâm» hudutları⁶⁷, yani dış münasebetlerde dokunulmaz ve mukaddes sayılan Şehir-Devlet arazisi, muayyen taşlarla işaretlenecek kadar sarahatla belirtilmişti⁶⁸.

66. Haricî ve askerî durumun bu önemi kısa zamanda mekkelilerce idrâk edilmiştir. Yesrib'de siyasi ve askerî teşkilatlanmasını tamamlayan Hz. Peygamber, Medine havalisinden geçen mekkeli kervanları durdurup mallarını müsadere ve mensuplarını esir etmekle, mekkelilerin evvelce gasbettikleri mal ve kasdettikleri canların sadece mukabelei bilmişinde bulunmuş oluyordu. Şurasını da hatırlamak yerinde olur ki, Medine Şehir-Devletinin derhal teşkilatlanıp siyâsî, askerî, malî ve sair sahalarda organizasyonunu tamamlamasını müteakıp Mekkelilerin müslümanlara henüz Mekke'de iken gösterdikleri tavra devam etmeleri neticesi mevcut içtimaî ve hukukî boykot bu defa bu iki Şehir-Devlet arasında tam bir harp durumuna inkılâp etmişti.

67. Bk. *Islamic Culture*(Haydarabad/Deccan), 1938, C. XII, sayı 3, s. 255-276; Hamidullah, M., *İslam Peygamberi*, İstanbul 1966, C. I, s. 124-25.

68. Ahmed'ubn Hanbel, IV/141, No. 10; el-Matari, *et-Ta'rif bimâ ansat el-Hücre min Meâlimi Dâr'il-Hicre*(el yazması, Medine, Şeyh'ul-İslam Arif Hikmet Efendi Kütüphanesi.)

Vesikamız, İNSAN unsuru yönünden de tanzim edici bir karaktere sahip bulunmaktadır. O devre kadar Yarımada'da kan durumuna istinad eden determinist ve kabîlevî bir içtimâî yapı hâkimken bundan böyle tamamen ihtiyâr ve irâdeye dayanan bir topluluk ve içtimâî yapı anlayışı hâkim oluyordu. Buna göre bu vesika ahkâmını kabul etmiş fertler veya zümreler, « ü m m e t » ⁶⁹ olarak (Md. 2, 25) adlandırılan yeni bir içtimâî yapıda aza sıfatıyla ister müslim olsun ister gayri müslim ve hattâ vesikaya göre müşrik olsun bir ehemmiyete sahip olmaksızın yeni teşekkül eden bu siyâsî câmi'ada üye olup haklar kazanma ve vecibeler yüklenme imkânına sahip oluyordu. Bu anlayış, o devre kadar fizikî-determinist ölçülerle ayakta duran kabîle yapısının ötesine geçmek suretiyle, sırf «insan» unsuruna ve onun seçimine (ihtiyârına) dayanarak ırk, dil, din farkını nazarı itibara almayan pek yeni bir siyâsî câmi'a anlayışydı (bk. bilhassa 1 ve 2.; 16., 25. maddeler) ⁷⁰.

HUKUKÎ yapı itibariyle de bu vesika ile hayli ciddî adımlar atılmış bulunmaktadır. Bir kerre vesika kendi kendisini değişik maddelerde « K i t â b » (mes. Md. 1, 36 ve 47) veya « s a h î f e » (mes. 22, 39, 42, 46. maddeler) olarak tavsif etmekle bize « yazılı olup da hattı hareketlerde tabî olunması gerekli kaideler manzûmesi » mefhumunu hatırlatmaktadır. Filhakika muhtelif Peygamberlere nazil olan âyetlerden bahsedilirken Kur'anda bunların bir «Kitâb» veya «Sahife» teşkil ettikleri ve Allahın insanlar için vaz'ettiği emir ve nehiyleri ihtiva ettikleri beyan ve ifade edilmektedir ⁷¹. Bunların uyulması gerekli kaideler manzûmesi oldukları mefhumu, esasen Kur'anın kendi anlayışında mevcut olduğuna göre aynı terimlerin vesika için de kullanılmış olması bizi mezkûr Kur'anî mefhum ile bir mukayeseye götürmektedir. Bu suretle bu kaidelerin en yüksek ve diğer hukuk kaidelerinin fevkinde bir mahiyete sahip olması imkânını düşünebilmekteyiz ⁷².

69. Bunun Kur'anda zikri geçen «Millet», «Cemâ'at», «Qavm» mefhumlarıyla olan münasebet ve alâkası için bk. (Hamidullah, M., *Le Prophète de L'Islam*, Paris 1959, C. II., s. 529-30, 565; türkçe tercümesi, İstanbul 1969, s. 122-123)

70. Osmanlılarda Fatih Sultan Mehmet ile başlayan «Millet Sistemi» tatbikatı ile mukayese ediniz; Massignon, L., «L'Umma et ses Synonymes: Notion de Communauté Sociale en Islam», *REI* (1941-46), s. 151-157; Nieuwenhuije, C.A.O. van, «The Ummah -an Analytical Approach», *Studia Islamica*, 10(1959), s. 5-22.

71. Mukayese ediniz: K., 17/2, 6/154, 53/36, 87/19 v.s.

72. Hamidullah, M., *Le Prophète de L'Islam*, Paris 1959, C. II, s. 555 (türkçe tercüme, İstanbul 1969, s. 151)

Bu vesikada, zikredilen iştirakçilerin muhtelif sahalarda tabî olacakları hukuk manzumesi de gösterilmiş ve gayrı müslimlerin hukukî müdevvenatının onlar için kabili tatbik olacağı gösterilmekle netice itibariyle bunların bir kazaî ve HUKUKÎ muhtariyete sahip olacakları¹ kabul edilmiş olmaktadır (Md. 25, 42). Ancak tarafların üzerinde anlaşamadıkları bir hukukî davanın çözümü hususunda Peygambere ve Allaha (yani Kur'âna) nihai hal mercii olarak müracaat edileceği (Md. 23, 42) de vaz' ve teşri edilmektedir⁷³.

Keza bu vesika ile cemiyet mensuplarının malî bazı mükellefiyetleri de gösterilmiş ve her zümre için ayrı maddelerde bu mükellefiyetlerin ne olduğu izah edilmiştir (Muk. ed. Md. 3, 12, 37).

Bir harp halinde çeşitli zümrelerin ne gibi hak ve vecibelere sahip olduğu, harp halinde kumandanlık meseleleri ve bunlarla ilgili malî yüklerin nasıl karşılanacağı hususu da tanzim edilmektedir (Mes. Md. 17, 23, 24, 36, 37, 38).

Ana hatlarıyla yukarıya çıkardığımız ve çeşitli müellifler tarafından muhtelif yönlerden tahlilleri yapılan bu vesika, metninden de anlaşılacağı veçhile, âmm hukuku ile ilgili konularda tanzimî kaideler getirmekte, Devlet iktidarını teşkil ve tesis etmekte ve umumî hatlarıyla icrâ ve kazâ fonksionlarıyla ilgili meseleleri ele almakta, yine muhtelif câmi'aları, tabî olacakları hukukî manzume- de onları muhtar bırakmak suretiyle teşriî alanda da nizamlayıcı davranmaktadır. Bunlardan ayrı gerek iktidarın sahip olduğu haklar ve gerekse vecibeler, tebeanın da sahip olduğu hak ve vecibelerle birlikte aynı vesika metninde bütün teferruatıyla olmasa da gösterilmiş bulunmaktadır. Onun «Kitâb» ve «Sahîfe» diye adlandırılarak Kur'anda geçen temel kaide kitaplarıyla mukayeseye imkân verecek tarzda, kendi kendini tavsîf etmiş olması, bunun bir «temel kaideler manzumesi» olduğu fikrini bize hatırlatmaktadır.

Bütün bu vasıflarıyla Peygamberin teşkil ettiği, çok değişik bir insan zümresine dayanan yeni cemiyette bu hukukî hareket, o devir ve ondan evvelki Devlet organizmalarında asla raslanmayan, evvel- den belli hukukî kaidelere Devlet iktidarını temsil edenleri boyun eğdirmeye müncer olacak tarzda yazılı şekilde tevsik edilmesi gibi bir hukukî kayda bağlanması, başlı başına bir inkılâp teşkil edecek mahiyettedir. Yine bu tarihî teşriî hareket, ilerde Birinci Bölümden

73. Nitekim bazı davalarda tebea, bu hüküm gereğince Hz. Peygambere müracaat etmiş ve o da yine onların hukuk kaynağını teşkil eden Tevrat hükümleri gereğince ihtilaf konusu davayı hal ve faslederek bir hükme bağlamıştır (Daha fazla bilgi için bk. Hamidullah, M., *İslam Peygamberi*, İstanbul 1966, C. I, s. 127).

İtibaren tetkik edeceğimiz muasır İslam ülkelerinde zuhûr eden anayasa hareketleri ve hukuka bağlı devlet anlayışıyla mukayese edildiğinde, bizi İslam cemiyetleri ve âmme hukuku dalının asırlar boyunca süren ve sürecek olan gelişmesinin içtimâî ve tarihî değerlendirilmesini yapmada son derece kıymetli imkânlarla sahip kılacak niteliktedir.

Bu konu dahilinde şunu da belirtmek faydalı olacaktır ki, İslamda anayasa hukuku konusuna giren bu ilk teşriî hareketten sonra İslam memleketlerinde 1861 de devlet iktidarını kayıtlayıcı ilk teşriî harekete gelinceye kadar(bk. yuk. s. 19-20), İslam tarihi boyunca hiçbir ülkede aynı veya benzeri nitelikte bir hukukî harekete rashi-yamamış bulunuyoruz. Doktrin sahasında da fukahâ, âmme hukukunun bu dalını ele alıp göstermekten her nedense geri durmuşlar, Devlet iktidarını kayıtlayıcı hükümleri veya müesseselerin münakaşasını Kur'an ve hadislerde raslanan umumî ahkâma bırakarak Devlet Başkanlarının geniş takdir yetkisine terketmişlerdir. Bunun neticesi, yazılı(legal) bir anayasa İslam ülkelerinde tekevvün edememiş ancak hükûmdardan hükûmdara, devirden devre, ülkeden ülkeye değişen geniş manada «extra-legal» teâmülî bir anayasa hukuku kendini göstermiştir ki, bunun da sertlik ve devamlılık derecesi tabiidir ki her muhit ve her devlet başkanında değişik şekillerde tezâhür etmiş bulunmaktadır.

Doktrin sahasında, anayasa hukukuna giren konuları epeyce teferruat içinde gösteren İslam hukukçuları, bunları daha ziyade klasik fıkıh kitaplarının sistematîği dışında **el-Ahkâm'us-Sultâniyye** ve **Kitâb'ul-Vuzarâ** veya **Kitâb'ut-Tâc** veyahut da **Siyâsetnâme** gibi değişik başlıklar altında tetkik edip gösterme yoluna gitmişlerdir⁷⁴. Ancak kolaylıkla düşünebiliriz ki, bu gibi içtihat çalışmaları, tatbikat alanında küll olarak müessir olmamıştır. Sadece bu çalışmalar, hükûmdarların vicdanî ve dinî selâbetlerine göre değişen nisbetlerde, yetkilerini kullanırken onların sahip olduğu takdir hakkına müessir olmuştur denebilir.

Nihayet XIX ve XX. asırlarda İslam âleminin, Batının hem kültürel ve hem siyasî ve askerî ve hem de iktisadî nüfuz ve tesiri altına girmesiyle İslam ülkelerini ister dünyevî(sultan, hükûmdâr, emîr) ister dinî karakterde(halife) idare edenlerin iktidarlari sarsılmıştır. Hattâ aynı batılı cereyanlar, bu gibi müesseseleri yıkıp yerlerine pek yenilerini ikame ettikten sonradır ki nihayet bu konula-

74. Ostrorog, L., *Traité de Droit Public Musulman*, Paris 1901-1906, Önsöz'e bakınız.

rın İslam hukuk doktrini sahasında yeniden ele alınıp tetkik edilmeleri ve Batı hukuk manzumelerinin tesiri altında İslam anayasa hukukunda yeni bazı nazari netice ve esasların geliştirilmesi neticesini doğurmuştur ⁷⁵.

*
**

İslam âmme hukukunda Ondört asırlık bir maziye sahip bu ilk teşriî ve teşkilî hareketi böylece kısa ve dar hudutlar dahilinde gösterdikten sonra, tekrar asıl konumuza dönecek ve tetkikatımız içinde İslam memleketi veya ülkesi derken göz önünde bulundurduğumuz kriterleri izaha çalışacağız :

Muhakkak ki bir ülkenin İslam ülkesi olup olmadığını tayinde ilk akla gelen kriter nüfus durumudur; şayet o ülkede nüfus itibarıyla çoğunluk müslim halkın lehine olarak yüzde ellinin üstüne çıkıyorsa bu halde oranın bir müslüman ülke olması söz konusu olabilir. Bu halde sahip olunan içtimai müesseselerin nitelik ve niceliğine bakmadan ve tâbî olunan hukukî rejim nazarı itibara alınmadan o memleketin bir müslüman ülke olduğu neticesine varılacaktır. Böyle bir kriterin tatbik edilmesi halinde 1) tarihin akışı içinde İslamî müessese ve nizamları şu veya bu akımların tesiri altında tamamen veya kısmen gayri islamî olsa, veya 2) İslamın henüz o ülkede yeni gelişmiş ve taammüm etmiş olması sebebiyle henüz İslamî müesseseler ve İslamî nizâm orada tam manasıyla yerleşmemiş ve gelişmemiş olsa bile, sırf nüfus gibi maddî bir unsur kriter olarak alındığından o ülkenin müslüman bir ülke olarak ele alınması gibi bir durum ortaya çıkacaktır. Şu kadar var ki, Orta Şark ve Uzak Şark gibi ülkelerde nüfus kriteri tatbik edilerek bir memleketin İslam olup olmadığını kolaylıkla tayin mümkün oluyorsa da Afrika kıtasında cenup bölgelere doğru inildikçe bazı zorluklar ortaya çıkacaktır. Çünkü, 1) İslam bu ülkelerde, Orta ve Uzak Şark bölgelerine kıyasla pek yeni bir mâziye sahiptir, 2) İslamın girip yerleştiği Orta ve Cenubî Afrika ülkelerinde henüz İslamî müesseseler ve nizâm, diğer ülkelere kıyasla gerektiği gibi neşv ü nemâ bulamamıştır ve devamlı bir gelişme hatta bir bakıma modern Batı müessese ve nizamlarıyla tam bir çekişme halindedir. Müesseselerin bu

75. Mc Donald, Duncan B., *Development of Muslim Theology, Jurisprudence in Islam*, Leiden 1961; Maududi, A. A., *The Islamic Law and Constitution*, 1960; en-Nebhânî, Taqî'ud-Dîn, *Nizâm'ul-Hukm fi'l-İslam*, Beyrut 1951; Faruki, K. A., *Islamic Constitution*, London 1953, s. 159 ve müt.; Huseyni, S.A.Q., *Constitution of Arab Empire*, Lahore 1964.

çekişme ve mücadelesi ilerki tetkiklerimizde de görüleceği gibi sadece Afrikanın Cenup bölgelerinde değil esasen bütün İslam memleketlerinde gizli veya âlenî aynı şiddet ve ehemmiyette hâlen devam etmektedir. Ancak işaret edilen Orta ve Uzak Şark İslam ülkelerinde farklı durum, sadece nüfusun çoğunluk itibarıyla müslüman olmasında kendini göstermektedir. Bu bakımdan İslamî müesseseler ve nizâmın bir cemiyette hakim olup olmaması o memleketin bir İslam ülkesi olup olmadığını tayinde, bugün için tam bir kriter olmamaktadır. Müslüman nüfus nisbetinin kriter olarak alınmasında faydalı bir nokta, ilmî-objektif tetkik ve müşahade zorunluluklarından da ileri gelmektedir. Giriş kısmımızın ilk sahifelerinde de işaret ettiğimiz gibi, İslam ülke ve cemiyetleri, geçen asırda başlayan ve bugün de aynı şiddette devam eden, Batı kültür ve medeniyeti çevresinde ortaya çıkan modern müesseseler, cereyanlar, hayat anlayışı ve hatta zevklerle tam ve açık bir temas halinde olup bunların nüfûz ve tesiri altında her cephesiyle tam bir yeniden oluş ve âdetâ yeniden isbâtı rüşd gayreti içinde bulunmaktadır ⁷⁶. Fiilen İslam ülkelerinde durum bu istikamette iken, sırf İslamî müessese ve nizâmın bir ülkede yürürlükte olup olmamasını İslam ülkelerini diğerlerinden tefrikde bir kriter olarak alacak olursak kanaatimizce, mevzu bahis ülkelerin bugünkü tarihî oluş ve içtimai gelişmelerini objektif ve ilmî zaviyeden tesbit ve müşâhede teşebbüsünde yanlış bir yol tutmuş oluruz. Velez ki dışardan gelen yabancı müessese ve nizâmların benimsenmesi ve yaşatılması şeklinde olsun, bir İslam ülkesinin bu durumunu tesbit etmek sosyoloji ve tarih ilmi noktai nazarından daima bir kıymet ifade edecek ve bu ülkelerin tarihî kültürel gelişmelerinde mevzû bahis merhalelerin tesbitinde daima ilmî doneler olarak kıymet ifade edecektir. Bunu böyle yapmayıp da esas tetkik konumuzu, İslam memleketlerindeki anayasaların sırf İslamî müessese, nizâm ve prensiplere dayanıp dayanmadığı ⁷⁷ noktasını bir kriter olarak ele alıp yürütecek olsak, bu halde halkı çoğunlukla müslüman olmasına rağmen neticede elimizde pek az sayıda İslam ülkesi kalacağı gibi umumiyetle yeryüzünün muh-

76. Mukayese ediniz : Gibb, H. A. R., *Les Tendances Modernes de l'Islam*, Paris 1949, s. 3 ve müt., ayrıca bk. IV. Bölüm; Gibb, H. A. R., and Bowen, H., *Islamic Society and the West*, London 1957, C. I, 1 ve 2. Kısımlar; Reuben Levy, *The Social Structure of Islam*, Cambridge 1957.

77. Meselâ anayasa metinlerinde ülkenin bir İslam devleti olup olmadığının veya İslam dini ve hukuk nizâmının Devlet dini ve nizâmı olarak gösterilip gösterilmediğinin araştırılması ve esas alınması gibi,

telif sahalarında muhtelif cereyanların tesiri altında tam bir içtimâî-hukukî yoğrulma halinde olan İslam ülkelerinin içtimâî-fikrî gelişmeleri de tarihin akışı içinde metodik bir tarzda tetkik edilememiş olur mütaleasındayız. Bu ülkeler arasında ilerki bölümlerde göreceğimiz gibi, Anglo-Saxon nüfûz ve hakimiyeti, Fransız nüfûz ve hakimiyeti nihayet Rus nüfûz ve hakimiyeti altında yaşamış veya yaşamakta olan ülkeler bulunabileceği gibi muhtelif tesirler altında içtimâî gelişmelerini tamamlamakta olan ülkeler dahi mevzu bahis olabilecektir.

Müstakil İslam âlemi, bugün için coğrafi mevkî itibariyle daha ziyade tropikal kuşak üzerine isabet eden bölgelerde, Batı Afrikada Atlas Okyanusu sahillerinden başlayıp Endonezya adalar memleketinin Doğusuna kadar uzayan bölge üzerinde birbirinden siyasi hudutlar ile ayrılmış otuzdan ziyade Devlet ünitesi olarak müesses vaziyettedir. Irk, dil, içtimâî ve iktisadî yapı, kısmen örf ve âdet gibi belli başlı içtimâî unsurlarda birbirlerinden az veya çok ayrı ve değişik bir yapıya sahip bu insan topluluklarının, vелеvki hukuk manzûmelerinin anayasa hukuku gibi muayyen bir bölümünün tetkiki ve son asırdaki tarihî gelişmelerini göstermek şeklinde de olsa, bunun zorluğu ve ne kadar geniş bir mesâiye muhtaç bulunduğu dikkat nazarına alınmalıdır. Bugün için tek tek bazı İslam memleketlerinin veya İslam memleket gruplarının yakın anayasa tekâmülleri ve tarihî gelişmelerini göstermek gayesine matuf bazı eserler neşir alanında görülmeye başlamış ise de bu tarihî gelişmeyi bir kül olarak içinde bulduğumuz asrın başından itibaren günümüze kadar içtimâî, siyasi, kültürel gelişmenin de ışığı altında gösteren sistematik eserler yok gibidir. Bir ansiklopedi makalesinin müsaade ettiği çerçeve dahilinde kalan bazı çalışmaları, meseleyi etraflı ve nihai hudutlarıyla ortaya çıkarmış çalışmalar olarak tavsif etmeye pek cesaret edemiyoruz. Şuna kaniyiz ki bugün için elimizde mevcut malzeme ve dokümanlardan istifade etmek suretiyle gelecekte daha mükemmel çalışmalara başlangıç olacak bazı denemeler muhakkak ki yapılabilir. Daha ilerde ise bütün bu çalışmalar, belki geniş kadrolu bir hey'et vasıtasıyla girişilecek kollektif bir mesai sayesinde daha geniş ve etraflı hükümlere varan ve hukukun bu dalının bütün İslam memleketlerinde XIX ve XX. asırlarda gösterdiği gelişmeyi tarihî-sosyolojik bir açıdan tesbit eden teşebbüsler şeklini alabilir. İslam hukuku tarihinin Modern Çağa ait henüz bâkir olan bu bölümü üzerinde günümüz için kat'î ve nihai bir neticeye varma ihtimalinin pek erkenliğine dikkati çekmek isterdik.

Bu iş için zamanın henüz erken olmasının sebeplerinin başında,

muhakkak ki gerek ayrı ayrı bu İslam ülkelerinin kendi iç durumlarının arzettiği bugünkü içtimaî, iktisadî, kültürel ve teknik istikrarsızlık ve gerekse mevzu bahis ülkelerin ayrıca kendi aralarında henüz bir istikrar ifade eden bir münâsebet ve anlayışa ulaşamamış olmaları gelmektedir. Bu istikrarsızlığı doğuran dış âmil ise, Rönesans hareketi ile Batıda gelişen ilim ve tekniğin XVI. asırdan itibaren ortaya çıkan coğrafi keşiflerin de inzimâmı ile iyice semerelenmesi sonucu, Batının ulaştığı iktisadî ve teknik tekâmülün gittiği her İslam ülkesinde mevcut iktisadî ve oralarda yaygın an'anevî teknik nizamı alt-üst etmesi ve er geç bu eski nizamın yerini alarak bu ülkeleri Batı ile yakın bir ilişkiye çekmesidir. Batı kültür ve medeniyetinin İslam ülkelerindeki bu tarzda görünüşü sadece maddî-teknik yönden değil, ayrıca kültür ve modern hayat görüşü ve kâinat anlayışı, maddeyi insan gözüyle izah ediş ve değerlendiriş yönünden de olmuştur. Bu hakimiyeti ele geçirmesi neticesi, istisnâ bazı karşı koyma teşebbüsleri bir yana Batı, Doğu karşısında üstün mevkiini uzun müddet idâme ettirmeye muvaffak olmuştur. Birinci Cihan Harbi ve kısa bir zaman sonra patlayan İkinci Cihan Harbi devrelerinden sonradır ki, İslam cemiyet ve ülkeleri, tekniğin de ilerlemesi sonucu Doğu-Batı muhitlerinin tesir alış verişinde büsbütün birbirine yaklaşmasını ve netice itibariyle bu ülkelerin Orta Çağlar boyunca Batıya kaptırdığı kültür, medeniyet ve teknik üstünlüğü yeniden ele geçirmek ve askerî, siyasî, iktisadî ve sâir bütün sahalarda onunla rekabete girişmek suretiyle, Batı nüfûz ve tesirinden sıyrılma savaşına kendini kaptırmasına âmil olmuştur. İşte bu rekabet ve savaşın en şiddetli bir hal aldığı I. ve II. Cihan harpleri sonrası devre, gerek İslam ülkelerinde iç ve gerekse İslam ülkeleri arası istikrarsızlıkların doğumuna sahne oluyordu. İşte bu niteliklere sahip cemiyet veya cemiyetlerde, vevki hukukun bir dalı şeklinde dar bir sahada bile olsa, bu dalın içtimaî değişiklik ve inkılâplar ile ilgi ve münâsebâtını da nazara almak suretiyle tarihî gelişmesini göstermek bir müellifin karşılaşabileceği her türlü güçlükleri ihtivâ etmektedir. Ayrıca bütün bu oluşma ve gelişmelerin kesif bir şekilde, nihayet son elli yıl gibi kısa bir zaman zarfında cereyan ettiğini nazarı dikkate almak icab eder. İşte bütün bu güçlüklerle rağmen bu tarihî gelişmenin ilk malzeme ve malûmatını tesbit etmek ve bunların ilk değerlendirmesini yapmak, bunları bugünkü ve gelecek nesillere arz etmek şeklinde bir gayretin faydadan hali olmayacağını düşünmekteyiz.

Rönesansın Batıda geliştirip insanlığa arzettiği en mühim semelerden biri de âmme hukuku sahasında vuku bulmuş ve bu, XVIII ve XIX. asırlarda başlayıp nihayet XX. asırda bütün müesseseleriyle en olgun çağına ulaşan anayasa hukuku sahasında kendini göstermiştir. Devlet iktidarının evvelden belli kaidelere tabî olması şeklinde, gerek nazariyatta ve gerekse mevzûatta, evvelce tarih boyunca çeşitli cemiyet ve medeniyetlerde muhtelif ferdi teşebbüsler olmuşsa da bunlar, bir yandan nazariyat, bir yandan mevzûat ve nihayet bir yandan da devamlı tatbikat noktai nazarından beslenemediklerinden uzun ömürlü olamamış, ya tavsiye ve nasihatlarla yahut da bir devlet başkanının şahsî tatbikatına münhasır kalmıştır. İşte Rönesansın doğurduğu vasatta gelişen bu hukuk dalı, hâlen üzerinde çeşitli münakaşalar yapılmakla beraber, bir kerre mevzû hukuk bakımından ilk olarak Amerika Birleşik Devletleri az sonra Büyük İhtilal sonrası Fransasında ve nihayet XIX. asır boyunca hemen hemen bütün Avrupa memleketlerinde Devlet iktidarını kayıtlayıcı mevzuata müncer olmuştur. Aynı asırda bu neviden kayıtlayıcı mevzûatın İslam ülkelerinde de kendini gösterdiğini, bazı dış tesirler sonucu kısa ömürlü de olsa ilk olarak Tunus'da ve Osmanlı İmparatorluğunda ve nihayet XX. asır boyunca I. ve II. Cihan Harplerinden sonra teşekkül edip istiklâl kazanan İslam ülkelerinde, şu veya bu derecede mer'iyet kazandığını görmekteyiz.

Batıda bile henüz iki asırlık bir maziye sahip olan dar manadaki anayasa hukuku, muhakkak ki bu gelişmesini İngiltere ve İsviçrede asırlar boyu teşekkül eden teâmüli anayasa hukukuna medyûndur. İktidarın tek şahıs veya bir âilenin mutlak hâkimiyetinden kurtarılıp bazı kaidelere bağlanması, bu memleketlerde muhtelif vak'aların kayıtlayıcılık vasfına bürünmesi ve cemiyette bu teâmüllerin birikerek daha geniş âmme hukuku kaidelerine müncer olması şeklinde kendini gösteriyordu. İngilterede istisnâî bazı yazılı anayasa teşebbüsleri⁷⁸ bir yana, gelişen bu kayıtlayıcı hükümlerin yazılı şekle inkılâp edememesinde İngilizlerin en yüksek kuvvet ve kudreti onda gördükleri Parlamentonun üstünde, velev ki yazılı bir vesîka da olsa, hiçbir kayda rıza göstermemeleri âmil olmuştur⁷⁹. Böylece teâmüli anayasa hukukunun geliştiği muhitlerde bu hukuk dalı fiilî ve gerçek durumlardan doğuyor ve hayata tam intibakı sağlıyordu. Fransada anayasacılığın gelişşi ise bir halk ihtilâli sonucu

78. Cromwell'in 1653 de 42 maddelik anayasası 1660 da yürürlükten kaldırıldı(bk. Kubalı, H. N., *Esas Teşkilat Hukuku Dersleri*, İstanbul 1959, s. 35)

79. Wheare, K. C., *Modern Constitutions*, 1951, s. 13-16.

birdenbire olmuş ve zamanla nazariyede inkişaf etmekle beraber fiiliyata intibakda güçlük çekilmiştir⁸⁰.

Umumiyetle her millet kendi tarihinde tabii tekâmül ve gelişmesini temin etmek gayesiyle zaman zaman «yeni ve tâze hemlelere» girişmek zorunluluğunu duymuş bulunmaktadır. İşte bu zorunlulukların fiiliyata inkılâbı halinde de, mâzi ile ilgiyi kesmek suretiyle yeni prensip ve esaslardan kuvvet alınmak istenmiştir. Devlet iktidarını kayıt altına alıcı prensiplerin cemiyette vaz'ı için girişilen ihtilâlleri müteakip yeni ve taze bir hamleye tevessül edilmiş ve bu yönde bazı anayasa metinleri cemiyette vazedilmeye başlanmıştır. İlk olarak Amerika Birleşik Devletlerinde ve Fransada XVIII. asır sonlarında cereyan eden içtimai vâkı'alar bunlardı⁸¹.

Anayasaya dâir fikirler, muhakkak ki XIX. asırdan evvel de hukukçu ve mütefekkirleri meşgûl etmişse de ilk olarak 1787 de Amerikada, bir kanun metni içinde «anayasa» ıstılahının kullanılması ve Fransada da bu mefhumun gelişip müesseseseleşmesinden sonradır ki Avrupa muhitinde sık sık ve önemle üzerinde durulan konulardan biri oldu⁸². Hassaten XIX. asır, Avrupada anayasa hukuku sahasında çeşitli doktriner cereyanların ortaya çıktığı ve bunlar istikametinde de bir çok mevzûatın mer'iyet kazandığı bir asır olarak bilinir.

XIX. asır boyunca Batıda mer'iyet kazanan anayasaları, tip itibariyle 1) ihtilâlcî, 2) Bonapartist, 3) Meşrûiyetçe (legitimist) 4) Burjuva olarak dörde taksim etmek mümkün görülmektedir⁸³. Ancak hangi tip ve hangi vasıfta olursa olsun, esas gayesi Devlet iktidarının kötüye kullanılmasını önlemek olan bu anayasalarda bu iş için müracaat edilecek takyit veya tahditlerin ne olacağı, hangi tedbir ve vasıtalarla buna muvaffak olunacağı meselesi muhtelif içtimai cereyanlar ve insan ve madde anlayışları muvacehesinde oluşmuş ve gelişmiş bulunmaktadır. Bütün Orta Çağ boyunca görülen gayret, Devlet iktidarının tabii-iç tahditler yoluyla kayıt altına alınıp tahdit edilmesinde toplanmış ve bunun neticesi muhtelif cemiyetlerde teokratik devletler hükümfermâ olmuştur. Bu suretle

80. Fransız ve Alman anayasa hukuku yazarları bu fark dolayısıyla İngiliz anayasası hakkında hayranlıklarını gizlememişler ve onu en mükemmel örnek olarak göstermekten kaçınmamışlardır (bk. Headlam-Morley, *The New Democratic Constitutions*, London 1928, s. 27, 32-34).

81. a.g.e., aynı kısımda.

82. Flanz, G. H., *XIX. Asırda Anayasa Hareketleri*, Ankara 1956, s. 6.

83. Flanz, G. H., a.g.e., s. 19-22

ferdin manevî yapı ve âlemi, yegâne teminat unsuru olarak ele alınmış ve kendisinden ümitvâr olunmuş bulunuyordu. Orta Çağın sonları ise, tabii-iç tahditler yanında tedbir olarak bazı müesseselerin de ortaya çıkmaya başladığı bir devre olarak kendini gösterir. Batıda hâkim olan feodalite sistemi ve şehirleşmenin Avrupada başladığı devre ise, bu sahada müesseseseleşmiş tahditlerin yani maddî kayıtlarla iktidarın kötüye kullanılmasını önleyici tedbirlerin alındığı bir devre olarak bilinir. Rönesans ve Kontirreform(Contre Reforme) ve hassaten Romantisme devri ise yeniden tabii-iç tahditlerin revâc bulduğu ve tatbikatta kullanıldığı bir devredir. Nihayet Fransız İhtilâli sonrası ve XIX. asırda bir yandan maddî ve diğer yandan manevî tahditler yolu, çare olarak ele alınmış ve her ikisinden de gereği gibi istifadeye çalışılmıştır. Bu devre, bu konunun doktrin ve fikriyât alanında en şiddetli ve hararetli münakaşalarının yapıldığı bir devre olarak bilinir ki, rasyonalizm ve pozitivizm'in kendi fikirlerini âzamî seviyede geliştirdiği bir asırdır. İçinde yaşadığımız XX. asır ise, bütün bu fikrî mücâdele ve faaliyetlerin durulaşıp olgunlaştığı bir çağ olarak nitelendirilmekte ve bu devrede Devlet iktidarının kötüye kullanılmasında tabii-iç âmillere tekrar bir dönüşün başladığı ifâde edilmektedir ⁸⁴.

Şurası muhakkak ki, tabii-iç âmillerle tedbirler alındığında umumiyetle dinî duygu ve inanışlardan, vicdanî duygulardan istifade yoluna gidilmektedir. Buna rağmen bütün insanların zaafları olduğunu, ferdin dinî duygularının bu gayede tam bir tedbir ve çare olamayacağını binaenaleyh ferdin dışında bazı kuvvet ve tedbirlerin kullanılmasını ve kuvvetin ancak kuvvetle önlenebileceğini yani kuvvetin bazı teminat müesseseleri yoluyla tahdit edilebileceğini ve edilmesi lâzım geleceğini müdafaa eden görüşte bile, umumiyetle bu müesseseleri çalıştırıp yürütecek olan insanların yüksek bazı ah-lâkî standartlara sahip olması da gerektiği bugün için anlaşılmış bulunmaktadır ⁸⁵.

İşte XIX. asır boyunca Batı efkârı umumiyesini ve bir yandan ilim adamlarını ve diğer yandan mütefekkirleri işgal eden bu cereyanlar, batılı muhitlerle yakın alâka halinde bulunan İslam Câmiasında da, başta Osmanlı İmparatorluğunda ve dolayısıyla Bağdat ve Şam gibi ileri gelen muhitlerde, bundan başka Kahire ve Tahran gibi fikir muhitlerinde akisler husule getirmekten geri kalmıyor-

84. Flanz, G. H., a.g.e., s. 7.

85. Flanz, G. H., a.g.e., s. 7.

du⁸⁶. Nitekim İstanbul çevresinde Tanzimat teşebbüsünden sonra bu defa dışarda, münevverlerin yönettiği ve halkın da iştirak ettiği ilk anayasa hareketi Tunusda 1856 da başlamış ve İstanbul'un Tanzimat hareketini gerçekleştirenler muhitinde siyasi formasyonunu tamamlamış kıymetli bir Devlet adamı olan Hayrettin Paşanın devamlı çalışma ve teşebbüsleri sonucu bu «anayasa hareketi» nihayet 1867 de bir anayasanın resmen mer'iyete konmasıyla müşekkel bir mahiyete bürünmüştü⁸⁷. Hayrettin Paşa, Tunusdaki siyasi hayatında daima Fransız Büyük İhtilâlinin doğurduğu ve Batı muhitlerine mâlolan cereyan ve fikirlerden mülhem olmuştur⁸⁸. Bizzat kaleme almış olduğu eserinde «Şark milletlerinin monarşik idare tarzını terketmeleri lâzım geldiği» tezini müdafaa ediyor ve «anayasalı idarenin bu milletler için yegâne kurtarıcı çare olduğunu» beyan ediyordu⁸⁹. Modern İslam câmiasının hayli erken bir devrinde yaşamış bu uyanık ve müteşebbis siyaset adamının ayrıca Osmanlı sadrazamlarından Reşit ve Fuat Paşaların tesiri altında kalmış olduğu da kabul edilmektedir⁹⁰. İslam ülkeleri âilesinde bu öncüden sonra, yine aynı XIX. asırda Mithat Paşa eliyle Osmanlı İmparatorluğunda bir anayasa metni mer'iyete sokulmuş(1876)⁹¹ ve nihayet Kahire, Şam ve Tahran gibi muhitlerde anayasalı Devlet idaresi peşinde koşan, ya kuvvetli bir milliyetçilik hareketi şeklinde alttan veya doğrudan doğruya yukarıdan gelen teşebbüslerle anayasa vaz'ı hareketleri kendini gösterebilmiştir.

Yukarıda arzettiğimiz akımlar ve şartlar içinde Batı ülkeleri, kendi anayasa tekâmüllerini gerek nazari ve gerekse pratik yönden tamamladığında, XX. asrın başında iki ana istikamette ve iki ayrı siyasi rejim iyice tebellür etmiş bulunuyordu. Bunlar :

1. Demokratik,
2. Totaliter-Militarist

86. Kirk, G. E., *Middle East*, London 1955, s. 105 ve müt.; Hassan Saab, *The Arab Federalists.*, Djambatan 1958, s. 142-145, 154, 181 ve müt., 243-44; Batı medeniyetinin Afrika ve Cenubi Asya memleketlerinde husule getirdiği etki ve tahrik için ayrıca bk. Daniel, Norman, *Islam, Europe and Empire*, Edinburgh 1966, Üçüncü Kısım(Christian Civilisation «1800-1900»), s. 245-47.

87. Zartman, I. W., *Government and Pol.*, London 1964, s. 66-67; Alâl el-Fâsi, *The Independence.*, Washington 1954, s. 42 ve müt.

88. Ahmad Emin, *Zu'amâ' ul-İslâh.*, Kahire 1948 s. 153 ve müt.

89. Hayrettin Paşanın bu fikirleri müdafaa ettiği eseri şudur: *Muqaddemetu Aqvâm'il-Mesâlik fi Ma'rifeti Ahvâl'il-Memâlik*, Dersaadet 1296; Fransızca tercümesi için: *Le General Khéreddine, Reformes Necessaires aux Etats Musulman*, Paris 1868.

90. Alâl el-Fâsi, a.g.e., aynı yer.

91. Okandan, R. G., *Amme Hukukumuzun Ana Hatları*, İstanbul 1959, s. 118-146.

istikametler olmak üzere birbirine zıt temayüller halinde asrın başında ve I. Cihan Harbi ve müteakiben patlayan II. Cihan Harbinde kozlarını harp sahalarında paylaşacak tarzda birbirleriyle ölüm-kalım savaşına girişmişlerdir. Bunlardan XX. asrın ilk yarısında totalitarizm, «yeni nizâm» ideali altında kendine kattığı taraftarlarla anayasalarda Devlet iktidarı için, normal hukuk düzeninde raslanmayan aşırı yetkiler tanıyor⁹² ve hukuka bağlı devlet anlayışında görülmeyen selâhiyetleri, Devlet iktidarını elinde bulunduranlara kolaylıkla tanınması tezini savunuyordu. Buna mukabil Anglo-Amerikan zümresi, Devletin klasik demokrasinin tanıdığı hudutlar dahilinde kalması ve evvelden belli hukukî normlar dahilinde yetkilerini kullanması tezini müdafaa ediyor, ferdin sahip olduğu tabii hak ve hürriyetlerden aslâ feragat etmek istemiyordu. Bunu temin için de dünya milletlerinin hukuka bağlı ve insan hak ve hürriyetlerine hürmetkâr, dış tazyik ve emperyalizmin getirdiği her nevî baskıdan uzak, serbest iradeye dayanan bir siyasî rejim ve düzenin bütün dünyada yaygın olması için tedbirler alıyor ve hâdiselerin akışını beynelmilel alanda bu yöne çevirmeye çalışıyordu⁹³. Nitekim gerek I. ve gerekse II. Cihan Harpleri esnasında Demokratik ülkeler camiasının temsilciliğini yapan Müttefik Devletler Başkanları, muhtelif vesilelerle bilhassa belirttikleri gibi, esas mücadelelenin demokrasi ideali ve insan tabii hak ve hürriyetleri taraftarlarıyla bunlara tamamen karşı ve muhalif olan totalitarizm ve militarizm taraftarları arasında cereyan etmekte olduğuna dikkati çekmişler ve tesadüfen iki grup devlet arasında çıkmış bir harpte kuru bir zafer için mücadele etmediklerini aynı zamanda «militarizme dayanan kültür ile hür demokrasi ideali arasında cereyan eden bir savaşta zafer elde etmek için çalıştıklarını» muhtelif vesilelerle beyan etmişlerdir⁹⁴. İlk Dünya Harbinin sonunda mağlûp düşen militarizm ve totalitarizm'e rağmen Demokrasi idealine bağlı Batı muhitlerinde bu defa Komünizan cereyanların dünyayı kaplamasından endişeye düşülmüştür⁹⁵.

92. Anayasaya dayanan diktatörlüklerin menşei için bk. Flanz, G. H., *XIX. Asır Avrupasında Anayasa Hareketleri*, Ankara 1956, s. 98-99.

93. Flanz, G. H., *XIX. Asır Avrupasında Anayasa Hareketleri*, Ankara 1956, s. 5-6; Alsan, Z. M., *Yeni Devletler Hukuku*, Ankara 1950, s. 66-68.

94. Agnes Headley-Morley, *The New Democratic Constitutions of Europe*, London 1928, s. 5; Bu arada Harp esnasında Başkan Wilson'un ilân ettiği 14 maddelik milletlerin kendi mukadderatlarını kendilerinin tayin edeceği esasını getiren programı hatırlamak icab eder (Alsan, Z. M., a.g.e., C. II., s. 76).

95. Alâl el-Fâsî, *The Independence*, Washington 1954, s. 52-53.

Aynı mülâhaza ve idealler II. Cihan Harbinden muzaffer çıkmak isteyen Demokrasi taraftarlarının şîârı olarak yine onların ağızlarından, muhtelif fırsatlardan istifadeyle bütün dünyaya ilân olunmuş ve Harp sonrası demokratik kuruluşları hakkında vaatkar cümleler sarfedilmiştir. Bunlar meyanında Milletler Cemiyeti⁹⁶ tecrübesinden ve Bolivar'ın temellerini geçen asırda attığı Panamerikanizm'in kendilerine geçen asırdan beri temin ettiği tecrübe, ümit ve verdiği cesareten faydalanan Amerika Birleşik Devletleri⁹⁷, İkinci Harp sonrası Birleşmiş Milletler Teşkilatının kuruluşunda, yetişmiş tecrübeli hukukçu ve teşkilatçılarıyla bu yolda büyük bir rol oynamış ve ilk tecrübede (I. Cihan Harbi sonrası kurulan Milletler Cemiyeti) yaptığı gibi, demokratik ideallerin yeryüzünde yayılması için inisiyatifi elden bırakmamıştır⁹⁸. En yapıcı hatlarıyla beynelmilel alanda idealleri gerçekleştirmemiş de olsa, Milletler Cemiyeti sayesinde milletlerin «kendi kendilerinin mukadderatına sahip olması» prensibinden yararlanmayı kısmen başaran ve Birinci Harp sonrasının getirdiği bu teşkilatın gayretiyle ele geçirdiği bazı demokratik hak ve hürriyetleri, İslam câmiyası mensubu ülkeler kolay kolay terkedip bırakamazlardı⁹⁹. İkinci Cihan Harbinden sonra diğerleri arasında İslam memleketleri de Başkan Roosevelt'in Harp esnasında demokrasi taraftarlarının gaye olarak ısrarla üzerinde durduğu ve Birleşmiş Milletlerin kuruluşunda esas olarak alınan dört ana hürriyeti¹⁰⁰ ve bu arada 1 Ocak 1942 de, Birleşmiş Milletler Beyannamesinde de ana hatlarıyla gözüken, 8 madde halindeki Churchill ve Roosevelt arasında Atlantik Paktı adı altında tesbit

96. Birinci Cihan Harbi içinde ve Harp sonrası kuruluşlarında ABD Başkanı Wilson'un 8 Ocak 1918 de ilân edilen 14 maddelik programı ve Milletler Cemiyetini tesis için gösterdiği faaliyet hakkında bk.(Alsan, a.g.e., C. II., s. 58-61. -

97. Amerika Birleşik Devletlerinde bir anayasa manzûmesi ve anayasa tarihi teşekkül etmiş ve efkârı umumiye anayasa alışkanlık ve teamülüne sahip olmuştur. Modern teknolojinin gelişmesi maddî yönden ve dünyada totaliter rejimlerin tutumuna karşı gelme duygusu manevî yönden olmak üzere, ABD'nin dünyâ meselelerine karşı alâka duyusu ve bunlara müdâheleye başlamasına müncer olmuştur. Hassaten I ve II. Cihan Harplerinden sonra zuhûr eden totaliter rejimlerin fertlerin dokunulmaz bilinen bazı ana haklarını hiçe saymaya başlamasıyla Amerikada bunlara karşı aksülameller başlamış ve kendi anayasacılık anlayışına zıt olan bu tatbikata sahip rejimlerin ifnâsı için harekete geçilmiştir(bk. Flanz, H. G., a.g.e., s. 5).

98. Alsan, Z. M., a.g.e., C. II, s. 20.

99. Headlam-morley, Agnes, *The New Democratic Constutions of Europe*, London 1928, s. 6.

100. 1. Söz ve ifade hürriyeti, 2. Allaha tapma hürriyeti, 3. sefaletten kurtulma hürriyeti, 4. korkudan kurtulma hürriyeti(bk. Alsan, Z. M., a.g.e., C. II, s. 68, 73-75).

edilen siyasî hürriyetleri¹⁰¹ kendi hürriyet ve uygarlık savaşında temel olarak almış ve Harp sonrası kurulan Birleşmiş Milletler Teşkilatının da bütün milletlere tanıdığı siyasî hürriyetlerden 1) milletlerin kendi mukadderatlarını kendilerinin tayini, 2) milletlerin kendi kendilerine hükûmet etme hakkından bilistifade anayasalı kuruluşlarını tamamlama imkânını ele geçirmişlerdir¹⁰².

Bir milletin siyasî rejimi, tarihî, coğrafî, toplumsal ve iktisadî şartlar altında gelişir ve yoğrulursa da aynı derecede mevcut dış model ve tatbikatların iradî, serbest ve az çok şuurlu bir taklidine de dayanmaktadır¹⁰³. Bundan ayrı II. Cihan Harbi içi ve sonrası cereyan ve hareketleri, eski ile kabili kıyas olmayacak öyle bir istikamete yönelmiştir ki neticede, milletlerin «rejim meselesi ve hükûmet şekli, millî bir iş olmaktan çıkmış ve beynelmilel bir mâhiyet almıştır... Rejim meselesinin bu yolda bir gelişme göstermesinin ciddi sebepleri olsa gerekir. Bu sebeplerden en büyüğü hiç şüphesiz rejim işinin yani iç politikanın, enternasyonal münasebetlerde yani dış politikada oynadığı büyük rolün son zamanlarda ehemmiyetinin daha iyi anlaşılmış...»¹⁰⁴ olmasıdır.

XIX ve XX. asırlarda bir yandan hem nazarî hem de mevzûat yönünden son sür'atle gelişen anayasa hukuku ve anayasacılık, diğer yandan Devlet iktidarını ya dolayısıyla ya da doğrudan doğruya kayıtlama imkânlarını hasıl eden ve iktidarın kötüye kullanıl-

101. Atlantik Şartı diye bilinen bu 8 maddelik pakt(14 Ağustos 1941) Başkan Roosevelt'in dört hürriyeti çerçevesindedir. Hülâsa olarak :

1. ABD ve İngiltere Krallığı toprak ilhakı düşünmemektedirler,
2. Halkın serbest arzularıyla toprak değişiklikleri olabilir,
3. Milletler istedikleri Hükûmet şeklini seçebilirler :
 - a. İç egemenlik(Serbest seçimler, demokrasi)
 - b. Dış egemenlik(Siyasî istiklâl hakkı, Nazi ve Faşistlerin istilasına uğrayan ülkelerin boşaltılması)
4. Bütün Devletler dünya iptidai maddeler ticaretine eşitlik içinde iştirak edeceklerdir,
5. Bütün milletler iktisadî işbirliği yapacaklardır (iş ve işçi şartlarını iyileştirmek muvacehesinde)
6. Korku ve ihtiyaçtan azade yaşamayı temin eden bir sulh gerçekleştirecektir,
7. Sulh şartları altında denizlerde korkusuz ve engelsiz seyahat edilecektir,
8. Dünya milletleri kuvvet kullanmamalıdır(silahtan tecrid esasında)

(bk. Alsan, Z. M., a.g.e., C. II., s. 76 ve müt.).

102. Alsan, Z. M., a.g.e., s. 69 ve müt.

103. Duverger, M., *Droit Constitutionnel et Institutions Politiques*, Paris 1955, s. 233-34, 237-38.

104. Alsan, Z. M., a.g.e., s. 80.

masını önlemede müessir olan beynelmilel hareketlerin zuhuru¹⁰⁵ ve modern teknolojinin hızla gelişşi karşısında İslam memleketleri Batıdan gelen iktisadî, siyasî ve kültürel tesirler yanında, anayasa hukuku sahasında da bu yeni cereyanların tesirinde kalmazlık edemezlerdi. Şurasını hemen belirtmek icab eder ki, İslam memleketleri gelişen dünya şartları içerisinde, Batıda zuhur eden bu anayasacılık hareketlerini önce I. Cihan Harbinden evvel ve kısmen sonra, ilerki bahislerde ayrı ayrı göreceğimiz gibi umumiyetle bizzat batılı eller vasıtasıyla başlatabilmiş ve ancak Batı emperyalizminin gelişen dünya zorunlulukları icabı nihai olarak tasfiye edilmeye başlandığı II. Cihan Harbinden sonraki devrede kendi serbest iradeleriyle ve kendi elleriyle müstakil devletler olarak çeşitli anayasaları yürürlüğe koyma imkânına kavuşabilmişlerdir. Filvakî Harp sonrası elde edecekleri istiklâlin hesâbıyla müttefik devletler safında 5 Haziran 1916'dan itibaren Osmanlılara karşı, onun hasımlarının desteğinde istiklâl mücadelesine giren Orta Şark Arap ülkeleri dahi umduklarını bulamamışlar ve Saudî Arabistan müstesnâ, tam istiklâlden uzak çeşitli formüller altında (manda, protektora v.s.) batılı devletlerin idâre veya himâyelerine girmişlerdir¹⁰⁶. Kendi anayasa tekâmüllerini, sahip oldukları istiklâl ve hürriyet havası içinde tamamlayan diğer ülkeler, Orta Şarkta Türkiye, İran ve Afganistan'dan ibarettir. Yine aynı devrede Şimalî, Ekvatoryal ve Doğu Afrika İslam ülkeleri de aynı değişik formüller altında¹⁰⁷ hükümlanlık hakları iyice kayıtlanmış veya Batı devletlerine tam bağımlı bir statükoda II. Cihan Harbine kadar gelmişlerdir. Gerek Orta Asyada Rusların ve gerekse Cenubî Asyada bazı emperyalist ülkelerin idarelerine tabî olmak mecburiyetinde kalan sair İslam ülkelerinde de durum, ilerde bu ülkeleri göreceğimiz gibi, hiç de farklı değildi.

105. Anayasa mevzuatının Avrupada başlaması için gösterilen en mühim hâdis Fransız İhtilâlidir. Kezâ ABD'nin istiklâli ve bir anayasaya kavuşmaları da zikredilir.

Bu arada dolayısıyla müessir olan hâdiseler arasında Batıda çok sayıda devletin katıldığı bazı ittifaklar da zikredilebilir. Meselâ 1815 Viyana mukaddes İttifakı, Panamerikanizm, Avrupa Konseri, Büyük Devletler Konseri, Müttefiklerin I. Cihan Harbinde İtilâf Devletlerine karşı muzafferiyeti, Wilson'un 14 maddelik Programı ve Milletler Cemiyeti (bk. Alsan, Z. M., a.g.e., s. 58-61). Yine Müttefiklerin Mihver Devletlerine karşı II. Cihan Harbinde muzafferiyeti ve Atlantik Şartı esaslarında olmak üzere Birleşmiş Milletler Teşkilatının kurulması gibi (Alsan, Z. M., a.g.e., s. 17-90).

106. Kirk, G., a.g.e., s. 192-93; Bullard, R., *The Middle East*, London 1958, s. 16; Peretz, *The M. E. Today*, New York 1963, s. 105-120.

107. Müstemleke, Manda İdaresi, Dominyon, Trusteeship, Protektora, Nüfûz Sahası (Zone of Influence), Askerî İdare, Deniz-Aşırı Ülkeler, Müsterek İdare gibi... (bk. Zartman, I. W., a.g.e., s. 175).

Netice itibariyle diktatoryal ölçülerde anayasaya dayanan veya hiçbir kayıtlayıcı vesikaya dahi lüzum görmeyen totaliter ve militarist idareler bir yana, İslam ülkelerinde XIX. asırdan itibaren önce münferit memleketlerde başlayan anayasalılık(meşrûtiyet), Birinci ve İkinci Cihan Harpleri akabinde istiklâl ve hürriyetlerini kazanan diğer İslam ülkelerinde de revaç bulmuş ve nihayet Birleşmiş Milletlerin tesbit ettiği ideal ve gayelere uygun, kısmen insan hak ve hürriyetlerinin çerçevesinde hukukî nizamlara sahip İslam ülkeleri, yerlerini dünya hukuk muhitinde almış bulunmaktadır¹⁰⁸. İslam ülkelerinin bu gayret ve yönelmelerinde, muhakkak ki İkinci Cihan Harbi esnasında ve bundan sonraki devrede zuhur eden beynelmilel hareketler rol oynamış ve oynamaktadır. Yukarda da belirtmeye çalıştığımız gibi Anglo-Amerikan topluluğun Harp sonrası beynelmilel kuruluşlarda ve kezâ münferit devlet kuruluşlarında oynadığı rol en esaslı âmiller olarak gösterilebilir. Yine bütün bu hareket ve kuruluşlarda cesâret ve ümit verici olan ve hattâ totaliter ülkelere karşı girişilmiş bir savaşta esas maksat ve gayesinin ne olduğunu bizzat Harp esnasında belirten ve bu gayenin tahakkuku için Harp sonrası beynelmilel kuruluşlarda ilham ve hattı hareket kaynağı teşkil eden 1) **Başkan Roosevelt'in dört ana hürriyetinden**, 2) **Atlantik Şartı** ve 3) **Birleşmiş Milletler Beyannamesinden** bahsetmeye imkân yoktur. Bunlar kül olarak, milletlerin kendi mukadderatlarını kendilerinin tâyin edecekleri ve kendi kendilerini idare edecek hükûmetlerin şeklini seçmede milletleri yetkili kılan esaslarda ki gerek Anglo-Amerikan devlet adamlarının verdikleri beyanatlarda ve gerekse beynelmilel siyaset alanında giriştikleri teşebbüslerde, kurulması düşünülen bu Hükûmetlerin demokrasi prensiplerine müstenit olacağı açıkca belirtilmişti. Siyaset alanında yapılan bu açıklama ve tefsirlerden ayrı gerek Amerika Birleşik Devletleri ve gerekse İngilterenin Harp sonrası girişilen seçimlerde ve Hükûmet teşkili hareketlerinde bu tefsîr ve açıklamalar istikametinde gösterdikleri hassâsiyet ve giriştikleri teşebbüsler, onların bu anlayışlarını fiiliyat sahasında da bize göstermektedir: «Anglo-Amerikan çevrelerine göre, milletlerin kendi Hükûmet şekillerini seçmek hakları vardır ve bu hakka riâyat edilecektir. Onlar şuna kesin olarak inanmaktadırlar ki, herhangi bir millet, serbest olarak bir seçim yaptığı

108. Zaman zaman bu ülkelerde totalitarizme kayan ve sebep ve âmillerini ilerde izah edeceğimiz kuvvet denemeleri muhtelif İslam ülkelerinde görülmekteyse de umumiyetle gidiş, Batı siyasî muhitleri manasında demokratik esaslarda olup, mukabil rejimler muvakkat olmaya mahkûm gibi gözükmektedirler.

takdirde, bunun sonucunda meydana gelecek olan rejim, ancak demokrasi rejimi olabilir. Çünkü hiçbir insan, şuuruna ve oyuna tamamiyle hakim olmak şartıyla, serbestçe yapacağı bir seçimle kendi hak ve hürriyetlerini hiçe sayacak veya çok kısıntıya uğratacak bir Hükûmet ve idare şeklini desteklemek ve iktidar mevkiine geçirmek gibi tabîî ve insanî olmayan bir harekette bulunamaz» ¹⁰⁹.

Bu anlayış ve şartlar altında, ister klasik demokrasi hudutları içinde, ister tek veya çok partili, ister güdümlü demokrasi, ister prezidansiel veya parlamanter veyahut da meşrutî monarşi tarzında bir kuruluşa imkân ve yer versin, İslam ülkelerinde I. Cihan Harbinin sona erdiği 1918 yılından günümüze kadar birçok anayasalar meriyete konulmuş ve şu veya bu istikamette bu anayasaların tatbikatı gözler önüne serilmiş bulunmaktadır.

Buraya kadar olan Giriş Bölümümüzde, İslam memleketlerinde ortaya çıkan anayasa hareketlerinde başlangıçtan itibaren yapıcı rol oynamış **dolaylı ve doğrudan şartları** ana hatlarıyla gösterdikten sonra, şimdi meseleye daha da yakından vâkıf olabilmemiz için bu memleketlerin ferden sahip olabildiği **özel şart ve durumları**, ayrı tesir sahaları içinde küme küme ele almak suretiyle göstermeye çalışacağız. Böylece bir yandan muayyen tesir sahalarına sokulabilen çeşitli İslam ülkelerinin teşkil ettiği gurupların ana ve müşterek karakteri meydana çıkarılacak ve diğer yandan kendi tesir sahaları içinde izahı faydalı ve câlibi dikkat olan İslam ülkeleri mümkün olan nisbette ayrı ayrı etüd edilmek suretiyle bu tekâmülde sahip oldukları özellikler belirtilecektir.

109. Alsan, Z. M., *a.g.e.*, C. I., s. 71.

BİRİNCİ BÖLÜM

İSLAM MEMLEKETLERİNDE ANAYASA HUKUKUNUN ORTAYA ÇIKIŞINDA ÖZEL ŞARTLAR

Giriş Bölümünde işaret ettiğimiz gibi, tarih boyunca Doğu-Batı münasebetlerinde belki de asıl sebep iktisadî-ticarî menfaatlardır. Çok değişik ticarî menfaat konularının, yine birbirlerinden tamamen ayrı alışkanlık ve medeniyet anlayışına sahip halk kütleleri arasında bir değiş tokuşa tabi tutulması, sahip bulunulan vasıtalar icabı, hassaten XIX ve XX. asırlarda en yüksek noktasına ulaşmıştır. Doğunun sahip olduğu ticarî kaynaklara Atlantik Okyanusu üzerinden varmak isteyenler yanında, Afrikayı cenuptan deniz yoluyla dolaşmak veya Rusyayı Şimalden cenuba doğru kat'etmek suretiyle¹ kardan ulaşmak isteyen öncülere pek evvelden raslanmıştır. Netice itibariyle bu teşebbüsler, yepyeni ticarî imkânların ve ülkelerin batılıların eline ve idâresine geçmesine sebep olmuştur. Avrupalı bu öncüler, sadece Hindistana ulaşmakla kalmamış² daha da uzaklara vararak, bütün yabancılara mutlak manada ülkesini kapamış olan Japonyaya kadar ulaşmışlardır³. Bunlarla beraber Uzak Doğuda yayılan Batı Medeniyeti ve kültürü, Japonyada XIX. asırda Meiji inkılâbının meydana gelmesinde yapıcı rol oynamış ve Japon idarî ve siyasî sistemine yepyeni bir istikamet verebilmiştir⁴.

Hint yolunu açarak yeni ticarî imkânlara ulaşmak isteyen bu avrupalılardan belçikalı, hollandalı, ispanyol ve almanlardan ziyade ingiliz ve fransızlar en çok göze çarpan iki ayrı zümredir.

Hint ve Uzak Şark ticaretine kapı açan coğrafi keşiflerledir ki, gerek Rusya ve gerekse Osmanlı İmparatorluğunun kapladığı ülke-

1. bk. Togan, Z. V., «Ders Notları» (tekst), İstanbul 1965-66, 67.

2. Daniel, Norman, *Islam Europe and Empire*, Edinburgh 1966, s. 245.

3. Noss, J. B., *Man's Religions*, New York 1956, s. 408-410.

4. Noss, J. B., a.g.e., s. 410 ve müt.

ler bir transit ticaret yolu olma imkânını zamanla kaybetme yolunu tutmuşlardır. Bu yeni yollar üzerine koloniler halinde yerleşen avrupalılar, önceleri çoğunlukla sahil bölgelerde kalmışlardır. Hassa-ten İngilizler daha ziyade Hint ve Uzak Şark ticaretine önem verdiklerinden Afrika ve diğer kıt'alar sahillerinde kendilerine askerî üs olarak yararlı ülkelere yerleşiyor ve Afrika gibi kara parçalarının iç bölgelerine nüfuz etmek lüzûmunu duymaksızın sahillerde koloniler tesis ediyorlardı⁵.

Zamanla müstemlekeci avrupalı devletler, bu ülkelerin içlerine de nüfûz etmeyi başarmışlar ve köle ticareti yapan birtakım unsurların⁶ temin ettiği iç bölgeler-sâhil arası ticareti bizzat kendileri ele geçirerek koloniler halinde bilhassa XIX. asırdan itibaren Afrika gibi geniş ülkelerin iç kısımlarını istilâ edip buralara yerleşmişlerdir⁷. İngiliz, alman, fransız ve diğer müstemlekeci avrupalılar, gelip yerleştikleri hassaten Afrika gibi yeni bir ülkede nüfuz sahaları, protektoral idareler veya askerî üsler tesis etmişler ve yerli kabîle otoriteleriyle imzaladıkları, kendilerine çeşitli imtiyazlar tanıyan anlaşmaları, yığınlarla Avrupadaki bağlı oldukları Devletlere göndermişlerdir⁸. Onların elde ettikleri bu imtiyazlar umumiyetle pek değer-siz şeyler mukabili kabîle başkanlarından koparılmıştı ki, bu tavizler arasında bir çift potin, bazan birkaç «cin» şişesinin gösterilmesi⁹ hakikaten bugün bizi şaşırtmaktadır. Bu suretle yerleşme, koloni veya protektora kurma, nüfûz sahası tesisi haklarını elde edenler, Afrika Kıt'asında zamanla işi o kadar ileri götürmüşlerdir ki rakipleri avrupalılardan hangi statüden olursa olsun kendi imtiyaz sahalarını kabîle hudutlarıyla değil de enlem ve boylam çizgileriyle ayırmayı daha muvafık bulmuşlardır¹⁰. Bu ülkelere evvel emirde istismar gayesiyle XV. asırdan itibaren yerleşmiş bulunan batılılar¹¹ buraların modern siyasi teşkilat ve nizamlara kavuşması imkânlarını

5. Lavroff, D. G., *Les Constitutions Africaine*, Paris 1964, C. II, s. 12.

6. Lavroff, D. G., *a.g.e.*, s. 11; Daniel, Norman, *a.g.e.*, s. 302.

7. Lavroff, D. G., *a.g.e.*, s. 13 ve müt.; Daniel, N., *a.g.e.*, s. 283 ve müt.

8. Frazer, D., *The New Africa*, London 1927, s. 57-58.

9. Frazer, D., *a.g.e.*, s. 58-59.

10. Frazer, D., *a.g.e.*, s. 58.

11. Her ne kadar bu ülkelere din götürme ve ora halklarının medenî seviyesini yükseltme, köle ticaretine bir son verme gibi gayelerden de bahsedilirse de tathakkatta Hristiyan misyonerlerin açtığı yollardan avrupalı tâcirler ve macerâperestler kolaylıkla ilerlemesini bilmişlerdir (ayrıca bk. Trimmingham, S., *Islam in West Afrika*, Oxford 1959, s. 204; Lavroff, D. G., *a.g.e.*, C. II, s. 13; Frazer, D., *a.g.e.*, s. 57.

bahsetmede nedense pek geç davranmışlardır. Bu neviden ilk organizasyon belçikalı Leopold tarafından kurulmuş ve bu kuruluş, 1885 de Afrika müstemlekeleri meselesini ele alan Berlin Kongresi ile de beynelmilel sahada tanınmıştır: (International Association of Congo). Bu hayli farklı ilk siyasî teşekkülün gerçekleştirilmesi, o ülkenin siyasî tekâmülüne yardım gayesinden ziyâde, afrikalı yerli halkın bu topraklarda faaliyet gösteren avrupalılara zarar vermesini temin gayesine matufdu¹². Nitekim bu teşebbüslerin hiçbirinde XX. asra varıncaya kadar bu toprakların ve halkının idaresine, yerlilerin siyasî idareye iştiraklerine dâir bir idarî-siyasî tedbirin alındığını görmemekteyiz¹³. İzah edeceğimiz gibi sonradan daha değişik bir istikamet almasına rağmen buralarda yapılan şey, bu ülkelerin idâresini doğrudan doğruya merkeze bağlama ve idareyi tamamen müstemlekeçilerden ibaret şahıs veya hey'etlere bırakmaktan ibâret olmuştur (= **Direct Rule**). Bu nevi doğrudan idareler, ingilizlerin kendi bölgelerinde dolaylı idareyi tatbik etmelerine mukabil¹⁴, Afrikada daha ziyade Almanların ve Fransızların tercih ettiği bir yönetim sistemi olmuştur¹⁵. Bu iki Devlet yerli halkın idareye iştiraklerine ancak pek geç devirlerde rıza gösterebilmişlerdir¹⁶.

Hristiyan misyonerlerinin yerli halk arasında temin ettiği vasat içinde maddî istismarlarını ilerletme imkânı bulan¹⁷ avrupalı devletler, nihayet 1885 Berlin Konferansının tesbit ettiği esaslar dahilinde Afrika Kıt'asını nüfûz sahalarına ayırmışlardır ki bu sahaların tesisi için mezkûr anlaşılmaya göre oraların fiilen bu devletler tarafından işgâl altında tutulmaları icab etmekteydi. Filhakika ingiliz-

12. Hindistan İngiliz müstemleke idaresinde de aynı zihniyet hakim olmuş ve ilk el attıkları idarî konu, yerli halktan kendi menfaatlarına vergi toplamak olmuştur (bk. Ağaoğlu, A., *İngiltere ve Hindistan*, İstanbul 1928, s. 22).

13. Frazer, D., *a.g.e.*, s. 57-58; Hindistandaki durum için bk. Nehru, P., *Dünya Tarihine Kısa Bakışlar*, İstanbul 1965, s. 5 ve müt.

14. Alman ve Fransızlardan farklı olarak İngilizler, Lugard adlı bir idarecileri vasıtasıyla Afrikada ilk olarak «dolaylı» idâreyi başlatan müstemlekeçiler olarak bilinir. Bu sisteme göre, mahallî şefler ve yerli idâreler, din, kültür ve örf konusunda kendi haline bırakılıyor, bunlara müdâhele edilmiyordu. «Ticarî ve manevî menfaatlara müessir olmadığı müddetçe» bu ülkelerin yerli hukuk, idâre ve müesseselerine müdâhele etmeme prensibi İngilizlere hâkim olmuştur. Halbuki gerek Alman ve gerekse Fransızlar tatbik ettikleri «doğrudan» idâre sonucu temessül politikasına girmişlerdir (bk. Trimingham, S., *Islam in West Africa*, Oxford 1959, s. 204; Lavroff, D. G., *a.g.e.*, s. 14-17; Frazer, D., *a.g.e.*, s. 60-61).

15. Trimingham, S., *a.g.e.*, s. 206-207.

16. Lavroff, D. G., *Les Constitutions Africaines*, Paris 1964, C. II, s. 14-17.

17. Lavroff, D. G., *a.g.e.*, s. 13; muk. ed., Frazer, D., *a.g.e.*, s. 57; ayrıca bk: Daniel, Norman, *Islam, Europe and Empire*, Edinburgh 1966, s. 245 ve müt.

ler ve fransızlar mahallî şeflerle, evvelce «himâye anlaşmaları» akdetmiş bulunuyorlar ve bunlara dayanarak nüfûz sahalarını genişletmek istiyorlardı ki bu gayelerine varabilmek için işâret edilen Berlin Kongresinin kararlarına uyarak, bu defa himâyelerinde bulunan sahaları fiilen işgal cihetine gitmişlerdir¹⁸.

İşte bu kuruluş ve şartlar altında 1927 ye kadar gelindiğinde, sadece Afrika Kıt'asının onda dokuzu avrupalı devletlerin idâresi altına girmiş bulunuyordu.

Muhakkak ki esas olarak ticarî maksatlarla¹⁹ Avrupa dışı ülkelere yayılan batılılar, yerleştikleri bu memleketlerde kendi menfaatları için çalışırlarken tabiatıyla bu ticarî akımda kendilerine nisbetle pek az miktarda da olsa yerli halkın iktisaden gelişmesinde, yeni ticarî imkânlarla kavuşmasında âmil olmuşlardır²⁰. Bunun yanında batılıların çeşitli yayılma sahalarına kendileriyle beraber götürdükleri maarif ve kültür de yerli ahali üzerinde müessir olmaktadır geri durmamıştı. Bu tesirde, muhakkak ki avrupalıların yerli halka karşı takip ettikleri içtimâi veya kültürel politikanın rolü olduğunu da kabul etme zarûreti vardır²¹. Bütün bunların da ötesinde, avrupalıların henüz bu ülkelere girmelerinden evvel gerek Afrika ve gerekse Cenubî Asya ve Uzak Şarka, İslam kültür ve medeniyetinin gitmiş olmasını ve buralarda bulduğu gayrı medenî yerli ahali üzerinde kendini üstün bir şekilde kabul ettirmiş olmasını hatırlamamız icab etmektedir. İslam, ilk olarak ulaştığı bu ülkelerde bulduğu yerli ve iptidai kültür karşısında üstün bir tavır takınmış ve kendini bu halk kütlelerine kabul ettirmesini müteakip bu yerli ahalinin kültürel seviyesini iyice yükseltmişti. Böylece gelişmiş bir vasat üzerine batılıların getirmiş olduğu Avrupa medeniyeti bu cemiyetlerde kolaylıkla yayılma şansına sahip olabilmıştır²². Bu noktayı

18. Berlin Konferansının bu kararı neticesi İngiliz «Royal Niger Company» Nijeryayı fiilen işgal ile burada doğrudan idâreye başlamıştır. Yine bu arada Doğu Afrikada mevcut sadece deniz üslerinden ibâret topraklar, koloni statüsüne ithâl edildiler. Teşkil edilen Imperial British East Africa Company bu havâliyi kontrola başladı. 1890 İngiliz-Alman anlaşmasıyla Kenya, Uganda İngiliz toprağı haline geldiler ve Zanzibar Sultanlığı İngiliz Protektora İdâresine kalbedildi(bk. Lavroff, D. G., *Les Constitutions Africaines*, C. II, s. 14-15.

19. Bu arada İngilizler Afrikada nüfûz sahaları tesise gayret ederlerken gûya köle ticaretine mâni olmak için çalıştıklarını iddia etmişler ve esas istismar ve fütûhat maksatlarını gizlemeye çalışmışlardır(bk. Trimingham, a.g.e., s. 204.

20. Trimingham, S., a.g.e., s. 214.

21. Frazer, D., *The New Africa*, London 1927, s. 62.

22. Trimingham, S., a.g.e., s. 203(Dr. Meek, K. C. den nakledilmiş bir müşâhededir).

böylece belirttikten sonra söyleyelim ki teknik bakımdan son derece gelişmiş olan bu yeni medeniyet karşısında İslam, hassaten mütekâmil Batı tekniği karşısında, ilk zamanlar müdafaa sâikiyle bunun karşısında ric'ate mecbur olmuş ve Batı medeniyetinin seküler karakteri, hassaten buralardaki İslam medeniyetinin üzerine oturduğu temel prensipler için bir sarsıntı teşkil edebilmiştir²³.

Batılıların gerçekleştirdiği coğrafi keşiflerden ve Avrupanın o sırada geliştirdiği yeni fikirlerin İslam ülkelerinde yayılmaya başlamasından sonradır ki, Avrupalıların ulaştığı her İslam memleketinde bu yeni gelenlere ve getirdiklerine mukavemet hareketleri kendini göstermeye başlamıştır. Bu karşı koyuş, askerî alanda olduğu kadar kültürel alanda da olmuş ve İslamın sahip olduğu kıymetlerin muhafazası için çeşitli muhitler faaliyete geçmişlerdir²⁴.

Afrika, Orta Şark ve Asyada, müstevlilere karşı ayrı ayrı teşkil edilen muhtelif yapıdaki askerî mukavemet hareketleri²⁵, I. Cihan Harbinin sonuna kadar sürmüş ve istiklâlini kazanan pek az İslam ülkesine mukabil²⁶ umumiyetle bağımlı idareler teşekkül etmiştir. Birinci Harp sonrası devrede hemen hemen kesilmiş olan bu askerî mukavemet sonucu bu ülkeler :

1. Müstemleke,
2. Protektora, manda, tröst (vesâyet idaresi),
3. Nüfûz sahası (zone of influence),
4. Askerî idare,
5. Deniz aşırı ülke,
6. Müşterek idare (condominium) gibi değişik statülere tabî olarak — yukarki Bölümde gösterilen istisnalar bir yana — bağımlı ülkeler halinde umumiyetle İkinci Cihan Harbine kadar gelmişlerdir²⁷.

XIX. asır boyunca ve XX. asırda II. Cihan Harbinin sonuna ka-

23. Trimingham, S., *a.g.e.*, s. 203.

24. Afganistan, Tunus, Mısır, Sudan ve diğer Afrika ülkelerindeki hareketler için bk. Daniel, Norman, *a.g.e.*, s. 373 ve müt.

25. Bu fiili mukavemetler, birbiriyle irtibatsız olarak ayrı ellerde ve ayrı kuvvetler olarak şu belli başlı liderler ile yürütülmüş bulunuyordu: Cezayirde Emîr Abd'ul-Qâdir ve sonraki mukavemetçiler, Mısırda Albay Ahmed Arabî, Sudanda Mehdi, Fas'da Moulay Hassan ve üç oğlu, Libya'da İdris'in himâyesinde Senûsi, Somali'de Muhammed Abd'ullah el-Mehdi (daha fazla bilgi için bk. Zartman, I. W., *Government and Pol.*, London 1964, s. 175.

26. Bunlar sadece Orta Şarkta Suudi Arabistan, Türkiye, İran ve Afganistandan ibarettir. Buna Arnavutluğu da ilâve etmek icab etmektedir (bk. Kirk, G. E., *Middle East*, London 1955, s. 192-93; Bullard, R., *The Middle East*, London 1958, s. 16; Peretz, *The M. E. Today*, New York 1963, s. 105-120.

27. Zartman, I. W., *a.g.e.*, s. 175 ve müt.

dar İslam ülkelerinde yer yer ve değişik önemde devam ettirilen bu askerî mukavemet hareketi yanında, aynı batılılara manevî sahada karşı duran muhitler de eksik olmamıştır. Bunlar umumiyetle el-Ezher (Kahire), ez-Zeytûne (Tunus), Qaraviyyîn (Fas) gibi üniversite muhitleri olduğu kadar²⁸, bazı dinî muhitlerin ve buralarda doğan hareketlerin de bu mukavemetde rol oynadıkları gözden kaçmamaktadır²⁹.

Bu dinî mukavemet muhitleri, askerî hareketlerden farklı olarak I. Cihan Harbinden sonra da faaliyetlerine devamla, etnik bir takım kuvvetler dışında İslam inancı, müşterek değerleri ve onun asırlar boyu geliştirdiği İslam kültürü gibi temel prensiplere dayanmak suretiyle çeşitli ırkî yapılara sahip halk kütlelerini gerek Afrikanın ve gerekse Asyanın çeşitli İslam ülkelerinde istiklâl hareketleri için hazırlamaya ve şuurlaştırmaya sürekli bir Cihâd havası yaratmak suretiyle devam etmiştir. Yine biz bu dinî hareketlerin istiklâl mücadeleleri içinde ve sonraki kuruluş devrelerinde politika-yı baskı yaparak İslam devletlerinin kurulması için faaliyet gösterdiklerini de müşahade etmekteyiz ki bu neviden çalışmalar sonucu Fas, Tunus, Libya, Mısır ve Somali'de İslam Dini, resmî devlet dini haline getirilebilmiştir. Hatta Cezayir ve Sudan'da (İngiliz) Devletin bir «İslam Devleti» kuruluş ve yapısına sahip olması için şiddetli mücadeleler yapılmıştır³⁰. Dinî kuvvetler ve teşkilatlar yanında milliyetçilerin de muhtelif tarz ve usullere baş vurarak yürüttükleri istiklâl mücadelesi, umumiyetle II. Cihan Harbinden sonra muvaffakiyetle son bulmuş ve eski bağımlı ülkeler bu defa aynı siyasî hudutlar dahilinde bağımsız ülkeler statüsüne geçerek kendi âmme hukuku çalışmalarını müstakil olarak devam ettirmiş ve gerek Anglo-Saxon yapısında ve gerekse güdümlü demokrasi yapısında veyahut da tamamen militarist ve totaliter yapıda anayasa tatbikatında bulunma imkânını elde edebilmişlerdir.

Çeşitli kıt'alara yayılmış olan İslam ülkelerinin istiklâllerini elde etme yolunda giriştikleri bu nihaî faaliyet yanında, bu faaliyetlere tevessül etmelerinde âmil olan bazı psikolojik ve sosyal unsurlardan da bahsetmek yerinde olur :

1. Bir kere, II. Cihan Harbinde Mihver kuvvetler yani Alman-

28. Zartman, I. W., a.g.e., s. 177.

29. Libyada Senûsi, Mısırdaki Cemal'ud-Dîn Afğânî ve Abduh'un hareketleri, Sudanda Mehdilik cereyanı gibi. Muk. ed. Daniel, Norman, a.g.e., s. 326-347 ve Dördüncü Kısım, s. 373 ve müt; Ahmad Emîn, *Zu'amâ' ul-İslâh.*, Kahire 1945, muhtelif bölümler.

30. Zartman, I. W., a.g.e., s. 176-177.

lar ve Japonlar, umumiyetle müstemlekeci devletler olarak tanınan avrupalı devletleri çeşitli cephelerde, Harbin başında Uzak Şark, Orta Doğu ve Şimalî Afrikada mağlûp etmek suretiyle bunların yenilmezlik adını silip atmışlar ve bu eski müstemlekeci büyük devletlere karşı yerli halkların başkaldırma cesaretini — kendilerine izâfe ettikleri «kurtarıcılık» sıfatıyla — iyice arttırmışlardır. Keza İkinci Cihan Harbini müteakip Cezayir, Suriye, Lübnan ve Hindi Çini'de Fransızların bizzat istiklâl peşinde koşan yerli kuvvetler tarafından mağlûp edilmesi ise bu ülkenin prestijini iyice yıkmış ve diğer müstemleke ülkelere aynı yolda ümit ve cesaret aşılamıştır ³¹.

2. Sâniyen bu ülkeler, bağımlı idareler altında bulundukları sıralarda bazı alışkanlıklara da sahip olmuşlardır, şöyle ki :

a) Çeşitli kabîle veya etnik grupların ve bazan da değişik dinlerin yer aldığı geniş ülkelerin **bir ve kuvvetli müstemleke idaresinin** emri altında yönetilmesi,

b) Yine bu müstemleke idarelerinin umumiyetle **tek bir hukukî yapıya** sahip olması,

c) Bu ülkeler, iktisadî-ticarî bir istismâra tabî tutulurken mâmullerin tek bir yöne akıtılması, pazarlanması ve bunların muayyen ticarî istikametlere büyük organizasyonlar tahtında tevcih edilmesi ve yerli halkın bu suretle **bir tek ve toplu bir gayeye yönelen iktisadî düşünceye** alıştırılmış olması,

d) İstihsal edilen bu mâmul veya gayri mâmul emteanın **modern ulaştırma vasıtalarıyla** büyük ticaret yollarından dünya istihlâk alanlarına ulaştırılmasının yerli halk kütlelerinin diğer değişik halklarla temasını sağlaması ve bu müstemleke ülke halkının buralardaki medeniyet ve kültürü bizzat müşahede etme ve araştırma imkânını bulması,

e) En aşağı, **bir Batı dilinin münevverler arasında yayılmış olması** ve muhtelif neşriyat kolları vasıtasıyla Batı fikir ve ideolojilerinin bu cemiyet fertleri arasına yayılma imkânını bulması ve bu yeni fikirler arasında hassaten : hür düşünce, liberalizm, milletlerin kendi kendilerini idaresi, milliyetçilik gibi önde gelenlerin cemiyette iyice yayılması,

f) Müstemlekeci idarelerin muhtelif ülkelere tatbik ettikleri **seküler bir maarif politikasının** eski cemiyet ve idare alışkanlıklarından, düşünce kalıplarından yerli ahaliyi sıyrıp kurtarması ³².

31. Brecher, M., *The New States*. London 1963, s. 20-22.

32. Daha fazla mukayeseli malûmat için bk. Brecher, M., *a.g.e.*, s. 21-22.

Bütün bu psiko-sosyal unsur ve şartlar nazarı itibara alındığında, «batılı emperyalist idarelerin tatbik ettiği müstemlekecilik politikasının, bizatihi kendi mahvını hazırlayan tohumları işin başından itibaren bizzat kendi içinde ihtivâ etmekte olduğu» şeklinde bir müşahedede bulunmayı pek mübalâğalı saymamaktayız.

Bu arada Rusların, hassaten Çarlık Rusyasının müstemleke elde etme yarışında, geçen asırda diğer avrupalı devletler arasında yer almadığını söylemek mümkün değildir³³. 1917 Komünist İnkılâbından sonra bu politikaları, Orta Asya dışı İslam ülkelerinde tamamen değişse bile Ruslar, esas itibariyle geçen XIX. asırda Afrika, Orta Şark ve Cenubî Asya ülkelerinde nüfûz sahaları ve müstemlekeler peşinde koşmaktan geri kalmamışlardır³⁴. Ancak rakipleri bulunan İngiliz, Fransız ve diğer avrupalı devletler ona, bilhassa Afrika, Cenubî Asya ve Orta Şark İslam ülkeleri üzerinde XIX. asır boyunca elle tutulur bir imkân tanımamışlarsa da rakipleri avrupalı devletler, Rusların gerek Çarlık ve gerekse Komünist idare içinde birçok İslam ülkesinin yer aldığı Orta, Şimalî ve Garbî Asya ülkelerindeki yayılma ve nüfuz sahaları peşinde koşma politikalarına mutlak manada set çekememişlerdir³⁵. Her ne kadar Ruslar, 1917 İhtilâlden sonra bu defa Komünist idareciler olarak, kendi siyâsî hudutları dahilinde kalan Orta Asya Müslüman topluluklarını âlet etmek suretiyle gerek Orta Şark ve gerekse Cenubî Asya Müslüman ülke ve toplulukları üzerinde müessir olmaya çalışmışlarsa da, kısa bir zaman sonra bu politikalarından vaz geçmişler, Sovyet Müslüman ülkeleriyle dış âlem müslümanlarının yakınlaşmasını mahzurlu bulmuşlardır³⁶. Bu arada II. Cihan Harbinde ve sonrası kısa bir devre için İran Azerbaycanında desdekledikleri, din adamlarının da medhaldar olduğu «Muhtar Azerbaycan Devleti» projesini çeşitli iç ve dış sebebler altında gerçekleştirememeleri üzerine, tekrar Stalin idaresinde anti-İslamik propagandaya dönmüşler ve Stalin'in ölümüne kadar(1953) Orta Asya Müslüman ülkelerinde İslama karşı komünist propaganda ve icraatını yürütmüşlerdir³⁷. Evvelce de işaret ettiğimiz gibi bu tarz bir propaganda, Rusya dışında yeni kurulan

33. Kirk, G. E., *Middle East*, London 1955, s. 249-50; muk. ed. Roux, Jean-Paul, *L'Islam en Occident*, Paris 1959, s. 59-61.

34. Bullard, R., *The Middle East*, London 1958, s. 123-24; Kirk, G. E., *a.g.e.*, s. 250-52, 253 ve müt.

35. Lenczowski, G., *The Middle East* 1953, s. 113 ve müt; Laqueur, W. Z., *The Middle East in Transition*, New York 1958, s. 370-71; Roux, Jean-Paul, *a.g.e.*, s. 59-61.

36. Laqueur, W. Z., *a.g.e.*, s. 372; Kirk, G. E., *a.g.e.*, s. 249 ve müteakip.

37. Laqueur, W. Z., *a.g.e.*, s. 372 ve müt.

İslam devletlerinde de aynı şekilde ve şiddetle yürütülmüş bulunuyordu.

1953 de Stalin'in ölümünden sonra değişen dış politikaları muvacehesinde Ruslar, Afrika ve Cenubî Asya İslam ülkeleri üzerinde, gerek istiklâl peşinde koşan ve gerekse müstakil olup henüz kuruluş ve teşkilî safhada olan İslam ülkelerinin her nevî teşebbüslerinde, sahip oldukları rejimleri tefrik etmeksizin, onlara destek olmak ve iktisaden kalkınmalarında yardım etmek suretiyle diğer bir istikametten bu ülkelere müessir ve nâfiz olmaya çalışmışlardır³⁸. Hasaten bu politikalarının 1956 senesinden sonra yoğunluk peyda ettiğini görüyoruz³⁹. Bu yeni politika, bu genç ülkelere doğrudan doğruya tesir edip onları Marxist-Leninist ideolojinin içine alma gayretinden ziyade, bunların esasen «her manada Marxist-Leninist nazariyenin mantığına uygun olarak inkişaf etmekte» olduğunu kabul etme esasına dayanmaktadır⁴⁰. 1960 senesi Kasım ayında toplanan «Dünya Komünist Partileri Konferansı» esnasında henüz gelişme çağında bulunan, ister İslam olsun ister olmasın bu genç ülkeler, «komünist manasında sosyalizmin bilkuvve müntesipleri» olarak telâkki edilmişlerdir. Bu ise «gerçek» sosyalizme doğru yarı mesafeyi aşma manasına o ülkeleri «Millî Demokrasi» olarak tavsif ve kabul etme politikasıydı⁴¹. Rusların hâlen de uygulamakta oldukları bu politikaya göre «Millî Demokrasi» olarak vasıflandırılan bu rejimler, bilkuvve Komünizm manasında sosyalizmin müntesibi sayılırlarsa da bunlar, asla Halk Demokrasileriyle kabili kıyas değillerdir. Çünkü Halk Demokrasilerinde, «halkın demokratik inkılâbından» «içtimai inkılâba» doğru bir intikal vardır ve iktidar proleterya diktatörlüğünün elinde bulunmaktadır. Halbuki Millî Demokrasiler, içinde işçi sınıfının da mühim rol oynadığı anti-emperyalist yapıda kuvvetlerin koalisyonuna istinad etmekte ve ayrıca bu ülkelerde umumî demokratik yapının şekil ve hal değişikliği mevzû bahis olmaktadır. Bu durum nazarı itibara alındığında (Rus yazarı Ponomanov'e göre) :

38. Oral Sander, XX, XXI ve XXII. Kongreler ve Sovyet Dış Politikası, Ankara 1967, s. 4 ve müt.; Laqueur, a.g.e., s. 370-71 ve 374 ve müt.; Morison, D., *The USSR and Africa*, London 1964, s. 27-28; Muhammad Kutub, *İslamın Etrafındaki Şüpheler*, İstanbul 1965, s. 242 ve müt.

39. Bu arada mevzubahis Marxist-Leninist yaklaşımda en vaadkâr gözüken ülkeler olarak, içinde müslüman halk kütlelerinin kesif olarak yaşadığı Mali ve ehemmiyetli bir islami nüfus'a sahip Ghana ve Gine'yi Ruslar bizzat göstermektedirler (bk. Morison, D., a.g.e., s. 27, 28).

40. *New Times*, No. 45, 1962 s. 10 (Morison'un a.g.e. inden naklen)

41. Morison, D., a.g.e., s. 13.

1. Müstakil,
2. Anti-emperyalist,
3. Anti-kolonialist,
4. Anti-diktatoryal,
5. Demokratik ve nihayet,
6. İlerici,

bir devlet Millî Demokrasidir ⁴².

Bu kısa izâhat ile de anlaşılabilceği gibi Ruslar, Marxist - Leninist nazariyenin istediği sertlikten azâde, bir ihtilâlin getireceği anî inkılâp yerine zaman içinde yoğrulup olgunlaşacak bir komünist inkılâbı anlayışına 1956 dan sonra dönmüşler ve hassaten içinde birçok da İslam ülkesinin bulunduğu Afrika ve Cenubî Asyanın genç devletlerinin gelişme ve tekâmüllerinde müessir olmaya çalışmışlardır. Bu cümleden olarak Ruslar, 1956 da Sudan, Tunus ve Fas'ın elde ettikleri istiklâl çabalarını hararetle desteklemişler ve bu yeni İslam devletlerini hemen tanımışlardır. Halbuki aynı Ruslar, hemen II. Cihan Harbi sonrası dünyanın çeşitli bölgelerinde kurulan bu yeni devletleri ciddiye almayarak onları, «farazî» ve «formel» devletler olarak tavsîf ediyor ve tanımak istemiyorlardı ⁴³. Bu suretle Ruslar, yeni politikalarıyla bugün siyasî ve iktisadî alanda destekledikleri «Millî Demokrasiler» in yarın «Dünya Sosyalist Hareketi» içinde kaynayıp eriyebileceklerini ve umûma ayak uyduracaklarını hesaplamaktadırlar ⁴⁴.

Bu umûmî malumatın verilmesinden sonra şimdi, içinde İslam ülkelerinin yer aldığı çeşitli tesir sahalarını ayrı Bölümler halinde ele alarak özellikle tetkik edeceğiz.

42. Morison, D., a.g.e., s. 13-14.

43. Morison, D., a.g.e., s. 8-9.

44. Morison, D., a.g.e., s. 14 ve 28.

İKİNCİ BÖLÜM

İNGİLİZ TESİR SAHASI

I. U m u m î D u r u m v e B a z ı M ü l â h a z a l a r

İngilizlerin anavatan dışı ülkelerle ticarî, askerî ve sâir maksatlarla ilgilenişleri XV. asır başlarına kadar çıkarılabilmektedir¹. Bu ilk münasebetleri muhakkak ki bir takım şirket kuruluşundaki teşekküller ve birlikler gerçekleştirmiş² ve Atlantik kıyılarından itibaren Hint yolları üzerinde Afrika sahilleri ve nihâyet Hindistan Kıt'ası ve Uzak Şark, müstemlekeleştirme ve koloni kurulmasına konu teşkil etmiştir. Zamanla bu ilk safhadaki münasebetlerin prensipleri de vazedilmiş ve bu esaslar dahilinde XIX. ve XX. asırlara kadar gelinmiştir. Bu son asra gelinceye kadar ingilizler, Afrika, Orta Şark ve diğer istismar bölgeleriyle olan alâkalarında daha ziyade Hindistan ve Uzak Şark ülkeleri ile anavatan arasında münâkale ve irtibatın sâlim ve müemmen olması gayesini gütmüşler ve sâhil bölgelerde askerî üsler tesis etmekle iktifâ etmişlerdir³. Bu arada riâyet ettikleri hususlardan biri, koloniler halinde yerleştikleri bu ülkelerde mevcut siyâsî otoriteleri ibka etmek ve ticarî, askerî ve dinî menfaatlarına zarar vermediği müddetçe⁴ şu veya bu yapıdaki mahallî hükûmetleri kendi haline terketmeleridir⁵. Bunun

1. Lavroff, D. G., *Les Constitution Africaines.*, C. II., s. 9-10.

2. Bu tip kuruluşlar, tahttan kopardıkları Trade Act'lar ile mümkün olmaktadır(bk. Lavroff, D. G., *a.g.e.*, s. 11).

3. Lavroff, D. G., *a.g.e.*, s. 12.

4. 1838 tarihli Durham Raporunda bu husus açıkca belirtilmiştir(bk. Lavroff, *a.g.e.*, s. 14-17).

5. Bu nevi menfaatların kaynağı umumiyetle mahallî şeflerden kopardıkları akit-nâmeler ve himâye anlaşmaları olmuştur(bk. Frazer, D., *The New Afrika*, London 1927, s. 58-59).

yanında dikkati çeken diğer bir nokta da İngilizlerin bu ülkelerdeki mahallî halkı kendi kültür ve medeniyetleriyle ve kendi dinleriyle baş başa bırakmalarıdır. Fransız Alman ve diğer müstemlekeci devletlerden İngilizleri ayıran bu politika neticesi, o mahaller halkları, İngiliz kültür ve medeniyeti tarafından temessül edilememiştir. İngilizler kendilerine has müstemlekecilik prensipleri icabı kendi ticarî ve stratejik durumlarına zarar vermediği müddetçe ⁶ bu ademi temessül politikalarını elden bırakmamaya gayret etmişlerdir.

Ancak 1885 Berlin Kongresinden sonradır ki İngilizler, asırlar boyunca muhtelif imtiyaz ve menfaatlara sahip ⁷ oldukları halde, pek mahdud üsler müstesna, askerî işgal altında tutmadıkları bu ülkeleri, yukarıda da işaret ettiğimiz gibi bu defa âdetâ yeniden fet-hetmek mecburiyetinde kalmışlar ve tamamen askerî işgalleri altına almışlardır ⁸.

Bu arada zikredelim ki İngilizlerin Orta Şark ile alâkalanışları, bazı ticarî istismar konuları bir tarafa, daha ziyade Doğu-Batı iktisadî ve ticarî münasebetlerinde sâhip oldukları mevkiî muhâfaza ve bu mevkiî müemmen kılan münâkale yollarının tamamen kendi askerî hakimiyetleri altında muhafazası gayesine matuf olacak nisbette tutulmuştur. Süveyş(Mısır, Sudan), Aden, Basra Körfezi, Irak ve Filistin bu askerî stratejinin merkez noktalarıdır. Yine aynı maksat ve gayelerle Doğu Afrikada el altında tutulan İslam ülkeleri arasında Kenya, Zanzibar, İngiliz Somalisini ve Batı Afrikada Nijerya'yı sayabiliriz. Uzak Şarkda ise, bazı ticarî menfaatlarla karışık olmakla beraber, Şimalî Borneo(Saravak, Brunei ve Sabah), Malaya ve bu sonuncu ülkenin daha ziyade stratejik deniz geçitleri zikre değer ehemmiyette menfaat bölgeleridir. Diğer müstemlekeci devletlerden farklı olarak bir temessül politikasından uzak, daha çok ticarî-iktisadî ve kısmen de dinî menfaatlara dayanan bu politika, İngilizlerin az ilerde izah edeceğimiz **dolaylı müstemleke idareleri** (indirect rule)'nin doğumuna ve bunların hukukî yönden iyice gelişmelerine müncer olmuş ve netice itibariyle de bu, İngiliz tesir sahası dahilinde hayatîyet kazanan İslam ülkelerinde XX. asırda Fransız, Rus, Hollanda ve sair tesirler altında kalanlara nisbetle epey farklı bir anayasa hukukunun bu ülkelerde ortaya çıkmasını intâc etmiştir.

6. 1838 tarihli Durham Raporunda bu husus açıkca belirtilmiş bulunmaktadır(bk. Lavroff, D. G., *a.g.e.*, s. 14-17).

7. Lavroff, D. G., *a.g.e.*, s. 14-15.

8. Birinci Bölümde bu hususta bol malumat verilmiştir.

1914 senesinden itibaren dekolonizasyon adı verilen nihai müstemlekecilik safhasına girinceye kadar İngilizlerin Doğu ve Batı Afrika, Orta Şark ve nihayet Cenubi Asya ve Uzak Şarkta hükümleri altında tuttıkları İslam ülkelerinde gösterdikleri idare tarzları beş değişik safhadan geçmiş bulunmaktadır. Bu safhalar, ayrı ayrı her bir İslam ülkesi için I. Cihan Harbinden evvelki anayasa tekâmüllerinde ve sonraki nihai gelişmelerinde pek tabii olarak rol oynamış vaziyettir :

1. Birinci Safha (İlk idareler) :

Evvelce de işaret ettiğimiz gibi İngilizlerin anavatan dışı meçhul ülkelerde bazı menfaatlar peşinde koşmaya başlamaları, şirket kuruluşundaki bazı teşekküllere 1404 yılından itibaren verdikleri imtiyazlarla başlatılmaktadır⁹. Bu şirketler, «The Company of Merchants Adventurers» adı altında ilk olarak Atlantik Okyanusu sahillerinde menfaat peşinde koşmuşlarsa da daha sonraları Hindistan ve Uzak Şark bölgelerine kadar uzanmasını başarmışlardır. 1584 yılında R. Hakluyt adında bir İngiliz, İngilterenin müstemleke nazarîyesinin ana unsurlarını tesbit ve ilân etti; buna göre : «İngiltere, altın peşinde ve ziraat için ve protestanlığın yayılmasını temin edecek şekilde ve dilenciler, serseriler ve diğer arzu edilmeyen kimse-lerden kurtulmak için yeni arazi ve mülklere sahip olma mecburiyetindedir»¹⁰. İlk safhadaki bu müstemlekecilik esasları dahilinde, bahsettiğimiz şirketlere İngiliz Kraliyet Hükümetleri tarafından bazı «charter» (= ferman)'lar verildi¹¹ ve bu charter'larda gösterilen esaslara göre İngiliz idaresi altına alınan topraklar, bu şirketler eliyle idare edilmeye çalışıldı¹². Şurası sabittir ki kendilerine selâhiyet verilen bu şirketler «fermanlarda gösterilen esaslara göre idare» yerine, gerçekte bu ülkeleri tamamen kendi keyif ve takdirlerine göre idare etmekten geri kalmamışlardır¹³.

2. İkinci Safha (Mercantilism) :

Bu safhada İngiliz idaresi altına girmiş olan ülkelerde Merkantilizm'in hâkim olduğunu görüyoruz ki Hollandalıların kendi ellerine geçirdiği müstemlekelerinde tatbik ettikleri bir esastan mühlhemdir.

9. Lavroff, D. G., *a.g.e.*, s. 9-10.

10. Lavroff, D. G., *a.g.e.*, s. 9-10.

11. Bu nevi fermanlı şirketlere «Chartered Companies» adı veriliyordu (bk. Lavroff, D. G., *a.g.e.*, s. 9-10).

12. Bazı hallerde Trade Act'lar ile bu şirketlere anavatan ile müstemleke arası ticâret yapma hakkı tanınmıştır (bk. Lavroff, D. G., *a.g.e.*, s. 11).

13. Lavroff, D. G., *a.g.e.*, s. 9-10.

Buna göre, bu müstemlekere işlenmiş emtea ve sınaî mamüller götürülecek ve buna mukabil bu ülkelerden ham madde anavatana ithal edilecekti. İngilizlerin de benimsediği bu yeni usulü, birinci safhada gösterdiğimiz fermanlı şirketler gerçekleştirmişlerdir. Hattâ bu maksatla yeni bir şirket de teşkil edilmiş ve «Royal Africa Company of England» adı altında bin yıl müddetle İngiliz müstemlekelerini istismar hakkı bahşedilmiştir¹⁴.

3. Üçüncü Safha(Liberalism) :

İngiliz müstemlekelerinde bir takım siyasî ve iktisadî inkılâpların mevzu bahis olduğu bu safha, daha ziyade Amerikan İhtilâli ve bu ülkenin istiklâlini elde etmesini müteakip ortaya çıkmış bulunmaktadır¹⁵. Bu inkılâplar Afrika topraklarında hassaten kendini 1815 senesinden sonra göstermektedir. Umumiyetle İngiliz müstemlekecilğinde gelişen fikre göre, «ticarî menfaat ve nimetler devam ettiği müddetçe bu ülkelere siyasî bazı hürriyetlerin ve serbestilerin tanınmasında bir mahzur yoktur»¹⁶. Böylesine bir liberal anlayışın ortaya çıkışı, hümaniter cereyanlarla ilgili bir merhalenin müstemlekeçiler arasında zuhuruna denk düşmektedir ki bu, köle ticaretinin menedilmesi cereyanıdır. Nitekim 1833 yılında İngiltere köle ticaretini kendi müstemlekelerinde yasaklayan bir kanunu yürürlüğe koymuştur¹⁷. Liberalizm safhasının açılışından evvel teşkil edilen şirketlere verilen bir takım fermanlar yoluyla idare edilmeye çalışılan anavatan dışı bu ülkelerin idaresinde bu safhada bazı siyasî hakların ve anayasa münakaşalarının yapılmaya başlandığını görüyoruz¹⁸. Hassaten 1838 de Durham Raporu'nun neşrini müteakip Afrika siyahîleri dışında birçok İngiliz müstemlekesine şu veya bu derecede mahallî parlamento müesseseleri teşkilî suretiyle¹⁹ otonomi hakları tanınmaya başlanmıştır²⁰. Ancak şurası gösterilmeye değer ki, bu rapora istinaden kurulan bazı müstemleke idareleri ve tanı-

14. Lavroff, D. G., *a.g.e.*, s. 11.

15. Lavroff, D. G., *a.g.e.*, s. 15.

16. Lavroff, D. G., *a.g.e.*, s. 11.

17. Lavroff, D. G., *a.g.e.*, s. 11 ve müt.

18. Lavroff, D. G., *a.g.e.*, s. 15 ve müt.

19. Bu müesseselere İngiliz İmparatorluk kanunlarıyla çatışmamak şartıyla kanunlar vazetmek yetkisi de verildi. Halbuki zencî halkın yaşadığı ülkeler doğrudan doğruya, Colonial Office'in idaresi altına konmuştu. Nihayet I. Cihan Harbinden sonradır ki benzer müesseseler zencî halklara da teşmil edilmeye başlamıştır(bk. Lavroff, D. G., *a.g.e.*, s. 17-18; muk. ed. Wight, M., *British Colonial Constitutions*, Oxford 1952, s. 22 ve müt.

20. 1841 de Kanada, 1842-51 arası Avustralya, 1856 Yeni Zelanda gibi(bk. Lavroff, D. G., *a.g.e.*, s. 14-17).

nan temsili müesseseler kurma hakkı, Afrikadaki zencî bölgeler ve gerek Orta Şark ve gerekse Cenubî Asya İslam ülkeleri için uzun müddet esirgenmiş ve buralar ya charter'lerle veya daha ilerde izah edeceğimiz doğrudan doğruya anavatana bağlı ülkeler(colonies, colonial protectorates ve protected states) ²¹ olarak idare olunmaya devam edilmiş ²² veya dolaylı idare usulüyle ²³ bir müddet daha oylanmışlardır. Bir yandan Afrika zencî ülkelerine ²⁴ diğer taraftan, Orta Şark, Afrika ve Cenubî Asya İslam ülkelerine bu siyasî ve anayasa ile ilgili hakların bahşedilmek istenmemesi ve geciktirilmesinde İngilizlerin dayandıkları esbâbı mucibe, bu ülkeler ahalisinin «kendi kendilerini idare etme kudret ve kapasitesine henüz sahip bulunmamaları» idi ²⁵.

4. Dördüncü Safha(Imperialism) :

Umumiyetle 1870 senesinden 1914 de çıkan Birinci Cihan Harbine kadar sürdürülen bir devre vardır ki bu safha daha ziyade emperyalizm adı ile bilinir. İngilizler, rakip müstemlekeci devletlerin dünya serbest pazarlarında bizzat kendileri için bazı «himaye-kâr» tedbirler almaları ve serbest pazarlama ve mübâdele muvazenesini bu suretle bozmalarını müteakip, kendi mamullerini ancak kendi müstemlekelerinde çıkan ham maddeler ile değiş-tokuş'unu şart etmişler ve bu sistemi esas olarak vaz'etmişlerdir. 1885 Berlin Kongresinde alınan kararların da tesiriyle ²⁶, 1) Afrika ve sair bölgelerde yeni topraklar peşinde koşmuşlar, 2) henüz himaye ve nüfûzları altında tuttukları bazı ülkeleri fiilen askerî işgalleri altına almışlardır. Meselâ Hindistan ve Avustralya yolu üzerinde bulunan Mısır ve Sudan'a fiilen yerleşmişler ve Süveyş Kanalı üzerindeki mutlak otoritelerini Kanal işletmesinin 117.000 aded hissesini ele geçirmekle tesis etmişlerdir ²⁷.

5. Beşinci Safha(Decolonization) :

Umumiyetle 1914 yılından itibaren başlatılan bu safhada İngiltere, bir yandan emperyalist gaye ve maksatlarla artık yeni ülkeler elde edememekte ve diğer yandan I. Cihan Harbinden sonra gelişen

21. Wight, M., *British Colonial Constitutions*, Oxford 1952, s. 5-14.

22. Misâl olarak ilerde izah edilen Aden kısmına bakınız.

23. Misâl olarak ilerde izah edilen Nijerya kısmına bakınız.

24. Lavroff, D. G., *a.g.e.*, s. 17.

25. Muk. ed. ilerde Mısır, Irak, Malaya, Nijerya ve Somali bahisleri(ayrıca bk. Lavroff, D. G., *a.g.e.*, s. 17).

26. Birinci Bölümde daha fazla bilgi verilmişti.

27. Lavroff, D. G., *a.g.e.*, s. 14, ayrıca ilerde Dördüncü Bölümde Mısır bahsine bakınız.

yeni beynelmilel teşekküller ve hâsıl olan yeni dünya efkârı umumiyesi muvacehesinde anavatan dışı eski müstemleke veya işgal altında tuttuğu ülkelerde bazı siyasî hak ve hürriyetler tanımak mecburiyetinde kalmakta ve bu ülkelerin müstakil devletler olma yolunda gösterdikleri gayretlere mukavemet etme imkânını (diğer müstemlekeci devletlerle birlikte) bulamamaktadır²⁸.

*
**

Bütün bu izah ettiğimiz değişik safhalardaki, değişik müstemlekecilik anlayış ve politikasına rağmen İngilizlerin umumiyetle Afrika, Orta Şark ve Cenubî Asya ülkelerinde esas itibariyle tatbik ettikleri bir idare sistemi vardır ki bunu, İslam ülkelerinde İngiliz idare ve politikasının ne gibi tesirler meydana getirdiğini ve bu ülkeler anayasalarının gelişmesinde ne gibi bir hisseye sahip olduğunu, bu İslam ülkelerini ele alıp göstermeden evvel, izah edip gözler önüne sermeyi daha münasip buluyoruz. Bu idare anlayış ve sistemi, müstemlekelerde İngilizlerin «dolaylı müstemleke idaresi» (= indirect rule)'ni tercih etmelerine dayanır. Bunun mukabili «doğrudan müstemleke idaresi» (= direct rule) sistemidir ki gerek Almanların ve gerekse Fransızların kendi müstemlekelerinde tercihan tatbik ettikleri bir sistemdir. Bu ikinci sistemde, yerli idare ve siyasî otoriteler tamamen bertaraf edilir, hatta mahallî medeniyet, kültür ve din bir kenara itilip müstemlekecilerinki bunlar yerine ikame edilmeye çalışılır²⁹. Pek tabiidir ki bu tarz doğrudan idare sistemi, temessül politikasının da benimsenmesini icab ettirecektir³⁰.

İngilizlerin tercih ve tatbik ettikleri dolaylı müstemleke idaresi sisteminde³¹, 1) mahallî idare ve hükümet tarzı ne halde ise o şek-

28. İngiliz İmparatorluğunun hassaten II. Cihan Harbinden sonra Fransa, Belçika ve Hollanda gibi diğer Avrupa İmparatorlukları misillü dağılıp bu devletlerin sadece anavatan ülkelerine çekilmeleriyle ilgili olarak A. Toynbee'nin 1967 yılında yazmış olduğu bir makalede ileri sürmüş olduğu fikirler için bk. «Turkey and the West», *The Muslim World*, Karachi, 23 Dec. 1967, Vol. V., s. 2.

29. Ancak bir müddet sonra Fransızlar bu politikalarının yanlışlığını anlamışlar ve İngilizlerden mülhem olarak İslamı teşvik ve tervîç etmişlerdir. Hattâ bu politikalarında içinde câmi olan her kötü müslüman kabul edecek kadar ileri gitmişlerdir. Bu müzâherete sebep olarak bazı müellifler İslam dininin Batı medeniyet ve tekniğinin bu ülkelere girişinde başlangıçtan itibaren yardımcı olmasını ileri sürerler (bk. Trimingham, S., *Islam in West Afrika*, Oxford 1959, s. 206-7).

30. Frazer, D., *The New Africa*, London 1927, s. 60-61.

31. Dolaylı idare sistemini Afrikada tatbik mevkiine koyan Lugard adlı bir İngiliz idârecidir (bk. Trimingham, S., a.g.e., s. 204).

liyle ibka edilir³² ve fakat bu yerli sistem âlet edilmek suretiyle müstemlekeci devlet bunun arkasında hükûmet ve idareyi elinde bulundurur³³, 2) mevcut idarî, hukukî ve içtimaî müesseselere mümkün olduğu kadar az müdâhele edilir³⁴, 3) Mevcut din ulularına (İslam ülkesi ise «şeyhler»'e) dinî konulara hiç karışmayacakları vâdedilir ve bunların dinî görevlerini icrâ etmelerinde mümkün olan serbestî tanınır, hattâ diğer dinler muvacehesinde korunacakları ve kendi dinlerinin masun kalacağı vâdedilir³⁵. Bu suretle İngilizler girdikleri müstemleke ülkelerde en kolay yoldan en müessir bir şekilde âmme emniyet ve sükûnunu temin etmişler³⁶, kendi hâkimiyet ve nüfûzları bu yüzden emniyet ve devamlılığa kavuşmuş, diğer yandan yerli halkın kendi inanç ve kendi müesseseleri içinde tabîî bir gelişmeye ulaşması mümkün olmuştur³⁷. Hattâ umumiyetle kabul olunur ki, bu idâre anlayış ve tarzının tatbiki, İslam dininin Afrika ülkelerinde sadece din olarak yayılmasını değil aynı zamanda İslam hukukunun da daha kuvvetle kendini halk yığınları arasında hissettirmesi neticesini doğurmuştur³⁸. Nadel adlı müellifin beyan ettiğine göre, İngilizlerin Batı Afrikaya (Nijerya havâlisi) gelmelerinden sonradır ki İslam hukuku burada, yerli halkın önceden sahip olduğu «âdet hukuku» na fâikiyet kazanmıştır³⁹. Bunlar-

32. Bu politikanın Hindistandaki tatbikatı için Nehru şöyle demektedir: «...Zamanın Avrupasının en ileri insanları olan İngilizlerin, Hindistanın en gerici ve muhafazakâr sınıflarını kendilerine müttefik edindiklerini, ölmekte olan feodal sınıfı desdeklediklerini, toprak ağaları yarattıklarını, yüzlerce bağımsız Hint yöneticisini desdeklediklerini görüyoruz. Aslında Hindistandaki feodaliteyi kuvvetlendirdiler. Oysa İngilizler, Avrupada Parlametoyu yerleştiren, orta sınıf veya burjuva ihtilâlinin ve dünyaya endüstriyel kapitalizmin sunulmasıyla sonuçlanan sanayi ihtilâlinin öncüsü idiler...» (bk. Nehru, P., *Dünya Tarihine Kısa Bakışlar*, İstanbul 1965, s. 5).

33. Frazer, D., a.g.e., s. 60-61; muk. ed. Lavroff, D., a.g.e., s. 21-22.

34. Lavroff, D. G., a.g.e., s. 21-22.

35. Bu dolaylı idârenin İslam nüfusunun yaşadığı Batı Afrika ülkelerinde şöyle bir tatbikatı da olmuştur: Başkanı müslüman olan mahallî devlet, İslam Devleti olarak kabul edilmiştir (Trimingham, S., *İslam in West Afrika*, Oxford 1959, s. 204; Hindistan için bk. Nehru, P., a.g.e., s. 5 ve müt.

36. Ayrıca bk. Wight, M., *British Colonial Constitutions*, Oxford 1952, s. 9.

37. Muk. ed., Lavroff, D. G., a.g.e., s. 14-17.

38. Bu idâre tarzının bir sonucu olarak İngiliz himâye ve nüfûzundaki Şimalî Nijeryada İslam Devletçikleri varlık kazanabilmişlerdir. Halbuki aynı Batı Afrika bölgesinde Fransız doğrudan idaresi altındaki bölgelerde bu tip siyasî organizmalara raslanmaz (bk. Trimingham, S., a.g.e., s. 206).

39. Trimingham, S., a.g.e., s. 205; İslamın bazı bölgelerde bu sistem altında iyice gelişip inkişâf etmesinin müşâhede edilmesi üzerine dolaylı idare sisteminin terkedildiğini görüyoruz. Meselâ Şimalî Nijeryada böyle olmuştur (bk. a.g.e., s. 206 ve müt.).

dan ayrı, dolaylı idare tarzı, İngilizler lehine temin ettiği menfaatlar yanında denebilir ki İslam ülkelerinde: 1) halkı mevcut yerli idareci sınıfına bağlamış, 2) gerek müslüman ahâliyi ve gerekse İslam dışı inançlara bağlı halk kütlelerini(paganları) mevcut yapı ve durum ne ise ona bağlı bırakmış, 3) içe dönük, infiratçı bir kültür ve cemiyetin ortaya çıkmasına müncer olmuştur⁴⁰.

İngilizler bu sistemi I. Cihan Harbinden sonra da çeşitli ülkelerde tatbîke devam temayülünü göstermişler ve fakat bu defa, değişen dünya ve beynelmilel hukuk anlayışına uygun bazı prensiplere dayanma mecburiyetini de hissetmişlerdi. Dolaylı idare tarzı mevcut bir izah tarzına göre iki hareket noktasına sahip olmuştur:

1) İngiliz idaresindeki bu halklar, kendi menfaatlarına hareket etmesi için İngilizlere vekâlet(mandat) vermişlerdir,

2) milletler arası teşekküller(Milletler Cemiyeti veya Birleşmiş Milletler Teşkilatı) bu halkların her yönden tekâmül ve ilerlemeleri için İngiltereye vekâlet(mandat) vermişlerdir(daha ziyade I. ve II. Cihan Harplerinden sonra). Bu suretle İngiltere, müstemleke ve diğer yapıdaki idareler içinde kendine bağlı bu ülkelerde biri millî diğeri beynelmilel kaynaklardan doğan çifte vekâlete sahip olmuştur⁴¹.

1914 den itibaren dekolonizasyon safhasına giren İngiltere, bu ademi temessül ve siyâsî muhtariyete çok yakın dolaylı İdare politikaları sayesinde ki müstemleke ve diğer çeşit bağımlı ülkeleri terkedip buraların istiklâlîni tanımak mecburiyetinde kaldığında, bu ülkelerden doğrudan idare politikası sahibi müstemlekeci devletlere nazaran sulh ve sükûnet içinde ayrılma imkânını elde edebilmiştir.

Bağımlı denizler aşırı ülkelerde İngilizlerin tatbik etmekte oldukları dolaylı idare ve bu idare sistemiyle ilgili anayasa mevzuatı, XIX. asır boyunca gelişmiş olduğu şekliyle I. Cihan Harbine kadar gelmiş ve değişik ülkelerde değişik bazı tadîlâta uğramış olarak 1939 a kadar yürürlükte kalabilmiştir. Bu ülkelerle ilgili anayasa mevzuatının kaynaklarını, müesseselerini ve niteliğini az ilerde tetkik edeceğiz(s. 88 ve müt.). Burada şunu ifade edebiliriz ki İngilizler, ahalisi beyaz ırktan olan bağımlı ülkelere 1914 den itibaren ana-

40. Trimingham, S., a.g.e., s. 205.

41. Lavroff, D. G., a.g.e., s. 21-22.

yasa ile ilgili bazı haklar tanımakla beraber⁴² zenci ahaliden ibaret bağımlı ülkeleri bu hareketin dışında tutmuş ve evveldenberi geliştirdiği dolaylı idare siyâseti ile iktifa etmiştir. Bununla beraber Tropikal bölgede kalan bağımlı ülkeler için tedricen kendi kendini idare(= self - government)'ye müncer olacak tedbirler almaktan da geri durulmamıştır. İngiltere'nin bu politikasından Cenubî Asyada Hindistan ve Seylan hukuken ve fiilen istifade etmekten mahrum edilmedikleri halde, kuvvetli bir İslam ahaliye sahip Malaya bu gelişmeye karşı muayyen şartlar altında kayıtsız kalmış ve diğer bağımlı ülkelerin II. Cihan Harbinden sonraya kadar kendi kendilerini idarede elde ettikleri tecrübe ve gelişmeye ancak II. Cihan Harbinden sonraki devrede ulaşabilmiştir⁴³.

II. Cihan Harbinin patladığı yıl olan 1939 a kadarki safhada İngiliz bağımlı ülkeleri, bir yandan dolaylı idare politikasının verebildiği serbestî ve haklar, diğer yandan az ilerde⁴⁴ teferrüatıyla göstereceğimiz İngiliz Umumî Valilerinin başkanlığı altında vazife gören mahallî meclislerin getirebildiği tecrübe ve alışkanlıkla iktifa etmek mecburiyetinde bırakılmışlardır. Nihayet Harbin patlamasından (1939) sonraki safhada bu bağımlı ülkelerde, Umumî Valilerin selâhiyetlerinin daraltılması ve işaret ettiğimiz mahallî meclislerin yavaş yavaş muayyen bir nisbet dahilinde seçilmiş azalardan müteşekkil kılınmaları ve bu meclislerin teşriî yetkilerle mücehhez bir hâle getirilmesi lehinde bir cereyan ve bu noktalarda ısrarlı talepler görülmeye başlamıştır. İngilizler bu cereyan ve taleplere önceleri pek yanaşmak istememişlerse de Harp boyunca zuhûr eden hadisât neticesi, Harp sonrası için bazı tavizlerde bulunma yoluna girmişlerdir. İngiltereyi bağımlı ülkelerde anayasa ve kendi kendine hükûmet etme reformlarına götüren beynelmilel hâdisât arasında belli başlı olarak şunlar sayılabilir :

- 1) Bağımlı ülkelerin Harp boyunca İngilizlere, düşman karşısında mühim yardımlar yapmış olmaları,
- 2) Atlantik Şartının tesbit ve ilânı,

42. Beyaz ırktan olan bağımlı ülkelere tanınan bu hak, onların 1914-18 arası Harp yıllarında İngiliz Harp Kabinesinde yer almaları ve düşmanla savaşta İngilizlerle işbirliği etmeleri şeklinde bir esbâbı mucibeye dayanmaktaydı. Bu ülkeler netice itibariyle, 1. Harpten sonra anayasa ile ilgili ve beynelmilel sahada bazı hakimiyet hakları elde etmişlerdir, 2. Sulh Konferansına iştirake lâayık görülmüşlerdir, 3. Versaille Muahdesine imzâ atmışlardır, 4. Milletler Cemiyetine azâ olmuşlardır(bk. Lavroff, D. G., a.g.e., s. 18).

43. Mills, L. A., *Malaya*, Minneapolis 1958, s. 33-34.

44. Herki kısımlarda daha fazla tafsîlat verilecektir.

3) Birleşmiş Milletler Teşkilatı Anayasasının tesbiti ve ilanı.

İngiliz bağımlı ülkelerinde kendi kendine hükûmet prensibini ortaya atan ve bu gayeyi halk kütlelerine mal etmek için çalışan kimseleri, Batı kültür ve medeniyeti çerçevesinde yetişmiş ve bu çevrelerden müteessir olmuş milliyetçi şefler olarak tesbit etmemiz bizi, geçen kısımlarda hassaten Giriş Bölümünde bu ülkelerin dış tesirler karşısında maruz kaldığı içtimaî ve kültürel gelişmeleri hakkında umumî mahiyette verdiğimiz izahat muvacehesinde şaşırtmayacağı kanaatindeyiz. Bütün ülkelerde milliyetçi şeflerin Harp sonrası giriştiği bu mücâdele 1948 de semeresini vermekte gecikmemiş ve aynı yıl İngiliz İşçi Partisinin neşrettiği **Mavi Kitap**'da «Commonwealth içinde kalmak şartıyla bağımlı ülkelere kendi kendine hükûmet etme(= self-government) hakkının verileceği» açıklanmıştır. Daha sonraları İngiltere'de iktidara gelen İngiliz Muhafazakâr Partisi de aynı prensibi benimsediğini beyan etmiş ve fiilen de bu yolda yürümüştür⁴⁵. Yine bu tarihten sonradır ki müstemlekeler de dahil olduğu halde İngiliz bağımlı ülkeleri, Dominyon hukukî yapısındaki ülkelerle beraber **Commonwealth Teşkilâtı** içinde mütalea edilmişler ve bu merhaleyi geçtikten sonra istiklâlleri için ciddi adımlar atılmıştır⁴⁶.

Burada işaret edilmeye değer bir nokta vardır ki o da, I. Cihan Harbi sonrasında bağımlı ülkelere zencî halkın yaşadığı bölgelere anayasa ile ilgili hürriyet ve hakların verilmesinde, «bu halkların kendi kendilerini idareye muktedir olmadıkları» esbabı mucibesiyle⁴⁷ çekingen davranan İngilterenin, II. Cihan Harbinden sonraki devrede vakî ısrarlı talepler ve mücâdeleler üzerine aynı bağımlı ülkeleri bu defa, «gerekli siyasî tecrübenin bu ülkelerce kazanıldığı» mücip sebebiyle kendi kendilerini idare ve anayasa ile ilgili hak ve hürriyetlerin verilmesinde liyakatli görmesidir. İngiliz idarecilerine göre bu bağımlı ülkelerin siyasî tecrübelerinin artmasında,

1) dolaylı idare sistemi,

2) doğrudan doğruya anavatanı temsil eden Umumî Valinin yanında yer alan mahallî teşriî meclisler mühim rol oynamıştır⁴⁸.

Hakikaten bağımlı ülkelerin siyasî formasyonunda mezkûr müesseselerin nasıl bir role sahip olabileceği meselesi az sonra İngiliz

45. Lavroff, D. G., a.g.e., s. 22.

46. Lavroff, D. G., a.g.e., s. 22-23.

47. Lavroff, D. G., a.g.e., s. 17.

48. Lavroff, D. G., a.g.e., s. 22-23.

bağımlı ülkeler anayasa mevzuatı ve müesseseleri bahsinde daha tafsilatlı olarak tetkik edilecektir. Şu kadarını söyleyebiliriz ki, Kasım 1947 de İngiliz Parlamentosunun almış olduğu kararlar muvacehesinde,

1) Commonwealth'in hukukî şumûlü bir kerre daha ele alınmış ve buna sadece dominyonların değil, İngiliz İmparatorluğunu teşkil eden bütün bağımlı memleketlerin dahil olduğu belirtilmiştir. Bu suretle dominyonlar ve muhtelif bağımlı veya müstemleke ülkeler aynı çerçeve içerisinde bir siyasî gelişmeye tabî tutulmuştur.

2) Dolaylı idare ve diğer anayasa müesseselerinin (teşriî meclisler) bu ülkelere siyasî formasyon sahibi olma imkânını bahşettiği ⁴⁹ nazarı itibara alınmış ve

a. Bu teşriî meclisler ve diğer bazı meclislerin Londra tarafından tayin edilen azaları bu defa halk tarafından seçilen azâhlara tahvil edilmiştir.

b. Bu meclisler daha geniş teşriî kararlar alabilme yetki-siyle donatılmışlardır.

c. Bu meclislere, icraî meclisler azalarını seçme ve tayin hakkı verilmiştir.

d. Şu veya bu derece istiklâle müncer olacak şekilde, mahallî halk temsilcilerinin de iştirak ettiği hey'etlere anayasalar vaz' ve tedvin etme imkânı bahşedilmiştir.

Alınan bu ve buna muvazî diğer tedbirler ile 1948 de tesbit ve neşredilen Mavi Kitap'daki siyasî gelişme, bağımlı ülkelerde meydana getirilmiştir ki bu, günümüzde Commonwealth içinde veya dışında bu ülkelerin umumiyetle sulh ve sükûn içinde tam istiklâl kazanmaları neticesini doğurmuş bulunmaktadır ⁵⁰. Nijerya, Sudan, Somali, Kenya ve Zanzibar gibi Afrikanın ehemmiyetli İslam topluluklarına sahip ülkelerinde durum bu şekilde cereyan etmekle beraber, Cenubî Asyada da Pakistan ve hassaten siyasî haklarını elde etme hususunda âtıl davranan Malaya ⁵¹ gibi İslam ülkelerinde İngilizler, aynı tedbirleri almakta gecikmemişlerdir. 1 Aralık 1943 de İngiliz Koloniler Devlet Sekreteri (Bakanı) Lord Stanley, Avam Kamarasında: «Malayanın düşman istilasından kurtuluşundan sonra İngiliz Hükûmetinin politikası, Malayanın İmparatorluk içinde kendi kendini idarede kapasitesinin geliştirilmesi olacaktır» diyordu. Bu

49. Muk. ed. Wight, M., *British Colonial Constitutions*, Oxford 1952, s. 30 ve müt.

50. Lavroff, D. G., *a.g.e.*, s. 22-23.

51. Yukarkı sahifelerde verilen malûmat ile muk. ed.

esas üzerinde gerçekten 1945 den sonra İngiliz Müstemlekeler Dairesi (Colonial Office), Malayada da fiili tedbirler almakta gecikmemiştir⁵².

II. İngiliz Bağımlı Ülkeleri, Buralardaki Anayasa Müesseseleri ve Mevzuatı

1. Bağımlı ülkeler ve nevîleri

İngiliz Parlamentosunun Kasım 1947 kararları⁵³ ve bunun bir neticesi olarak 1948 yılında neşredilen **Mavi Kitap** (Blue Book)⁵⁴ da gösterildiği veçhile, Commonwealth içinde kalmak şartı ile İngiliz İmparatorluğu, bağımlı ülkelere nihayet sarîh bir şekilde kendi kendini idare ve kendi kendine hükûmet etme imkânının verileceği vâdedilmiş bulunuyordu. Diğer halklar muvâcehesinde, içinde muhtelif ve ayrı statülere sahip geniş çapta müslüman halk kütlelerinin yaşadığı ve **Orta Doğu** (Ürdün, Irak, Kuveyt, Katar, Maskat, Uman, Aden), **Afrika** (Mısır, Nijerya, Somalia, Sudan, Zanzibar) ve **Cenubi Asya** ve **Uzak Şark** (Pakistan, Malaya, Saravak, Sabah, Brunei)'da geniş İslam ülkelerini de içine alan İngiliz Bağımlı İmparatorluğu, acaba ana hatları itibariyle nasıl bir yapıya sahiptir ve buna dâhil ülkelerin çeşitleri nelerdir ve bunlar arasında ne gibi münasebetler mevzû bahistir? İlk olarak bunları gösterdikten sonra, bu ülkelerin 1947 ye kadar olan idarelerinde İngilizlerin dolaylı idare politikaları neticesi nasıl ve ne istikamette bir anayasa mevzuatının oluştuğunu göstermeye çalışacağız.

İngiliz anavatan dışı ülkeler, işaret ettiğimiz 1947 kararlarından sonra **Commonwealth** içinde iktisadî-ticarî ve kültürel yönden bir ahenk ve birlik içinde tutulmaya çalışılmıştır. Bu teşebbüslerden evvel bu Birliğin yapısı daha mahdut daha dardı. XIX. asırdan evvelki devrelerde İngiliz Bağımlı ülkeleri, evvelce gösterildiği veçhile, esas itibariyle şirketlerin elinde bulundurdıkları charter (ferman)'larda gösterilen ahkâm muvâcehesinde idare olunmuşlardı. Nihayet XIX. asırdan itibaren hususî kanunlar çıkarıldığını ve umumiyetle mezkûr şirketlerin bertaraf edilmeye başlandığını görüyo-

52. Mills, L. A., *Malaya*, Minneapolis 1958, s. 33-34.

53. Yukarki sahifelere bakınız.

54. Yukarki sahifelere bakınız.

ruz; bu ülkelerin doğrudan doğruya Londra eliyle⁵⁵ idâre ediliş tarzını nizamlayan belli başlı İngiliz mevzuatı arasında 1. **The Colonial Laws Validity Act**(1865), 2. **Interpretation Act**(1889) ve nihayet 1931 tarihli, 3. **The Statute of Westminster**'i görmekteyiz⁵⁶.

1947 ye kadar olan devrede esas itibariyle İngiliz İmparatorluğunun bağımlı ülkeleri, İngiliz Tacı(**The Crown**) adına «**Colonial Office**» tarafından idare edilirdi⁵⁷ ki buna değişik bir şekilde «**The Crown in Council**» adı da verilmektedir⁵⁸. Çünkü bu Müstemlekeler Dairesi formel yönden İngiliz Tacının(**The Crown**) hükmü altında çalışmaktadır⁵⁹.

Umumiyetle kabul edildiğine göre, Anavatan İngiltere Adaları ve Commonwealth dışında bağımlı ülkeler, 1947 den evvelki İmparatorluk devresi içinde 1. Koloniler, 2. Protektoralar, 3. Manda veya Tröst ülkeler olmak üzere üç büyük grup altında toplanmaktadır⁶⁰. Evvelce de izah ettiğimiz gibi(s. 77 ve müt.) İngilizler bağımlı ülkelerde diğer müstemlekeci devletlerden farklı olarak 1. temessül politikası, 2. doğrudan idare siyâseti gütmeklerinden bu ayrı ülkeler halklarının din, ırk ve kültür durumlarına göre değişen ve hattâ kendi umumî müstemlekecilik politikalarının da tesiri altında olmak üzere birbirinden farklı bir idârî sistem tatbik etmişlerdir. Bu yüzden yukarda yapılan bu tasnife rağmen aynı nev'e giren iki ayrı bağımlı ülke arasında idârî ve siyâsî mevzuât yönünden bir yeknesaklığın bulunmadığı hallere de raslanabilmektedir⁶¹:

a) Koloniler :

Umumiyetle bu nev'e giren bağımlı ülkelerin tarifleri, **Interpretation Act**(1889)'da gösterilmeye çalışılmıştır⁶². Doğrudan idareye en yakın ülkeler olarak bilinir. Londra Müstemlekeler Dairesi(**Colonial Office**) geniş yetki sahibidir. Koloniler iki nev'e ayrılmaktadır⁶³:

55. **Colonial Office**.

56. Wight, M., *British Colonial Const.*, Oxford 1952, s. 40, 89.

57. Bu üniteler resmî listede «**The Colonial Office List**, 36» olarak gösterilmektedir(bk. Wight, M., *a.g.e.*, s. 1).

58. Wight, M., *a.g.e.*, s. 94.

59. Wight, M., *a.g.e.*, s. 1-5.

60. Wight, M., *a.g.e.*, s. 5-14.

61. Bu yüzden Nijerya ile Kenya, Uganda ve Tanganika'nın anayasa mevzuatı değişik bir istikamette gelişmiştir(İlerki bahislere bakınız.).

62. Wight, M., *a.g.e.*, s. 89.

63. Wight, M., *a.g.e.*, s. 4 ve müt.

a₁. Settled(= Fermanlı) Koloniler: Daha ziyade İngiliz tebeası halklarının iskân ettiği ülkelerdir; anavatan yurttaşlarının sahip olduğu haklardan tamamen istifade ederler ve hatta anavatan-daki anayasa müesseselerinin benzerlerine raslanır⁶⁴.

a₂. Conquered(= Meftûh) Kolonilerdir ki bunlar ancak Crown'ın(yani Colonial Office'in) kendisine bahşettiği siyasî hakları kullanır. Bu nev'e giren kolonilere daha sonraları «Crown Colony» (= İngiliz Tac Müstemlekeleri) de denmiştir.

Her iki neve giren bu koloniler evvelâ kendi aralarında olmak üzere değişik anayasa yapısına sahiptir. Ayrıca bunlar yine, az sonra izah edeceğimiz, Protektora ve Manda veya Tröst yapısında bağımlı ülkelerde mevcut anayasa sisteminden farklı bir anayasa mevzuatı ve tatbikatına sahne olmuşlardır⁶⁵.

b) Protektoralar :

Kökleri, bir yandan İngilizlerin şirketler eliyle müstemlekecilik gayesiyle Afrika ve Cenubî Asya topraklarına ve diğer yandan İngiliz tebeası için İngilterenin Osmanlı İmparatorluğu ve Çin ülkelerinde kazaî yetkiyi(jurisdiction) kendi ellerinde bulundurma siyasetlerine başlamalarına kadar çıkarılabilir. İlk tipleri, yerli başkanlar ile akdedilen «himâye» anlaşmalarında görülebilmektedir⁶⁶. Bir bağımlı ülkede protektoral idare tesisden maksat, 1. o memleketin fiilî idaresini doğrudan doğruya yüklenmek, 2. o ülkedeki İngiliz tebealı mukimler için kazaî selâhiyeti(jurisdiction)⁶⁷ bizzat İngilizlerin kendi ellerinde bulundurmak, 3. o ülke insanların İngiliz tebeası statüsünü elde etmemelerini sağlamaktır⁶⁸.

İngilizler bu ülkelerin çeşitli etnik ve kültür durumlarını nazarı itibara alarak protektoraları iki zümre altında toplarlar :

b₁. Colonial Protectorates (Koloni protektoralar) : Hukukî menşei müstesnâ tamamen koloni durumundadırlar; iptidaî bir kültür ve animist dinlerin hâkim bulunduğu topluluklarda mevzû bahis olur. Ülkenin idaresi Tac'a bağlı Koloni Hükûmeti elindedir ve Foreign Jurisdiction Act'a tabidirler⁶⁹.

64. Bu müesseseler : 1. Tayinle teşkil edilen bir üst Meclis(House), 2. Seçimle teşkil edilen alt bir Meclis(House) den ibarettir(bk. Wight, M., a.g.e., s. 4)

65. Wight, M., a.g.e., s. 94.

66. İslam ülkeleri arasında bu çerçeveye giren tipik İslam ülkeleri Basra Körfezi Arap Şeyhlikleridir(ilerde ait oldukları bahislere bakınız).

67. Bu yetki İngiliz Tac'ına Foreign Jurisdiction Act ile verilmiş bulunmaktadır(Wight, M., a.g.e., s. 7).

68. Wight, M., a.g.e., s. 7.

69. Wight, M., a.g.e., s. 9.

b₂. **P r o t e c t e d S t a t e s** (Protektora altındaki devletler) : Birinci zümrede toplanan koloni protektoralardan farklı, gelişmiş bir kültür ve medeniyetin mevzu bahis olduğu ülkelerde kurulmuşlardır. Bu manada daha ziyade İslam dini, kültür ve medeniyetinin hâkim olduğu Hint Okyanusu çevresinde sıralanan Doğu Afrika (Zanzibar, Sudan, Somali), Cenubî Arap Yarımadası (Aden, Hadramut devletleri, Basra Körfezi şeyhlikleri), Cenubî Asya (Maldiv adaları, Malay devletleri), Şimalî Borneo (Saravak, Brunei, Sabah) gibi bölgelerde mevzu bahis olmaktadır ⁷⁰.

Bu tasnife giren protektora altındaki bir devletin anayasa yapısıyla ilgili en bariz hususiyeti Londra'nın o ülkenin,

1. haricî,
2. savunma

ile ilgili işlerini kendi mutlak kontrolü altında bulundurmasıdır. Bu ülkede, bir dominyon veya ona bağlı bir toprak parçasından tamamen farklı olmakla beraber, yukarda zikredilen iki konu dışında o ülke ile ilgili dahilî işlerin idaresi ve görülmesi, dolaylı idare prensibi dahilinde, yerli hükûmet ve ellere tevdi edilmiştir. Bu mevzûa giren siyâsî hak ve yetkiler o mahallin en ileri gelen yerli başkasının (meselâ kabile başkanı veya o memlekete şâmil nüfûza sahip sultan) elinde temerküz etmiştir. Protektora altındaki bu ülkede İngiliz hakimiyetini, doğrudan doğruya Londra'nın müstemlekeler Devlet Sekreterliği (= Secretary of State for the Colonies)'ne karşı mes'ûl olan «Resident» veya «Adviser» adı verilen İngiliz mümessili temsil eder ⁷¹. Halbuki arzettiğimiz gibi birinci zümreye giren Koloni Protektoralarda hem dahilî ve hem de haricî ve savunma ile ilgili işlerin görülmesi Crown Colony Government'a bırakılmıştır.

Umumiyetle ikinci zümreyi teşkil eden «protektora altındaki devletler» kendi anayasa durumlarını esas itibarıyla müstakil zemin ve esaslar dahilinde Londra ile akdettikleri himâye anlaşmaları vasıtasıyla tanzim etmişlerdir ⁷². Bu duruma göre anlaşılacaktır ki, bu zümreye dahil ülkelerin anayasa yapıları, farklı anlaşmalara dayandıkları için farklı yapı ve özelliklerde olacaktır ⁷³. Meselâ Şimalî Nijerya'da mevcut Emirlikler dolaylı idare tarzına tâbî oldukları halde «Protektora Altındaki Devlet» yapısına yakın Koloni Protektora-

70. Wight, M., *a.g.e.*, s. 9.

71. Wight, M., *a.g.e.*, s. 9.

72. Halbuki (Koloni Protektoralar doğrudan doğruya Foreign Jurisdiction Act'a tâbidirler (yukarki sahifelere bakınız).

73. Wight, M., *a.g.e.*, s. 10-11.

sıdır. Buna mukabil Doğu Afrikadaki Zanzibar Sultanlığı, «Koloni Protektora»sına yakın «Protektora Altındaki Devlet» yapısına sahiptir. Diğer bir bakımdan ise aynı ülke, İcraî ve Teşriî Meclisler itibariyle normal İngiliz Tac Kolonisi (Crown Colony, bk. yuk. s. 85) tipine giren yegâne Himâye Altındaki Devlet(= Protected State)-dir. Bu protektorada Colonial Regulations tatbik edilmesine rağmen 1. Sultan mevcuttur, 2. Umumî Vâli (Governor) yerine «resident» İngiliz mümessili olarak vazife görür ⁷⁴.

c) **Manda altındaki ülkeler :**

Bunlar I. Cihan Harbini müteakip Milletler Cemiyetinin tayin ve tesbit ettiği muayyen bir statü dahilinde vekâlet verilmek suretiyle iç ve dış idaresi İngilizlere tevdi edilen ülkelerdir. Bu ülkeler İngiliz toprağı sayılmazlar ve diğer bağımlı İngiliz ülkelerinden farkı, beynelmilel bir kontrole tabî tutulmalarıdır ki bu da Milletler Cemiyeti tarafından teşkil olunan «Daimî Manda Komisyonu» adlı bir hey'et eliyle yürütölmeleridir ⁷⁵. İngiliz Tacı bu nevi ülkelerde mandater devlet olarak tasarruflarda bulunurken ayrı anayasa hudutlarıyla bağılı olmayıp sadece, beynelmilel bir teşekköl olan Milletler Cemiyetine karşı taahhüt ettiği borçlar ve yüklendiğı idarî mükellefiyetler ile bağılıdır ⁷⁶.

Manda ölkeler umumiyetle Osmanlı İmparatorluğunun I. Cihan Harbinden sonra Orta Doğuda kaybettiğı İslam ölkeleri üzerinde mevzu bahis olmuştur. Manda sisteminin yapısı icabı, kendi kendini idare edebilecek derecede muayyen bir içtimâî-kültürel olgunluğa ulaşınca kadar, manda sahibi devlet muvakkaten bu ölkelerin idaresinde tavsiye ve yardımlarda bulunacaktır. Aynı şekilde gerek Afrika içinde ve gerekse Afrika dışında I. Cihan Harbinden evvel Almanların sahip olduğı eski müstemleke ölkeler de aynı manda statüsü ile muvakkat olarak İngilizlere devredilmiş bulunmaktaydı.

d) **Tröst(vesâyet altındaki) ölkeler :**

Aynı şekilde, muvakkat bir zaman için bir devletin idare ve tedvirine terk edilmiş topraklardır. II. Cihan Harbinden sonra Birleşmiş Milletler Teşkilatı tarafından teşkil edilen hususî organlar eliyle beynelmilel bir kontrol altında tutulurlar. Tröstler için bu murakaba organları, manda idarelerinden farklı olarak iki adettir :

74. Wight, M., a.g.e., s. 10.

75. Wight, M., a.g.e., s. 11.

76. Wight, M., a.g.e., s. 11.

1. Genel Meclis,
2. Tröst Meclisi.

Manda idarelerinde olduğu gibi bu zümreye giren ülkelerde Tröst idaresi kendisine tevdi edilen devlet, beynelmilel taahhüt ve borçlar altındadır.

*
**

Bütün bu değişik yapı ve nevilerdeki ülkeler üzerinde bazı statü değişiklikleri de İngiliz Hükûmeti tarafından zaman zaman yapılabilmektedir. Bunların belli başlı şekilleri şunlardır :

1. Eski devirlerde charter(= ferman) sahibi olmak suretiyle bir ülkenin idaresini elinde bulunduran bir ingiliz şirketi(Chartered Company)'nden İngiliz Parlamentosu muayyen şartlar altında ülkeler devralır ve bunları kendi müstemleke arazisine katar. Meselâ Hindistan Kıt'ası East Indian Company'den, Aden yine bir diğer İngiliz şirketine devralınıp İngiliz topraklarına katılmış ülkelerdir ⁷⁷.

2. Yine İngiliz Parlamentosu, yukarki fasılda saydığımız değişik nevilerden ayrı ülkelerden bazılarını ya,

- a) birleştirir birbirine katar veya
- b) federasyon haline getirir veyahut da

c) bir tek ülkenin parçalanıp muhtelif ülkelere ayrılması hususunda kararlar alabilir ⁷⁸. Bu statü değişikliklerine misal olarak Seychelles'in Mauritius'dan ayrılması, Labuan'ın Şimalî Borneo'ya katılması ve diğerleri gösterilebilir ⁷⁹.

2. Bağımlı Ülkelerde Anayasa müesseseleri

XVII. asrın ikinci yarısında Amerikan ve Fransız İhtilâllerinin dünya çapında husule getirdiği yenilik, anlayış ve kezâ idraklerde yarattığı inkılâplar sonucu İngiliz İmparatorluğunun kendine bağlı ülkelerde bu gelişmelere muvâzi liberal esaslarda bazı tedbirler alındığını evvelce belirtmiştik(bk. yuk. s. 74 ve müt.). İngiliz bağımlı imparatorluğunun idaresi hakkında 1838 de meydana getirilen

77. Wight, M., *a.g.e.*, s. 89.

78. Bu üç statü değişikliğinin mevzû bahis olduğu hallerde şayet o ülke veya ülkelerle İngiltere arasında «Foreign Jurisdiction Act» münâsebeti bulunuyorsa, bunun hükümleri dâhilinde bu değişikliklere gidilir(bk. Wight, M., *a.g.e.*, s. 89.

79. Wight, M., *a.g.e.*, s. 89.

Durham Raporunda işaret edilen istikametlerde tedbirler alınmakta gecikilmemiş ve 1865 yılında bu ülkelerin anayasa ile ilgili durumlarını ele alan **Colonial Laws Validity Act** İngiliz Parlamentosunda kabul edilmiştir⁸⁰. Bu kanun ile ilk merhalede Umumî Valilik yanında mahallî parlamento müesseseleri (Legislative Council) kurulmuş ve bunlara İmparatorluk kanunlarıyla çatışmamak üzere teşriî kararlar almak yetkisi tanınmıştır. Müteakip yıllarda da İngiliz Parlamentosunun teşriî tedbirleri neticesi, temsîlî, yarı temsîlî şekiller altında değişmek üzere zamanla 1947 ye kadar gelişen ve içinde geniş çapta müslüman ahâlinin de yaşadığı yetmiş kadar⁸¹ ülkeye şâmil anayasa mevzûatı bir tekâmüle uğramıştır. Bu tekâmülde «gelişmemişlik» esbâbı mûcibesiyle siyâhî Afrikanın bazı ülkeleri geri bırakılmışlarsa da I. Cihan Harbinden sonraya isâbet eden dekolo-nizasyon safhasında içinde müslüman halkların da yaşadığı bu ülkeler, gitgide gelişen bir otonomi idaresine yöneltilmişlerdir⁸².

Aralarında selâhiyet ve hukukî yapı farkları olmakla beraber, bu çerçeveye giren ülkelerde tesbît edilebilecek anayasa ile ilgili müesseseleri şöylece tesbît edip sıralamak mümkündür :

a) **Umumî Vali**(= Governor) :

1865 tarihli Colonial Laws Validity Act'dan evvel bağımlı ülkelerin her bakımdan(askerî, iktisadî, kazaî v.s.) idarelerinde Londra tarafından tayin edilen ve oradan verilen yetkilerle muayyen mevzuata göre kararlar alıp bunları tek başına icrâ eden Governor yani Umumî Vali idi. Mezkûr tarihten evvel aynı organ bu defa teşriî bir meclis(Legislative Council) ile terfik edilmiş ve Governor bu meclisin başkanı olarak aynı vazifeye devam etmiştir. Bu suretle evvelce Umumî Valinin tek başına sahip olduğu aynı mutlak ve tek otorite, muhtelif azalardan müteşekkil bir meclis ile kullanılır bir hale getirilmiştir. Anayasa müesseselerini tetkik etmekte olduğumuz bağımlı ülkelerde, teşriî meclisle terfik edilmiş Umumî Vali idaresi, II. Cihan Harbi sonuna kadar böylece sürüp gelmiştir⁸³. Teşriî Meclis azaları Umumî Valiye karşı mes'ûl olduğu halde, Valinin mes'uliyeti doğrudan doğruya Londra(= Secretary of State)'ya karşıdır. 1865 den evvel ve sonra sırf askerî meselelerin yürütülmesiyle vazifeli «Askerî Kumandan»(= Commander in Chief) da Umumî Valinin yanında vazife görmüştür.

80. Lavroff, D. G., *Les Constitutions Africaines*, Paris 1964, C. II, s. 17-18.

81. Wight, M., *a.g.e.*, s. 3.

82. Lavroff, D. G., *Les Constitutions Africaines*, Paris 1964, C. II, s. 18.

83. Wight, M., *a.g.e.*, s. 22.

b) **Teşriî Meclis**(= Legislative Council) :

Bağımlı ülkelerde 1865 den sonra görülmeye başlar, Umumî Valinin başkanlığında vazife görür, bağımlı ülkeler için İmparatorluk kanunlarıyla çatışmayan kanunlar teşri eder.

Azâları «resmî» ve «gayrı resmî» olmak üzere iki zümreye ayrılır. Kaideten ekseriyet resmî azalardadır ve Umumî Vali tarafından tayin edilirler. Gayrı resmî azalar ise, 1. seçim yoluyla, 2. Umumî Vali tarafından tayin yoluyla azalığa getirilebilirler. Gayrı resmî azâlar kaideten ekalliyette bulunurlar⁸⁴. Tayinli azâlar resmî olsun gayrı resmî olsun Meclis içindeki fikir, kanaat ve reylerinde tamâmen serbest addedilmişlerdir.

Seçimli azaların mevzû bahis olduğu bağımlı ülkeler Teşriî Meclisleri, daha ziyade İngiliz Settlement müstemlekelerinde görülür. Ancak değişen şart ve ihtiyaçlar ve bağımlı ülkelerde anayasa ile ilgili, özellikle milliyetçiler tarafından girilen mücâdelenin bir muhassalası olarak II. Cihan Harbinden sonra Batı Afrika İngiliz bağımlı ülkelerinde ve keza Orta Şarkda(mes. Aden) müesses bu Meclislerde seçimli azalar dahi görülmeye başlanmıştır⁸⁵.

Teşriî Meclisde ekseriyeti teşkil eden resmî azalar, Umumî Vali ile birlikte olmak üzere, aynı zamanda o bağımlı ülkenin Hükûmetini teşkil ederler. Bu resmî azalar Umumî Valiye karşı doğrudan doğruya, Londraya karşı ise Umumî Vali vasıtasıyla mes'uldürler⁸⁶.

II. Cihan Harbinden sonra bağımlı ülkelerde temsili hükûmet ve idarelerin kurulabilmesinde ehemmiyetli bir rol oynamış olan bu Teşriî Meclislerin resmî ve gayrı resmî azâlarının birbirlerine olan nisbetinin bir tetkiki, o ülkenin anayasa gelişmeleriyle ilgili tarihinin gösterilmesi bakımından ehemmiyet taşımaktadır. Diğer bir ifade ile söylemek icab ederse,

1. seçimli azâ adedi ile tayinli gayrı resmî azâ adedinin nisbeti ve

2. gayrı resmî azâların resmîler karşısında sahip olduğu nisbet sayet birinciler lehine tebellür ediyorsa, bu muhakkak ki o ülkenin kendi kendini idare hususunda hayli ileri bir anayasa gelişmesine ulaşmış olduğunu bize gösterir⁸⁷. Nisbetin bu şekilde lehde tebellür

84. Wight, M., a.g.e., s. 21 ve müt.

85. Wight, M., a.g.e., s. 23, ayrıca ilerde Aden bahsine bakınız.

86. Wight, M., a.g.e., s. 22.

87. İslam ülkeleri olup, çeşitli bağımlı İngiliz memleketinde ayrı ayrı ve nitelikte Teşriî Meclislerin mevzubahis olduğu hakkında daha geniş malûmat için bk. Wight, M., a.g.e., s. 42-52.

etmesi halinde o Teşriî Meclis, Parlamenter tecrübe ve alışkanlıklara bir an evvel kavuşmuş olacak ve bizâtihi o meclisin o ülkede Parlamento prototipi olarak nitelendirilmesinde âmil olacaktır. Nitekim bu nevi meclislerin 1865 tarihli Colonial Laws Validity Act ile ilk kurulmaya başlandığı XIX. asrın ikinci yarısında resmî azâlar, gayrı resmî azâlar karşısında mutlak ekseriyete sahiptiler⁸⁸. Bu hâle göre nerede bu sonuncu mutlak ekseriyet varsa, orada meclislerin temsili meclis olma vasfından bahsedilemeyeceği bedihîdir. Buna rağmen böylesine bir ekseriyete sahip bir meclisin mevcut İngiliz bağımlı hükûmeti ile o ülkenin temsili rey cereyanları ve mücadele muhitleri arasında bir temas ve muvazene unsuru olabildiğinden bahsetmek mümkün görülebilir. Kezâ bu yapısına rağmen o meclisin, Parlamenter sisteme doğru bir oluş ve gelişme sağlama imkânına sahip olduğundan dahi bahsedilebilir. Neticede bu gelişme boyunca o bağımlı ülkede bir anayasa rejimi ve bunun müesseselerinin yerleşmesi mümkün olabilecektir⁸⁹. Nitekim bu teşriî meclisler, zamanla bağımlı ülkelerde Hükûmeti teşkil eden azaları kendi arzu ve isteklerine tabi kılmış ve bunun için de ilk olarak Hükûmet azalarını(bakanları) tayin etme ve azletme selâhiyetini ele geçirmiştir. Bu suretle İngiliz bağımlı imparatorluğunda «mes'ûl hükûmet» anlayış ve alışkanlığı ortaya çıkmış oluyordu ki kendi kendine hükûmet(= self government)'e doğru tekâmülde bu, ilk merhaleyi teşkil etmiştir⁹⁰.

c) **İcra Meclisi**(= Executive Council) :

Bağımlı bir ülkede tamamen Umumî Valinin emri altında çalışan ve gerek Umumî Valinin ve gerekse Teşriî Meclisin mevzuât mucibince yetkilerine giren sahalarda almış oldukları kararları icrâ ile vazifeli bir hey'ettir. Kuruluş maksat ve gayeleri, o ülke için İngiliz Paramentosunca ısdar edilen Letters Patent veya Order in Council ile tesbit ve tayin edilir⁹¹. Kezâ bu meclislerin selâhiyet ve yetkilerini, iktidar sahasını Royal Instruction'larda tanzim edilmiş bulmak mümkündür. Meselâ Nijerya ve Seylanda durum böyledir (bk. ilerde s. 93 ve müt.).

88. Muk. ed. Wight, M., *a.g.e.*, s. 40.

89. Filhakika bir yandan resmî azâların müstakil reye sahip olmaları diğer yandan gayrı resmî azâların geniş nüfûza sahip olmalarıyla birleşerek bu Meclislerin dediğimiz gaye ve merhalelere varmada ciddi müesseseler telâkki edilmelerine âmil olacaktır(Wight, M., *a.g.e.*, s. 29-30).

90. Wight, M., *a.g.e.*, s. 33.

91. Wight, M., *a.g.e.*, s. 94 ve müt.

d) İngiliz Parlamentosu(= Imperial Parliament) :

Mutlak teşriî selâhiyeti her devirde elinde bulundurmuş olması hasebiyle İngiliz Parlamentosunu da bütün bağımlı ülkelere şâmil olmak üzere bir anayasa müessesesi olarak kabul etme zorunluluğunun mevcut olduğu kanaatindeyiz⁹². Nitekim müstemlekelerin ana yapılarıyla ilgili mevzuatın kaynağı, XIX. asırdan itibaren tamamen İngiliz Parlamentosunun eline geçmiş ve Foreign Jurisdiction Act, Declaratory Act, Colonial Laws Validity Act v.s.⁹³ gibi anayasa mevzuatını bu ülkeler için teşri etmiştir. Nihayet 1947 den sonradır ki bu ülkelerin temsili hükûmetlere kavuşup, müstakil devletler olarak anayasalarının vazedilmesinde de son sözü daima İngiliz Parlamentosu söylemiştir.

e) Diğer Bazı Anayasa Müesseseleri :

Arzettığımız bu belirli tip müesseselerden ayrı, muhtelif ülkelere o mahalle mahsus diğer bazı müesseseler de vücut bulabilmiştir ki bütün bunlar anayasa gelişmesinde o ülkenin merhale kazanmasında rol oynamıştır. Meselâ Kenya bağımlı ülkesinde, yukarda saydığımız müesseseler yanında «İktisadî Komite» adlı bir diğer meclis de varlık kazanmıştır ki bu, o ülkenin siyasî hayatında mühim roller oynayabilmiş ve zamanla bir «iç meclis» durumuna inkılâp edebilmiştir⁹⁴.

3. Bağımlı Ülkelerde

Anayasa Mevzuatı

Daha evvelce arzedilen malûmattan hatırlanacağı veçhile ilk İngiliz müstemlekeçiler, yerleşmiş oldukları ülkelerin idaresinde İngiliz Taht'ının kendilerine bahşetmiş olduğu charter(ferman)'lerde gösterilen hükümlerden, hak ve imtiyazlardan yararlanırlardı. Ancak işaret etmiştik ki şirket kuruluşundaki bu İngiliz müteşebbisleri, icabında Kraliyet Fermanlarının sarîh ahkâmı dışına çıkıp tamamen kendi takdir ve keyiflerine dayanan bir idare tarzı tutturdıkları da vârid olmuştur⁹⁵. Bu hale göre bu nevi bağımlı ülkelerde, ilk zamanlar o ülkenin idaresiyle ilgili mevzuatı, 1. charter muh-

92. Wight, M., *a.g.e.*, s. 88 ve müt.

93. Wight, M., *a.g.e.*, s. 88 ve müt.

94. Wight, M., *a.g.e.*, s. 30.

95. Yukarkı kısımlarla mukayese ediniz.

tevası, 2. şirket idarecilerinin takdire dayanan karar ve emirleri teşkil edecektir.

İkinci safha, İngiliz Parlamentosunun bağımlı ülkelerde bilhassa XIX. asırdan itibaren inisiyatifi ele alıp bizzat kendi tayin ettiği Umumî Valiler vasıtasıyla memleketi idare cihetine gittiği devirdir ki bu halde iki gurup mevzuat karşımıza çıkacaktır ⁹⁶ :

a) İngiliz Parlamentosu kararları :

O ülkenin [koloni(settled veya conquered), protektora, manda, tröst] ana statüsünü tayin eden İngiliz Parlamentosunun tanzimî kararlarıdır. Bu zümreye giren mevzûat, çeşitli mahal ve çeşitli devirlere göre değişir ve o ülkenin bağımlı ülke olarak kuruluşunun ana yapısını gösterir. Bu cümleden olarak şu belli başlıkları taşıyan ve her ülke için ayrı ayrı mevzûbahis kanunları gösterebiliriz ⁹⁷ :

1. Declaratory Act(1766),
2. Colonial Laws Validity Act(1865),
3. Foreign Jurisdiction Act(1890),
4. The British Settlement Act(1887, 1945 de muaddel).

b) Umumî Valiye verilen yetkiler :

Tesis ve teşkil edici bu ana kanunlardan ayrı, tayin edilen Umumî Valinin vazife ve selâhiyetlerini, emrinde çalışacak olan vazifelileri ve o ülkede çalışacak olan anayasa müesseselerini gösteren tanzimî kanunlar da mevzu bahis olur. Muhtelif adlar altında toplanan ve esas itibariyle tanzim ettiği konu aynı olan bu müdevvenat, bu monotonluğuna rağmen bazı ülkelere, diğerlerine nazaran farklı sahalarda tanzimî kaideler getirebilmektedir ⁹⁸. Hassaten bu farklılık, bağımlı ülkenin ana hukukî yapısına göre kendini gösterir ki, koloni, protektora, tröst veya manda ülke olması, durumu değiştirecektir. Hemen aşağıda göstereceğimiz bu mevzûat, az evvel bahsettiğimiz İngiliz Parlamentosunun tanzimî kararları ile birleşerek 1947 yılına kadar, her bağımlı ülkede ayrı ayrı olmak üzere, o ülkenin anayasa mevzuatını teşkil etmiştir :

b₁. **L e t t e r s P a t e n t** ⁹⁹ : Umumî Valilere tayin edildikleri bağımlı ülkelere giderken verilir ve a) Governor'un (keza

96. Bu mevzûat muvâcehesinde muhakkak ki İngiliz mülkiyetinde addedilen Koloniler, Foreign Jurisdiction Act ile idare edilen ve protektora, tröst veya manda statüsündeki bağımlı ülkelere farklı bir anayasa yapısına sâhip olmuşlardır.

97. Wight, M., *a.g.e.* s. 6, 88.

98. Daha fazla tafsilat için bk. Wight, M., *a.g.e.*, s. 95-97.

99. Foreign Jurisdiction Act'a göre kurulu bağımlı ülkelere bunun yerine Privy Council adlı bir Kraliyet Meclisi tarafından hazırlanan ve bu hey'etle beraber

o ülkedeki İngiliz askerî kumandanının) vazifelerini sayar, b) o ülkede teşriî meselelerin nasıl halledileceğini ve teşriî müesseselerin nitelik ve niceliğini gösterir, c) teşriî ve icraî meclisi teşkil eder, d) teşriî meclisin tavsiyede bulunması veya rızâ beyân etmesi suretiyle Umumî Valinin emirnameler(ordinances) çıkarmasına ve adalet mahkemeleri ihdas etmesine müsaade eder¹⁰⁰, e) Umumî Valiyi «af» yetkisi ile mücehhez kılabilir, f) Umumî Valinin gaybûbeti halinde yerine kimin getirileceğini ve gelen kimsenin onun bırakacağı talimata uyacağını belirtir, g) bir «bill» (= kanun)'in reddi hususunda Umumî Valiye yetki verir¹⁰¹.

b₂. **C o m m i s s i o n** : Umumî Valilik makamına kimin tayin edildiğini ve Umumî Valinin maiyyetinde çalışacak personeli tasrih eder; Kralın mühür ve imzasını taşır ve ayrıca Government Gazette'de metni neşredilir. Bu, doğrudan doğruya anayasa mevzûatına dahil addedilmezse de o manzûme içinde mütalea edilmektedir¹⁰².

b₃. **R o y a l I n s t r u c t i o n** : Umumî Valinin vazife ve yetkisine giren sahalarda daha teferrüatlı hükümler getirir ve Kralın mühür ve imzasını taşır. Muhteva itibariyle: a) teşriî ve icraî meclislerin terkiib tarzlarını, selâhiyet ve iktidatlarını tanzim eder, b) kanun yapma işinde Umumî Valinin bazı yetkilerini tasrih eder, c) Emirnâmeler ısdar etme ve bunların tabi olacakları şekil ve şartlar ile neşri hususunda kaideler getirir, d) bağımlı ülkenin disiplinini ile ilgili esasları gösterir, e) Umumî Valinin mühim meselelerdeki af yetkisini beyan eder, f) Umumî Valiyi o ülke ile ilgili istatistik malûmat veren ve bir yıllık rapor mahiyetini taşıyan **Mavi Kitap** (= Blue Book)'ı hazırlamaya icbar eder¹⁰³.

Bağımlı ülkelerin anayasa esaslarının oturduğu ve alâkalı bakanlık veya daire tarafından hazırlanıp formüle edilen bu üç ana kaynak, o ülkenin esas itibariyle anayasa mevzuatını teşkil etmiştir. Bu kaidenin bazan dışına çıkılır. Letters Patent kuruluş için kâfi olduğu halde (Aden kolonisi misalinde olduğu gibi), Order in Council

Kralın ısdâr ettiği Order in Council adını taşıyan tanzimî bir karar vaz'edilir: a. Teşriî Meclisin selâhiyet ve iktidarını, b. anayasa ile ilgili her tanzimî hususu ele alır ve gösterir(Nijerya, Aden Kolonisi ve Seylan)(bk. Wight, M., a.g.e., s. 94).

100. Buna rağmen bu tip Letters Patent'lerde İngiliz Tacının bu emirnameleri redde ve Order in Council ile teşride bulunabileceği belirtilir.

101. Wight, M., a.g.e., s. 94-95.

102. Wight, M., a.g.e., s. 95.

103. Wight, M., British Colonial Constitutions, Oxford 1952, s. 95.

vazedilmesi suretiyle istisnâî kuruluşlara da yer verildiği görülmektedir. Diğer bir ifade ile söylemek icab ederse, Order in Council ile Umumî Valilik tesisi sadece Foreign Jurisdiction Act ile olan kuruluşlarda mevzu bahis olduğu halde bir Foreign Jurisdiction Act ile kurulmamış olan Aden Kolonisinde ¹⁰⁴ Umumî Valilik, Order in Council ile ihdâs edilmiştir; kaideye göre bir Letters Patent kâfi gelecekti.

b₄. Ç e ş i t l i y e t k i l e r : Bu üç anayasa kaynağı dışında tanzimî kaideler getiren ve anayasa mevzuatı içinde mütalea edilen şu müdevvenâtı da zikretmemiz icab edecektir: Orders, Warrants, Instructions, Proclamations(bütün bunlar kraliyet mührünü taşırlar, alâkalı mes'ul bakanlık tarafından hazırlanır ve bakan tarafından imza edilirler) ¹⁰⁵. Şurası muhakkak ki, yukarda saydığımız bu anayasa kaynakları kendi sahalarında değişmez olarak aynı mevzularda ve aynı mahiyette nizamlayıcı kaideler getirmezler. Değişik bağımlı ülkelerde aynı adı taşıyan iki ayrı vesikanın değişik mevzu ve mahiyette tanzimî kaideler getirdiği vâkı'asına da raslanmaktadır. Meselâ Nijerya, Kenya, Seylan, Filistin, Aden Kolonisi, Sudan, Somali ve Malaya gibi bağımlı ülkelerin aynı adı taşıyan anayasa mevzuatı mukayeseli bir tetkike tabi tutulacak olursa, bu halde kanun tipi aynı olduğu halde işaret ettiğimiz farklı mahiyet ve farklı konuları tanzim etme durumu açıkca görülecektir ¹⁰⁶.

c) Anayasa mevzuatının ilgâ, tadil ve tebdili :

1947 yılına kadar İngiliz İmparatorluğunda 70 den ziyade bağımlı ülkede tekevvün eden ¹⁰⁷ ve yukarda ana hat ve mahiyetleri itibariyle gösterdiğimiz anayasa mevzuatına dahil karar, kanun ve emirnamelerin tadili, tebdili veya ilgâsı acaba hangi usule riâyette mümkün olabilecektir? Kaide olarak İngiliz Bağımlı İmparatorluğunda bir anayasa ile ilgili vesikanın tadil, tebdil veya ilgâsı yine aynı cinsden bir diğer vesika ile mümkün olmuştur. Şayet tadilat köklü ve ilk vesikanın çoğuna şâmil bir halde ise, bu durumda tadil cihetine gidilmeyip tebdil yoluna başvurulacaktır. Yani ilkinin yeri aynı cinsten bir yenisi ile işgâl edilir ve birincisi mülgâ addedilir ¹⁰⁸.

104. Aden Kolonisi, The Government of India Act 1935'in verdiği bir imkân ile kurulmuştur.

105. Wight, M. a.g.e., s. 94.

106. Wight, M., a.g.e., s. 95-97.

107. Wight, M., a.g.e., s. 3.

108. Wight, M., a.g.e., s. 97 ve müt.

III. İngiliz Tesir Sahasına Dâhil Ayrı İslâm Ülkelerinde Anayasacılık Cereyanları ve Müstakil Anayasa Mevzuatı

Yukarki bölümde Asya ve Afrikada muhtelif idarî ve sair siyasî irtibatlar neticesi İngiliz tesiri altında kalarak anayasa tekâmüllerini tamamlamış olan ülkelerin umumî ve müşterek hatlarını ve vasıflarını göstermiş bulunuyoruz ¹⁰⁹. Bunun da ötesinde ayrı ayrı bu müslüman ülkelerin anayasalaşma safhalarını teferruatıyla adım adım takip etmek, muhakkak ki bu tesirin anlaşılıp daha iyi gösterilmesinde faydalar sağlayacaktır. Az evvel verilen 109 numaralı dip notta da görüldüğü gibi muhtelif kıt'alarda 16 ülke olarak teşhis ettiğimiz bu devletleri ayrı başlıklar altında ele almamız hayli yer tutacağından ve esasen aralarında mevzuatın gelişmesi ve safhalarını tamamlaması bakımından büyük kısım itibariyle müştereklik bulunduğundan biz sadece Afrika, Orta Şark ve Cenûbî Asya müslüman ülkelerinden dikkati çeken hususiyetleri taşıyan ve anayasa hukuku edebiyatında pek fazla işlenmemiş olan bazı ülkeleri seçip almak suretiyle İngiliz tesir sahası tetkikimizi tamamlamak istiyoruz. Bu üsule baş vuruşumuzun bir diğer sebebi de fiilen İngiliz idare ve hükümlanlığının ekseriyetle II. Cihan Harbini müteakip sona erdiği bu eski müstemlekelerde, acaba istiklâllerini elde etmelerini müteakip ne gibi anayasa cereyanları ortaya çıkmış ve müstakil ülkeler olarak bunlar devraldıkları anayasa müesseselerine ne gibi istikametler verebilmişler bunu göstermektir. Yine acaba bu bağımsız ülkelere, gelişen dünya şartları ve efkârı umumiyesi bir tesirde bulunabilmiş midir, bulunamamış mıdır bütün bunları da ortaya koymak icab etmektedir. Bu tetkikimizde Orta Şark bölgesinden **Aden** ve **Kuveyt**, Cenubî Asyadan **Malaya** ve **Malaysia**, nihayet Afrikadan (İngiliz) **Sudan**'ını tipik örnekler olarak almayı münasip buluyoruz.

109. Bu müslüman ülkeler Asyada, Aden, Irak, Kuveyt, Katar, Maskat, Uman, Ürdün, Pakistan, Malaya, Brunei, Sabah, Saravak'dır; Afrikada ise, Mısır, Nijerya, Somalia, Sudandır.

1. Orta Şark

Orta Şark ülkelerinde İngiliz tesiri, hassaten Birinci Cihan Harbinden evvel çeşitli hukukî şekiller altında, bazı ülkelere İngiliz idaresinin fiilen askerî veya siyasi yoldan girmesiyle kendini gösterir. Bunlardan Mısır, daha XIX. asırdan itibaren bu tesiri kendi üzerinde hissetmeye başlamış tipik ülkelerden biridir. Aynı şekilde Cenubî Arap Yarımadası ülkeleri¹¹⁰ ile Basra Körfezi ülkeleri¹¹¹, Mısır misâlinde olduğu gibi pek erken bir devirden itibaren İngiliz tesiri altına girmiş bulunuyorlardı. Nihayet Birinci Cihan Harbinden sonra Orta Şarkda dağılan Osmanlı İmparatorluğu ülkelerinden Irak ve Ürdünde sıkı bir İngiliz tesir sahası müşahade etmekteyiz. Bu ülkeler, anayasalarının gelişmesi bakımından farklı hususiyetlere sahip olmakla beraber belli bir nisbette müşterek bir yapıya da mâliktirler denebilir. Bu bakımdan bu kısımda, sadece Cenubî Arap Yarımadasından Aden ve Basra Körfezinden Kuveyt memleketlerinin bu gelişmedeki yerlerini tesbit etmekle iktifâ edeceğiz:

a) Aden

Cenubî Arap Yarımadasında İngilizler ilk olarak 1839 da Aden şehrini işgâl ile gözüdürler¹¹²; işgâli müteakip burada derhal bir müstemleke idaresi tesis etmişlerdir. Esasen 80 mil karelik bir yer kaplayan bu müstemleke, fiilen bir liman ve askerî üs olarak İngilizler tarafından kullanılmaya başlanmıştır¹¹³. Bu müstemlekeye, daha sonra 5 mil karelik Perim adası ile 30 mil karelik Kuria Muria adası İngilizler tarafından bağlanmıştır.

Ancak bir müddet geçmesini müteakip Cenubî Yarımada'nın doğusuna isâbet eden sâhil bölgelerde yaşayan mahallî şeyhlikler ve sultanlıklar Adende tesis edilen bu İngiliz müstemleke idaresinin himâyesine girmeye başlamışlar ve bu suretle de müstemlekeden ayrı bir de Aden Protektora idaresi ortaya çıkmıştır. 1896 yılına va-

110. Aden (müstemleke ve protektora), Uman ve Maskat Sultanlığı.

111. Muâhit Şeyhlikler (Fuceyrâ, Re's'ul-Hayma, Umm'ul-Kayveyn, Ecman, Şerce, Debâ, Ebû Zebî), Katar, Bahreyn, Kuveyt (bk. Humbaracı, Arslan, *Middle East Indictement*, London 1958, s. 145 deki harita; muk. ed. Bullard, R., *The Middle East*, London 1958, s. 140-141).

112. Bullard, R., *The Middle East*, London 1958, s. 8.

113. Bullard, R., *a.g.e.*, s. 106.

rıldığında 17 komşu bölgenin yerli idarecisi yukarki bahislerde gösterdiğimiz veçhile bu protektoral İngiliz idaresinde toplanmış bulunuyordu ¹¹⁴. Protektoral idârenin ayrı bir teşkilâtı olmayıp, akdedilen anlaşmalar mucibince Aden Müstemlekesinde vazife gören İngiliz idareciler vasıtasıyla yönetilmişlerdi. Bu mahallî yerli idareler kendi hukukî ve iç idarelerinde bir serbestiye sahip olmuşlardır. Müstemleke olsun protektora olsun aynı İngiliz idarî kadrosu ve âmme müesseseleri vasıtasıyla yönetilmekle beraber, bilhassa âmme hukuku ile ilgili hususlarda temel yapı farkı bulunduğundan, bu ülkeye dair anayasa tetkikimizi, 1) Aden Müstemlekesi ve 2) Aden Protektorası başlıkları altında yürütmeyi daha uygun buluyoruz :

a₁. A d e n M ü s t e m l e k e s i :

1955 istatistiklerine göre 140.000 nüfusa sahip 80 mil karelik bu küçük ülke, dediğimiz gibi 1839 dan itibaren İngiliz müstemlekesi haline gelmiştir. Ancak bu ülke doğrudan doğruya Londraya bağlanmamış ve Bombay İngiliz Müstemleke Hükûmeti tarafından doğrudan doğruya yönetilmiştir. Bu durum 1923 senesine kadar aynen muhafaza edilmiş ¹¹⁵ ve 1923 den itibaren bu müstemleke Hindistan İngiliz Hükûmetine raptedilmiştir. Nihayet 1 Nisan 1937 de, Afrika ve Cenubî Asyada bol miktarda misallerini gördüğümüz yukarki bahislerde de izahı yapılan Crown Colony statüsüne sokulmuş ¹¹⁶ ve doğruca Londraya bağlanmıştır ¹¹⁷. Bu statü değişikliklerinden sonra Aden'in pek tabii olarak İngiliz Hindistanı ile olan bağları çözülmüş ve fakat 1935 hareketinden evvel Aden için vazedilmiş Act, Order, Ordinance ve Regulation şeklinde ister anayasa ile ilgili ve ister sâir konulardaki mevzûat, ilgâ veya tadil edilmedikçe, yürürlükte bırakılmıştır ¹¹⁸.

İcrâ: Bu suretle Aden müstemlekesinin başına getirilen İngiliz **Umumî Valisi**(Governor General), icraatından Londradaki «Colonial Office»e karşı doğrudan doğruya mes'ûl tutulmuştur ¹¹⁹. Umumî Va-

114. Bullard, R., *a.g.e.*, s. 103.

115. Bullard, R., *a.g.e.*, s. 108.

116. Wight'ın dokümanter eserinde ifade edildiğine göre, 1935 senesinde ilk olarak bir İngiliz Chartered Company'sinden devralınmıştır(bk. *British Col. Const.*, Oxf. 1952, s. 89).

117. Esas olarak bu hukukî değişiklik, Government of India Act 1935 ile başlamış ve diğer mevzûat ile tekemmül etmiştir (bk. Wight, M., *a.g.e.*, s. 139-140, 147, 154-162).

118. Wight, M., *a.g.e.*, s. 139-140 ve 144 den naklen, Government of India Act 1935, section 288, paragraf 1, 2, 3; Aden Colony Order 1936(26 Sept. 1936), takdim bölümü ve md. 16.

119. Peretz, D., *The Middle East Today*, New York 1963, s. 412-13.

li yanında aynı makamın tayin ettiği bir de en yüksek askerî başkanlık makamı (Governor in Chief) ihdâs edilmiştir¹²⁰. Umumî Vali İngiltere Kralının mühür ve imzâsını taşıyan bir Comission veya sâir bir Instruction ile kendisine tevdi edilen vazifeden tek başına mes'ûl tutulmuş ve bu vazifenin görülmesi için her hususta yetkili kılınmıştır¹²¹. Governor in Chief de aynı usule göre tayin olunur¹²². Umumî Valilik makamına kim tayin edilirse edilsin az sonra göstereceğimiz icra meclisi önünde «sadâkat yemini» etmek mecburiyetindedir¹²³. İstisnaları bir yana, Umumî Vali kanunlardan doğan bütün vazifelerini yerine getirirken alacağı kararlar ve girişeceği icraat için icrâ meclisi ile istişare etmesi lâzımdır. Vali, icrâ meclisinin aldığı kararlara uymayabilir fakat bu halde durumdan İngiltere Kralını haberdar etmesi gereklidir¹²⁴. Umumî Vali icrâ meclisinin tabîi başkanıdır ve her toplantıya riyâset eder¹²⁵; İngiltere Kralı ile İcrâ meclisi arasındaki muhaberâta vâsıta olur¹²⁶. Muvakkat olması şartıyla icrâ meclisine azâ tayin edebilir. Her yıl, vazife sahasına giren hususlarda teferrüatlı bir rapor (Blue Book) neşreder¹²⁷. Kazaî sahada icrâ meclisinin de rızasını aldıktan sonra mahkûmiyet cezalarının affı yetkisini kullanabilir.

Umumî Valinin belki de en karakteristik vasfı, Protektora idaresinin de başkanı olmasıdır. Protektoral anlaşmaların müsaade ettiği nisbette ve sahalarda kararlar alır ve bunları icrâ eder¹²⁸.

İcrayı temsil eden bu iki makam (Umumî Vali ve Askerî Başkan) dan ayrı, Umumî Valinin başkanlık ettiği **İcra Meclisi** (Executive Council) teşkil olunmuştur. Terekküb tarzı üç İngiliz baş memuru ve ikisi adenli yerli müslüman olmak üzere tayinli azalardan ibârettir¹²⁹. Bu Meclisin azâları Kral tarafından bir Instruction ile tayin olunurlar¹³⁰. Bir kısım azâ için Umumî Vali de bu yetkiyi hâizdir¹³¹.

120. Wight, M., *a.g.e.*, s. 141; Aden Colony Order 1936 md. 5.

121. Wight, M., *a.g.e.*, s. 141; Aden Colony Order 1936, md. 6.

122. Aden Colony Order 1936, md. 5.

123. Yemin metni şöyledir: «Ben,..., yemin ederim ki, Kral, ...'a, onun vârislerine ve ondan sonra işbaşına geleceklere, kanun mucibince gerçekten sadık kalacağım ve mutî olacağım. Tanrı yardımcım olsun». (bk. Wight, M., *a.g.e.*, s. 147 ve 155.

124. Wight, M., *a.g.e.*, s. 158; Royal Instructions of 3rd March 1937, md. 12, 14.

125. Wight, M., *a.g.e.*, s. 157.

126. Wight, M., *a.g.e.*, s. 157.

127. Wight, M., *a.g.e.*, s. 161.

128. Wight, M., *British Colonial Constitutions*, Oxford 1952, s. 79.

129. Bullard, R., *The Middle East*, London 1958, s. 108.

130. Wight, M., *a.g.e.*, s. 143; Aden Colony Order 1936, md. 11.

131. Royal Instructions of 3rd March 1937, md. 4/1-5.

Bu meclisin kararları tamamen istişarî ve meclis olarak sırf Umumî Valinin icraatına yardım etmek üzere onun yedine terkedilmiş olmasına rağmen Müstemlekeye mensup iki yerlinin tayinle de olsa bu Meclise katılmış olması Aden'in anayasa tekâmülünü tesbit ederken kaydedilecek bir nokta teşkil etmektedir.

Bu meclisin başkanı Umumî Validir ve her toplantıya iştirakle mükellefdir ¹³². Meclis toplantıları ancak Umumî Valinin müsaade etmesiyle tertiplenir. Müzakere nisâbı başkan hariç iki azadan ibarettir. Mevcut azâ adedi ikiden aşağı ise müzakerelere başlanamaz ¹³³.

Teşri: İcra fonksiyonunun yukarda gösterildiği şekilde 1935 den itibaren yeniden teşkili muvacehesinde, teşriî fonksiyonun taazzuvu ancak 1944 senesinden itibaren mümkün olabilmıştır ¹³⁴. Esasen mahdud bir sahada Kraldan sonra ¹³⁵ teşriî bazı yetkilere sahip olan Umumî Valiye ¹³⁶ rağmen, 1944 senesinde tesis edilen bir Teşriî Meclis(Legislative Council), nihayet 1955 senesinde 5 aded seçilmiş azanın da ilâvesiyle ¹³⁷ anayasa hukuku bakımından büsbütün önemli bir vafsa bürünmüştür. Ancak bu teşriî meclisin varlığına rağmen İngiltere Kralı, «1. nizâmı, 2. sulh ve selâmeti, 3. iyi bir hükûmet idaresi için, gerekli kanunları yapma yetkisini mahfuz tutar; ancak bu yetkisini kullanırken yani teşriî hareketlerde bulunurken Privy Council'in tavsiyelerine uymak mecburiyetindedir ¹³⁸. Bu Meclisin tavsiye ve rızasıyla yapılan kanunlar, «Aden Kolonisi Umumî Valisinin yaptığı Ordinance'lar» adını taşıyacaktır ¹³⁹.

Teşriî Meclisin terkihi, bir başkan(Aden Umumî Valisi), dört exofficio aza, dörtten fazla olmayan resmî aza ve nihayet sekizden fazla olmayan gayrı resmî azadan ibarettir ki başkan dahil 17 kadar aza olmaktadır ¹⁴⁰. Azalar vazifeye başlamadan evvel Umumî Valinin huzurunda yemin ederler. Kararlar ekseriyetle alınır, eşitlik halinde başkanın tarafına itibar olunur ¹⁴¹. Meclis kararları Umumî

132. Wight, M., *a.g.e.*, s. 157; Royal Instructions of 3rd March 1937, md. 10.

133. Wight, M., *a.g.e.*, s. 157; Royal Instructions of 3rd. March 1937, md. 9/1-2.

134. Wight, M., *a.g.e.*, s. 97, 148-49; Aden Colony(Amendement) Order 1944(23 Kasım 1944), md. 4; ayrıca muk. ed. Peretz, D., *The Middle East Today*, New York 1963, s. 413.

135. Wight, M., *e.g.e.*, s. 143; Aden Colony Ordre, 1936, md. 14.

136. Wight, M., *a.g.e.*, s. 79, 152; Aden Colony Order(Amendement) 1944, md. 15.

137. Bullard, R., *a.g.e.*, s. 107.

138. Wight, M., *a.g.e.*, s. 143; Aden Colony Order 1936, md. 14.

139. Wight, M., *a.g.e.*, s. 158-159.

140. Wight, M., *a.g.e.*, 148-49; Aden Colony (Amendement) Order 1944, md. 4, 5, 6.

141. Wight, M., *a.g.e.*, s. 152.

Vali ve nihaî olarak İngiltere Kralının tasdikine tabidir ¹⁴². Tasdik-den geçmemiş kararlar kanunlaşmış sayılmaz.

Meclis Başkanı Aden Umumî Valisidir; her oturuma iştirak eder ¹⁴³. Meclis yılda en aşağı bir defa toplanır ve iki celse arasında azamî on iki aylık bir fâsıla bulunabilir ¹⁴⁴. Azâların müzakere teklifinde bulunabilecekleri kanun tekliflerinin konuları sıkı bir tahdide tabidir ¹⁴⁵.

Bu Teşriî Meclis, işleyiş ve fonksion bakımından birçok tahdîdâta tabi tutulmuşsa da faaliyet yılları esnasında Arap milliyetçiliğinin ve kendi kendini idâre fikirlerinin yayılıp gelişmesinde mühim bir rol oynamış bulunmaktadır ¹⁴⁶.

Ortaya çıkan yeni gelişmeler ve Arap milliyetçilerinin kendi kendilerini idare lehine artan baskıları üzerine Mayıs 1956 da İngiliz Müstemlekeler Bakanı, Adenin Teşriî Meclisinde yaptığı bir konuşmada: «Anayasa üzerinde müstakbel bir gelişmeyi sağlamak için İngiliz Hükûmeti hazır olmakla beraber, mevcut Teşriî Meclisin yapısında köklü bir tebeddülât yapılmasının mevzû bahis olmayacağını» beyan etmiş ve İngilterenin bu müstemleke ile olan bağlarını gevşetmeyeceğini ilâve etmiştir ¹⁴⁷.

Ancak ertesi yıl, Haziran 1957 de bu defa İngiliz Savunma Bakanı, Adeni ziyareti esnasında İngilterenin «muahedelerden doğan mükellefiyetlerinden, dış tehlike ve müdâheleler mevzu bahis olmamak şartıyla, vazgeçeceğini» İngiliz Hükûmeti adına beyan etmiştir ¹⁴⁸.

Gelişen iktisadî seviye ve neticede halkın zenginleşmiş vaziyete gelmesi, buna inzimâmen gerek Doğu ve gerekse Batı kültürünün tesiri altında halkın yeni kavram ve kültürel değerlerden nasibini almış olması iledir ki adenliler, içtimaî ve siyasî reformlar peşinde koşmaya başlamışlardır. 1955 de yukarıda zikri geçen Teşriî Meclise, seçim yoluyla dört aded yerli azalığın katılmış olması, anayasa sahasında görülen önemli merhalelerden birini teşkil etmektedir.

II. Cihan Harbinden sonra Adende parti faaliyetleri de mevzû bahis olmaktadır. Bunlardan «The Aden Association» İngiliz Commonwealth teşkilatı içinde müstakil bir Aden tezini müdafaa eder.

142. Aden Colony (Amendment) Order 1944, md. 18/1-3.

143. Aden Colony (Amend.) Order 1944, md. 14.

144. Aden Colony (Amend.) Order 1944, md. 23.

145. Wight, M., *a.g.e.*, s. 154; Aden Colony (Amend.) Order 1944 md. 22.

146. Daha fazla bilgi için bk. Peretz, D., *The Middle East Today*, New York 1963, s. 413.

147. Bullard, R., *a.g.e.*, s. 107-108.

148. Bullard, R., *a.g.e.*, s. 107-108.

Mevcut Teşriî Meclisin seçilmiş azaları bu parti mensûbudurlar. «The South Arabian League» bütün Cenup Arap Yarımadası Sultanlıklarının birleşmesi tezini müdafaa eder. Bir de politikadan çok sosyal bazı reformlar peşinde koşan sol eğilimli «The United National Front» partisi mevzu bahis olmaktadır ¹⁴⁹.

Cenubî Arap Yarımadasının bu bölgesinde 1959 dan itibaren bir-biri arkasına siyasî ve anayasa ile ilgili inkılâpların yeraldığını müşahade etmekteyiz. Bu seriden ilkinin ilerde izah edeceğimiz Aden Batı Protektorasında 1959 da, bir Arap Emirlikleri Federasyonunun teşkili ve buna sonradan Doğu Protektora emirliklerinden çoğunun katılması ve nihayet aynı federal teşekküle Aden Müstemlekesinin 18 Ocak 1963 de 12 federe azâ sıfatıyla dâhil olması ¹⁵⁰ teşkil eder. Bu suretle Aden müstemlekesi, Batı ve Doğu Protektoral devletleri (emirlik veya Şeyhlikler), bir tek Federal yapıda birleşmiş oluyordu ¹⁵¹. Bu merhale Cenubi Arabistan anayasa tarihinde en önemli bir olayı teşkil eder. Federe Devletler, Protektora idaresinin getirdiği hükûmranlık haklarının tahdît edildiği bazı sahalar müstesna, iç işlerinde bir serbestiyete sahiptiler ¹⁵². Keza Cenubi Arabistan Federasyonu geniş ölçüde bağımsızlık haklarına sahip olmasına rağmen, Aden'in iç işleri yukarda vasıfları belirtilen Teşriî Meclisin kontrolü altındaydı. Aden Müstemlekesi bu Federasyonun icrâ uzvu olan ve bakanlar seviyesinde 16 azâdan ibaret Yüksek Meclis(Supreme Council)'e 4 azâ ile iştirak etmektedir.

Adenin iç işlerine hakim olan Teşriî Meclis 1963 senesinde, 1 exofficio azâ, 6 tayinli ve nihayet 16 seçimli azadan ibaret olmak üzere tarafsız bir sözcü de dâhil, 24 azadan mürekkep hale getirilmişti ¹⁵³. Evvelce işaret ettiğimiz gibi 1955 de seçimli azâ adedi 4 iken, 1963 de bunun 16 ya çıkarılmış olmasını önemle kaydetmek icab eder.

Tedricî ve yavaş da olsa anayasa sahasında Aden Müstemlekesinin ulaşmış olduğu merhale, Eylül 1965 senesinde dâhilde milliyetçilerin arttırdıkları siyasî tansion sonucu İngiliz Yüksek Siyasî

149. Bullard, R., a.g.e., s. 107.

150. Federe bütün devletler, İngiliz müşâvirlere sâhip olması ve dışişlerde İngilizlere tâbi bulunması müstesnâ, geniş ölçüde bağımsız olmasına rağmen Aden, evvelki sahifelerde görüldüğü gibi, İngilizlerle olan bağımlı durumuyla bu Federasyona girmiş bulunuyordu.

151. *The Europa Year Book* 1966, London, C. II., s. 114.

152. Bu devletler protektoral yapı hudutları dahilinde an'anevi başkanlar tarafından yönetiliyordu.

153. *The Europa Year Book* 1966, London, C. II., s. 115.

Temsilcisi(British High Commissioner) ¹⁵⁴ tarafından alınan karar ve yapılan tasarruflarla geriletilmiştir. Bu tasarruflar sonucu, milliyetçilere karşı bir hareket olarak, Aden Bakanlar Kurulu lağvedilmiş ve Hükûmet yetkileri, İngiliz Yüksek Siyasî Temsilcisi tarafından ele alınarak mevcut anayasa nizamı ta'lik edilmiştir ¹⁵⁵. Bugün için Adende anayasa sahasında sadece fiili bazı durumlar mevzû bahis olmaktadır.

Kazâ : Kazaî konular Aden Müstemlekesinde 1. adî mahkemeler, 2. Yüksek Mahkeme vâsıtasıyla görülür. Her iki mahkemenin vazife ve yetkileri Aden Protektora idaresinde de geçerlidir ¹⁵⁶.

Yüksek Mahkeme(Supreme Court)'nin ana nizamnâme ve yetkileri, Aden Kolonisinin Teşriî Meclisi tarafından tanzim edilip bir şekle bağlanabilir(Aden Colony Order 1944 tadilatına göre). Evvelce Mıntaka Mahkemesi olarak vazife gören kazaî dâireler, 1936 dan sonra Yüksek Mahkeme haline inkılâp ettirilmiş bulunmaktadır ¹⁵⁷. Bu Yüksek Mahkemenin hukuk ve cezâ davaları konusunda verdiği kararlardan temyizi mümkün olanlar, Temyizen tetkik olunması için Bombay Yüksek Mahkemesine(High Court) sevkolunur ¹⁵⁸.

Doğu ve Batı Protektora bölgelerinde ayrıca 1. Şerî ve 2. Örfi Mahkemeler teşkilatı vazife görürler ¹⁵⁹.

a₂. A d e n P r o t e k t o r a s ı :

1839 da Adenin işgâli ve burada az önce esaslarını belirttiğimiz İngiliz müstemleke idaresinin kurulmasını müteakip, komşu bölgelerde bulunan Şeyhliklerin ayrı ayrı himâye anlaşmaları akdetmek suretiyle Aden Müstemlekesindeki İngiliz idarecilerinin himayesine sığındıklarını görüyoruz ki nihayet 1896 da bu nevi bağlantılar akdederek 17 devlet(Şeyhlik) protektoral bir statüde toplanmış bulunuyordu ¹⁶⁰.

Aden Protektorası iki bölgede mütalea edilir : 1. Doğu, 2. Batı

154. Evvelce gördüğümüz gibi Umumi Vâililik(Governor General) olarak adlandırılan bu makam, Cenubî Arabistan Federasyonu teşkil edildikten sonra Aden ve protektora altında bulunan diğer devletler için vazife görmek üzere (British High Commissioner) olarak değiştirilmiştir(bk. *The Europa Year Book* 1966, London, C. II, s. 115.

155. *The Europa Year Book* 1966, London, C. II, s. 115.

156. Wight, M., *British Colonial Const.*, London 1952, s. 165; Aden Protectorate Order 1937, md. 9.

157. Wight, M., *a.g.e.*, s. 143.

158. Wight, M., *a.g.e.*, s. 144-46.

159. Bullard, R., *The Middle East*, London 1958, s. 114.

160. Bullard, R., *The Middle East*, London 1958, s. 103.

Protektorası ¹⁶¹. Her devlet (Emirlik), kendi Emiri tarafından idâre edilir. Gerek Doğu ve gerekse Batı Protektorado doğrudan doğruya İngiliz idaresi mevzû bahis olmaz. Protektorado birçok Şeyhlikler, Emirlikler, Sultanlıklar ve Kabile yapısında siyasî organizmalar vardır. Bunların başkanları, İngiltere Tacı ile akdettikleri himaye anlaşmaları mucibince iktidardadırlar ¹⁶². Himâye anlaşmaları mucibince Doğu ve Batıya mensup her iki bölgede, refâkatinde İngilizlerden ve Araplardan müteşekkil ayrı iki Müşâvere Hey'eti bulunan birer İngiliz Memur (Resident Adviser) vazife görür ¹⁶³. Emirliklerde kabîle başkanları seçimle işbaşına gelir ve bunların seçiminin Aden Umumî Valisi tarafından tasdik edilmesi lâzımdır. Kabîle başkanları, tebeası üzerinde mutlak yetki sâhibi değildir. Ancak 1943 den sonra bazı başkanların selâhiyetleri arttırılmış bulunmaktadırlar ¹⁶⁴.

Aden Kolonisinin Umumî Valisi ve Askerî Kumandanı aynı şekilde Protektorado da vazife görür. Aden müstemlekesinden farklı olarak burada İcra Meclisi yoktur ¹⁶⁵. İngiliz Kralı Protektorado ne gibi hak ve yetkilere sahipse bunlar da onun adına aynısına sahiptirler. Umumî Valinin Protektorado göreceği vazifeler İngiliz Kralının imza ve mührü ile verdiği Commission'da gösterilmiştir. İngiltere Kralı, himâye anlaşmaları mucibince Protektora için müteber olmak üzere, Privy Council'in de tavsiyesi üzerine bu ülkenin iyi idaresini, nizâm ve sulhunü temin eden kanunlar çıkarma hakkına sahiptir ¹⁶⁶. Ancak bu kanunlar, Protektoranın iç işlerine ve dinî konularına müteallik olmayacaktır. Kraldan sonra Aden Müstemlekesinde vazife gören İngiliz Umumî Valisi, İngiltere Kralından ayrı Protektora üzerinde, kanun yapmak, memurlar tayin etmek, cezaî mahkûmiyetleri affetmek, disiplin tedbirleri almak gibi yetkileri haizdir ¹⁶⁷.

Aden Protektorasının yukarıda saydığımız bu hususiyetleri dolayısıyla bu teşekkül, «Colonial Protectorate»'e yakın «protected State» olarak niteleyenlere de tesadüf edilmektedir ¹⁶⁸.

161. Bullard, R., a.g.e., s. 113.

162. Wight, M., a.g.e., s. 79.

163. Bullard, R., a.g.e., s. 113-114; Wight, M., a.g.e., s. 79.

164. Bullard, R., a.g.e., s. 113-114.

165. Wight, M., a.g.e., s. 79.

166. Wight, M., a.g.e., s. 163-165; Aden Protectorate Order 1937, md. 4-5, 6, 7/1, 2, a, b, c, d, e; 4, 8.

167. Aden Protectorate Order 1937, md. 7/2; 11, 12, 13; Wight, M., a.g.e., s. 164-66.

168. Wight, M., a.g.e., s. 9.

1944 ilâ 1952 yılları arasında Batı Protektora idaresine dahil 7 Emirlik, İngiltere ile yeni muahedeler imzalamışlar ve daha yakın münasebetler tesis etmeleri yanında bazı mükellefiyetler altına da girmişlerdir. Bunlar arasında bizi alâkadar eden, idarî sistemlerini islah gayesiyle Aden Müstemlekesi Umumî Valisinin tavsiyelerini takip etmek de vardır. Meselâ bunlardan Lahec Sultanlığı, 1952 de akdedilen yeni bir muahede ile bir İngiliz siyasî memurunu müşâvir olarak istihdam etmeyi kabul etti¹⁶⁹. 1954 yılında Protektora idaresine, 1886 da yapılan bir himâye anlaşması ile bağlanmış olan¹⁷⁰ Sokotra adası Şeyhliği, İngiltere ile yeni bir advisory treaty akdetti¹⁷¹.

II. Cihan Harbinden sonra bu bölgede milliyetçi cereyan ve gösterilerin artmış olduğunu ve hattâ bunların siyâsî partiler şeklinde temerküz ettiğini ifade etmiştik. Bunları teskin ve gelişen dünya efkârı umumiyesi muvacehesinde bu ülkeye daha mütekâmil bir âmme statüsü kazandırma durumunda kalan İngiltere, uzun çalışmalar sonucu nihayet 1959 yılında Batı Aden Protektorasında, önce bir Arap Emirlikleri Federasyonu(Federation of Arab Emirates) nu teşkile muvaffak oldu¹⁷² ve bu organizasyon için gerekli bir anayasa hazırlandı. Bunu müteakip Aden Müstemlekesi ve nihayet Doğu Protektora Emirliklerinin de çoğunun bu teşkilata katılmasıyla Cenubî Arabistan Federasyonu ortaya çıkmıştır. Pek tabiidir ki bu sür'atli gelişmeye muvazî olarak Federal anayasada da hızlı bir değişme ve gelişme göze çarpar¹⁷³.

Cenubî Arabistan Federasyonu, (Supreme Council) adı altında 16 kişiden müteşekkil bir icra organı(= Hükûmet) tarafından yönetilir; bunun dördü Aden Müstemlekesinden gelir. Azâlar kendi Emirliklerinde bakan olabileceği gibi olmayabilir de. Her bakan-azâ bir ay müddetle bu İcrâ Meclisine nöbetleşe başkanlık edebilir.

Federasyonun Teşriî Meclisi(Federal Council), 24 ü Adenden olmak üzere 103 kişiden ibarettir. Supreme Council azaları, bu Teşriî Meclisin tabii azalarıdır¹⁷⁴. Protektoral idâre altında yaşayan bu ülkelerin bazılarında şu veya bu seviyede karar organlarına da raslanmaktadır. Federe Devletlerin çoğunda State Council adını ver-

169. Bullard, R., a.g.e., s. 103.

170. *British Somaliland and Socotra(Foreign Office)*, London 1920.

171. Bullard, a.g.e., s. 104.

172. Peretz, D., a.g.e., s. 413-414.

173. *The Europa Year Book 1966*, London, s. 114.

174. a.g.e., s. 115.

dikleri istişâre ve müzâkere meclisleri vardır. Hatta bunlardan Lahic Sultanlığında bir Teşriî Meclis (Legislative Council) müessesidir. Yine Federe Devletlerden Yukarı Evlâkî Sultanlığı bir Âyân Meclisi tarafından yönetilmektedir¹⁷⁵. Bütün bu müesseselerin mevcudiyeti, bizim Cenubî Arabistandaki demokratik ve anayasaya dayanan bir Devlet nizamının yerleşebileceğine dair ümidvâr olmamıza sebep teşkil etmektedir.

İngiltere Krallığının Aden Müstemlekesi üzerinde yukarıda gösterilen ölçülerde hükümler haklarını muhafaza etmesine mukabil Cenubî Arabistan Federasyonu geniş ölçüde bağımsızlık statüsüne kavuşmuş bulunmaktadır. Bu Federasyon, akdedilmiş anlaşma mucibince haricî işler, askerî meseleler ve Federal âmme hizmetleri konusunda İngiliz resmî tavsiyelerini kabul etmek mükellefiyeti altına sokulmuştur¹⁷⁶. Eski Aden Umumî Valisi, High Commissioner olarak ad değiştirmiştir ve evvelce olduğu gibi muahede ve kanunlardan doğan hak ve vazifelerini hem Aden ve hem de himâye altındaki devletlerde yürütmektedir.

İngiltere, akdedilen anlaşmalar mucibince Cenubî Arabistan ülkeleri üzerinde teknik ve malî yardımı devam ettirmeyi kabul ve 1968 den itibaren Cenubî Arabistan Federasyonunun tam istiklâl sahibi olma talebini yerine getirmeyi tekeffül etmiş bulunmaktadır¹⁷⁷.

b) Kuveyt

İngiliz müstemleke politikası, pek erken devirlerden itibaren (1616) Kuveytin şimal kesiminde yer işgal ettiği Basra Körfezi ile alâka tesisine başlamıştır. Ancak 1798 de Napolyonun Mısırı işgal edip Hindistan yolu üzerine yerleşme istîdadı gösteren teşebbüsleri bir yandan ve İngiliz ticaret gemilerinin 1800 yılından itibaren yerli korsanlar tarafından bu bölgede baskın ve yağmalara maruz bırakılması diğer yandan, İngiliz askerî kuvvetlerinin Körfezde gözükmemesine sebep olmuştur¹⁷⁸. İngilizler «mahallî emniyetin temini» ve «yabancı kuvvetlere karşı bu mahalleri savunmak» şeklinde hulâsa edilebilecek bazı muahedeleri, miktarı çok sayılara varan Körfez

175. a.g.e., s. 116.

176. Bu hale göre Federasyon, bu İngiliz tavsiyeleri çerçevesinde kalmak üzere dış işlerde de Federal anayasa mucibince bir tasarrufda bulunma yetkisine sahip olmaktadır (bk. a.g.e., s. 115).

177. a.g.e., s. 115.

178. *Middle Eastern Affairs*, London 1958, s. 120-121.

sahillerinde sâkin bu yerli otoritelerle¹⁷⁹ 1798 de ilk olarak Maskat ile olmak üzere, akdetmeye başladılar. Doğu Hindistan İngiliz Kumpanyası eliyle gerçekleştirilen ve «kavilnâme» veya «sened» denen bu muahedeler, 1820 den itibaren aynı maksat ve gayeler dahilinde Basra Körfezinin bütün yerli idarecileriyle akdedilmiştir¹⁸⁰. Bu anlaşmalar umumiyetle Protektoral ve Kolonial bir yapıya sahipti¹⁸¹.

Ancak bir aralık, Mithat Paşanın Bağdat valiliği esnasında Basra Körfezinde güttüğü yeni Osmanlı siyâseti neticesi, İngilizlerin mezkûr anlaşmalarla kendilerine bağladıkları muâhit şeyhlikler kısmen İngiliz tesirinden kurtulmuş ve Osmanlılara bağlı «Kaimi Makam» (= Kaymakam) denen Emîrliklerin himâyesine girmişlerdir. Ancak İngilizler Osmanlılar karşısında kaybettikleri bu durumu, 1895 de Fransız-Rus yaklaşmasından da çekinerek kendi lehlerine yeniden çevirme teşebbüslerine başlamışlar ve Körfezde kendi menfaatlarının korunması için harekete geçmişlerdir. 1887 ve 1892 de gerçekleştirdikleri eski himâye anlaşmalarına benzer anlaşmalar bu çerçevedendir¹⁸².

Bu hâdisat arasında Almanlar, Osmanlı İmparatorluğu ile Berlin-Bağdat tren hattının inşası için müzakerelere başladıklarında, Körfezin Şimal kıyısında Osmanlılara bağlı olarak yaşayan Kuveyt Şeyhliği ilk olarak 1897 de İngilizlerin himâyesine sığınmaya teşebbüs etmişse de İngilizler tarafından bu talep ilk nazarda müsbet karşılanmamıştı. Nihayet 23 Ocak 1899 da aynı talep uzun tetkiklerden sonra kabul edilmiş¹⁸³ ve bunun neticesi Kuveyt'e bir İngiliz siyasi temsilcisi gönderilmiştir¹⁸⁴. Bu statü altında Kuveyt, 1914 e kadar Şeyh Mubârek tarafından İngilizlerin himayesinde idare edilmiştir¹⁸⁵. Tesbit edilen statüye göre, 1. dış işlerin kontrolü İngilizlerin eline veriliyor, 2. kabile şeyhlerinin mühim meselelerde mahal-

179. Bullard, a.g.e., s. 140-141; Humbaracı, A., *Middle East Indictement*, London 1958, s. 145 de dercedilmiş haritaya bk.

180. Bullard, R., *The Middle East*, 1958, s. 8; *Persian Gulf* (Foreign Office, No. 76), s. 78 ve müt.

181. *Middle Eastern Affairs*, London 1958, s. 119-20; muhtelif anlaşma metinleri için bk. Aitchson, C. V., *A Collection of Treaties, Engagements and Sanads Relating to India and Neighbouring Countries*, Calcutta 1892, C. X, s. 127; Hurewitz, J. C., *Diplomacy in the Near and Middle East*, Toronto 1956, C. I, s. 88-90, 143, 172.

182. *Middle Eastern Affairs*, London 1958, s. 133 ve müt.

183. Bu istisnaî anlaşma metni için bk. Hurewitz, J. C., *Diplomacy*, Toronto 1956, s. 218.

184. Bullard, R., *The Middle East*, London 1958, s. 123-124.

185. *Kuwait Today*, Nairobi, s. y., s. 11-12.

li İngiliz siyasi temsilcisine (Resident) danışmaları derpiş ediliyor, 3. iç işlerin idaresi Kuveyt Şeyhine bırakılıyordu¹⁸⁶.

1914 yılında Şeyh Mubârek, İngiliz himâyesinde müstakil bir şeyhlik olarak tanınabilmesi için onlarla bir teminat anlaşması yapmış ve buna mukabil ülkesinin Osmanlı kuvvetlerine ve Hâil'deki Osmanlı taraftarı Reşîdî Şeyhliğine karşı kullanılmasına müsaade etmişti¹⁸⁷. 3 Kasım 1914 de yapılan bu anlaşma mucibince Harpden sonra Kuveyt, İngiliz Protektorası altında müstakil bir prenslik (Şeyhlik Hükûmeti) olarak kurulmuş oldu¹⁸⁸. Bugünkü sınırları İngilizler tarafından 1922-23 senesinde tesbit edilen¹⁸⁹ Kuveyt, Protektoral idarelerin yukarıda umumî evsâfını gördüğümüz hudutları ve 23 Ocak 1899 anlaşması ve 3 Kasım 1914 anlaşması çerçevesi dahilinde¹⁹⁰ bir anayasa yapısına sahip olarak II. Cihan Harbi sonrasına kadar idâre edilmiştir.

II. Cihan Harbi sonrası iç ve dış siyasi ortamda husule gelen değişiklikler ve dahilde artan milliyetçilik hareketleri neticesi, 1899 danberi yerleşik protektoral idare 19 Haziran 1961 de İngilizler tarafından sona erdirildi ve tam istiklâl hakkı tanındı¹⁹¹. Filhakika Nisan 1959 dan itibaren İngilizlerin müsaade etmeleriyle, gerek komşuları ve gerekse diğer yabancı devletlerle esâsen bazı beynelmilel anlaşmalar akdetmeye başlanmıştı. 13 Haziran 1961 e kadar bunların yekûnu dokuzu bulmuştur¹⁹².

Kuveyt'de 1961 yılından sonra müstakil bir ülke olarak girişilen anayasa hareketi ciddi üzerinde ehemmiyetle durulacak vasıftadır. Kuveyt Emîri ilk olarak :

1. Muvakkat bir Hükûmet teşkili,

2. Kurucu bir Meclis teşkilini emretmiştir. Bu Meclis bir yıl içinde veya 1963 yılını aşmamak şartıyla bir anayasa taslağı hazırlayacak ve bu anayasa mucibince Mebûsân Meclisi teşkil edilene kadar teşrii vazifeyi uhdesinde bulunduracaktı¹⁹³.

Bu suretle vazifeye başlayan Kurucu Meclisin hazırladığı ana-

186. Peretz, D., *The Middle East Today*, New York 1963, s. 414; muk. ed. Hurewitz, J. C., *Diplomacy*, Toronto 1956, s. 218.

187. Bullard, R., *a.g.e.*, s. 123-124; ayrıca muk. ed. *Persian Gulf (Foreign Office)*, London 1920, s. 71.

188. *Middle Eastern Affairs*, London 1958, s. 138-39; Hurewitz, J. C., *a.g.e.*, C. II, s. 4; Dickson, H. R. P., *Kuwait*, London 1956, s. 150.

190. Bu hususların tayininde muhakkak ki «himâye anlaşmalarında» gösterilen ahkâmın büyük tesiri olmaktadır.

191. Peretz, D., *a.g.e.*, s. 415; *Kuwait Today*, Nairobi, s. y., s. 13-14.

192. *Kuwait Today*, Nairobi, s. y., s. 13-14.

193. *a.g.e.*, s. 52-53.

yasa 11 Kasım 1962 de Kuveyt Emîri tarafından tasdik edilmiş ve 16 Kasım 1962 de yürürlüğe konmuştur¹⁹⁴. Mezkûr Kurucu Meclis Ocak 1963 de vazifesini bitirip dağılmıştır¹⁹⁵. Bu anayasa beş kısım ve 183 maddeden ibarettir¹⁹⁶. Yürürlüğe konan mevzuat mucibince de 23 Ocak 1963 tarihinde Kuveyt'in ilk umumî seçimleri yapılmıştır¹⁹⁷. Bu seçimde, Klasik Demokrasilerde şart olan parti mücadelesi usûlü yerine iç ve dış politikada bazı tezlere sahip namzet zümrelerinin mücadelesi metodu tatbik edilmiştir¹⁹⁸. Neticede 49 azadan ibaret ilk Kuveyt Teşriî Meclisi 23 Ocak 1963 den itibaren meydana getirilmiş oluyordu¹⁹⁹.

1962 anayasasının hususiyetleri²⁰⁰ : Ocak 1963 seçimlerine kadar vazife gören muvakkat hükûmet, Emîrin seçimlerden sonra Hey'eti Vekilenin başkanı olarak bir Başvekili tayin etmesi üzerine dağılmıştır. Teşkil edilen yeni Hükûmette, bakanlar kendi konularıyla ilgili hususlarda mes'uliyet taşırlar. Herbir bakan ayrı ayrı Emîr tarafından tayin olunur. Hükûmet azalarından birini Meclis, ademi itimat reyi ile istifaya zorlayabilir. Başvekile ademi itimat gösterilmesi halinde Meclis, Emîre şu iki teklifte bulunabilir : 1. Başvekili azletme, 2. Meclisi feshetme (bu halde seçim iki ay içinde yapılır ve yeni Meclis de aynı Başvekile itimat reyi vermezse Başvekil istifa zorundadır)²⁰¹.

Anayasaya göre Kuveyt Emîri, Devlet Başkanıdır ve ademi mes'uliyet hakkı vardır. Vazifeye bir yemin ile başlar, ordu kumandanıdır, müdafaa harbi açabilir, subaylar ve memurları tayin eder, «af» yetkisini hâizdir²⁰². Emîr, sebep göstermek şartıyla bir kararname ile Milli Meclisi feshedebilir. Fesih halinde yeni seçimler iki ay içinde yapılacaktır; aksi halde eski Meclis ibka edilmiş olur. Keza Emîr, sebep göstererek Meclis toplantılarını bir ay geçmemek üzere ta'lik edebilir²⁰³. Meclisden geçen ve Emîrin tasdik ettiği her karar kanunlaşmış sayılır.

194. *The Europa Year Book* 1966, London, C. II, s. 686; *EI*(2. baskı), «Dustûr» maddesi, Kuveyt Bölümü.

195. *Kuwait Today*, Nairobi, s. y., s. 52-53.

196. *a.g.e.*, s. 55.

197. *a.g.e.*, s. 53.

198. *a.g.e.*, s. 53.

199. *a.g.e.*, s. 53.

200. Mufasssal hukukî bir tahlil için bk. *EI*(2. baskı), «Dustûr», Kuveyt Bölümü.

201. *Kuwait Today*, Nairobi, s. y., s. 53-54.

202. *a.g.e.*, s. 56.

203. *a.g.e.*, s. 54.

Kuveyt 14 Mayıs 1963 den itibaren Birleşmiş Milletler Teşkilatının 111. üyesi olarak kabul edilmiştir²⁰⁴.

Görüldüğü gibi Osmanlılar idâresinde bir Şeyhlik olarak kabul edilen Kuveyt, bir İngiliz Protektoral Emirliği olarak iç işlerinde hükûmranlık haklarına sahip olmakla beraber, hey'eti umûmiyesi itibariyle Batılı ölçülere yakın normal anayasa müesseselerine, 1961. de elde ettiği istiklâl durumuna kadar sahip olamamıştır. Bu yıldan ve bağımsızlık statüsünü elde ettikten sonradır ki Kuveyt, büyük nisbet itibariyle liberal ve klasik demokrasi esasları dahilinde anayasa müesseselerine Devlet yapısında ciddiyetle yer vermeye başlamıştır. İcrâ ve Emirin durumunun bugün Teşrii Meclis karşısında hâkim vaziyette tutulmuş olması ve partiler teşkilâtının henüz gelişmemiş olması, bu ülkenin ileride normal parlamenter bir siyasî vasata giremeyeceği manasına alınmamak gerekir mütaleasındayız.

2. Cenubi Asya

İngilterenin ilk hedef olarak Hindistanı ele geçirdikten sonra Avustralya da dahil, Pasifik kıyıları ve adalarının ehemmiyetli bir kısmını idareleri altına aldıklarında, buralardaki birçok Müslüman ülke, İngiliz idaresi altına girmiş bulunuyordu. Bu Müslüman ülkeleri, bugünkü Pakistan, Hindistan, Malaya (bugünkü Malaysia), sabah, Saravak, Brunei, Lakadiv(= Likâ Dîp = لڪا دىپ) ve Maldiv(Mahall-i Dîp : محل دىپ) adaları olarak tesbît edebiliriz. Anayasa tekâmüllerinin arzettiği hususiyetler bakımından bunların hepsi de ayrı ayrı tetkik ve gösterilmeye değer olmakla beraber biz, henüz müellifler tarafından pek işlenmemiş bir ülke olan Malaya'yı seçip bunun anayasa tekâmülünde sahip olduğu hususiyetleri göstermeye çalışacağız. Bu seçimimizde diğer bir sebep olarak Malaya'nın üç eski bağımlı İngiliz ülkesini bugün Malaysia adı altında nefsinde toplayan Federal bir anayasa yapısına sahip olmasını gösterebiliriz; bu suretle bu bölgenin tetkiki, müteaddit İslam ülkesi üzerinde bir fikre sahip olmamıza imkân verecektir. Yine Malaya, II. Cihan Harbinde Japon istilasından sonra yeniden bu bölgede gözüken İngiliz idarecilerini umumiyetle yakınlık göstererek karşılamakla beraber, kısa bir zaman sonra istiklâl ve kendi kendini idarede büyük adımlar atan bir ülke olması ve İngilizlerin bu tekâmülde kendilerinin

204. a.g.e., s. 58; muk. ed. Peretz, D., *The Middle East Today*, New York 1963, s. 415.

muhtelif menfaatlarını korumakla beraber sulh içinde Malayaya yakın yardım ve tesislerde bulundukları tipik ülkelerden biridir. Bu husus aşağıda verilen malûmat neticesi daha da vazih bir hal alacaktır.

a) Malaya

Malaya Yarımadası, Cenubundaki Şimalî Borneo ve Malakka Boğazı ile birlikte İngilizler için dâima önemli olmuş ve buraları Uzak Doğudaki menfaatları lehine idâresi altında bulundurmak istemiştir. Bu durum, Malaya Yarımadasının tabii zenginliklerinden ileri geldiği kadar Pasifik ülkeleri ile Afrika ülkeleri arasında mevcut bahri ticaret yolu üzerinde bulunmasından da doğmaktaydı ²⁰⁵. Hattâ bu sebebler dolayısıyla Malaya Yarımadası ile Şimalî Borneo memleketleri daima birlikte mütalea edilmişlerdir ²⁰⁶. Malaya merkez olmak üzere bütün bu ülkeler, İngilizler geldiklerinde müteaddid sultanlar tarafındna ayrı siyasî birlikler halinde idâre edilmekteydi. Halk unsuru itibariyle esas olan Malaylardan ayrı bu bölgede hindli ve çinli göçmenler de ehemmiyetli yekûnlar tutmaktaydı. Halkın bu şekilde muhtelit oluşu yüzünden milliyetçiliğe istinad eden bir yerli idâre arzusu ve bunun lehine bir mücâdele 1942 Japon istilasına kadar Malayada görülmez. Bu hareketsizlikte diğer bir âmil olarak İngilizlerin bu ülkelerde başlangıçtan itibaren yerli idareci ve sultanlarla yakın münâsebetler tesis etmeleri ve onlarla dâima anlaşmalı vaziyette kalabilmesini bilmeleri de gösterilebilir. Nihâyet İngilizlerin bu ülkeleri çinlilerin bir müdâhelesine karşı muvaffakiyetle korumuş olmaları da bu bölge insanları için kâfi bir teminat teşkil etmiş olabilir ²⁰⁷.

Bu bölgeye İngilizlerin yerleşşi diğer ülkelerde olduğu gibi, daha ziyade ticarî maksatlara bağlı olduğu evvelce söylenmişti. Bu yerleşmelerde muslihane hal çarelerinin bulunup tatbik edilmesi başta ve hatta sonunda İngilizler buradan ayrılırlarken dahi iyi münasebetlerin zuhûrunda âmil olmuştur ²⁰⁸. 1786 da İngilizlerin ticarî maksatlarla Penang adasını kiraladıklarını, 1819 da Singapore'u satın aldıklarını, 1824 de ise Malacca limanının hollandalılardan bir an-

205. Wight, M., *British Colonial Constitutions*, Oxford 1952, s. 75-76.

206. Wight, M., *a.g.e.*, s. 75-76.

207. Mills, L. A., *Malaya*, Minneapolis 1958, s. 3, 5.

208. 1945 de Japon istilasına son veren müttefiklerin zaferi üzerine İngilizler yeniden Malayaya ayak bastıklarında kurtarıcılar sıfatıyla karşılanmışlardır (bk. Mills, L. A., *a.g.e.*, s. 5).

laşma ile devralındığını görüyoruz. Bunlardan ayrı 1874 ilâ 1909 yılları arasında mevcut sultanların kötü idâresi sonucu yarı anarşik ülkeler haline gelmiş olan dokuz aded Malay Devleti yapılan anlaşmalarla İngiliz kontrolü altına alınmış oldu²⁰⁹. Bu ayrı anlaşmalara göre dokuz sultandan herbirinin yanına «Resident» veya «Adviser» denen, idarî hususlarda istişare ve tavsiye hudutları dahilinde Sultana yardım eden bazı İngiliz memurlar terfik edildi. Bu vazifeliler, İslam dini ve Malay örf ve âdetleriyle ilgili hususlar müstesnâ diğer konularda Sultana tavsiye şeklinde bazı yardımlarda bulunuyorlardı. Kararlar şeklen Sultan adına alınıyor idiye de fiiliyatta, bu duruma göre bir İngiliz idaresi mevzu bahis olmaktadır²¹⁰. Bu anlaşmalar sayesinde ki, anlaşılacağı üzere İngilizler, kendi hakimiyet ve idarelerini muslihane yollardan Malayada kurabilmişlerdir.

1874 den itibaren hukukî yapıları itibariyle Malaya Devletleri üç ayrı zümrede toplanmaktadırlar :

1. **Malaya Devletleri**(beş adeddir)²¹¹,

2. **Malaya Federal Devletleri** : Dört aded olup 1896 dan itibaren bir federasyon halinde teşkil edilmişlerdir²¹². Bu iki zümre devlet, protektora statüsünde İngiliz idâre ve hakimiyeti altında bulunmaktadır. Bu devletlerde sultanın refâkatinde ya İngiliz Resident'i veyahut Adviser'i vazife görür²¹³. Bunlar başlangıçta sırf istişarî vazife görürlerken sadece muayyen hususlarda sultanı iknâ suretiyle o muayyen konuda ona tesir etmeye çalışırlardı. Daha sonraları değişen iktisadî ve siyasî şartların tazyikiyle bu statü İngilizler lehine genişletilmiş ve bu İngiliz vazifelileri(resident veya adviser) emirler veya emir-nâmeler ısdâr eder hâle gelmişlerdir²¹⁴. Federe olmayan devletlerin hususiyeti, bunların kendi Hükûmetlerine kendilerinin sahip olmaları, federe devletlere nazaran daha fazla istiklâlâle sahip bulunmaları ve bunların sultanlarının daha geniş yetkilerle mücehhez olmalarıdır. İngilizler yukarda da dediğimiz gibi, bu ülkelere muayyen anlaşmalarla girmiş olduklarından bu fe-

209. Mills, L. A., *a.g.e.*, s. 3-4.

210. Mills, L. A., *Malaya*, Minneapolis 1958, s. 3-4.

211. Bunlar Jahore, Kedah, Kelantan, Perlis, Trengganu'dur(bk. Wight, M., *British Colonial Constitutions*, Oxford 1952, s. 71; Mills, L. A., *Malaya*, Minneapolis 1958, s. 7).

212. Bu federe devletler Perak, Selangor, Negri Sembilan, Pahang'dır(bk. Mills, L. A., *a.g.e.*, s. 4).

213. Bu vazifeliler İngiliz High Commissioner'ine karşı mes'ûl tutuluyorlardı(Wight, M., *a.g.e.*, s. 71).

214. Mills, L. A., *a.g.e.*, s. 4-5.

derasyona girme hususunda bir cebir tatbik etme yoluna gitmemişlerdir ²¹⁵. Az sonra ele alacağımız Boğazlar Bölgesinde vazife gören Umumî Vali, gayrı federe devletlerde High Commissioner olarak tanzif edilmiştir ²¹⁶. Federe olsun gayrı federe olsun her iki zümrede bulunan devletlerde müşterek organ olarak : 1. Sultan, 2. İngiliz Resident veya Adviser, 3. Devlet Şurası(= State Council) bulunuyordu ²¹⁷. Ayrıca Federe Devletler kendi aralarında Federasyon yapısından doğan şu müşterek organlara sahiptirler : 1. Federal Sekreter(federal konularda icrâ makamını temsil ediyordu), 2. Federal Meclis(bu Meclis, İngiliz Hükûmeti ile mahallî sultanlar arasında yapılan bir anlaşma ile müesses Federasyonun teşriî işlerini görmek üzere kurulmuştur) ²¹⁹. Anlaşılacağı üzere Malayada herbir sultanlık(devlet), İngilizlerle XIX. asır boyunca imzalamış oldukları anlaşmalar temel olmak üzere kendi anayasa statüsüne sahip olmuştur. Mahallî idareciler bu anayasadan doğan en yüksek kudreti elinde bulundururdu ²²⁰.

3. Boğazlar Bölgesi(Straits Settlements) : Müstemleke yapısındadır ²²¹ ve doğrudan doğruya İngiliz Kraliyet Komisyonu tarafından tayin olunan ²²² Umumî Vali tarafından otokratik yetkilerle ²²³ idâre olunur. Aynı Umumî Vali, federe olsun olmasın bütün Malaya Devletleri üzerinde High Commissioner olarak vazife görecektir ²²⁴. Boğazlar bölgesi, başta Singapore olmak üzere, Cocos, Christmas adaları, Malacca, Penang ve Tabuan'dan ibarettir ²²⁵. Boğazlar Böl-

215. Mills, L. A., *Malaya*, s. 4.

216. Wight, M., *a.g.e.*, s. 71, 75; Mills, L. A., *a.g.e.*, s. 7-8. Mills'in aynı eserin 8. sahifesinde verdiği bilgiye göre her ikisi de hukuken otokratik selâhiyetlere sahiptir. Kendilerinin mes'ul olduğu bölgelerde almış oldukları kararlardan dolayı 1. İngiliz Parlamentosu, 2. Colonial Office(Londra)'den başka kimseye karşı mes'uliyet taşımazlar.

217. Mills, L. A., *a.g.e.*, s. 7-8; ayrıca muk. ed. Wight, M., *a.g.e.*, s. 72.

218. Wight, M., *a.g.e.*, s. 71-72.

219. Bu Meclis 1942 yılında 16 İngiliz memur, 12 tayinli gayri resmî azâ(4 malayalı, 5 avrupalı, 2 çinli, 1 hintli)'den ibaret bulunuyordu(bk. Wight, M., *a.g.e.*, s. 71).

220. Wight, M., *a.g.e.*, s. 71.

221. Mills, Boğazlar Bölgesinin İngiliz ülkesi statüsüne tâbi tutulduğunu ifade etmektedir(bk. *a.g.e.*, s. 4-5).

222. Wight, M., *a.g.e.*, s. 71.

223. Mills, L. A., *a.g.e.*, s. 8.

224. Mills, L. A., *a.g.e.*, s. 7-8; Ancak bu durum, müşterek bir icrâ organı bu ülkeler arasında vazife gördüğü şeklinde manalandırılmamalıdır. Her statüdeki devlette ayrıca İcrâ Organları kurulu olup sadece o bölge için çalışır(bk. Wight, M., *a.g.e.*, s. 71-72).

225. Wight, M., *a.g.e.*, s. 71.

gesi müstemlekeleri doğrudan doğruya İngiliz Tacına bağlıdır ve onun tayin ettiği Umumî Vali tarafından yönetilir. Vâliden sonra, yukarkı bahislerde umumî yapısını verdiğimiz esaslar dahilinde çalışan İcra Meclisi ve Teşriî Meclis gelir ki buradaki meclislerde azalar ekseriyet itibariyle resmî memurdur; gayrı resmî memur azalar ekalliyette kalırlar. Bu sonuncuları Umumî Vali tayin eder; bunlar avrupalı, çinli, malay ve diğer cemaatları temsil ederler, kanun teklifi yetkileri vardır ²²⁶. Teşriî Meclis, azalarının meslek ve fonksiyonları esasına göre teşkil edilme temeline dayanır. Bu bakımdan benzerleri arasında yegânelik vasfına sahiptir ²²⁷.

Bu bölgelerde, girilen icraattan mes'ûl olan Umumî Validir ve kararları kanun yerine geçer; onun bütün Hükûmet organlarını kontrol yetkisi vardır. Gerek teşrî ve gerekse icrâ meclislerinin kararları ancak onun tasdikiyle kanunlaşır, aksi halde istişarî mütalealardan öteye geçemez. Diğer bir ifâde ile teşrî, vergi vaz'ı ve bütçenin sarfında nihai yetkilidir; böyle olmakla beraber o, bu yetkilerini Colonial Office'in mutlak nezâreti altında kullanır. Colonial Office veya İngiltere Parlamentosu onun kararlarını nakzedip iptâl edebilirler ²²⁸.

Bu üç zümreye giren mahallî idareler ve devletler, nihai olarak Londradaki Colonial Office'e bağlanmıştır. Colonial Office'in kararları bütün bu devlet ve hükûmetleri bağlar ²²⁹.

Wight, kitabında ²³⁰ Malaya Devletleri ayrı zümreleri arasında bir dördüncü zümre olarak Yarımada haricinde Şimalî Borneo Devletlerini göstermektedir ki, bunların İngiliz idâresinde ve protektoral yapıda devletler olduğu onun tarafından kabul ve itiraf edilmektedir. Gerek Şimalî Borneo ve gerekse Saravak'da idarî işlerle meşgûl olmak üzere bir İngiliz Memuru(Agent) vazife görmüştür ²³¹.

Şurasını tebarüz ettirmek gerekir ki, Federe olsun gayrı federe olsun veyahut da Boğazlar Bölgesi zümreleri olsun bütün bu ülkelerin idaresi nihai olarak İngiltere anavatanındaki Colonial office'e bağlanmıştır. Müstemlekeler Bakanlığı mevkiindeki bu organın alacağı kararlar bütün bu devlet ve hükûmetleri ilzâm eder ²³².

226. Mills, L. A., *a.g.e.*, s. 7.

227. Wight, M., *a.g.e.*, s. 25.

228. Mills, L. A., *a.g.e.*, s. 8.

229. Mills, L. A., *a.g.e.*, s. 8.

230. Wight, M., *a.g.e.*, s. 71.

231. Wight, M., *a.g.e.*, s. 74-75.

232. Mills, L. A., *a.g.e.*, s. 8.

a₁. « M a l a y a B i r l i ğ i » t e ş k i l a t ı :

Yukarda umumî hatlarını verdiğimiz esaslar dahilinde belli bir anayasa yapısına sahip olarak Malaya, II. Cihan Harbinin patlak verdiği yıllara kadar gelmiştir. Bir yandan İngilizlerin burada halkı ve yerli idareleri memnûn eden muvaffak müstemleke politikaları, diğer yandan Malaya halkının mevcut idarecilere itaat etmeyi bir vazife telâkkî eden hâleti rûhiyeleri, «kendi kendini idare» çerçevesinde siyasî ve anayasa haklarıyla ilgili hareketlerin Malayada ortaya çıkmasını iyice geciktirmiştir²³³. Bir kere Malayanın yerli halkı, ülkenin esas zenginlik ve kuvvet kaynağını teşkil eden kauçuk ve kalay gibi mevzularda inisyatifi ellerinde tutamamışlar ve kendileri ziraat sahalalarında kalmışlardır. Bu tabii servetlerle uğraşanlar hintli ve çinli göçmenlerle İngilizler idi. Yerli halk, Hükûmet ve idare işlerine karşı da pek yakın bir alâka tesis etmiş değildi. Bunlar mevcut statükodan memnuniyet duyuyor ve kendilerinin kuruluş ve işleyişlerine iştirak edecekleri ve Derebeylik ve Sultanlıktan ibâret mevcut yerli idare tarzının dışında, Batılı demokrasi-ler çerçevesinde yeni idâre ve hükûmetler kurmaya teşebbüs etmiyorlardı²³⁴.

Nihayet 1939 dan sonradır ki Malaya halkı, Hükûmet işlerine alâka duymaya başlamış ve kendi hükûmetlerine sahip olma arzuları belirtmeye yüz tutmuştur. Bu hareketlere öncülük eden yerliler, yine İngilizlerin açmış oldukları okullarda tahsil görmüş genç nesillerdi ki bunlar, esas kütleye göre pek tabiidir ki çok azınlıktaydılar.

Malayanın iç politikasını tamamen değiştiren ve anayasa hareketleri bakımından dev adımlarla ilerlemesine sebep olan en mühim hâdise, 1942 yılında Malayanın Japonlar tarafından istilası ve buradan İngiliz müstemlekecilerinin çıkarılışıdır. Malayanın bu suretle idarecilerinin ve idarî sisteminin değişmesi, hayatî bazı neticelerin doğumuna sebep olmuştur: 1. Yenilmezlikleri ve üstünlükleri hususunda yerli halk arasında kat'î bir inanış bulunan İngilizlerin bu itibarları sarsılmış ve prestijleri yıkılmıştır²³⁵, 2. Japonların Malayayı fethi müteakip halk arasında hintli, çinli ve malay halklarını birbirinden tefrîk edip ayrı muamelelere tabi tutmaları malaylar arasında, İngilizler zamanında hiç mevcut olmayan bir

233. Mills, L. A., *a.g.e.*, s. 9-11.

234. Mills, L. A., *a.g.e.*, s. 9.

235. Mills, L. A., *a.g.e.*, s. 29-31.

«milliyetçilik» ruhunun doğumuna âmil olmuştur²³⁶, 3. İngilizler, Malayayı Japon istilasından kurtarmak sadedinde yerlilere, Harp sonrası devresi için bazı haklar ve idarî yetkiler tanıyacaklarını daha Harp içinde kabûl ve açıkça ifâde ederek onların desdeğini temine çalışmışlardır²³⁷.

Malayanın gerek iç idaresinde ve gerekse efkârı umumiyesinde işaret ettiğimiz şartlar altında husule gelen değişiklikler, 1 Aralık 1943 de İngiliz Müstemlekeler Bakanının Avam Kamarasında: «Malayanın kurtuluşundan sonraki devrede (kendi) Hükûmetinin politikası, kendi kendisini İngiliz İmparatorluğu Câmiası içinde idare edebilmesi için (Malayanın) kapasitesinin İngiliz Hükûmeti tarafından geliştirilmesi» için çalışılacağı şeklinde bir beyanat vermeye zorlamıştır²³⁸.

1945 de İngilizlerin Japon istilasının bertaraf edilmesinden sonra dönüşlerini müteakip ortaya çıkan yeni dünya şartlarına Malayanın intibakını sağlayacak tedbirlerin alınması için İngiliz Colonial Office tarafından muhtelif planların hazırlanmasına başlanmıştır.

Bu cümleden olarak Sir Harold Mc Micheal, Malaya Sultanlarıyla yeni anlaşmalar imzalamak üzere 1 Ekim 1945 de Malayaya geldi ve uzun müzakerelerden sonra Ocak 1946 da Sultanları bazı hükûmranlık haklarından mahrûm eden ve onların yetkilerini kısıtlayan dokuz ayrı sultanla ayrı anlaşmalar imzalamaya muvaffak oldu²³⁹. Bu anlaşmalar temel olmak üzere İngiliz Hükûmetinin hazırladığı plana göre²⁴⁰:

1. Anlaşmaları olan bu dokuz Malay Devleti(muk. ed. yuk. s. 112 ve müt.) MALAY BİRLİĞİ(Malay Union)'ni teşkil edecek,
2. Singapore, Crown Colony statüsüne girecek,
3. Birlik Başkanı sıfatıyla İngiliz Umumî Valisinin bulunduğu²⁴¹ kuvvetli merkezi bir BİRLİK Hükûmeti teşkil edilecek, bunun 11 azâdan ibaret bir icra meclisi bulunacak²⁴² ve Birliği teşkil eden Devletlerin ayrı ayrı organları(Council) bulunacaktı²⁴³,
4. Sultanlık müessesesi aynen bırakılacak ve bunlar kurulacak olan Malaya istişare meclisine başkanlık edeceklerdi,

236. Mills, L. A., a.g.e., s. 29-31.

237. Mills, L. A., a.g.e., s. 34-35.

238. Mills, L. A., a.g.e., s. 34-35.

239. Mills, L. A., a.g.e., s. 34-35.

240. Mills, L. A., a.g.e., s. 34-35.

241. Wight, M., a.g.e., s. 72-73.

242. Wight, M., a.g.e., s. 73.

243. Mills, L. A., a.g.e., s. 37.

5. Bu Birliğin vatandaşları :
 - a) Malayada doğanlar,
 - b) Son onbeş yılda 10 sene devamlı ikamet etmiş olan göçmenler,
 - c) Beş yıl devamlı ikamet edecek olan müteâkip göçmenlerdir.

Hazırlanan bu plana karşı Malayada mevcut komünist muhitler, fiilî mukavemet hareketlerine başlamalarına ve bunu şehir, kasaba ve köylere kadar yayılan silâhlı çatışmalar şeklinde geliştirmelerine²⁴⁴ rağmen fiilen bu Birlik kuruluşunu tamamlayabilmiştir. Bu hâle göre Malaya Birliği :

1. **Dokuz Malay Protektoral Devleti'**nden ve ayrıca,
2. **Settlement Bölgelerden** ibaret hale getiriliyor ve Malayadaki İngiliz idaresi altında tutulan Şimalî Borneo Bölgesi ise,
3. **Koloni İdaresi**(Saravak ve bugünkü Sabah Devletini içine alacak şekilde),
4. **Protektoral İdare**(sadece Brunei Devleti) statüsünde ayrı idarî rejimlere tabî tutuluyordu²⁴⁵.

Bu zümrelere giren Malay Devletlerinde, daha ziyade görevi teşriî konularda kararlar almak olan State Council (Devlet Meclisi yahut Şûrası) bulunur. Hatta «Settlement» statüsündeki bölgelerde Settlement Council kurulmuştur. Bu meclislerin selâhiyet sahalarını mahallî idare ile ilgili olan hususlar teşkil ediyordu²⁴⁶. Bu meclisler, 1. tayinli, 2. seçimli gayrı resmî azâlardan mürekkebdirler²⁴⁷.

Bunlardan ayrı, herbir sultan nezdinde vazife görmek üzere muhtelif idarecilerden kurulu İstişare Meclisleri de vardır. İslam dini ile ilgili konularda bu meclisler teşriî kararlar almak hakkına sahiptirler. Ayrıca Umumî Valiye karşı tavsiye mahiyetinde kararlar alabilirler. Bu nev'e giren meclisler, Sultanın tayin ettiği dokuz idareci ve genel sekreter, savcı ve maliye sekreterinin bir araya gelmesiyle teşkil edilir²⁴⁸.

Bu organlardan ayrı sultanlar, hukuken müstakil hükümdarlar durumunda iseler de dahilî işlerin görülmesinde İngiliz Resident'inin murakabası carîdir²⁴⁹.

244. Mills, L. A., *a.g.e.*, s. 44-45.

245. Wight, M., *a.g.e.*, s. 70 ve 72-73.

246. Wight, M., *a.g.e.*, s. 72-73.

247. Wight, M., *a.g.e.*, s. 71-73.

248. Wight, M., *a.g.e.*, s. 73.

249. Wight, M., *a.g.e.*, s. 10.

Ancak teşkil edilen bu Birlik hudutları dahilinde olmak üzere hazırlanan kendi kendine hükûmet etme(self-government) planı, Malayalılar arasında umumiyetle iyi karşılanmadı²⁵⁰. Gerek anayasa yapısı ve gerekse bunun derpiş ettiği meclisler malayalılar tarafından boykot edildi. Komünistlerin tertipledikleri hareketlerden ayrı, halk arasında muhtelif mücâdele teşekkülleri de bu arada kurulmuştur.

Mart 1946 da Jahore Sultanının yakını ve Devlet Başveziri Dato Onn Jaafar, çeşitli teşekküllerin de iştirakiyle toplanan bir konferansa başkanlık etti. Bu konferans sonunda bütün bu teşekküller tek bir teşkilat halinde bir araya gelmeye karar verdiler ve Mayıs 1946 da «United Malay National Organisation»(= UMNO), Dato Onn'un başkanlığında kurulup faaliyete geçti²⁵¹.

Komünistlerin de katıldı bu teşkilatlı halk hareketleri karşısında İngilizler hazırladıkları ve fakat girişilen boykot hareketleri sonucu gerçekleşmesi akamete uğrayan bu planın tadili veya yenisini hazırlama müzakerelerine yanaştılar. Nihayet 1948 yılında, 1) merkezî, kuvvetli bir hükûmet teşkili planından vazgeçilmesi, 2) vatandaşlık haklarının geniş tutulmaması gibi iki esas nokta üzerinde bir prensip anlaşmasına varıldı²⁵².

a₂. « Malay Federasyonu » Teşkilatı:

İngiliz Tacına idârî ve kazâî sahalarda geniş yetkiler tanıyan mezkûr Mc Micheal anlaşmaları ve bunun doğurduğu Malay Birliği anayasasını bertaraf etmek üzere bir yandan İngiltere Kralı VI. George'un ve diğer yandan yetki ve hakları iade edilen sultanların²⁵³ gayretiyle tamamen ayrı bir zemin üzerinde «Malaya Federasyonu» nu tesis etmek üzere çalışmalara başlanmıştır²⁵⁴. Bu çalışmalar neticesi, 1) her bir Sultan İngiliz Kralı ile kendi hukukî durumlarını tanzim edip belirten anlaşmalar imzaladılar²⁵⁵. Bu suretle sultanların kısıtlanmış olan yetkileri ıslâh ediliyordu. 2) Malaya Birliği, Malaya Federasyonu haline getirildi(Şubat 1948)²⁵⁶.

Girişilen bu anayasa hareketi muvacehesinde yeni statü İngiliz

250. Bu muhalefet, daha ziyâde çinli ve hintli göçmenlere vatandaşlık hakkının verilmesi ve Sultanların hükûmranlık haklarına konan tahditler üzerinde toplanıyordu(Mills, L. A., a.g.e., s. 36-37).

251. Mills, L. A., a.g.e., s. 36-37.

252. Mills, L. A., a.g.e., s. 37.

253. Mills, L. A., a.g.e., s. 44-45.

254. Wight, M., a.g.e., s. 72-73; Mills, L. A., a.g.e., s. 37, 44-45.

255. Wight, M., a.g.e., s. 72-73; Mills, L. A., a.g.e., s. 37-38.

256. Wight, M., a.g.e., s. 72-73; Mills, L. A., a.g.e., s. 41.

Hükûmeti tarafından tek taraflı bir hareketle empoze edilmeyip sultanların da rızalarını almış olma durumuna geliyor, İngiliz Kralı millî müdafaa ve harici işlerin idaresinden elini çekiyordu. Bununla beraber Sultanlar, eskiden olduğu gibi bir İngiliz Adviser'inin yardımıyla Hükûmet işlerini tedvir edeceklerdi. Ayrıca Federasyonun Başkanlığına İngiliz High Commissioner'i getiriliyordu²⁵⁷. Hazırlanışında mezkûr UMNO'nun da katıldığı bu Federal anayasa, Birlik anayasasına nisbetle daha yumuşak yapıda ve ademi merkeziyet sistemine daha çok yer vermesine rağmen²⁵⁸ bu defa çinli ve hintli ahali tarafından beğenilmedi ve akabinde protesto ve mitingler şeklinde halk mukavemet hareketleri ortaya çıktı. Muhtelif halk unsurları bakımından Malayada birliği temin eden ve umûmiyetle tasvip gören bu Şubat 1948 anayasasını reddeden zümreler arasında çinli komünist mukavemetçiler de görülmekteydi²⁵⁹. Esasen 1945 de İngilizlerin Malayaya tekrar dönmelerinden itibaren başlayan komünist faaliyet, 1948 anayasasıyla idârenin mustakar bir vasfa bürünmesi üzerine büsbütün kesif bir hal almıştır. Bu muhtelif zümreler, 1948 den itibaren sadece protesto, miting ve sâir iktisadî baltalamalarla yetinmeyip aynı zamanda silaha başvurarak uzun yıllar dahilî huzuru bozan çete ve gerilla savaşları verdiler. Bu tip mukavemet hareketleri hiç bir netice alnamadan 1957 senesine kadar sürüp gelmiştir²⁶⁰.

Federal bir anayasa dahilinde Malaya halkına self government hakkı tanımaya kararlı olan İngilizler 1948 den itibaren şiddetlenen ve genişleyen komünist hareketler muvacehesinde bu gayenin hemen tahakkukunda âtil davranmışlardır²⁶¹. Bundan ayrı 1) Malaya halkının bu demokratik haklardan istifadede ve müesseselerde vazife almada henüz bir seviye alamamış olması, 3) bazı liderlerin statükodan memnun olup eski İngiliz idaresinin devamını istemele-ri, 4) malay-çinli-hintli ahali arasında mevcut gerginlik dolayısıyla bunların İngiliz idaresinin devamını istemeleri gibi haller de bu self-government haklarının hemen tatbikata konmasının gecikmesinde âmil olmuştur²⁶².

257. High Commissioner'in vazifeleri, 1. Malay devletlerinin anayasa haklarını koruma, 2. Sultanların hak, itibar ve kudretlerini koruma, 3. Malay olsun diğer unsurlar olsun bunların hukukunu muhafaza etmek şeklindeydi. (bk. Mills, L. A., *a.g.e.*, s. 37-38).

258. Wight, M., *a.g.e.*, s. 74.

259. Mills, L. A., *a.g.e.*, s. 41.

260. Mills, L. A., *a.g.e.*, s. 44-55, 60-70.

261. Mills, L. A., *a.g.e.*, s. 74.

262. Mills, L. A., *a.g.e.*, s. 74.

Bütün bu âmillerin de tesiri altında ilk olarak halkın kendi kendilerini idareye alılabilmeleri için evvelâ kısmen seçimli azalardan mürekkeb Belediye Meclislerinin teşkiline başlandı. Önce büyük şehirler Belediye Meclisleri ve sonra da kasabalar Meclisleri ele alınmıştır. Bu Meclisler evvelce, 1) resmî azalar, 2) sultan tarafından tayin edilen muteber zevâttan mürekkebdî. Federal yapı içinde girilen anayasa teşebbüsleri muvacehesinde 1951 de kasaba, 1952 de ise köy Belediye Meclislerinin seçim yoluyla teşkil edilmeleri imkân dahiline sokuldu. Halkın bu suretle evvelâ mahallî idarelere iştirak ettirilmesi suretiyle bir tecrübe kazanması ve sonra da devlet idaresine demokratik yollardan iştirak etmeleri temin edilmiş oluyordu ²⁶³.

Federal anayasaya göre 75 azası ²⁶⁴ bulunan bir Teşriî Meclis vazife görecektir. Bunun başkanı İngiliz High Commissioner'idir. Bu Meclisin kuruluş, vazife ve yetkileri anayasa içinde 144 ayrı maddede içinde tanzim edilmiş bulunmaktadır ki bu maddeler arasında, tayin ve tesbit edilmemiş olan konularda teşriî kararlar alma yetkisi yoktur ²⁶⁵. Başkanlık mevkiinde bulunan İngiliz High Commissioner'inin de teşriî fonksiona karıştığı yerler vardır. Meselâ Teşriî Meclisten geçen kararları ve kanunları veto edebilir, aynı Meclisten geçmesi imkânsızlaşmış olan bazı kanunları tek başına çıkarmak kuvveti vardır ²⁶⁶. Keza az sonra ele alacağımız Federal İcra organında da sahip olduğu yetkiler gözönüne alınacak olursa Federal vasıf taşıyan bu anayasanın altında, İngiliz Colonial Office'inin de arzu ettiği kuvvetli bir merkezî otoritenin yattığı müşâhede edilir ²⁶⁷.

İcrâ Organının yetkileri, İngiliz High Commissioner'i tarafından kullanılır. Bunun yanında takriben 14 azadan müteşekkil ²⁶⁸ resmî ve gayri resmî azalardan müteşekkil bir İcra Meclisi vazife görür. Kararları tamamen istişarî olup High Commissioner'i bağlamaz ²⁶⁹.

263. Mills, L. A., *a.g.e.*, s. 80-81.

264. Bunun 14'ü resmî azâ, 9'u Malay Devlet başkanlarından azâ, 2'si Penang ve Malacca'yı temsil eden gayri resmî azâ ile 50 gayri resmî azâ'dır ki bunu, federal seçimlere kadar İngiliz High Commissioner tayin edecekti. Ayrıca 61(9, 2, 50) gayri resmî azâdan 31'i malayalı, 14'ü çinli, 7'si avrupalı, 5'i hintli, 1'i seylanlı ve 1'i Penang ve Malaccalı olacaktır(bk. Mills, L. A., *a.g.e.*, s. 39).

265. Wight, M., *a.g.e.*, s. 73-74.

266. Mills, L. A., *a.g.e.*, s. 39.

267. Wight, M., *a.g.e.*, s. 74.

268. Wight, M., *a.g.e.*, s. 73.

269. Mills, L. A., *a.g.e.*, s. 39.

High Commissioner, Federal yapı içinde bir yandan İngiliz Taccını, diğer yandan Sultanları temsil eder ve otoritesini onlar namına kullanır; bunu yaparken her iki tarafın Federal anayasadan doğan haklarını gözetir. Eski High Commissioner'in geniş idarî ve kazâî yetkileri, Malaya Umumî Valisi tarafından istihlâf edilmiş ve bu da Cenubu Şarkî Asya Commissioner General'liğine kalbedilerek (1 Mayıs 1948) bütün federe devletler arasında bir irtibat makamı olarak ihdas edilmiştir. Bu makam çeşitli Malaya Devletleri arasında yegâne anayasa bağıni teşkil eder²⁷⁰.

Bu anayasaya göre Federal Teşkilatın sahip olduğu yetkiler sahası şunlardan ibarettir :

1. Millî müdafaa,
2. Dış işler,
3. Amme nizamı,
4. Kaza işleri,
5. Ticaret,
6. Ulaştırma,
7. Maliye (Federe Devletlere tanınan bazı ehemmiyetsiz vergi hakları müstesna).

Federal Organlardan çıkan, teşriî, icraî ve idarî kararlar Federe Devletleri ve onların tebealarını bağlar; bu suretle Malayada bir idarî ve teşriî birlik sağlanmış olmaktadır²⁷¹.

Gösterdiğimiz Federal yapının altında Federe Devletlerde İcrâ, İcrâ Meclisine (Executive Council), Teşriî fonksion ise tayinli resmî ve gayri resmî azalardan mürekkep Devlet Meclisi (Council of State)'ne bırakılmıştır. Devlet Meclisinin kararları ancak Sultanın rızası alınmakla kanunlaşıp mer'iyet kazanır; bu Meclisden geçemeyen kararları Sultan kendi inisiyatifini kullanarak kanunlaştırır²⁷². Mezkûr Devlet Meclisi, Federal çerçeve içine girmeyen bütün konularda kararlar alma yetkisine sahiptir. Federal Teşriî organlar, bu Meclisleri Malay örf ve âdet hukuku ile İslam Şeriâtı konularında daha fazla yetkili kılabilir²⁷³.

Federe Devletlerde icra organı olarak Devlet İcra Meclisi vardır. En az bir idareci, beş ex-officio azâ ve o devletin kendi anayasasında gösterilen sair azâlardan müteşekkildir²⁷⁴. Bu Meclis, Sul-

270. Wight, M., a.g.e., s. 75.

271. Mills, L. A., a.g.e., s. 40.

272. Mills, L. A., a.g.e., s. 40.

273. Wight, M., a.g.e., s. 74.

274. Wight, M., a.g.e., s. 74.

tan namına kararlar alır ve Umumî Vali karşısında İcrâ Meclisi ne ise Sultan karşısında da bu Meclisin hukukî durumu odur.

Bu anayasa organları dışında Federal seviyede olmak üzere dokuz Sultanın iştirakiyle teşkil edilen ve lüzûm görüldüğü zaman toplantıya çağırılan «Sultanlar Konferansı» vardır; bu eski Malaya Birliği Teşkilatındaki İdareciler Meclisine tekabül etmektedir. Federal teşriî organa gitmeden evvel Federe Devletlerle ilgili her kanun tasarısının bu Sultanlar Konferansı'ndan geçmesi icab etmektedir ²⁷⁵.

1955 de Federal anayasa esaslarını fiilen meriyete sokan seçimlere kadar, bir yandan halkın self-government üzerinde bir fikre ve tecrübeye sahip olmasını sağlayacak tedbirler tatbikata aktarılmış ve diğer yandan faaliyet gösteren silahlı mukavemet unsurlarıyla mücadele edilmiştir. Bu arada Malay(UMNO), çinli(MCA) hintli(MIC) unsurlarına âit teşekküllerin self-government temeli üzerinde müşterek bir politikaya ve işbirliğine sahip olabilmeleri için uzun uzun beklemek icab etmiştir. Son olarak 1953 de MIC'nin de bu işbirliğine katılmasıyla bu üç ayrı unsurun bir arada demokratik bir idare altında yaşayabilecekleri kabul edilerek 1955 seçimleri karar altına alınmıştır ²⁷⁶.

Malaya Federasyonu çerçevesi içinde Kasım 1955 de yapılan seçim mücadelesi esnasında Tunghu Abdul Rahman self-government'ı şöyle anladığını beyan ediyordu :

1. Tamamı seçimli teşriî meclis,
2. İç işlerin tamamının idaresi,
3. İngiliz High Commissioner'inin veto hakkının kaldırılması,
4. Dış işlerin idaresinin İngilizlerin elinden alınması.

Aynı siyâset adamı, seçim programında ise bu programını iki yıl içinde gerçekleştirilebileceğini vaadediyordu ²⁷⁷.

Kasım 1955 in müşkil iç şartlarına rağmen, Federasyon statüsü esasları dahilinde gerçekleştirilen seçimlerde UMNO ve MCA koalisyonu 98 azalık Teşriî Meclisin 52 seçimli azâlığının 51 ini kazanmaya muvaffak olmuştur ²⁷⁸.

Seçimi kazanmış olan parti ve teşekküllerin umumî talepleri veçhile self-government konusuna daha ileri bir şekil vermek üzere 18 Ocak — 8 Şubat 1956 da Londrada teşkil edilen bir Konferansda

275. Wight, M., *a.g.e.*, s. 73-74; Mills, L. A., *a.g.e.*, s. 40.

276. Mills, L. A., *a.g.e.*, s. 80-85, 90-93.

277. Mills, L. A., *a.g.e.*, s. 97-99.

278. Mills, L. A., *a.g.e.*, s. 94-95.

Tunghu Abdul Rahman'ın yukarki programı İngilizlerce kabul edildi ve iki yıl sonra ve «mümkünse» kaydıyla 3 Ağustos 1957 den itibaren Malaya Federasyonunun yeni bir anayasa altında istiklâlinin tanınacağı kararlaştırıldı²⁷⁹. Bu kararlar cümlesinden olmak üzere 1955-57 devrelerinde teşkil edilen bir anayasa komisyonu eliyle 1948 Federasyon anayasası üzerinde gerekli değişiklikler yapılarak²⁸⁰, bu defa müstakil Malaya Federasyonunun yeni anayasası Teşriî Meclisinde büyük çoğunlukla kabul edilmiş ve Ağustos 1957 de yürürlüğe konmuştur²⁸¹. Bu suretle tam manasıyla self-government prensibi Malayada tahakkuk etti ve Malaya müstakil devletler camiasına katılmış oldu(31 Ağustos 1957)²⁸².

Aşağı yukarı on yıldanberi devam etmekte olan Komünist silahlı çarpışmaları, İngilizlerin Malayanın idaresinden çekilmelerini müteakip büsbütün zayıflayarak nihayet onlar lehine hiçbir müsbet netice alınmaksızın Malaya halkının çoğunluğu lehine son bulmuş oldu²⁸³.

1957 Malaya anayasasının ana hatları : Federasyon esasında bir anayasa yapısı getiren bu teşriî hareketle Malaya, bir yandan âmme hukuku sahasında en modern prensipleri ihtiva eden bir seviyeye yükseliyor, istiklâlini elde ediyor ve diğer yandan ayrı ayrı otoriteler(Sultanlar) tarafından parçalanmış gibi duran ülkeyi federal esaslarda merkezî bir otorite etrafında toplamasını da başarmış oluyordu. Ayrı devletlerin otoriteleri kabul ve ibka edilmekle, örf ve âdete istinad eden idarî yapı mutmain kınıyor ve fakat bu parçalanmış ve birlikten uzak yapı, bizzat Malayalılarının elinde federal müesseseler vasıtasıyla birlik, insicâm ve tesânüt vasatında derlenip toparlanmış oluyordu.

279. Mills, L. A., *a.g.e.*, s. 97-98.

280. Mezkûr Londra Konferansında alınan kararlar muvâcehesinde mevzu bahsedilen anayasa :

1. Azaları Birleşik İngiltere Krallığı(United Kingdom) ve Dominyonlar tarafından tayin olunacak bir komisyon tarafından hazırlanacak,
2. Çift Meclis derpiş eden, parlamenter ve demokratik yapıda olacak,
3. Hassaten malî meselelerde Federe Devlet Hükûmetleriyle istişare esasına dayanan kuvvetli bir hükûmet yapısı meydana getirecek,
4. Sultanların hukukî durumunu ve itibarlarını meşrutî sultanlar olarak koruyacak,
5. Bütün federasyonda bir tek milliyet esasını hâkim kılacak,
6. Sultanlar arasından çıkmak üzere bir de Federasyon Başkanı derpiş edecekti. Bu esaslar dahilinde hazırlanan tasarı Şubat 1957 de Teşriî Meclise sunulmuştur(bk. Mills, L. A., *a.g.e.*, s. 101).

281. Mills, L. A., *a.g.e.*, s. 97-99.

282. Mills, L. A., *a.g.e.*, s. 109-115.

283. Mills, L. A., *a.g.e.*, s. 68-69.

Anayasa metninin ilk kısmı «temel hürriyetler»'e tahsis edilmiştir ²⁸⁴. Bu kısımda derpiş edilen anayasa hak ve prensipleri şöylece hülâsa edilebilir :

1. Muhakemesiz hapis cezası verilemez,
2. Kölelik ve cebri çalıştırma yasaklanmıştır,
3. Vatandaşlara hudut haricine sürülme cezası verilemez,
4. Söz, din, toplantı ve cemiyet kurma hürriyetleri tanınmıştır,
5. Malay ırkından olanlara anayasa mucibince tanınmış haklar muayyendir, arttırılamaz,
6. Malay dili millî dildir, fakat istiklâlden itibaren on yıl müddetle ingilizce resmî dil olarak kullanılacaktır,
7. Federasyon için müşterek ve tek vatandaşlık statüsü mevzu bahistir; bunun dışında eskiden mevcut olan, Federe devletlere mahsus ayrı vatandaşlık statüsü kaldırılmıştır.

1957 anayasasında, teşriî ve icraî yetkiler üç ayrı kademede toplanmış bulunmaktadır ²⁸⁵ :

1. Federal yetkiler (umumiyetle haricî işler, millî müdafaa dahilî emniyet ve nizâm, cezaî ve hukukî mahkemeler sahalarını içine alan müslümanlarınkinden ayrı kaza ve maliye ile ilgili sahalar ve saire) ki teşriî, malî ve icraî konulara dair bütün bu sahalarda Federal Hükûmet netice itibariyle Federe Hükûmetler üzerinde bir üstünlüğe sahiptir. Diğer bir ifadeyle hukukî bazı müdahalelerle Federe Devletlerin yetkilerini gölgeleyebilir ²⁸⁶.

2. Federe Devletler yetkileri(mahallî hükûmet, İslam hukuku ile ilgili işler, malay âdet hukuku, ziraat, orman ve Federe Devletlere anayasa mucibince tanınmış maliye ve vergilerle ilgili yetkiler ve saire).

3. Müşterek yetki ve vazifeler(içtimaî adalet, veteriner işleri, kooperatif şirketler ve saire).

Federasyon Başkanı(Devlet Başkanı = Yang Di-Pertuan Besar) yukarda sözü geçen dokuz devlette en yüksek idare mevkiini işgal eden dokuz ayrı sultanın kendi aralarından seçtikleri bir sultandır. Vazife süresi beş yıldır. Hukukî bakımdan meşrutî monark durumundadır. Teşriî Meclis azaları arasından Başbakanı seçer ve bu da tek başına hareketle heyeti vekile azalarını seçer ve bunlar mezkûr Devlet Başkanı tarafından tayin edilirler. Başbakan, kendisini Meclisde desdekleyecek ekseriyeti kaybedecek olursa ya 1. istifa yoluna gi-

284. Mills, L. A., a.g.e., s. 109-111.

285. Mills, L. A., a.g.e., s. 112-113.

286. Mills, L. A., a.g.e., s. 113.

der veya 2. Devlet Başkanına Parlamentoyu fesih ve yeni seçimlere gidilmesini teklif edebilir ²⁸⁷.

Federal seviyedeki Parlamento çift meclislidir ²⁸⁸ :

1. **Temsilciler Meclisi**(yüz azası vardır, halkın umumî ve doğrudan seçimiyle teşkil olunur; beş yıl müddetle vazife görür),

2. **Senato**(otuz üç azası vardır; 22 si seçimle ve 11 i Federasyon Başkanının tayiniyle işbaşına gelir; altı yıl müddetle vazife görür).

Devlet Başkanı Parlamentoyu her an feshetme yetkisini haizdir. Federal Teşriî Meclisde üye olan bir kimse aynı zamanda bir Federe Devlet Teşriî Meclisinde de üyelik vasfını ihraz edebilir.

Federe Devletlerde Sultanlar, meşrutî hükûmdarlar olarak vazife görürler ²⁸⁹. Bu devletlerde bir Teşriî Meclis ve Vekiller Heyeti olarak bir İcrâ Meclisi mevcuttur. Bu İcrâ Meclislerinin doğrudan doğruya önünde mes'uliyet taşıdıkları Teşriî Meclisler, bu icra organlarının işleyiş ve çalışmalarını murakabe ederler. Sultanlar Teşriî Meclis azaları arasından bakanları tayin ve bu suretle teşkil edilecek kabineye(İcrâ Meclisi) başkanlık ederler; bu bakanlar arasında ayrıca bir «başkan bakan» bulunur. 1957 anayasası ilerde sultanların, Federe Devletlerin başbakanları statüsüne bürünecekleri esasını derpiş etmiş bulunmaktadır.

Federe Devletlerde, Teşriî Meclisin azalarının az bir kısmı Sultan tarafından tayin edilmek suretiyle Meclis çalışmalarına katılırlar. Çoğunluğu teşkil eden azalar seçimle ve dört yıl için olmak üzere iş başına getirilirler ²⁹⁰.

1957 anayasasında bütün bunlardan ayrı Hükûmetlere, teşkilatlı bir şekilde hükûmet darbelerine teşebbüs edilmesi gibi kanun ve anayasa dışı şartlarının tekevvünü halinde «tehlike hali» ilân etme yetkisi tanınmış bulunmaktadır. Bunun getirdiği fevkalâde yetkiler ancak bir yıl mer'iyette kalabilir ve Federal Teşriî organca her an yürürlükten kaldırılabilir ²⁹¹.

b) Malaysia

(Malaya, Sabah ve Saravak Federasyonu)

16 Eylûl 1963 de, onbir Malaya Devleti(yani yukarıda (a) ben-

287. Mills, L. A., *a.g.e.*, s. 111.

288. Mills, L. A., *a.g.e.*, s. 111-112.

289. Mills, L. A., *a.g.e.*, s. 112-113.

290. Mills, L. A., *a.g.e.*, s. 112.

291. Mills, L. A., *Malaya*, Minneapolis 1958, s. 112.

dinde izah olunan Malaya Federasyonu)²⁹² ile Singapore ve ayrıca Borneo adasından Sabah ve Saravak devletlerinin bir Federasyon Teşkilatı altında bir araya gelmesiyle teşekkül etmiştir²⁹³. Singapore Devleti daha sonra bu Federasyondan ayrılmış ve eski müstakil tek devlet statüsüne dönmüştür (Ağustos 1965)²⁹⁴. Malaysia Federasyonu halen Birleşmiş Milletler Teşkilatı üyesidir²⁹⁵.

En Yüksek İcra makamında Yüksek Başkan (Yang Di-Pertuan Agong) bulunur. Başbakanı ve onun tavsiyesi üzerine Kabine azalarını Parlamento azaları arasından o tayin eder; Başvekilin tavsiyesine rağmen Parlamentoyu feshetme teklifini reddedebilir. Federal ve Yüksek Mahkemelerin başkanlarını tayin eder, ordu başkumandanlık yetkileri onun elindedir. Yüksek Başkan, İdareciler Konferansı tarafından beş yıl için seçilir²⁹⁶.

İdareciler Konferansı (Conference of Rulers), İdareciler (Sultanlar) dan ve Valilerden müteşekkildir. Bu Konferans, hakimler, savcılar, seçim komisyonu ve âmme hizmetleri komisyonunun teşkili ve Yüksek Başkanın seçimi ve daha bazı mühim federal konuları görüşmek ve kararlar almak üzere toplanır²⁹⁷.

Parlamento iki meclisten müteşekkildir: 1. Divân Negara (Senato) ve 2. Divân Re'âyet (Temsilciler Meclisi). Senato, 28 i seçimli 22 si Yüksek Başkanın tayin ettiği 50 azâya sahiptir. Kanunların teşri edilebilmesi için önce Temsilciler Meclisinde müzakere ve kabul edilmek üzere her iki Meclisden geçtikten sonra Yüksek Başkanın tasdikine iktiran etmesi gerekir. Temsilciler Meclisi ise, 159 seçimli azadan teşekkül eder; bunların 104 ü 11 Malaya Devletinden çıkarılır. Bu Meclis beş yıl müddetle vazife görür. Yüksek Başkan, Başbakanın tavsiyesi üzerine isterse Temsilciler Meclisini feshedebilir²⁹⁸.

3. Afrika

Yukarıda 72. sayfeden itibaren muhtelif kıt'alara yayılmış İslam ülkeleri üzerinde kendini gösteren İngiliz tesirinin ana hatla-

292. bk. yukarıda (a) başlığı altındaki «Malaya Federasyonu» bahsi.

293. *The Europa Year Book* 1966, London, C. II, s. 748.

294. Bu son duruma göre Jahore, Kedah, Kelantan, Malacca, Negri, Sembilan, Pahang, Penang, Perak, Perlis, Sabah, Saravak, Selangor, Trengganu adlarını taşıyan 13 devletten ibârettir (bk. *The Europa Year Book* 1966, London, C. II, s. 748).

295. *The Europa Year Book* 1966, London, C. II, s. 748.

296. *a.g.e.*, C. II, s. 750.

297. *a.g.e.*, C. II, s. 750.

298. *a.g.e.*, C. II, s. 751.

rını vermeye çalışmıştık. Verilen bu umumî malumat dışında Afrika kıt'asında Nijerya, Somalia, Sudan, Zanzibar gibi ülkelerde kendini doğrudan doğruya hissettiren bu tesiri her halde ayrı ayrı derinlemesine göstermek faydalı olurdu. Fakat biz burada İngiliz âmme hukuku ve kültürü tesirlerinin kaynaştığı tipik Afrika ülkelerinden biri olan Sudan'ı ele almakla iktifa edeceğiz. Şurası muhakkak ki Afrika, yüzölçümü itibariyle daha çok Fransız tesir sahası altında kalmış İslam ülkelerinin bulunduğu bir Kıt'adır. Yukarıda adları sayılan İngiliz tesir sahasında kalan Afrikanın İslam ülkeleri, Fransızlarıinki yanında keyfiyet ve kemmiyet bakımından ancak beşte bir gibi önemsiz bir nisbete sahip bulunmaktadır. Ancak yukarki bölümlerde müteaddit vesilelerle ele aldığımız gibi bu ülkeler, hassaten II. Cihan Harbinden sonra anayasa tekâmüllerini tamamlarken daha tecrübeli, daha mustakar bir vasata mâlik olabilmişlerdir. Muhakkak ki gerek iç ve gerekse dış tesirlerle bazan bu umumî hükümümüzü sarsan hadiseler, son zamanlarda bu Afrika ülkelerinde mevcut istikrârı tehlikeye düşürmekte ²⁹⁹ ise de âmme hukuku sahasında bu ülkelerin elde ettikleri tecrübe ve müktesebatı bertaraf edecek nitelik taşımamaktadırlar ³⁰⁰. Bu mevzuda bizim Afrika ülkeleri arasından Sudanı seçişimizin asıl sebebini, bu ülkede İslam dinine ve kültürüne karşı olan an'anevî bağlılık ve İngiliz tesir alanı içinde kalmasının yanında Mısır eliyle buranın Orta Şark muhiti ile de sıkı bir irtibat halinde bulunuşu teşkil etmektedir. Diğer yandan Sudan, İngiliz Kıt'alar arası müstemleke yollarının en mühim geçitlerinden birini teşkil ettiğinden bu İslam ülkesinin gerek istiklâl ve gerekse kendi kendini idare ve müstakil bir anayasaya sahip olma mücadelesini tetkik ve araştırma hayli önemlidir. Bu arada son senelerde iktisaden gelişme yolunda olan diğer bazı İslam ülkeleri gibi Sudanın da totaliter ve prezidansiel bir yapıda, güdümlü demokrasi benzeri bir siyâsî denemeye girişmiş olması, hassaten bu ülkeyi seçişimizde rol oynamış bulunmaktadır.

299. Bunun son ve mühim misallerinden birini Nijeryada 1966 da meydana gelen askeri bir Hükûmet darbesi olup mevcut askeri iktidar Eylül 1966 dan itibaren yeni bir anayasanın hazırlanması için müzakerelerin başlamasına müsaade etmiş bulunmaktadır(Bk. gazete ve mecmualar; ayrıca *The Muslim World(weekly)*, Karachi 1967, C. IV, sy. 27).

300. Nisbeten sulh içinde sert mücadelelerin cereyan ettiği diğer bir Afrika ülkesi de Fransız tesir sahasında kalan Fransız Somalisi(French Somaliland)'dır ki 1967 de self-government için yapılan referandumun 'burada sulh ve sükûn getirdiği halâ söylenememektedir.

S u d a n

1820 den itibaren Mehmet Ali Paşa kuvvetleri vasıtasıyla ülkenin idare ve hakimiyeti Mısırın eline geçmiştir. Bunu müteakip Mısır'daki Türk ekalliyete dayanan hükûmetler, Sudanda son zamanlara kadar hemen hemen değişmeden kullanılan idarî, askerî ve kültürel teşkilatı kurmuşlardı³⁰¹. Sudanlıların XIX. asırda kendi kendilerini idare için ilk ciddî teşebbüsleri asrın son çeyreğinde kendini göstermiştir. 1881 de ülkede aynı zamanda dinî bir ihyâ hareketinin sahibi ve lideri Muhammad Ahmad el-Mehdi³⁰² başkanlığında gerçekleşen bir halk hareketi sonucu Mısırlı hâkimler geri sürüldü³⁰³ ve yerlilerden kurulu tamamen dinî esaslara dayanan müstakil bir devlet ve bunun Hükûmeti teşekkül etti³⁰⁴. el-Mehdi'nin 1885 de vefatından sonra onun yerini işgâl eden idareciler Sudanda ayrı bazı ıslâhata girişmişlerdir³⁰⁵.

Bu arada 1898 yılında emperyalist politikasının en yüksek noktasında olan İngiltere ve bunun yanında Sudanın eski idarecileri olan Mısır kuvvetleri tarafından bu ülke müştereken işgal edilmeye başlandı³⁰⁶. Ancak 19 Ocak 1899 da Sudanda bir İngiliz-Mısır müşterek idaresini derpiş eden bir konvansiyon meydana getirildi³⁰⁷ ve Sudanı idare edecek Umumî Valinin (Governor General), İngiliz Hükûmetinin tavsiyesi üzerine Mısır Hidivi tarafından tayin edileceği şeklinde bir karar alındı. Ayrıca ülkede teşriî kararlar alma yetkisi ve askerî ve sivil idare bu Umumî Valinin eline bırakıldı³⁰⁸. İngiliz ve Mısır bayrağı her yerde müştereken asılacaktı. Bu yabancı hâkimiyet ve idareye rağmen Sudanda dinî liderlerin ülkenin idare

301. R. Bullard, *The Middle East*, London 1958, s. 419; *The Middle East and North Africa*, London 1964, s. 505.

302. Daniel, Norman, *Islam, Europe and Empire*, Edinburg 1966, s. 416 ve müt.

303. Bu arada İngiliz Başbakanı Salisbury'nin Mısırdaki yaşayan Cemâl'ud-Din Afğânî'ye bir Sudan-İngiliz Protektoral İdaresi için kendisine «sultanlık» teklifinde bulunmuştur (Saab, Hasan, *The Arab Federalists*, Djambatan 1958, s. 190).

304. Bullard, R., *a.g.e.*, s. 419, 421; Zartman, I. W., *Government and Pol.*, London 1964, s. 125-26.

305. Mısırlılar el-Mehdi'nin dinî-siyasî hareketinin İngilizlerin kısırtması üzerine patlak verdiğini iddia ederler; buna mukabil İngilizler, Mısırın Sudanda gösterdiği son derece bozuk idarî, iktisadî ve sosyal şartların bu hareketi doğurduğunu iddia ederler (bk., Bullard, R., *a.g.e.*, s. 419; Zartman, I. W., *a.g.e.*, s. 125-126).

306. Lavroff, D. G., *Les Constitutions Africaines*, Paris 1964, C. II, s. 14; Zartman, I. W., *a.g.e.*, s. 125-26.

307. Metin için bk. Hurewitz, J. C., *Diplomacy*, Toronto 1956, s. 210; Khalil, Muhammad, *The Arab States*, Beyrut 1962, C. I, s. 251-52; ayrıca bk. *EI* (2. baskı) «Dustûr» maddesinde Sudan Bölümüne bakınız.

308. Bullard, R., *a.g.e.*, s. 421; *The Middle East and North Africa*, London 1964, s. 505.

resinde arka planda da olsa, fiilen müessir oldukları müşahade edilmektedir ³⁰⁹.

Sudanın iktisadî, içtimâî ve kültürel gelişmesinde ve netice olarak milliyetçilik ve anayasa hareketlerinin su yüzüne çıkmasında İngiliz-Mısır Müşterek İdaresinin müsbet rolü olduğu kabul edilmektedir ³¹⁰. Bu müşterek İdare esnasında yetişen milliyetçiler ilk gösterilerini, 1924 den itibaren Mısırlı idareci ve memurların işlerinden ve nihayet Sudandan İngilizler tarafından çıkarılmalarından sonra kendi kendilerini idare ve istiklâl lehine olmak üzere tertiplemişlerdir. Ancak bunların muhtelif gösteri ve teşebbüslerine karşı girişilen zecrî hareketler, istiklâl arzu ve isteklerini büsbütün kamçılamıştır. Çekilen mısırlı idareci ve memurların yerleri 1924 den sonra tedricen tahsil ve okul görmüş sudanlılarla doldurulmaya çalışılmıştır ³¹¹. 1937 yılında bunlar ve tahsil gören kütle, 1942 den itibaren siyasî faaliyetlere de katılan «Graduates' General Congress» (= Tahsilliler Umumî Kongresi) adlı bir teşekkül meydana getirmişlerdir ³¹². I. ve II. Cihan Harpleri arasındaki devrede anayasa hareketleri bakımından kayda değer bir hareket, merkeziyet idaresinden ademi merkeziyet'e doğru bir kayışın ortaya çıkmış olmasıdır ³¹³. Hatta 1937 de muhtelif kararnameler ile İngilizler tarafından mahallî idarede yetkili müesseseler tesis edilmiştir. Bu iptidâî mahallî idareler nihayet 1951 senesinde ısdar edilen Local Government Ordinance ile büsbütün gelişmiş bir vaziyete getiriliyordu. Bunlara göre, çeşitli bölgelerde ziraat ve şehir idaresi işleri ile ilgili meclisler teşekkül ettirilmişti. Adedleri 1958 de 70'i aşmış olan bu meclislerin azaları 1. seçimli, 2. tayinli olmak üzere iki zümreye ayrılır ve fakat seçimli azâların nisbeti her mecliste çoğunlukta tutulmuştur ³¹⁴.

309. Zartman, I. W., *Government and Pol.*, s. 125-126.

310. Bullard, R., *a.g.e.*, s. 424-25; *The Middle East and North Africa*, London 1964, s. 505-506.

311. Zartman, I. W., *a.g.e.*, s. 126; 1936 İngiliz-Mısır anlaşmasındaki Sudan ile ilgili maddeler için muk. ed., Kirk, G. E., *Middle East*, 1955, s. 172; *The Middle East and North Africa*, London 1964, s. 506-507.

312. Zartman, I. W., *Government and Pol.*, London 1964, s. 126; Bullard, R., *a.g.e.*, s. 424-25.

313. Daha fazla tafsîlat ve Sudanın Şimal ve Cenup Eyaletlerinde kurulan Meclisler hakkında bakınız: Bullard, R., *a.g.e.*, s. 434; *The Middle East and North Africa*, London 1964, s. 506-507; *ET*(2. baskı), «Dustûr» maddesi, Sudan Bölümü.

314. Bullard, *a.g.e.* s. 434; *The Middle East and North Africa*, London 1964, s. 507.

II. Cihan Harbinin devam etmekte olduğu 1942 yılında, yukarda zikri geçen Graduates' General Congress, 1. 1941 de tesbit edilen Atlantik Şartına, 2. Sir Stafford Crips'in Hindistanı ziyareti ve bu münasebetle alınan kararlara, 3. Harp içinde sudanlı birliklerin İngilizler yanında Libya cephesinde vazife almış olmalarına dayanarak 12 ayrı madde altında Harp sonrasına mâtuf talepleri havî bir memorandum neşretti; İngiliz ve Mısır hükûmetleri tarafından «Harpten sonra self-determinasyon'u garanti eden» bir müşterek karar sûretinin bir an evvel neşredilmesini istedi³¹⁵. İngilizler idâre ve hükûmette bazı ıslahat hazırlıklarının yapılmakta olduğunu söyleyerek bu talepleri reddediyorlardı. Ancak bu başlangıçtan sonra aynı taleplerin gerçekleştirilmesini kendilerine gaye edinen muhtelif siyasi teşekküller vücut bulmaya başlamıştır. Bu siyasi teşekküller arasında en ileri gelenlerden³¹⁶, 1. Aşıkka Partisi(1945 de ilk Sudan açık siyasi partisi olarak kuruldu ve Mısır ile beraber Nil havzasının birliği tezini müdafaa ediyordu), 2. Umme Partisi(Sudanın istiklâli siyaseti peşindeydi) olarak gösterilmektedir. İngilizlerin Hükûmet ve idare kademelerinde hazırlıklarının yapıldığından bahsettikleri ıslahat meyanında ilk olarak 1944 de Şimalî Sudan Müşavere Meclisini(Sudan Advisory Council) ve 1948 de mahdud yetkili Teşrii Meclisi zikretmek mümkündür³¹⁷. Bu ıslahata rağmen self-determinasyon hususunda yukarki siyasi partilerin devam ve ısrarla giriştikleri teşebbüsler müsbet bir sonuca bağlanamamıştır³¹⁸. Her iki parti de halk arasında yaygın dinî cereyan ve dinî zümreleri, siyasi gayeleri için mücadele ederlerken kendi saflarında kullanmasını bilmişlerdi³¹⁹.

Sudanın İngiltere ve Mısır ile olan münasebetlerinde bir hal tarzı getirmek üzere, hassaten Sudanın Mısır ile birleşmesi ve sudanlının kendi mukadderatlarını kendilerinin tayin etmesi meselelerini halletmek üzere 1946 da Londrada ikili görüşmeler açılmış ve neticede İngilizlerin, «Mısırın Sudan ile birleşmesinde bir mahzur görmediği ve fakat Sudanın self-determinasyon haklarını elinde bulunduracağı» hususunda aralarında mutabakata vardılar³²⁰ ve bunu ilan ettiler. Karşılıklı mücadele ve müzakereler arasında 1948 ilk ba-

315. Bullard, R., *a.g.e.*, s. 425.

316. Zartman, I. W., *a.g.e.*, s. 126; *The Middle East and North Africa*, London 1964, s. 507.

317. *El(2. baskı)*, «Dustûr» maddesi, Sudan Bölümü.

318. Bullard, R., *a.g.e.*, s. 425 ve müt.

319. Zartman, I. W., *a.g.e.*, s. 126.

320. Kirk, G. E., *a.g.e.*, s. 227-29.

harında, Sudan istiklâl cephesi bir konferans tertiplemişse de Mısır ile birlik tezini tutan zümreler (mes. Aşıkka) bu konferansı başlangıçta boyköt etmiştir. Bu konferansda sudanlıların anayasa ile ilgili bazı talep ve teşebbüslerinin hayli gelişmiş bir seviyede olduğunu müşahade etmekteyiz. İleri sürülen teklifler arasında ³²¹ :

1. 1944 de müesses Sudan Advisory Council'in Teşriî bir meclis yapısına kalbedilmesi,

2. Bu meclis azalarının tek dereceli veya iki dereceli seçim usulüyle intihap edilmeleri ve hattâ okuma yazma bilenlerin bulunmadığı eyaletlerde tayin yoluna başvurulması,

3. Bu meclisin Şimale değil aynı zamanda bütün Sudana teşmil edilmesi,

4. İngiliz Umumî Valisinin emrinde çalışan İcrâ Meclisinin yarı azasının yerli sudanlılardan meydana gelecek şekilde tevsii,

5. Umumî Valinin sadece anayasadan doğan bazı temel yetkilere sahip olması gibi hususlar da yer almaktadır.

Bu konferansda alınan kararlar muvacehesinde İngilizler, 1. İcra Meclisi, 2. Teşriî Meclisin teşkili için çalışmalara başladılar. Şimalî Sudan Müşâvere Meclisinin tavsiyesi üzerine bir kararname neşredildi. Mısır ile birlik kurma taraftarlarınca boykot edilmesine rağmen Kasım 1948 de seçimler yapıldı, neticede : 20 ex-officio, 10 tek dereceli seçimle, 42 iki dereceli seçimle, 13 Eyalet Meclislerince çıkarılan ve 10 da tayinle gönderilen ki cem'an 95 azadan müteşekkil Teşriî Meclis ile 6 azası sudanlı (1957 de 7 olmuştur) ve 6 azası da İngiliz olan bir İcra Meclisi teşkil edildi ³²². Mezkûr Teşriî Meclisde müzâkere usulü İngiliz Avam Kamarasındaki müzakere usulü modelindeydi. Bu suretle Sudanda mütekâmil ve batılı esaslarda Parlamenter bir hayatın ilk adımları atılmış oluyordu. Yukarıda gösterilen terkîb tarzından da anlaşılacağı gibi, iki dereceli, tek dereceli ve tâyinli azalardan kurulu bu Teşriî Meclis, Aralık 1948 de fonksiyonunu icrâya başlamıştır ³²³.

Başlangıçta, bazı eksik ve gelişmemiş vasıflara sahip bu anayasa durumunu uygun bir hale getirmek için tadil ve ıslah teşebbüslerine, Teşriî Meclisin talebi üzerine Mart 1951 tarihinde 13 azalık bir tadil komisyonu teşkil ile başlanmıştır. Aşıkka Partisi müstesna bütün partilerin temsil edildiği bu komisyonun vazifesi :

1. Self-government için tavsiyelerde bulunma,

321. Kirk, G. E., a.g.e., s. 229.

322. Bullard, R., a.g.e., s. 427; EI (2. baskı), «Dustûr» maddesi, Sudan Bölümü.

323. Kirk, G. E., a.g.e., s. 228.

2. mevcut anayasa nizamını gözden geçirme ve
3. seçim usulünün tesbiti idi.

Anayasa tadil komisyonu, bir İngiliz hâkimi ve bir İngiliz anayasa mütehasssının idaresinde çalışmalarını ilerleterek hazırlanan rapor Teşriî Meclise sunuldu (Mayıs 1952). Bu rapor Teşriî Meclisçe kabul edilmiş ve 31 Ekim 1952 de İngiliz ve 2 Kasım 1952 de ise Mısır Hükûmetlerince tasdik edilen ³²⁴ self-government anayasasına temel vazifesi görmüştür ³²⁵.

Bu yeni anayasaya göre, icrâ tamamen sudanlı vekillerden mürekkebe olacak ve Parlamento iki meclis esasında kurulacaktı. İcra Organı sadece dahili işlerin idaresinden Parlamento önünde mes'uliyet taşıyacak ve İngiliz Umumî Valisi haricî işleri tedvir ile vazifeli olacaktı ³²⁶.

1953 yılının Şubat ayında bu anayasa ³²⁷ İngiliz-Mısır birleşik muvafakatı neticesi kabul edildi ve Sudanın siyasi muhtariyeti garanti altına alındı ³²⁸. 1948 deki mahdud Teşriî Meclis seçimleri, Mısır birliği taraftarlarınca boykot edilmiş ve Umme Partisinin zaferiyle sonuçlanmıştı. Fakat hazırlanan bu yeni anayasa zemininde tertib edilen Kasım 1953 seçimlerine ise bütün parti ve zümreler iştirak etmişlerdi. Seçim sonunda Aşıkka Partisi (yeni adıyla Millî Birlikçi Parti = National Unionist Party), bu seçimleri kazanmaya muvafak olmuş ³²⁹ ve böylece Sudanın ilk tam yetkili Parlamentosu teşekkül etmiş oldu ³³⁰. Bu sûretle hukuken ve fiilen Sudanda çok partili, Parlamenter (çift meclisli), kısmen tek dereceli seçimlere dayanan demokratik bir siyasi hayat geniş çapta İngiliz ve Mısır tesiri altında başlatılmış oluyordu ³³¹. Seçimlerle teşkil edilen bu

324. Bununla birlikte Mısır Hükûmeti, Birlik tezinden vazgeçmiş gözüküyor ve Sudanın teşkilatlı bir şekilde Harp başından beri peşinde koştuğu self-determination ve self-government haklarını resmen tanımış bulunuyordu (bk. Bullard, R., *a.g.e.*, s. 423-424, 428).

325. Bullard, R., *a.g.e.*, s. 428; Zartman, I. W., *a.g.e.*, s. 127-128; *Eİ* (2. baskı), «Dustûr» maddesi, Sudan Bölümü. Bu tasarının tam metni için bk. Khalil, Muhammad, *a.g.e.*, C. I, s. 260-281.

326. Bullard, R., *a.g.e.*, s. 428.

327. Bu anayasanın İngilizce tam metni için bk. Khalil, M., *a.g.e.*, C. I, s. 299-331.

328. Bu müşterek muvafakat, 12 Şubat 1953 tarihlidir; bu suretle Sudan'ın self-government ve self-determination hakları tam bir katiyete kavuşuyordu (Bu anlaşma metni için bk. Hurewitz, J. C., *Diplomacy*, Toronto 1956, s. 335; ayrıca muk. ediniz; Zartman, I. W., *a.g.e.*, s. 128; Poplai, S. L., *Asia and Africa*, Bombay 1955, s. 38-39; Bullard, R., *a.g.e.*, s. 429-30).

329. Avam Kamarasında 52 ye karşı 97 ve Senatoda 21 e karşı 30 sandalya ile ekseriyeti sağladı (bk. Bullard, R., *a.g.e.*, s. 430).

330. Zartman, I. W., *a.g.e.*, s. 128; Bullard, R., *a.g.e.*, s. 430.

331. Zartman, I. W., *a.g.e.*, s. 131.

Parlamento 1 Ocak 1954 den itibaren vazife görmeye başlamıştır³³². Bu tarihten 1 Ocak 1956 da istiklâli ilân eden kararın Parlamento tarafından alınmasına kadar geçen iki sene zarfında Hükûmet tarafından mülki teşkilat ve askerî hierarşide geniş bir sudanlılaştırma hareketi gerçekleştirilmiştir. Bu iki yıl zarfında dahilde gergin siyasi ve iktisadî durumlar ortaya çıkmışsa da İngiliz-Mısır görüş birliği ve buna inzimamen, Sudanda mevcut üç siyasi partinin nisbeten bir anlayış içinde faaliyet göstermesi, iki yıllık bir intikal devresinin iyi kullanılmasına âmil olmuş ve İngiliz-Mısır hakimiyetinden istiklâl geçiş sulh içinde tahakkuk ettirilebilmiştir. Buna rağmen istiklâl taraftarlarıyla Mısırla birlik tarafını tutanların mücadelesi bu devrede tamamen bertaraf edilmiş ve kırıci mücadelelere katî bir son verilebilmiştir de denemez³³³. Mısırla birlik veya istiklâl taraftarı ve bu arada cenupluların ayrı siyasi görüşlerinin yarattığı karışık bir siyasi iç muhitte 1955 senesinin Aralık ayının ortalarına kadar gelindi ve istiklâl için referandum ve Kurucu Meclis seçimleri kararlarından dönen Parlamento³³⁴, aldığı bir karar ile 1 Ocak 1956 tarihinden itibaren Sudanın müstakil bir ülke haline getirileceğini tesbit etti³³⁵. İngiliz ve Mısır Hükûmetleri bu duruma rıza gösterdiklerini ve müstakil Sudan Devletini tanıdıklarını resmen beyan ettiler³³⁶. Ayrıca İngiliz ve Mısırlılar silahlı kuvvetlerini üç yıl içinde Sudan topraklarından çekeceklerini beyân ve kabûl ediyorlardı³³⁷.

Bu arada istiklâl hareketine takaddüm eden günlerde Sudan Parlamentosu tarafından yukarda bahsettiğimiz 1953 self-Government Statute esas alınmak suretiyle³³⁸ bir «muvakkat anayasanın» teşri edilmiş olması kayda değer bir noktadır. İstiklâl referandumundan ve Kurucu Meclis teşkilinden vazgeçen Sudan Parlamentosu, bu muvakkat anayasayı 26 Aralık 1955 tarihinde kabul ve 1 Ocak 1956 dan itibaren yürürlüğe koymuştur³³⁹.

Vazedilen bu muvakkat anayasaya göre mevcut Parlamento

332. Poplai, S. L., *Asia and Africa*, Bombay 1955, s. 38-39; Bullard, R., *a.g.e.*, s. 430.

333. Zartman, I. W., *a.g.e.*, s. 128.

334. Zartman, I. W., *a.g.e.*, s. 131.

335. Zartman, I. W., *a.g.e.*, s. 128; Bullard, R., *a.g.e.*, s. 431.

336. Bullard, R., *a.g.e.*, s. 431.

337. Poplai, S. L., *a.g.e.*, s. 38-39; Bullard, R., *a.g.e.*, s. 430.

338. Zartman, I. W., *a.g.e.*, s. 138.

339. Poplai, S. L., *a.g.e.*, s. 38-39; Zartman, I. W., *a.g.e.*, s. 138; Bullard, R., *a.g.e.*, s. 433; *El(2. baskı) «Dustûr» maddesi*, Sudan Bölümü; Fransızca metin için bk. Godchot, J. E., *Les Constitutions*. Paris 1957, s. 346-370; İngilizce metin için bk. Khalil, Muhammad, *a.g.e.*, C. I, s. 337-359.

1958 senesine kadar vazife görecektir, hazırlanacak olan yeni bir anayasa çerçevesi dahilinde aynı yıl seçimler yapıp Parlamento teşkil edilecekti³⁴⁰.

Bu muvakkat anayasa, esas itibariyle mevcut bazı anayasa organlarının varlıklarını devam ettirmelerini diğer bir ifadeyle Parlamantonun eskisi gibi iki meclisli yani, 1. Temsilciler Meclisi, 2. Senato'dan ibaret olmasını, Devlet Başkanlığı makamını beş kişilik Yüksek Komisyon veya Yüksek Şura (Supreme Commission) denen bir heyetin deruhde etmesini, Yüksek Komisyonun memlekette en yüksek anayasa otoritesi olmasını ve aynı organın silahlı kuvvetlerin başkumandanlığını deruhde etmesini, kazaî organın müstakil ve fakat Yüksek Komisyona karşı mes'ul olmasını, 1958 de seçilecek olan Parlamente'ya arz edilmek üzere bu geçit devresinde yeni bir anayasanın hazırlanmasını derpiş etmekteydi³⁴¹.

Nitekim 1956 yılının Eylül ayında Millî Anayasa Komitesi teşkil edilmiş ve bu Komite, Unitary Devlet esasında, seçimle işbaşına gelen bir Devlet Başkanı, İngiliz modelinde bir Kabine sistemi, Devlet Başkanı tarafından tayin edilen bir Hükümet Hey'eti ve bunun Temsilciler Meclisi karşısında mes'uliyet taşıması, Parlamantonun iki meclisli olmasını derpiş edecek yapıda bir anayasa hazırlaması için vazifelendirilmiştir³⁴². Bu Anayasa Komitesi, Cenuplular tarafından ileri sürülen, Federal yapıda bir Devlet kurulmasını derpiş eden bir anayasa hazırlanması şeklindeki değişik talepleri ve diğer yandan Şimallilerin Şerî esaslarda bir İslamî-Cumhurî Devletin tesisi isteklerini nazarı itibara almamıştır³⁴³.

Ancak bütün bu hazırlık ve çalışmalar devam ederken, 17 Kasım 1958 de askerî bir Hükümet darbesi, Sudanda askerlerden müteşekkil ve Mısırdaki Nasır rejimini taklid eden bir iktidarın işbaşına gelmesine sebep olmuş³⁴⁴ ve bütün anayasa çalışmalarının yüzüstü kalmasına, mevcut anayasanın ta'likine, Parlamantonun ve Yüksek Komisyonun dağıtılmasına, siyasî partilerin kapatılmasına sebep olmuştur³⁴⁵. Bu idare, «Parlamantarizme ilerde dönüleceği» vâdinde bulunmakla iktifa etmiştir³⁴⁶. Kurulan askerî idare eski sivil siyasîleri tamamen bertaraf etmiş ve her konuda idareyi ele almıştır.

340. Zartman, I. W., *a.g.e.*, s. 138.

341. Bullard, R., *a.g.e.*, s. 433, 435; Zartman, I. W., *a.g.e.*, s. 138.

342. Zartman, I. W., *a.g.e.*, s. 138.

343. Zartman, I. W., *a.g.e.*, s. 138.

344. EI(2. baskı), «Dustûr» maddesi, Sudan Bölümü.

345. Morison, D., *The USSR and Africa*, London 1964, s. 115.

346. Zartman, I. W., *a.g.e.*, s. 125, 129-130.

Bu yeni iktidarın beyan ettiğine göre darbe, partizan idareye son vermek üzere halkın rızasına dayanarak işbaşına gelme ve iktidarı ilerde sivil siyâsîlere devretmek gayesini taşımaktadır; onların beyan ettiklerine göre bu iktidar, sadece demokratik bir rejim ve idarenin hazırlıklarını yapacak ve halkı demokratik rejime alıştıracak ve halk zümreleri arasında iyi münasebetler kurmak için çalışacaktır ³⁴⁷.

Bütün bunların yapılabilmesi için de dağıtılan Parlamentonun ve Yüksek Komisyonun yerine kaim olmak üzere «Silahlı Kuvvetler Yüksek Komitesi» teşkil edilmiş ve bu hey'etin başkanına,

1. Teşrî,
2. İcrâ,
3. Kazâ ve

4. Başkumandanlık yetkileri bahşedilmiştir ³⁴⁸. Bu Komitenin Başkanı daha sonra, kendisine yardım etmek üzere yedi azası Askerî Yüksek Komisyona mensub olan bir «Bakanlar Kurulu» teşkil etti. Askerî Yüksek Komite, Devlet siyasetini tanzim ediyor ve teşriî yetkilerle de mücehhez olarak Bakanlar Kurulu bunu tatbik ediyordu. Hattâ bakanlar, bu Yüksek Komitenin tesbî ve tanzim ettiği siyâsete uygun düşünüyorsa, tek başlarına kararnameler de ısdâr edebiliyorlardı ³⁴⁹.

Silahlı Kuvvetler Komitesinin, teşkil edilmesinden hemen sonra serdettiği iki ayrı kararname ³⁵⁰, bu iktidarın anayasa sahasında sahip olduğu anlayış ve yapıyı göstermesi bakımından önem taşır :

Birinci Kararname(Constitutional Order No. 1, 18 Kasım 1958):

a) Sudan demokratik bir cumhuriyettir; kanunlar halk adına vazedilir, b) Yüksek Komite, Devletin en yüksek anayasa otoritesidir.

İkinci Kararname(22 Kasım 1958) : Yüksek Komitenin ve buna bağlı Bakanlar Kurulunun teşkil tarzı gösterilir ³⁵¹.

Darbe neticesi gelen cunta idaresinin bütün anayasa sorunluluklarını Silahlı Kuvvetler Komitesi eliyle yüklenmesine rağmen, geçen zaman zarfında, cumhurî idareye muayyen ölçüler dahilinde dönüş teşebbüslerinde de bulunulmuştur. Meselâ 1960 senesi sonunda ısdâr edilen bir eyalet kanunu(Provincial Act) ile mahallî idâre-

347. Zartman, I. W., *a.g.e.*, s. 132-33.

348. Zartman, I. W., *a.g.e.*, s. 130, 139.

349. Zartman, I. W., *a.g.e.*, s. 130.

350. Bunlar ve diğer anayasa ile ilgili vesâik için bk. Khalil, Muhammad, *The Arab States*, Beyrut 1962, C. I, s. 359-362.

351. Zartman, *a.g.e.*, s. 139; Tam metin için bk. Khalil, M., *a.g.e.*, C. I, s. 362.

lere muayyen konularda (sıhhat, maarif, sosyal refâh işleri gibi) ademi merkeziyet ölçüleri dahilinde hareket serbestisi ve kararlar alma yetkileri tanınmıştır³⁵². 1961 yılı Haziranında dokuz eyâlette Eyâlet Meclisi teşkil edildi ve o eyâlette vazife gören askerî vali bu Meclisin tabîî başkanı statüsüne sokuldu³⁵³. Bunun dışında bütün Sudanda 48 aded beledî teşkilatta ayrı ayrı Belediye Meclisleri vardı ki bunların azâ ve başkanları, seçimle işbaşına geliyorlardı³⁵⁵.

Bu istikametteki tatbikat ve hareketler muvacehesinde nihayet cuntanın dördüncü senesi olan 1963 yılı başlarında Sudanda bir Merkezî Meclis ihdas edilmiştir. Cunta idaresi tarafından re'sen kurulan bu Meclis mezkûr Eyalet Meclisleri tarafından seçilen 48 aza ve Cunta tarafından tayin edilen 24 aza ki cem'an 72 üyelik kanun teklif etme ve vazetme şeklinde yetkileri olan bir Meclisti³⁵⁶. Esas itibariyle kanun ısdarı Cunta organlarının elinde olmakla beraber ilerde halkın iştirak edeceği seçimlerin yapılacağı, partilerin ve sair anayasa müesseselerinin yeniden kurulacağı vadeditmekten de geri durulmamıştı³⁵⁷.

1958 askerî Cuntasına kadar Sudanda yerleşmiş ve mutlak manada halk tabakalarına kadar inmiş olmamakla beraber teşekkül eden Parlamantarizmin esasları dahilinde formel yönden iyice gelişmiş olduğu söylenebilir. Bu Hükûmet darbesi ile ki, 1. Temsil esasına istinat eden hukukî yapı, belediye teşkilatı kademeleri müstesna, tamamen bertaraf edilmiş, 2. Parlamantarizm son bulmuştur. İngilizler, henüz Sudan istiklâline kavuşmadan evvel temsil esâsı ve Parlamantarizmin bu ülkede benimsenmesi için gayret sarfetmiş oldukları gözden kaçmamaktadır. Bunu temin için diğer bağımlı müstemlekelerde olduğu gibi, halk arasında temsili müesseselerin yerleşip kök salabilmesi için her hareketi daima desdeklemişlerdir³⁵⁸. Yukarda da göstermiş olduğumuz gibi 1946 Londra Konferansını müteakip 1954 de çift meclisli parlamento fiilen vazifeye başlayınca kadar geçen zaman zarfında İngilizlerin bu niyet ve teşebbüslerini gösteren hareketlerine şahit olmaktadır.

Mezkûr Cunta, Sudanda yukarda sayıp döktüğümüz seviyede bir anayasalı ve parlamanter rejim kurulması ümidlerini boşa çı-

352. Zartman, I. W., *a.g.e.*, s. 132.

353. Zartman, I. W., *a.g.e.*, s. 132.

354. Zartman, I. W., *a.g.e.*, s. 139.

355. Zartman, I. W., *Government and Pol.*, London 1964, s. 166.

356. Zartman, I. W., *a.g.e.*, s. 132.

357. Zartman, I. W., *a.g.e.*, s. 142-143.

358. Ayrıca bakınız: Bullard, R., *The Middle East*. London 1958, s. 427 ve müt.

karmış ve batılı manadaki demokratik vasatta yerleşmeye çalışan insan haklarından çoğunu tahrip etmiştir. Basın, toplanma, gösteri ve cemiyet kurma gibi hürriyetler yerlerini örfi idarenin ısdâr ettiği kanunlara terketmişlerdir ³⁵⁹.

Halkın bugünkü kültür seviyesi, okuma yazma nisbeti(% 4) bir miyar ise, çok dūn bir seviyededir denebilir. Halk büyük şehirler dışında hassaten Cenup bölgelerde kabileler ve köyler halinde yaşar ve ihdâsına çalışılan demokratik müesseselerin işleyişine bigâne-dir ³⁶⁰. Böyle bir içtimâi vasatta en gelişmiş zümreler işçi sendikaları gibi durmaktadır. Her nevî iş sahasını içine alan 150 kadar sendika halen Sudanda kurulu vaziyettedir. En mühim ve en müessir sendika, demiryolları işçilerinin teşkil ettiği'dir. Haziran 1961'de Askerî Cuntanın idarenin sivillere bırakılması için vâdettiği ³⁶¹ referandumu reddetmesi üzerine bu sendika, çok ciddi bir grev hareketine tevessül etmiştir ³⁶².

Sudanda parti hayatı zaman zaman sert çekişmeleri ihtivâ etmiş ise de Cuntadan evvel hayli gelişmiş ve ilerisi için vaadkâr bir manzara arz etmekteydi. 1944 de kurulan Komünist Partisi, diğerleri arasında en iyi organize olmuş parti ise de Parlamentoda bir varlık gösterebilmiş değildir(1953 de sadece 1 sandalye kazanabilmiştir) ³⁶³. 1958 Cunta harekâtından sonra Umme, National Unionist ve People's Democratic ve Liberal Partiler ile beraber kapatılmıştır ³⁶⁴.

Cunta idaresinin iktidara gelişi üzerinden iki buçuk yılın geçmesini müteakip 1961 Haziranından sonra muhtelif grev ve karışıklıklar, bu arada bazı hükûmet darbesi teşebbüsleri olmasına rağmen bu idâre, 1964 yılına kadar işbaşında kalabilmiş ve o yılın Ekim ayında vukû bulan bir sivil darbe neticesi askerî idare devrilmiş ve iktidarı ele alan muvakkat Hükûmet tarafından beş kişilik Yüksek Devlet Meclisi, Devlet Başkanlığı yetkilerini yüklenmiştir ³⁶⁵. Sudanda 1964 darbesi, yeni bir anayasa hazırlanana kadar 1955 anayasasının meriyete konduğunu ilân etmiş ve bu anayasa esasları dahilinde 1965 Mayısında Parlamento seçimleri yapılmış bulunmaktadır ³⁶⁶.

359. Zartman, I. W., *a.g.e.*, s. 139-140, 134-35.

360. Zartman, I. W., *a.g.e.*, s. 137-38.

361. Zartman, I. W., *a.g.e.*, s. 132.

362. Zartman, I. W., *a.g.e.*, s. 134-35.

363. Zartman, I. W., *a.g.e.*, s. 137.

364. *Küçük Sovyet Ansiklopedisi*, 1960, Vol. VIII, s. 1211.

365. *The Europa Year Book* 1966, London, C. II, s. 1099.

366. *The Europa Year Book* 1966, London, C. II, s. 1099.

Görüldüğü gibi Sudan, geçen asırdan beri içine girmiş olduğu bağımlı ülke statüsünden müstakil ve batılı demokrasiler safında yerini alabilmek için 1. ingilizler, 2. mısırlılar eliyle derin dış etkiler altında kalmıştır. Münevver halkın büyük şehirlere münhasır kalması ve çoğunlukla halk kütlelerinin köy ve kabile yapısında bir yaşayış seviyesine sahip olması neticesi, yakın zamanlarda anayasa hareketleri çizelgesinde hayli tehlikeli temevvüçler arzmesine rağmen, batılı manada demokratik müesseseseleşme teşebbüslerinde muvaffak olunacağı ümidini bize vermektedir. Son 1965 Mayıs seçimleri neticesi idarenin tekrar sivillerin eline devredilmesi ve 1955 anayasasının meriyete tekrar konulmuş olmasını bunun en büyük delillerinden biri olarak nitelendirebiliriz.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

FRANSIZ TESİR SAHASI

I — U m u m î D u r u m v e b a z ı M ü l â h a z a l a r

Müstemlekeci olarak bilinen Avrupa devletleri arasında muhakkak ki İngiltereden sonra Fransayı zikretmek icab eder. Anavatan dışı ülkelerle Fransanın resmen alâkalanişı XVII. asra kadar çıkarılmaktadır¹. Ancak aynı maksat ve gayeleri kendisine hedef edinen İngiltere, yukarda izah ettiğimiz veçhile bu hedeflere varmak için Chartered Company(Fermanlı Şirket) kuruluşunda birçok ferdî teşebbüslerden faydalanma yolunu seçtiği halde, Fransa başlangıçtan itibaren devlet orduları eliyle müstemleke ülkelere sahip olma yolunu tercih etmiş ve fethettiği toprakları doğrudan doğruya anavatan Fransasına bağlamak suretiyle doğrudan idâre siyâsetini yürütmüştür. İngilterenin *indirect rule*(= dolaylı müstemleke idaresi) sisteminden farklı olan bu doğrudan müstemleke idaresi(= *direct rule*) sisteminde Fransızlar, XIX. asır sonlarına gelinceye kadar askerî idareler ve Hükûmet eliyle istismar politikalarını müstemlekelerde yürütmüşler ve buraları fethettikleri zaman buldukları siyasî otoriteleri, hangi kültür ve din grubuna mensup olursa olsun bertaraf etmişlerdir. Doğrudan müstemleke idâresi politikasının tabîî bir sonucu olarak bu ülkeler Fransız kültür ve maarif politikasının hedefleri olarak ele alınmış ve temessül edilmeye çalışılmıştır. Afrikadaki Alman müstemlekecilik siyâsetine muvazî bir yol takip eden Fransızlar, bu suretle gittikleri yerlerin 1. maddî(ticâret, zı-

1. Morgenthau, R. S., *Political Parties*, Oxford 1964, s. 1 ve müt. Ayrıca ilk temaslar için 1364 kadar eski bir tarihten de bahsedenler vardır(bk. *Sénégal(Foreign Office)*, London 1920, s. 8.

râat, ekonomi, sanâyi), 2. manevî ıslahatı(din, kültürel yardım, köle ticaretine son verme) için çalışacaklarını vâdetmelerine rağmen tamamen kendi din, kültür ve iktisadî-ticarî sistemlerini buralarda ikame etmeye çalışmışlardır².

Orta Doğuda XIX. asır boyunca din-kültür kolonileri halinde³ yerleşmeye çabaladığı Lübnan-Suriye topraklarını ancak 1920 den itibaren «manda idaresi» görünüşü altında askerî işgalleri altına almalarına mukabil, Şimalî Afrika ve Batı Afrikada katî yerleşmelerini XIX. asır boyunca tamamlayan Fransa, buralarda bulduğu siyasî ünitelerin otoritelerini, doğrudan idare politikaları icabı bir kenara itip kendi askerî idarelerini kurmuş ve buralarda, hassaten Batı Afrikada 1904 yılına gelinceye kadar sivil Fransız idârecilerine bu ülkelerin yönetilmesinde yetki tanınmamıştır. Ancak bu tarihte teşkil edilen Fransız Batı Afrikası(Afrique Occidentale Française = AOF)⁴ teşkilatı, bu defa Parise karşı doğruca mes'ûliyet taşıyan sivil bir fransız idarecisine yani Fransız Umumî Valisinin eline bırakılmıştır⁵.

Şimalî Afrikada, işgâli 1830 dan itibaren başlayan ve kısa zamanda tamamlanan Cezayir, mücâhitlerin mukavemetine rağmen⁶ hemen Fransanın mülkiyetine geçirilmiş ve ayrıca hususî bir rejime tabî tutulmuştur⁷. 1848 de ise bu hususî rejim kaldırılarak din, maarif, kültür ve müesseseler gibi sahalarda temessül politikasına sapılmıştır⁸. Nihayet 1898 dedir ki Cezayirde Umumî Valinin hukukî durumunun yeniden ele alınarak sivil sahalarda munzam bazı yetkilerle mücehhez kılındığını görmekteyiz⁹. Benzer şekilde Tunus (1881 Bardo ve 1883 Mersa anlaşmalarını müteakip) ve Fas (1830 dan itibaren), XIX. asır boyunca Fransız askerî idaresi altına alınmaya çalışılmış ve bu ülkeler milliyetçi ve sâir yerli unsurların uzun zaman süren direnişlerine rağmen neticede Fransanın doğru-

2. Fraser, D., *The New Africa*, London 1927, s. 57 ve 60-61 ile muk. ed.; Trimingham, S., *Islam in West Africa*, Oxford 1959, s. 206-207.

3. Peretz, D., *The Middle East Today*, New York 1963, s. 343; Kirk, G. E., *Middle East*, London 1955, s. 103 ve müt.

4. Ayrıca muk. ed., *Sénégal(Foreign Office)*, London 1920, s. 12-13.

5. Morgenthau, R. S., *a.g.e.*, s. 1.

6. Alâl el-Fâsî, *The Independence.*, Washington 1954, s. 9-10 ve 64-66; *French Morocco*, London 1920, s. 21 ve müt.

7. Alâl el-Fâsî, *a.g.e.*, s. 13.

8. Alâl el-Fâsî, *a.g.e.*, s. 13.

9. *Initiation à l'Algerie*, Paris (s.y.), s. 364; Clark, M. K., *Algeria in Turmoil*, New York 1959, s. 45.

dan idâresine tabî kılınmışlardır¹⁰. Fethi müteakip kurulan askeri idâreleri müstemleke idâreleri takip etmiştir ki, doğrudan doğruya Paris'e karşı sorumlu olan ve çok geniş yetkilerle mücehhez Umumi Vali, bu sivil müstemleke idarelerinin başında bulunmuştur.

Şimali Afrikada Tunus ve Cezayir kendi kendilerini idâre sadedinde ve hatta bir anayasa sahibi olup temsili organlara iştirak etmek gibi talep ve davalara pek erken bir devirde sarılmalarına mukabil¹¹, Fransız Batı ve Ekvatoryal Afrikası ülkelerinde siyâsî haklar sahasında fiilen uyanış ancak I. Cihan Harbinden sonraya tesadüf eden devrede gerçekleşmiş ve kendi kendini idâre ve bir siyâsî ünite içinde müstakil bir anayasaya sahip olma hareketi, II. Cihan Harbinden sonra müsbet bir sonuca ulaşabilmiştir¹².

Fransızlar doğrudan müstemleke idareleri esnasında, elleri altında tuttukları hakların çeşitli din gruplarını kâh ondan yana kâh bundan yana çıkmak suretiyle kendilerine kazanmaya çalışmışlar ve hatta yerlilerin mensubu bulunduğu din gruplarından biri olan İslam dinini, bir yandan Batı medeniyetinin bu ülkelere girişinde, animist dinlere nazaran daha çok yardımcı olması¹³, diğer yandan da İngilizlerin dolaylı idare politikalarından da mülhem olarak ter-
vic ve teşvik etmişlerdir. Ancak zaman zaman bu politikalarından fransız idarecilerin döndüğü de olmuştur. Meselâ XX. asrın başlarında, İslamın hızla yayılması karşısında buna sed çekmek gayesiyle bu defa, 1. eski Afrika dinlerinin(paganizm, animizm) tereddüsüne ve yok olmasına mani olmaya çalıştılar, 2. eski Afrika cemiyet nizamını ihyâya çalıştılar, 3. İslam dinine karşı tahditler vazettiller. Bu sonuncu tedbirler zümresinden olmak üzere a. zekât toplanmasına, b. din yayma hareketine tahditler kondu, c. Hac seyahatına çıkma ve d. câmi ve Müslüman okullar açma işi Fransız eyalet valisinin selâhiyetleri cümlesine dâhil edildi¹⁴. İslam dinini ter-
viç etme politikası sahibi olarak bilinen Fransız müstemlekecilerin-

10. Fas hakkında daha fazla bilgi için bk. Alâl'el-Fâsi, *a.g.e.*, s. 79 ve müt.; Tunus için bk. Zartman, I. W., *Government and Pol.*, London 1964, s. 66; Alâl'el-Fâsi, *a.g.e.*, s. 43 ve müt.

11. Yukarıda Giriş kısmına bakınız, ayrıca Alâl'el-Fâsi, *a.g.e.*, s. 13-16, 46-47; *Initiation à l'Algerie*, s. 362 ve müt.

12. Doğu Afrikada Senegal'i bu konuda istisnâ etmek icab eder. Çünkü burası 1843 gibi pek erken bir devirde bile siyasî hakları kullanmaya başlamış ve milliyetçilik hareketlerinde önderlik etmiştir(bk. Morgenthau, R. S., *a.g.e.*, s. 6, 32-33 ve 75; Trimmingham, S., *Islam in West Africa*, Oxford 1959, s. 208-209.

13. Hatta siyasî hayatın oluşumunda da bazı müellifler, İslamın geniş ölçüde rol oynadığını kabul ederler(bk. Trimmingham, S., *a.g.e.*, s. 210.

14. Trimmingham, S., *a.g.e.*, s. 208.

den Faidherbe(1854-63), Gradet ve Coppet'yi bilhassa zikretmemiz icab eder; fiilen de bu idareciler, bir câmiye sahip her köylü toptan müslüman kabul etmişler ve bütün müslümanların içtimâî ve şahsî ahvâlini İslam Hukukuna tâbi kılmışlardır¹⁵. Medenî hukuk sahasında müslümanların İslam hukuku esaslarından istifade etmelerinde serbest bırakılmaları yanında Ceza hukuku, tamamen Fransız ceza hukuku esasları çerçevesi içinde tutulmuştur¹⁶.

Doğrudan müstemleke idaresinin bir neticesi olarak da Fransızlar, yerli halk üzerinde siyasî yetkilere sahip başkanları ya müstemleke idaresi tarafından tayin edilen kanton başkanlarına kıyasen selâhiyet ve yetkilerini azaltmış, daraltmış veyahut da bu yerli başkanlar azledilerek yerlerine kendilerine müzâhir olan yenilerini tayin etmişlerdir¹⁷. İngilizlere nazaran yerli ahalinin kendi kendilerini idarelerinde hiçbir hak tanımayan bu fransız politikası karşısında Mossi bölgesinin yerli başkanı Moro Nâba gibi bazı yerli başkanlar, kendi rızalarıyla yani sulh yoluyla Fransız doğrudan idaresini kabul etmiş ve siyasî otoriteleri bu suretle ortadan kalkmıştır¹⁸. Bu suretle merkezden tayin edilen idareciler yoluyla Fransızlar kabile ve köyleri idare etmişlerdir. Batı Afrikada bu idarî ünitelerin toplamı 48.000 köy ve 2.200 kadar daha geniş mahallî idareyi içine almaktaydı¹⁹. Bu her iki grup idarî ünitenin ne müstakil bir bütçesi ve ne de vergi vaz'etme yetkisi bulunmaktaydı. Filhakika bu başkanlar sadece merkezî müstemleke idaresinin verdiği emirleri yerine getirirler ve hiçbir otonom yetkiye sahip bulunmazlardı. Merkezî Fransız müstemleke idaresinin temsilcisi olmaktan başka bir hüviyete sahip olmayan bu başkanlara karşı yerli halk daima direnme göstermiştir²⁰. Diğer birçok mukavemet hareketleri arasında bilhassa sahillerden uzak iç kısımlarda müslümanlar tarafından kurulup yürütülen Hamalist denen hareket²¹, kendini kuvvetle hissettirmiş mukavemet zümrelerindendir²². Fransızlar bu direnişlere II.

15. Trimingham, S., *a.g.e.*, s. 206-207.

16. Trimingham, S., *a.g.e.*, s. 206-207.

17. Trimingham, S., *a.g.e.*, s. 207-208.

18. Trimingham, S., *a.g.e.*, s. 207-208.

19. Morgenthau, R.S., *a.g.e.*, s. 7-8.

20. Morgenthau, R. S., *a.g.e.*, s. 7-8.

21. Massignon, L., *Annuaire du Monde Musulman*, Paris 1955, s. 320 (Burada müellif bu hareket hakkında özlü malûmat vermektedir.).

22. Bundan ayrı Gine'nin Kankan bölgesinde müslümdan lider Lamine Kaba'nın başkanlığında dinî hislerden de mülhem bir karşı koyma hareketinden bahsedilebilir(bk. Morgenthau, R. S., *a.g.e.*, s. 9.

Cihan Harbine kadar hiçbir müsbet cevapta bulunmamış bunlara sadece tenkil hareketleriyle mukabele etmişlerdir²³.

Tatbik edilmekte olan müstemleke idaresi icabı, temsili ve siyasi karakterdeki müesseselere(cemiyet, kulüp, parti v.s.) müsaade edilmediğinden halk ve aydınlar, içtimaî, siyasi ve idarî sahalarda deşarj olma ve tecrübe kazanma imkânını elde edememişler ve bu müesseselerin yokluğu, devamlı bir şikâyet konusu teşkil etmiştir²⁴. Bu durumdan gerek maarif ve gerekse siyasi müesseselere iştirak alışkanlığına 1848 gibi pek erken bir devirdenberi sahip bulunan Senegal'i istisnâ etmek icab eder²⁵. Buna rağmen bu ülkede siyasi meclislerdeki bu temsilciler tamamen Fransız vatandaşı statüsüne sahip kimselerdi²⁶. Ancak 1914 de ilk olarak bir afrikalı yerliyi bu temsilciler arasında görmekteyiz.

Fas, Cezayir, Tunus gibi Şimalî Afrika ülkelerinde Fransa'nın XIX. asırda giriştiği askerî işgal ve doğrudan müstemleke idâresi altına alma politikasına fiilen tepki gösterilmiş ve bu haricî tecâvüzü defetmek için uzun yıllar mücâdele edilmiştir. Bu arada daha pek erken bir devirde kendi kendini idare ve Batı âmme hukuku esasları dahilinde bir anayasaya sahip olma hareketi başlamış bulunuyordu; buna evvelce kısmen işaret etmiştik. Az ilerde de işaret edeceğimiz gibi, doğrudan müstemleke idaresinin müsaade edebildiği nisbette boşluklardan istifade eden Cezayir, Tunus ve hatta bu ikisine nazaran gecikmiş olarak Fas milliyetçi ve münevverleri I. Cihan Harbinden evvel ve sonra anayasa hakları peşinde koşmuşlar ve bunlar için pek zor şartlara katlanmasını bilmişlerdir.

Şimalî Afrika ülkelerinin istiklâl ve anayasalaşmak istikame-tinde bu müsbet hareket ve davranışlarına mukabil, Batı Fransız Afrikası ülkeleri ahâlisi, Fransa'nın doğrudan müstemleke idâresine karşı ciddi ve yaygın bir harekete sahiptir denemez²⁷. Nihayet II. Cihan Harbine tekaddüm eden hâdiseler ve bu Harp içinde Fransa'nın Almanlar karşısında çok müşkil durumlara düşmesi, De Gaulle idaresindeki Fransız Kurtuluş Cephesi Hükûmetini, Orta Şark da dâ-

23. Morgenthau, R. S., *a.g.e.*, s. 7-8.

24. Morgenthau, R. S., *a.g.e.*, s. 6.

25. Morgenthau, R. S., *a.g.e.*, s. 32-33; *Sénégal*(Foreign Office), s. 12-13.

26. *Sénégal*(Foreign Office), s. 13 ve 1872, 1880 Décret'leri ile 30 Dec. 1912 tarihli Décret'lere bakınız.

27. Bu hükmümüzden yukarda muhtelif defalar arzettiğimiz şartlar altında bulunması dolayısıyla Batı tesirine nisbeten daha açık bulunan Senegal'i ve diğerleri arasında Hamalist'ler hareketini hariç tutmak icab eder(Az yukardaki sahifelere ve Morgenthau, R. S., *a.g.e.*, s. 7-8; Trimingham, S., *a.g.e.*, s. 208-9'a bakınız).

hil, bu ülkeler ahâlisine ister istemez Harp sonrasına müteveccih bazı siyasî ve anayasa ile ilgili tavizlerde bulunmaya zorlamıştır. Bu tavizlerin koparılmasında ve bunların Harp sonrası devrede Siyahî Afrika ve Orta Şarkda Suriye ve Lübnan ahalisi tarafından gerçekleştirilişinde muhakkak ki bu halkların Batı ile iyiden iyiye teması neticesi âmme ve hükümrânlık hakları ile ilgili mefhumları yakından tanımaları da âmil olmuştur. Hakikaten bir yandan XIX. asır boyunca Fransanın bu ülkelere yerleşmiş olması, buralara ister istemez kendi lisan, kültür ve müesseselerini de taşıması neticesini doğurmuş ve diğer yandan siyahî afrikalıların Batı maarif müesseselerine tahsil v.s. maksatlarla bizzat gelmelerinden sonra da bu yeni mefhum ve bilgileri kendi ülkelerine yeni münevverler sıfatıyla bizzat taşımaları, bu hareketlerde müessir olmuş bulunuyordu.

Filhakika Fransız Batı Afrikasının İslam muhiti içinde kalan kısımlarında anayasa hareketlerinin ve müesseselerinin bariz bir şekilde ortaya çıkışının II. Cihan Harbi sonrasına kadar gecikmesi, muhtelif âmillere bağlanabilir :

a. **Tahsil seviyesinin düşüklüğü** : Senegal gibi sâhil bölgelere isabet edip de Batı ve Afrika münâsebetlerinde ilk planda yer işgal eden bölgeler müstesnâ, Afrikanın müslüman siyahî halkla kaplı iç kısımlarına Fransızlar tahsil müesseselerinin götürülmesinde pek âtıl ve bahil davranmışlardır. Hatta o kadar ki, İslam kültür ve dininin yayılmasına mukabil, kendi temessül politikalarının istenilen şekilde yürütülemediğinin farkına varan Fransızlar, gerek din kültürü ve gerekse hümanist kültürün esasları ile bağdaşmayacak şekilde eski Afrika dinlerinin (paganizm ve animizm) tereddisine mani olmaya çalışmışlar ve bu suretle bu yerli siyahî milletlerin XX. asrın başından itibaren daha uzun müddet kendi köy ve basit kültür seviyesinden yukarı içtimâî ve medenî bir vasata çıkamamaları bahasına da olsa, bu politikalarını yürütmekten vazgeçmemişlerdir²⁸. Onlar bu kültür politikalarıyla, kendi hegemonyalarının muvakkat bir müddet daha bu ülkelerde yaşamasını temin etmiş ve temessül politikalarının gerçekleşmesi ümidini sadece bir müddet için kaybetmemiş oluyorlardı. Fransız müstemleke idarecileri bununla da kalmayıp, eski Afrika cemiyet nizamının bu ülkelerde ibkası için de ön ayak olmuşlar ve XX. asrın başından itibaren İslam dininin yayılma ve gelişmesine sed çekici tedbirleri de ihmâl etmemişlerdir. Meselâ onların zekât ve din yaymaya dâir tahditleri yanında bilhas-

28. Trimingham, S., a.g.e., s. 208.

sa Hac seyahatına çıkma, câmi ve İslam mektepleri açma gibi hususlarda vazettikleri tahditler, maarif ve kültürün gelişmesine doğrudan doğruya kayıt ve engel teşkil eder mahiyettedir²⁹. Her ne kadar Fransızlar bu ülkelerde fransızca konuşanlara fransız vatandaşlığı haklarını verme esasını vazetmişlerse de bu, maarif politikalarıyla ilgili olmayıp doğrudan doğruya temessül siyâsetlerinin bir tatbikatından ibarettir³⁰. Normal vatandaşlık haklarından müstemlekelerde tebea statüsüne tabî tutulan halkların da istifade ettirilmesi, ancak 11 Mart 1937 tarihli kararname ile mümkün olabilmış ve bu da Fransız dilini konuşma yeteneğinden ayrı, muayyen bir tahsil sertifikasını elinde bulunduranlara hasr ü tahsis edilmiştir³¹.

Daha ilerde izah edeceğimiz II. Cihan Harbi sonrası safhası henüz açılmadan evvel yani 1945 yıllarından evvel okul çağına gelmiş Fransız Batı Afrikası çocuklarının ancak yüzde beşi tahsil kolaylıklarından istifade edebiliyor ve ancak bu kadar mahdut bir kütle maarif müesseselerinden yararlanabiliyordu³². Umumiyetle bu bölgede üniversite tahsili görmüş kimseler pek az bir nisbetteydi ve bunlar da Senegal gibi bazı sahil bölgeler ile sâhillerde bulunan Dakar, Saint-Louis, Rufisque ve Goré gibi liman şehirlerde bulunuyorlardı. II. Cihan Harbinden sonra gerek mahallî ve gerekse temsilî müesseselerde sandalya işgal eden yerlilerin pek azı muntazam tahsil müesseselerinden geçmiş kimselerdi. Ancak 1950 ve 1960 larda aynı yerler bu defa 1945 den itibaren tesis edilen muntazam maarif müesseselerinden mezun olmuş kimseler tarafından işgal edilmişlerdir. Hattâ altmışlarda gerek Avrupa ve gerekse yerli üniversite mezunlarını bol miktarda meb'us, vekil ve yüksek dereceli devlet memuru, parti başkanı veya sendika lideri olarak görüyoruz ki tahsil ve münevver zümresinin gelişmesindeki bu anî tahavvülde, az sonra izah edeceğimiz gibi, bu ülkelerin kendi kendilerini idare hususunda sür'atli ve ciddi adımlar atmış olmalarının büyük tesiri görülmektedir³³. 1945 den evvel Fransız Batı Afrikasında lise seviyesinde tahsil imkânları bahşeden müesseseler pek mahdut olduğu halde, bu yıldan itibaren her bölge ve şehirde bir lise tesisi yoluna

29. Trimingham, S., *a.g.e.*, s. 208.

30. Fraser, D., *a.g.e.*, s. 61-62; Morgenthau, R. S., *a.g.e.*, s. 32-33.

31. Morgenthau, R. S., *a.g.e.*, s. 36.

32. Morgenthau R. S., *a.g.e.*, s. 269-70.

33. Morgenthau, R. S., *a.g.e.*, s. 40.

gidilmiş³⁴ önceleri üniversite tahsili için dışarıya talebe gönderilme cihetine gidilmişse de³⁵ nihayet daha sonra bunları, muhtelif yerli üniversitelerin tesisi takip etmiştir. II. Cihan Harbinden evvel kültür seviyesinin arzettiğimiz şartlar içinde bulunması sebebiyle, câhil ve kültürden mahrum ve modern siyasî müesseselerden bihaber halk kütleleri pek tabiidir ki temsîlî siyâsî kuruluşlar peşinde koşma ve bunlar için müstemleke idaresinden taleplerde bulunma niteliğine sahip olamamış ve bunların lüzûmunu kavrayacak seviyeye ulaşmamıştı³⁶. Netice itibariyle Harp evveli devrede (Senegal müstesnâ) siyasî partiler ve sâir cemiyetler, Fransız idarecilerinin de bunlara kayıtsız kalması neticesi tesis edilememiş ve bunun sonucu, halk kütlelerinin siyasî tecrübe ve kendi kendini idarede alışkanlıklar kazanması imkânları İngiliz müstemlekelerinden farklı olarak gerçekleştirilememiştir. Bu husus, istiklâlden sonra bu ülkelerin prezidansiel rejimlere kayma sebepleri izah edilirken yeniden ele alınıp gösterilmeye çalışılacaktır.

b. Doğrudan Fransız Müstemleke idaresi: Evvelki sahifelerde de izah ettiğimiz gibi XIX. asır boyunca fetih hareketlerini Şimalî ve Batı Afrika üzerinde geliştiren Fransızlar, başlangıçtan itibaren, ele geçirmiş oldukları bu ülkeleri askerî valiler eliyle doğrudan doğruya Paris'e bağlı olarak idare yolunu tercih etmişti. Bu nevi idarelerde görülen şekilde Fransız mes'ûl idareciler, yerli otoriteleri tamâmen bertaraf etmişler ve kendi tayin ettikleri ve sırf kendilerine karşı mes'ûliyet taşıyan mahallî başkanlar eliyle askerî idarelerini XIX. asır başlarına kadar getirmişlerdir. Bu asırdan itibaren gerek Şimalî Afrika ve gerekse Fransız Batı Afrikası ülkelerini, sivil Fransız Umumî Valilerinin idârelerine terketmişlerdir³⁷. Bu halde bile Fransız Batı Afrikası veya Şimalî Afrika ülkelerinde müslümanların yaşadığı bölgelerde evvelce mevcut siyasî otonom yerli idârelere imkân verilmemiştir³⁸. Fransızların bu doğrudan idâre anlayışlarına mukabil İngilizler, yine Batı Afrikada kendi hükûmranlıkları altında bulunan Nijeryada bazı İslam devletçiklerine daha başlangıçtan itibaren hayatiyetlerini devam ettirmelerine müsaade etmişler ve bunların muayyen bir otonomi içerisinde II.

34. Morgenthau, R. S., *a.g.e.*, s. 10-11, 13.

35. Morgenthau, R. S., *a.g.e.*, s. 269.

36. Morgenthau, R. S., *a.g.e.*, s. 6.

37. Morgenthau, R. S., *a.g.e.*, s. 1 ve müt.; *Initiation à l'Algérie*, s. 364; Clark, M. K., *a.g.e.*, s. 45.

38. Trimingham, S., *a.g.e.*, s. 207-208.

Cihan Harbine kadar gelmelerinde bir mahzur görmemişlerdir. Bu durum ise, onların evvelce de izah ettiğimiz şekilde müstemlekelerde dolaylı idâre sistemi tatbikatlarından ileri gelmekteydi³⁹. Her idârî kademenin ve her idârî müessesenin doğrudan doğruya merkezi Fransız müstemleke idaresine bağlandığı bu sistemde muhakkak ki, siyâsî partilere veya müstakbel siyâsî muhitlerin oluşmasına imkân bahşeden sivil yerli teşkilata, cemiyet veya klüplere, sendikalara da cemiyette yer verilmemiştir. Netice itibariyle bir yandan otonom mahiyette hiç bir kademeye iştirak edemeyen ve diğer yandan siyâsî fikir ve hareketlerin neşv ü nemâ bulduğu içtimâî muhit ve vasatlara sahip olamayan bu ülkeler ahâlisi, siyâsî tecrübe ve alışkanlıklara II. Cihan Harbi sonrasına gelinceye kadar umumiyetle sahip olamamıştır denebilir⁴⁰. Senegal gibi pek mahdut bir muhitin siyâsî haklar ve maarif imkânlarından kısmen istifade ettiği bölgeler müstesnâ⁴¹, bu tip hareketlerin başlayıp olgunlaşabilmesi için II. Cihan Harbi sonrasına kadar beklemek icab edecektir. Sadece siyâsî partilerin kuruluş ve işleyişine ilk olarak müsaade edildiği senenin 1943 olduğunu düşünecek olursak⁴² bu ülkelerin siyasî tecrübe sahibi olmalarının ne kadar geciktirildiği hususu kendiliğinden anlaşılmış olur⁴³. Esasen 1930 ve 1940 ların en çok şikâyet konusu olan hususlarından biri, şu veya bu kültür seviyesine ulaşmış olan ilk siyasî mücâdelecilerin kendi fikir ve tezlerini ifâde edecek ve yürütecek müesseselere (partiler, cemiyet veya sendikalar) sahip olamamaları noktasında toplanmaktaydı⁴⁴. Nitekim Batı Afrika Fransız müstemlekelerinde antikolonialist bir politikayı müdafaa eden çeşitli solcu teşekküllerin II. Cihan Harbi sonrası senelerde nüfûz sahibi olduklarını müşâhede ediyoruz. Bu ülkelerdeki halk ve mevcut münevverlerin eski idarelerin siyasî faaliyetler üzerinde vazettiği tahdidattan bunalmış olarak sol cenahın liderliğinde yeni kurulan çok çeşitli siyasî teşekküle⁴⁵ fazla bir temayül göstermeleri, normal karşılanabilir. Bunlar hassaten Parisdeki solcu teşekküllerle temasa geçerek kendi ülkelerinde maarif, ordu, sivil ve beledi teşekküllere nüfûz etmek suretiyle buralarda eleman sahibi

39. Trimmingham, S., *a.g.e.*, s. 20.

40. Morgenthau, R. S., *a.g.e.*, s. 6 ve müt. ayrıca muk. ed. s. 330.

41. Senegalde ilk siyasî parti, 1930 senesinde kurulmuş sol eğilimli bir kuruluştur (= Parti Socialiste Sénégalais). bk. Morgenthau, R. S., *a.g.e.*, s. 35.

42. Morgenthau, R. S., *a.g.e.*, s. 1, 6.

43. Morgenthau, R. S., *a.g.e.*, s. 1 ve 330.

44. Morgenthau, R. S., *Political Parties*, Oxford 1964, s. 6 ve müt. ve 330.

45. Morgenthau, R. S., *a.g.e.*, s. 22-23.

olmaya çalışmışlardır⁴⁶. Hassasen 1943 den sonra kurulan «Groupes d'Etudes Communistes» adlı teşekkül, Fransız Komünist Partisi ile birlikte çalışarak bu siyahî ülkelerde Komünist partileri kurmak cihetine hemen gitmemiş ve fakat Marxist-Leninist düşünce ve ideallere sahip insan yetiştirme meselesini ele almıştı. Bu yetiştirilen unsurlar, «emperyalizme karşı millî cephe» teşkil etmeye çalışmışlardır. Onlara göre bir komünist partisi tesisi bu program muvaffak olursa, esasen kolayca mümkün olabilecekti. Gerçekten Potekhin adlı yazara göre («On African Socialism: A reply to my oppenents», International Affairs, No. 1, 1963, s. 76) : «Mali Devletinde ideoloji olarak ilmî sosyalizm mevcuttur. Fakat bu, Sovyet Rusya Komünist Partisi indinde gerçek bir ideoloji sayılamaz». Mali Hükûmeti tekâmül bakanı ise Aralık 1962 tarihinde Dakarda tertiplenen bir konferansda(hülasa olarak) : «Komünist Partisi mevcut olmaksızın da sosyalizme ulaşılabilir. Bütün halkın siyasî organizasyonu memleketi sosyalizme götürebilir. Mutlaka proleter elemanlardan müteşekkil bir komünist partisi mevzû bahis edilemez. Fakat kendi mukadderatını kendi elinde tutmak gayesiyle bütün halkın siyasî bir kuvvet halinde teşkilatlanması bahis konusudur» demek suretiyle bir komünist partisinin kurulmasının lüzumsuzluğuna işaret ediyordu(bk. Neues Afrika, No. 1, 1963, s. 30). Bu suretle Fransız Komünist Partisinin liderliğinde Harp sonrası zencî ülkeler siyasî muhitleri «antiemperyalist millî cephe» parolası altında sosyalist ve komünizan bir alana sürüklenmeye çalışılmıştır^{48, 49}.

c. **Beynelmilel temas imkânlarının kıtlığı** : Zaman zaman müslüman halk kütlelerinin Hac seyahatlarını dahi sıkı tahditler altına alan Fransız müstemleke idaresi, mecburî çalışma(indigénat)⁵⁰ sistemi ile de halk kütlelerinin gerek memleket içi ve gerekse uluslar arası temas imkânlarını bertaraf etmiş oluyordu⁵¹. II. Cihan Harbi evveli lise seviyesinde tahsil müesseselerinden dahi mahrum olan bu ülkeler, muhakkak ki anavatan Fransasında dahi olsa tahsil için seyahat kolaylıklarından, Senegal müstesna, mahrum bırakılmıştı. Harp sonrası siyasî reformlar peşinde koşan zümre men-

46. Morgenthau, R. S., *a.g.e.*, s. 23.

47. Morgenthau, R. S., *a.g.e.*, s. 24.

48. Neues Africa, No. 1, 1963, s. 30.

49. Morgenthau, R. S., *a.g.e.*, s. 24-27; muk. ed. Morison, D., *The USSR and Africa*, London 1964, s. 28.

50. Morgenthau, R. S., *a.g.e.*, s. 5-6.

51. Trimingham, S., *a.g.e.*, s. 208.

supları arasında henüz o sırada üniversite mezunu siyâsilerin bulunmayışının⁵² gerçek sebebinin bu olduğunu düşünebiliriz.

İşte Fransız Batı Afrikası ülkelerinin II. Cihan Harbi sonrası gibi yakın bir devreye kadar anayasalaşma hususunda gecikmiş olması, umumiyetle, a, b ve c başlıkları altında izah ettiğimiz âmillerle bağlanabilmektedir. Yine bu âmiller altındadır ki bu ülkeler, İngiliz dolaylı idareleri altında gelişen sâir müstemlekelerden farklı olarak, I. Cihan Harbinden evvel ve hattâ diyebiliriz ki II. Cihan Harbinden evvel, prototip niteliğinde olsa bile temsili demokratik müesseseler ve anayasalılık hususunda tecrübe, alışkanlık ve bunları benimseme bakımından bir yoksunluğa uğramıştır⁵³. İşte bu yoksunluk sebebiyledir ki, bağli idarelerden müstakil devlet birliklerine geçişte Fransız müstemlekelerinde her iki taraf için de zorluk ve ızdırap doğuran hadiseler ve bunun da hukukî neticeleri olmuştur⁵⁴. Halbuki İngiliz idaresi altındaki ülkelerde, aynı geçiş safhası umumiyetle sulh, sükûn ve anayasa mevzuatı yönünden nisbeten müsbet hukukî neticelerle gerçekleştirilmiştir. Bunun da sebebi, arzedildiği gibi, İngiliz idarelerinde I. Cihan Harbi gibi pek erken bir devirden beri dekolonizasyon hareketinin başlamış olması ve prensip itibarıyla bu ülkelerde esasen dolaylı idare sisteminin carî bulunmasıdır⁵⁵; böyle bir vasatta ise İngilizler, demokratik ve anayasalı rejimlerde gelişmiş şekilleri bulunan bazı müesseselerin prototiplerinin bu cemiyetlerde yer almasına, bir yandan kendileri iradî ve ölçülü olarak, diğer yandan milliyetçilerin direnişleri neticesi esasen müsaade etmiş bulunuyorlardı⁵⁶.

Umumî durumu böylece gösterdikten sonra şimdi Fransız idaresinde yaşamış ayrı ülkelerin anayasa mevzuatı ve müesseseleri ile ilgili gelişmelerine geçebiliriz.

52. Morgenthau, R. S., *a.g.e.*, s. 10-11.

53. Cezayir ve Tunus'un anayasa gelişmelerinde sâhip oldukları bazı hususiyetler dolayısıyla bu iki ülkeyi doğrudan doğruya bu hükmümüzün dışında tutmayı münasip bulmaktayız. Bu nokta daha ilerde âit oldukları bölümlerde ele alınacaktır.

54. Bu bakımdan bilhassa az ilerde görülecek olan Cezayir ve Tunus'un farklı anayasa gelişmeleri nazarı itibara alınmalıdır.

55. bk. yuk. İkinci Bölümde Dekolonizasyon bahsi.

56. bk. yuk. İkinci Bölüm (II.) başlıkda gösterilen konu. Esasen İngiliz *Commonwealth* teşkilâtına muvâzi tesis edilen *Communauté Française*'in ilerde daha tafsilatlı göstereceğimiz şekliyle pek kısa ömürlü oluşu ve *Commonwealth* Teşkilâtının ise halâ berhayat oluşu bu noktada gözönüne getirilmelidir.

II — Fransız İdaresi Altındaki Ülkelerde Anayasa Gelişmeleri

Anayasalaşma hususunda gösterdikleri özellikler ve bunun tarihi gelişmesini ve Fransız merkezi ve doğrudan idaresinin Afrika ve Orta Doğudaki İslam memleketlerine karşı tutturduğu siyâsetin umumî vasıflarını nazarı itibara alarak, bu ülkeleri üç ayrı zümrede toplamak suretiyle göstermeyi daha doğru bulmaktayız. Çünkü bir yandan işaret ettiğimiz tarihi geliş ve diğer yandan halk, cemiyet, kültür ve idâre itibarıyla bu ülkelerden bazıları, kendi aralarında müşterek veya benzer özelliklere sahip olmaları dolayısıyla, ayrı zümreler halinde toplanabilmektedirler. Kezâ bunlar konumuz olan anayasa hareketlerinin tarihi ve gelişmesi bakımından da aynı kâder ve hususiyetlere sahip olmuşlardır. Bu hâle göre tetkikimizi, 1) Tunus, Cezayir ve Fas'ı içine alan Şimali Afrika zümresi, 2) Senegal, Moritanya, Mali, Gine(fr.), Nijer ve Çad'ı içine alan Fransız Batı Afrikası ve nihayet 3) Suriye ve Lübnan'ı⁵⁷ içine alan Orta Doğu zümresi olmak üzere üç ayrı grupta yürütmeyi münasip buluyoruz.

1. Şimalî Afrika Ülkeleri

XIX. asır boyunca Fransanın istilâ politikasının bir tatbikat sahası halinde Şimalî Afrika bölgesi, 1830 dan itibaren Fas ve Cezayir yakın hedefler olmak üzere, bu ülkenin doğrudan askerî idaresi altına alınmaya çalışılmış ve aynı asrın sonlarına doğru Tunusdaki yerli mukavemetin de kırılması üzerine, bölgenin tamamı Fransanın idaresi altına sokulmuş bulunuyordu⁵⁸.

Çok evvelki tarihî hâdisat arasında bile bu bölge ahalisi, yabancı istilâ ve idarelerine karşı direnmekten kaçınmamış, istiklâl, hürriyet ve kendi kendini idare hususunda daima aşırı bir hassasiyet göstermişlerdir. Hatta Osmanlı İmparatorluğunun buraları kendi hükümlerine altına almalarından sonra bu bölgeleri «Muhtar Eyalet» esaslarına göre idâre etmelerine rağmen Fas ve diğer bölgelerde

57. Fransız Tesir sahası içinde mütalea edilmesinde tereddüdümüz olmamakla beraber bu iki ülkenin anayasa hareketlerini ve gelişmesini, pek yakından alâkalı olduğu Orta Şark Arap ülkeleri içinde daha ilerde Dördüncü Bölümde göstermeyi sırf metod bakımından münasip bulmaktayız.

58. Alâl el-Fâsî, *Independence Movements*, Washington 1954, alâkalı ülkelerin istiklâl mücadelesi bahisleri.

bulunan yerli ahali, kendi dininden de olsa bu yabancılara karşı mukavemet eden zümreleri desdeklemekten geri kalmamıştı⁵⁹. II. Cihan Harbinden sonra istiklâl ve kendi kendini idâre hakkının elde edilmesine kadar, XIX ve XX. asırlar boyunca aynı hareket ve davranışın bu defa Fransızlara karşı tevcih edildiğini görüyoruz. Bu bölge ahalisinin bu tarihî evsafını yani devamlı savaş ve mukavemet gösterme hususunu nazarı itibara alan bazı batılı müellifler (hassaten Gautier), Berberilerin aşırı bir şekilde ferdiyetçi ve anarşik bir halk unsuru olduğunu kabul etmekte iseler de, bunun aksine bu halk kütlesinin milliyetçilik hususunda kuvvetli duygulara sahip, hürriyet ve kendi kendini idareye aşırı düşkünlük ve yabancılara karşı her ne bahasına olursa olsun direnme hasletlerine mâlik bir unsur olduğu iddiasında bulunmak ve bunu müdafaa etmek dahi mümkündür⁶⁰. Nitekim çok eski devirlerde Şimalî Afrika Bölgesi, «Amâzîğ» (= Hür İnsanlar Ülkesi) adıyla da anıldığı bugün bilinen hususlardandır⁶¹. Son devir istiklâl ve kendi kendilerini idare mücadelesine katılarak önemli siyasî mes'uliyetler yüklenmiş bir kimse olan Alâl'ul-Fâsî, son asırda da halkda müşahade edilen bu hasletlerin evvelki nesillerden tevarüs edilen aynı mücadelecî ruha, hürriyet severlik ve kahramanlık duygularına bağlanabileceği tezini müdafaa etmektedir⁶².

Filhakika Fransızlara karşı aralıksız devam eden bu mücadele askerî, siyasî ve hukukî yanlarıyla nihayet II. Cihan Harbinden sonra semerelerini vermiş ve bu ülkeler hürriyet ve bağımsızlıklarına kavuşmuş anayasalı ülkeler olarak muasır milletler camiasında kendi yerlerini almışlardır. Bu ülkelerin anayasa mücadelelerinde en çok dikkati çeken hususlardan biri de bu hareketlerin ilerki izahatımızda da görüleceği gibi, yukardan aşağı değil, aşağıdan yani halkdan gelen hareketler olmasıdır; halk geniş çapta anayasa hareketlerine ve oluşmalarına iştirak edip mühim roller oynamıştır.

İstiklâl ve kendi kendini idare için askerî ve siyasî alanda girilen direnmeler Fas, Cezayir ve Tunusda Fransanın ilk istila ve fetih hareketleri ile beraber görülürse de, kendi kendini idare ve Batı esaslarına uygun, hukuka bağlı bir anayasalı devlet rejimi peşinde koşma ve bu yolda bir takım taleplerle yerli veya Fransız idarecilerine karşı çıkma, neticeleri şu veya bu seviyede kalsa bile, ilk

59. Alâl el-Fâsî, *a.g.e.*, s. 79.

60. Alâl el-Fâsî, *a.g.e.*, s. 1.

61. Alâl el-Fâsî, *a.g.e.*, s. 2.

62. Alâl el-Fâsî, *a.g.e.*, s. 1-2.

olarak Tunusda kendini gösterir. Bu üç ülke arasında Fas, hassaten pek eski devirlerden beri hükûmet tarzı itibariyle mutlak monarşi alışkanlık ve teamüllerine sahip olduğundan I. Cihan Harbini müteakip Fransız Protektoral idaresi altına girdikten sonra bile, iktidar Fransızlarda olduğu halde, aynı mutlakıyet teamülü protektoral sistem içinde tatbikatta bırakılmış⁶³, bundan da zarar gören yine Fas halkı olmuş ve 1930 yıllarına gelinceye kadar bu şartlar altında Fasdaki milliyetçilik hareketleri pek önemsiz kalmıştır⁶⁴. Hatta II. Cihan Harbinden sonra dahi bu teamül terkedilmemiş ve istiklâli müteakip hükûmdar teşrî ve icrâ karşısında önemli bir siyâsî kuvvete sahip olabilmıştır. Bu modern tatbikatta mutlak monarşi teamülünün Fasda evvelden beri mevcut olmasının âmil olduğunu söylemek pek hatalı olmaz sanırız.

Müteakip kısımlarda bu ülkeler ayrı ayrı ele alınmak suretiyle, kendi kendini idâre ve anayasalılaşıma hareketleri ve bunlarda görülen Batı tesiri gözler önüne serilmeye çalışılacaktır.

a) Tunus

1830 yıllarından itibaren esas Cezayir üzerinden olmak suretiyle Şimali Afrikanın bütün direnmelere rağmen Fransız askerî işgaline girmeye başladığını evvelce göstermiştik. Yerli mukavemet kuvvetlerinin 1844 de Isly'de uğradığı mağlûbiyet üzerine Fransızlar gerek Fas ve gerekse Cezayir ile Tunus üzerinde askerî tesir sahalarını iyice genişlettiler; ancak diğer bölgelerde olduğu gibi Tunusda da münferit mukavemet teşebbüslerinin ardı arkası kesilmemiş ve hattâ 1881 Bardo ve 1883 Mersa anlaşmalarıyla Fransız sözde protektora idaresinin⁶⁵ katı olarak yerleşmesinden sonra bile gerek Libya ve Cezayir üzerinden dış ve gerekse yerli unsurlar, Fransızlarla askerî çatışmayı durdurmamışlardır⁶⁶. Fransanın bu askerî işgalinin 1830 lardan itibaren bu suretle uzun bir zaman almasında, yerli unsurların bu yabancı idareyi kabul etmeyip kendi kendilerini idarede ısrar etmelerinin rolü olduğu kadar, Avrupa kuvvet

63. Zartman, I. W., «The King in Moroccan Constitutional Law», *The Muslim World*, LII/2, s. 130.

64. Zartman, I. W., *a.g. makale*, s. 183, Not 1; Keza aynı müellif *a.g.e.*, s. 19.

65. Görünüşte protektora diye anılan bu idâre, doğrudan müstemleke idaresinden başka bir şey değildir(bk. Zartman, I. W., *a.g.e.*, s. 66).

66. Alâl el-Fâsî, *a.g.e.*, s. 43-44.

muvazenesini elinde tutan büyük devletlerin bu Fransız işgâline muhalefet etmelerinin de tesiri olmuştur⁶⁷.

Fransız müstemleke idâresinin Tunus'a katı olarak 1881 de yerleşmesinden evvel, Tunus âmme hukuku tarihinde ortaya çıkmış öyle hareket ve teşebbüsler vardır ki, I. ve hatta II. Cihan Harbinden sonra Fransızlara karşı Tunusda girişilen istiklâl ve anayasa mücadelelerinde büyük tesiri olmaları dolayısıyla bunlardan kısaca bahsetmek zorundayız. Esasen Giriş Bölümümüzdeki ilk anayasa hareketleri izah edilirken bu hadiselerin önemine ayrıca işaret edilmişti.

Siyâsî ve idârecilik formasyonunu Fuat ve Reşit Paşalar muhitinde İstanbulda tamamlamış olan⁶⁸ Tunuslu Hayrettin Paşa⁶⁹, kaleme almış olduğu eserinde⁷⁰, Fransız İhtilâlinin doğurduğu cereyan ve fikirlerden mülhem, anayasalı idârelerin(şûrâ) ve hürriyet ile adâleti gerçekleştiren anayasa müesseselerinin Şark milletleri için zarurî olduğunu müdafaa eder⁷¹ ve Şarkdaki mutlak hükûmdarlık sistemlerinin anayasalı idarelere kalbedilmedikçe Devlet işlerinin düzeltilemeyeceğini savunur⁷².

1888 de Tunus üzerindeki idarî haklarından feragat edene kadar Osmanlıların muhtar bir eyaleti halinde İstanbula bağlı olarak idare edilen Tunusda, Bey tarafından daha 1857 yılında, 1856 dan itibaren artan tazyik üzerine «Ahd'ul-Emân» adı altında ve kısmen Gülhâne Hattı Şerifinden muktebes prensipler menzûmesi vazedildi⁷³. Buna göre, «hangi milletten, ırktan veya dinden olursa olsun memleketin bütün sâkinlerine tam bir emniyet hakkı bahşediliyor, kanun önünde vergiler bakımından herkesin müsavî olduğu beyan ediliyor, ticaret ve çalışma hürriyeti» tanınıyordu. Bu hamlenin hemen akabinde Tunus Saray çevrelerinde az sonra izah

67. Alâl el-Fâsî, a.g.e., s. 40.

68. Alâl el-Fâsî, a.g.e., s. 42.

69. Şerif Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought*, Princeton 1962, s. 385-86.

70. Hassan Saab, *The Arab Federalists*, Djambatan 1958, s. 193-94 (Aynı yerde Hassan Saab'ın verdiği bilgiye göre Hayrettin Paşa, keza Panislamist bir tezin de müdafiliğini yapmıştır).

71. Ahmad Emin, *Zu'arnâ' ul-Islâh fî Asr'ül-Hadîs*, Kahire 1948, s. 153 ve müt.; Hassan Saab, a.g.e., s. 193-94.

72. Orijinali arapça yazılmış bu eserin türkçesi: Devletlû Fehâmetlû Hayrettin Paşa Hazretleri, *Mukaddemetu Akvâm'ül-Mesâlik fî Ma'rifeti Ahvâl'il-Memâlik*, Dersaadet 1296; fransızcası: *Le General Khéreddine, Reformes Necessaires aux Etats Musulmans*, Paris 1868.

73. Daha fazla bilgi için bk. EI(2. baskı), «Dustûr» maddesi, Tunus Bölümü.

edeceğimiz bir anayasanın vazedilmesi gayretlerini görüyoruz⁷⁴. Kezâ bir takım belediye hizmetlerinin görülmesi için Tunusda «Beledî Meclisler»'in tesisi de bu reformlar sırasına isâbet eder. Her sene üçte biri âyân ve eşrâf zümresinin seçimi ile yenilenen, 1 reis, 1 sekreter ve 12 azadan müteşekkil bu ilk Belediye Meclisleri, Tunus Beyinin bir kararnamesi ile 30 Ağustos 1858 de faaliyete geçirilmişti. Mahdut bir zümrenin seçimine de istinâd etse, bu müesseseler Tunusda Fransız protektora idaresinin yerleşişine kadar faal olarak kalmıştır⁷⁵.

Hayrettin Paşa bu reform cereyanları arasında, 1) Otuzdört yıldanberi süregelen Başvekil Mustafa Hazînedâr'ın mutlakiyet idaresinin, 2) Muhafazakâr ulemâ ve şeyhlerin muhalefeti ile karşılaşmış olmasına rağmen bunları bertaraf edip ilk Tunus anayasasını yürürlüğe koymaya muvaffak olmuştur⁷⁶. Tunusda, 13 Bölüm ve 114 maddeden ibaret bu ilk anayasa Ocak 1861 de vazedilmiş ve 26 Nisan 1861 de de yürürlüğe konmuştur⁷⁷.

Alâl'ul-Fâsî'nin beyan ettiğine göre, İslam memleketlerinde Batı modelinde olmak üzere ilk olarak yürürlüğe konan bu anayasa, muktedir bir siyâset adamı olan Hayrettin Paşanın bütün gayretlerine rağmen, Tunus üzerinde emperyalist maksatlar taşıyan Fransa ve İtalya tarafından, doğuracağı muhtemel müsbet inkişâflara manî olmak ve bu ülkeyi kendilerine râm olmuş vaziyette tutabilmek için, baltalanmış ve Hükûmet ve Sarayda büyük nüfûza sahip Hayrettin Paşanın Bey nezdinde itibarını kaybedebilmesi için çeşitli tertiplere başvurulmuştur. Bu tertipler tesirini göstermede gecikmemiş, yürürlükten kaldırılmamış olsa bile İslam ülkelerinde Batı tesiri altında tedvîn edilen bu ilk müşekkel anayasa fiilen tatbikatta Fransız protektora idaresinin tesisine kadar kuru bir yazılı vesika olarak 1864 den itibaren muallakda tutulmuştur⁷⁸. Siyâsî reformatör Hay-

74. Bütün bu hareketler her sahada mutlak yetkiye sahip Tunus Beyinin bu yetkilerini daraltan ilk hukuk kaideleri olmak hasebiyle büyük ehemmiyet taşımaktadır.

75. *EI* (2. baskı), «Baladiyya» maddesi, s. 1007/I. sütun.

76. Alâl el-Fâsî, *a.g.e.*, s. 42.

77. *EI* (2. baskı), «Dustûr» maddesi, s. 654-655; ayrıca muk. ed., Alâl al-Fâsî, *a.g.e.*, s. 42; Fitoussi E. ve Benazet, A., *L'Etat Tunisienne et Le Protectorat Français*, Paris 1931, I, s. 52-117; az evvel merci olarak verilen *EI* deki maddeye göre, o sırada Tunusda vazife gören Fransız Konsolosu Léon Roches da bu anayasanın hazırlık çalışmalarına katılmıştır.

78. Alâl el-Fâsî, *a.g.e.*, s. 43; Muk. ed. *EI* (2. baskı), «Dustûr» maddesi, s. 655/I. sütun; *The Middle East and North Africa*, London 1964, s. 565/II. sütun.

rettin Paşa ise neticede 21 Temmuz 1877'de Bey tarafından Kabineden uzaklaştırılmıştır.

Fransız Protektora İdaresinin tesisi: Cezayire tam manasiyle yerleşmiş olan Fransız kuvvetleri, Tunus Beyi ile aralarında çıkan ihtilâflardan istifade ederek Bey'e Fransız protektora idaresini kabul etmesini bildirdiler. Bu talebin reddi üzerine Fransız askerleri bütün Tunus'u işgâl etti ve 1881 Bardo ve 1883 Mersa anlaşmalarıyla, 1) Tunus kâmilten Fransız işgâline girdi ve yine bu anlaşmalar neticesidir ki, 2) Bey, Fransız Protektora İdaresinin Tunus'da tesisine rıza gösterdi⁷⁹. Halkın bu anlaşmalara rıza göstermemesi üzerine çıkan çatışmalar nihayet 1888'de Osmanlı Devletinin Tunus'daki hükûmranlık haklarından ferâgat ettiğini ilân edişine kadar devam etti⁸⁰. Bu siyasî hareketten sonra zikri geçen Hayrettin Paşanın İstanbul'a müteveccihen Tunusdan ayrıldığını görmekteyiz.

İşte bir yandan anayasanın hukuken ve fiilen ortadan kaldırılması ve diğer yandan 1856'dan itibaren âmme hukuku ve müesseseleri sahasında Tunus'da gerçekleştirilen reformların bertaraf edilmesiyle sonuçlanan Fransız Protektora İdaresi, Tunus'a âmme hukuku sahasında ne kazandırabilmiştir? Anavatan Fransası dışında mevcut ülkelerdeki Fransız doğrudan idarelerinin umumî karakterinden ayrı bir tatbikata Tunus'da raslayamamaktayız. Tunus'da sadece ismen «protektora» olan bu idare gerçekte «doğrudan müstemleke idaresi» olmaktan öteye geçememiştir⁸¹. Halbuki, dış işlerinin idâresinde İstanbul'a tâbiyet esasında olmak üzere Osmanlılar burada tam manasıyla bir «muhtar eyâlet» idare sistemini 1888 senesine kadar muvaffakiyetle yürürlükte tutmuşlardır. Fransızlar bu yeni idare sisteminde Tunus'da her ne kadar bazı idarî reformlarda bulunmuşlar ve seçimle teşkil edilen bazı mahallî ve mahdud yetkili meclislerin teşekkülüne müsaade etmişlerse de, bu meclislerde Fransız temsilcileri ile yerli halk temsilcilerinin adedî nisbetini, kendi ellerinde bulundurmak suretiyle yine bu idarî sistemin mutlak manada Parise bağlı kalmasını temin etmişlerdi⁸².

Anayasa hareketlerinin devamı⁸³ :

a. Daha 1856 yılında doğan ve 1961 yılında Hayrettin Paşanın

79. Alâl el-Fâsî, *a.g.e.*, s. 43-44; *The Middle East and North Africa*, London 1964, s. 566.

80. Osmanlı hâkimiyeti ve safhaları hakkında bk. *The Middle East and North Africa*, London 1964, s. 565.

81. Zartman, I. W., *Government and Pol.*, London 1964, s. 66.

82. Zartman, I. W., *a.g.e.*, s. 66.

83. *The Middle East and North Africa*, London 1964, s. 566-569.

da gayretiyle bir anayasa şeklinde ilk meyvesini veren «anayasa hareketi» 1888 den itibaren yeniden kendini gösterdi ve askerî sahada devam eden mücadeleler yanında hukukî alanda da anayasa gayretleri müşahede edilmeye başladı. Bu gayretlerin çeyrek asır evvel başlatılan ilk anayasa hareketleriyle yakın alâkası olduğu, bunların az sonra göstereceğimiz programlarından da kolaylıkla anlaşılmaktadır. Kezâ bir çeyrek asır sonra yani I. Cihan Harbinden sonra anayasa teşebbüslerini yürüten milliyetçi grup, hep bu ilk anayasa hareketinin yeni nesillerdeki uzantısı mahiyetindedir⁸⁴. Bu mücadeleyi götüren milliyetçilerin 1888 den itibaren el-Hâdıra gazetesini etrafında toplandıklarını ve aralarında Zeytûne Üniversitesinin o zamanki mensuplarını da alarak kuvvetli bir grup halinde (el-Hâdıra grubu olarak anılır) millî ve dinî bir hareketi başlattıklarını görmekteyiz. Bunlar kendilerine şöyle bir program da tesbit etmişlerdi :

1. Tunus'u Halife II. Abdülhamid'in ortaya attığı Panislamist harekete bağlamak,

2. Yürürlükten kaldırılmış olan Tunus anayasasını tekrar me-riyete sokmak.

Bu grup, hareket noktası olarak kendilerine Cemaleddin Afgânî⁸⁵ ve Muhammed Abduh'un⁸⁶ ortaya attığı fikirleri alıyorlar ve modernizm cereyanlarının geniş çapta tesiri altında bulunuyorlardı. Yine bu arada Fas'da ortaya çıkan bir anayasa hareketinin de bunlar üzerinde bir tesirini müşahade edebilmekteyiz⁸⁷. Programlarına anayasanın tahakkuk ettirilmesi meselesini de sokmaları bizim için hayli ehemmiyet taşımaktadır.

b. el-Hâdıra hareketine inzimâmen 1908 yılında Alî Baş Ham-bâ'nın liderliğinde «Genç Tunus Partisi» adı altında bir mukavemet hareketini görmekteyiz ki bir de neşir organına sahip bu zümreye el-Hâdıra grubunun katılmasıyla Panislamist cereyanlarla irtibat temin etmek mümkün olabilmiştir. Bu grubun daha ziyade, Genç Türklerin de tutulduğu, 1) sekülarist, 2) milliyetçi fikirlere bağlı olduğu ve Genç Türklerle irtibat halinde bulunduğu bilinen hususlardandır⁸⁸. Yine bu grup Trablusgarp Harbinde Hilâfet Orduları lehine müsbet faaliyette bulunmuş ve 1911 de İtalyanın Libyayı iş-

84. EI(2. baskı), «Dustûr» maddesi, s. 655/I. sütûn.

85. Ahmad Emin, *Zu'amâ' ul-İslâh.*, Kahire, 1948, s. 59-120.

86. Ahmad Emin, a.g.e., s. 280-336.

87. Alâl el-Fâsî, a.g.e., s. 46-47.

88. Alâl el-Fâsî, a.g.e., s. 47-48.

gal edişı üzerine dağılmışsa da⁸⁹ mensupları, I. Cihan Harbi boyunca gerek İstanbul'da ve gerekse Şimalî Afrikadaki faaliyetleriyle, Batılılara karşı yapılan mücadelede faydalı olmuşlardır. 1916 ve 1917 senelerinde, Mûsâ Va'q el-Mustâti idaresinde Tuareg Zencî kabilelerini Yukarı Nil Havzasından Atlantik kıyılarına kadar Fransızlara karşı fiilî mukavemete kaldırdıkları gibi, Şimalî Afrika müslümanları arasında da halkı Fransızlara mukavemete çağırdılar. Bütün bunlar I. Cihan Harbi boyunca devam etmiş ve Harp sonrası devrede dahi bir müddet sürdürülmüştür⁹⁰.

c. Münferit mahiyette de olsa askerî sahada, istiklâl ve kendi kendini idare haklarını elde etmek için girişilen teşebbüsler, I. Cihan Harbinden sonra devam ettirildiyse de bazı zümre, parti ve içtimâî teşekküller eliyle anayasa ile ilgili hakların elde edilmesi uğruna ayrı bir mücadele de hemen Harbi müteakip gerek bizzat Tunus ve gerekse Avrupanın Paris gibi beynelmilel siyasî hareketlerine sahne olan muhitlerinde bariz bir şekilde sürdürülmüş ve bu teşebbüslerin bir neticeye bağlanmasına çalışılmıştır. Bu mücadeleler kâh müsbet ve kâh umumiyetle menfi semerelerle neticelense bile, II. Cihan Harbi sonrası gerçekleştirilen istiklâl ve kendi kendini bir anayasa tahtında idare etme teşebbüslerinde XIX. asırda zuhûr eden hareketlerle birlikte temel rolünü oynadığına muhakkak nazarıyla bakılmalıdır.

I. Cihan Harbini hemen müteakip, Tunuslu milliyetçi liderler kendi dava ve taleplerinin gerçekleşmesi yolunda, Vilson'un «millîyetlerin istiklâlî» prensiplerinden istifade edebilmek amacıyla Paris Sulh Konferansı etrafındaki müzakerelere nüfûz etmeye çalışmışlardır. Bu hususta ayrı gayeyle faaliyet gösteren diğer Orta Şark İslam ülkeleriyle⁹¹ aynı paralelde bulunuyorlardı. Bu yolda hazırladıkları bir memorandumu Başkan Wilson'a takdim etmişlerse de diğer İslam ülkelerinin benzer taleplerinde olduğu gibi müsbet bir sonuç alamamışlardır. el-Fâsî, tunuslu liderlerin bu sukûtu hayallerini şöyle ifade eder : «Bu talepler... Paris Konferansında sulh, istiklâl ve hürriyet peygamberleri tarafından cevapsız bırakılmıştı...»⁹².

Aynı milliyetçileri bu defa Paris Fransız Hükûmeti nezdinde ve Fransız Protektoral İdaresi altındaki Tunus Beyi nezdinde aynı

89. Alâl el-Fâsî, a.g.e., s. 47-48.

90. Alâl el-Fâsî, a.g.e., s. 50-52.

91. İlerde Orta Şark Bölümüne bakınız.

92. Alâl el-Fâsî, a.g.e., s. 53-54.

talepleri dile getirirken görüyoruz. İstedikleri husus «anayasalı bir idârenin» Tunusda tesis edilmesinden ibaretti..

Nihayet Haziran 1919 senesinde Tunus Beyinin bu taleplere müsbet bazı vaadlerde bulunması üzerine, birbiri ardından iki milliyetçi partinin teşekkül ettiğini görüyoruz⁹³:

1) **Düstûr Partisi**(el-Hizb'ul-Hurr ed-Dustûrî et-Tûnisî) : Program olarak kendine, «bütün dünyada olduğu gibi, halkın kendi kendisini idare etmesini mümkün kılan anayasalı bir hükûmet sistemi getirilmeli ve halkın bu Hükûmete iştiraki mümkün kılınmalıdır» şeklinde bir prensibi tesbit etmiştir. Esasen partinin ismi olan «Dustûr»'un «anayasa» manasına geldiğini hatırlamaya getirirsek bu partinin ilk gaye olarak anayasayı devlet sisteminde gerçekleştirmek istediğini anlarız. Esasen bu zümre, 1856 dan itibaren başlatılan anayasa hareketini yakînen benimsemişti.

2) **Genç Tunus Partisi** : Anayasa üzerinde durmaksızın her şeye rağmen istiklâlin gerçekleştirilmesine taraftardır ve Düstûr Partisine nazaran daha az doktriner bir veçhe arzeder⁹⁴.

Bu iki parti de zımnen aynı gaye üzerinde çalıştığı halde açıkta, iki ayrı program sahibi olduğunu iddiada ısrar etmişlerdir.

Düstûr Partisi 1919 senesinden sonra tesbit ettiği ve ısrarla Parisden talep ettiği parti programını dokuz madde halinde hülâsa ediyor ve buna «dokuz nokta programı» diyordu. Buna göre :

1. Teşriî Meclis kurulmalı, umumî seçimler yapılmalı ve Âmme maliyesinde Tunus Hükûmetleri yetkili kılınmalıdır.
2. Kurulacak Meclise karşı mes'uliyet taşıyan bir Hükûmet teşkil edilmelidir.
3. Teşrî, icrâ, kazâ kuvvetleri birbirinden ayrılmalıdır.
4. Tunuslu ahali devlet dairelerinde serbestçe istihdam olunmalıdır.
5. Beledî Meclisler seçimle kurulmalıdır.
6. Basın, toplantı ve cemiyet teşkili hürriyeti sağlanmalıdır.
7. Tahsil mecburiyeti konmalıdır.
8. İktisadî hayat korunmalıdır.
9. Halkın maddî ve manevî gelişmesini sağlayan tedbirler alınmalıdır.

Bu «dokuz nokta» programı tahlil edilecek olursa, bunun Tunusda mutlak yetkilerle mücehhez Fransız Umumî Valisinin birçok

93. Tunusda milliyetçilik hareketleri, çalışmaları hakkında bk. *The Middle East and North Africa*, London 1964, s. 566.

94. Alâl el-Fâsî, a.g.e., s. 54-55.

yetkilerini kendiliğinden kısıtlayacak nitelikte olduğu anlaşılır. Paris Hükûmeti nezdinde yapılan bu taleplerin reddi üzerine 1920 yılında Sa'âlibî adındaki tunuslu siyâset adamının başkanlığında bir hey'et aynı talepleri Parisde tekrarlamıştır. Verilen cevap Sa'âlibî adındaki bu milliyetçi liderin tevkif edilip hapse atılması şeklinde olmuştur ⁹⁵.

6 Haziran 1921 de milliyetçilerin yeni bir teşebbüsünü görmekteyiz. Tunus umumî valiliğinden alınan Flondin yerine gelen yeni Vali nezdine, 40 kişilik bir hey'et teşkil edilip gönderilmiş ve bu hey'et «dokuz madde programı» çerçevesinde Tunusda anayasa reformlarını derpiş eden taleplerini dile getirmiştir. Umumî Vali verdiği cevapta bu taleplerin Fransız Hariciye Vekâletinin yetkisi dahilinde olduğunu beyan etmiş ve «Millî bir Meclis önünde mes'ûl bir Hükûmete varmayan» reformların gerçekleştirilmesinin mümkün olduğunu beyan etmiştir. Aynı hey'et aynı talepleri bir defa da Tunus Beyi nezdinde tekrarlamış ve buradan müsbet bir cevap alınamamıştır. Ancak bütün bu teşebbüslerde netice itibariyle alınan sonuç, Fransız Cumhurbaşkanı Millerand'ın Tunusa yaptığı bir ziyaret esnasında Fransız yetkilileri tarafından resmen beyân ve ifâde edilmiştir. Bu ifâdeye göre «Tunus, Fransanın ayrılmaz bir parçasıdır». Bu teşebbüsleri takip eden gösteri, nümayiş ve karışıklıklardan da fiilen bir netice almak mümkün olmamış ⁹⁶, Paris, Tunusda protektora idaresi arkasında, Umumî Vali vasıtasıyla doğrudan idaresini gerçekleştirme isteğinde ısrâr etmiş ve buna inzimâmen «Afkhâraستی»'de vâkî fransız misyonerleri toplantısında Fransız temsilcilerinin politikasının esasları da tesbit edilmiştir ⁹⁷. Bu suretle Fransızlar, Batı Afrika ve Suriye-Lübnan'da takip ettikleri politikanın bir benzerini Tunusda da başlatmış olmaktadır.

Bu koyu merkezîyetçi müstemleke idaresi altında ve gerçek anayasa reform ve haklarından yoksun Tunus siyasî muhitinde, daha uzak bir zamanda 12-13 Mayıs 1933 senesinde Qısm'ul-Cebel'de Düstûr Partisinin tertiplelediği ve genç partililerin hâkim olduğu bir siyasî konferans gerçekleştirildi. Neşredilen bir manifestoda şu talepler dile getirildi :

95. Alâl el-Fâsî, a.g.e., s. 56-57.

96. Her ne kadar bu ısrarlı talepler üzerine yetkileri tamamen istişâri ve tahkîmî olan ve Büyük Meclis adını taşıyan bir müesseseyi Fransızlar ihdâs etmişlerse de, milliyetçiler tarafından girilen anayasa talepleri muvacehesinde gerçek anayasa ve demokrasi prensiplerinden uzak olduğundan kabûle mazhar olmamıştır (bk. EI(2. baskı) «Düstûr» maddesi, s. 655/I. sûtûn.

97. Alâl el-Fâsî, a.g.e., s. 57-59 ve 62-64.

1. Yetkileri ve teşriî selâhiyetleri tam olan Tunus Parlamentosu kurulmalıdır,
2. Umumî seçimler yapılmalıdır,
3. Meclis önünde mes'ûl bir hükûmet teşkil edilmelidir,
4. Teşri, İcrâ ve Kazâ kuvvetleri birbirinden ayrılmalıdır,
5. Tunus adlî organları bütün tunuslular için selâhiyetli olmalıdır,
6. Medenî ve insan hakları tefriksiz halka bahşedilmelidir,
7. Mecbûrî tahsil usûlü ihdâs edilmelidir,
8. İktisadî hayat korunmalıdır,
9. Maddî-Manevî gelişme için gerekli her tedbir alınmalıdır.

Görüldüğü gibi bu manifestoda zikredilen hususların aynen 1919 tarihli «dokuz nokta programı»'nda da gösterilen hususları ihtivâ etmesi bizi şaşırtmamalıdır. Bundan çıkaracağımız netice, Tunuslu milliyetçilerin mustakar ve şaşmaz bir şekilde aynı hedefe doğru ısrarla yürümek istemeleri şeklinde olmak icâb eder. Fransız Hükûmetini temsil eden Umumî Vali bu manifestonun neşri üzerine, Konferansı dağıtmış ve daha da ileri giderek Düstûr Partisini kanun harici ilân etmiş ve neşir organlarını kapatmıştır. Anayasa ile ilgili en küçük bir hakkın verilmemesinde ısrar eden Fransız Hükûmetlerinin bu davranışlarına nümâyış ve çatışmalarla mukabele edilmiş ve 2 Mart 1934 de Habîb Ebû Raqîba (Habîb Burgiba)'nın sekreterliğini tekeffül ettiği Neo Düstûr Partisi teşekkül etmiştir. Gaye ve programı, 1933 de kapatılan Düstûr Partisinin aynı olarak muhafaza edilmiştir⁹⁸. Bu yeni partinin de âkıbeti evvelkiler gibi olmuş ve genç düsturcuların tevkif edilmesinde gecikilmemiştir⁹⁹.

Bu suretle I. Cihan Harbinden sonra tunuslu milliyetçilerin geliştirmek istedikleri anayasa mücadelesi hiçbir sonuç alınmadan kapatılmış oluyordu. Nihayet 1936 da sosyalist cephenin ileri gelenlerinden Léon Blume Fransada iktidara gelince Tunusda eskiye nazaran daha liberal bir idare tarzı kendini göstermiştir¹⁰⁰.

1. Siyasî sürgün ve mahpuslar serbest bırakılmış,
2. Düstûr Klüpleri yeniden açılmış,
3. Basın hürleştirilmiş,
4. Toplantı ve cemiyet tesisi hürriyeti iâde edilmiştir.

Bu ıslahattan istifade eden Neo Düstûr kadrosu, feshedilen partilerini yeniden teşkil ettiler ve işaret edilen 1933 Qısm'ul-Cebel

98. Alâl el-Fâsî, a.g.e., s. 64-67.

99. Zartman, I W., a.g.e., s. 66-67.

100. Zartman, I. W., a.g.e., s. 67-68.

Konferansı kararlarını benimsediklerini ve bunların tahakkuku için mücadele edeceklerini beyan ettiler. 1933 Manifestosuna ilâve olarak şu hususları da programlarına ithâl ettiler :

1. Tunus resmen bir müstemleke olmaktan kurtarılmalıdır,
2. Faizin men'i kanunu çıkarılmalıdır.

Mezkûr Neo Düstûr Partisi, dokuz maddelik manifestonun ve bu iki ilâve taleplerinin gerçekleştirilmesinde ânî bir reforma gidilmesi yerine «tedricilik» yoluna baş vurulmasının daha yerinde olacağını müdafaa ediyordu ki kabul edilen bu yolun hedeflerin tahakkukunda vakit kaybettirici bir âmil olmuş olduğunu bugün milliyetçiler itiraf etmektedirler ¹⁰¹.

d. İşte durum bu safhada iken II. Cihan Harbi patlak vermiş ve milliyetçi muhit ve zümreler, halkı Fransız ordusu saflarına katılmamak suretiyle boykota davet etmeye başlamışlardır. Fransız Vichy Hükûmeti, Almanlarla mütareke anlaşmasını imzâlamasını müteakip, Fransanın Protektora İdaresindeki gerekli idarî nüfûzunu gösterememesinden bilistifâde milliyetçiler, Tunus Beyi nezdinde teşebbüslere geçerek sundukları bir memorandum ile sürgün veya mahpus olan milliyetçi liderlerin serbest bırakılmalarını istemişlerdir. Ancak fiilen Tunusda bulunan Fransız kuvvetleri bu milliyetçilere yeniden sert muamelede bulunup bazılarını hapse atmışlardır. 19 Haziran 1942 de Bey olan el-Munsıf, milliyetçilerin bu taleplerine müzahir davranıp onların bu taleplerini Fransız Umumî Valisi nezdinde tekrarlamış ve neticede müsbet bir vaad dahi almıştır. Bu vaadin samimiyetini ölçmek 9 Kasım 1942 de Tunus Alman orduları tarafından işgale uğramış olduğundan bugün mümkün bulunmamaktadır. Sonunda 8 Mayıs 1943 de Müttefik ordularının Tunusu kurtarmaları üzerine Fransızlar aynı baskı ve şiddet hareketlerine Tunusda yeniden başvurdular. Bütün bunlara rağmen Düstûr Partisi, 1) 1943 de «kendi kendine hükûmet» isteyen bir manifesto neşretmiş ve 2) 23 Ağustos 1946 da eski ve Yeni(Neo) Düstûr Partisi azaları, Sendikalar Federasyonu Birliği ve Tunus Hükûmeti Memurları Sendikası azaları hepbirden akdettikleri bir siyâsî konferansda, «Millî Manifesto» ilân edilmiştir ¹⁰². Bu defa gene Düstûr Partisi genç mensupları, hassaten başta Habib Burgiba olduğu halde Fransız idarecilerle teşekkül eden Birleşmiş Milletler Teşkilatı dahilinde ye-

101. Alâl el-Fâsî, a.g.e., s. 68-69.

102. Alâl el-Fâsî, a.g.e., s. 72-74; bu manifestonun tam metni için bk. a.g.e., s. 74-77.

niden teşekkül eden dünya milletleri efkârı umumiyesi muvacehesinde ölüm-kalım mücadelesini devam ettirdiler. Bu defa gösterilen faaliyet semerelerini vermekte gecikmedi ve 1950 de Fransızlar Tunus'a «kısmî muhtariyet» ölçüleri dahilinde kalmak üzere anayasa haklarını birer birer tedricen vermeye razı oldular¹⁰³. 1951 de milliyetçiler tam istiklâl talebinde bulundularsa da Fransızlar buna yanaşmadı. Habib Burgibanın tevkif edilmesine rağmen milliyetçilerin devam eden ısrarlı istiklâl talepleri karşısında Fransa, 1954 de Tunus'a «tam muhtariyet» hakkının verileceğini vadetti. Hakikaten 1955 de Burgibanın idaresinde Parisde cereyan eden görüşmeler sonucu aynı yılın Haziran ayında «Muhtariyet Anlaşması» akdedildi. Burgiba Tunusun istiklâl taleplerini kesmeyerek 20 Mart 1956 da Fransızlardan istiklâl hakkını almaya muvaffak olmuş ve müstakil Tunusda ilk başvekil seçilmiştir¹⁰⁴.

e. 20 Mart 1956 da Tunusun müstakil bir İslam ülkesi olmasını müteakip esasen Tunus Beyinin bir kararnamesi ile kurulması derpiş¹⁰⁵ edilen(29 Aralık 1955) 98 azalık Kurucu Meclis için seçimlere geçilmiş(25 Mart 1956) ve teşkil edilen bu Meclis esasen Kasım 1955 de Neo Düstûr Partisi başkanlığına getirilen Burgibayı kendine Başkan olarak seçmiştir. Nihayet aynı Meclis, Burgibayı Başbakanlık ile tavzif etmiş ve önce Tunusu, Temmuz 1957 de Cumhuriyet olarak ilan ederek Cumhurbaşkanlığına da aynı tarihte yine Burgibayı getirmiştir. 1957 de Cumhurbaşkanlığına getirilmiş olan Burgibanın bu vazifesi 1959 yılının Kasım ayında gerçekleştirilen genel seçimler ile birlikte beş yıllık bir temdide tabî tutuldu¹⁰⁶.

Diğer birçok Orta Şark, Afrika veya Cenubî Asya, Uzak Şark İslam ülkelerinde de 1955 den itibaren görülmeye başladığı gibi Tunus da bu sıraladığımız kendi gelişmesi içinde prezidansiel rejimler arasına kaymış oluyordu. O kadar ki, Burgibanın beş yıl süre ile Cumhurbaşkanı seçilmiş olması neticesi Başvekillik makamı da Tunusda lâğvedilmiştir¹⁰⁷. Bu arada teşriî sahada bir hamle yapılmış ve buna göre Kurucu Meclis göreviyle faaliyette bulunan Meclis, bu defa 1957 senesinden itibaren hem kuruculuk vazifesini devam ettirecek, Tunus anayasasını hazırlayacak ve hem de her sahada teşriî

103. Zartman, I. W., a.g.e., s. 68; *The Middle East and North Africa*, London 1964, s. 566-67.

104. Zartman, I. W., a.g.e., s. 68; Morgenthau, R. S., *Political Parties*, Oxford 1964, s. 61-62; *EI*(2. baskı), «Düstûr» md., s. 655/II. st.

105. *EI*(2. baskı), «Düstûr» maddesi, s. 655/II. st.

106. Zartman, I. W., *Government and Pol.*, London 1964, s. 69.

107. Zartman, I. W., a.g.e., s. 72.

yetkilerle mücehhez olacaktı. Aynı Meclis 25 Temmuz 1957 de Tunusun bir cumhuriyet olduğunu tesbit ve ilân etmiştir¹⁰⁸. Kurucu Meclis esas görevi olan anayasanın hazırlanması işini ancak 1959 senesinde bitirebilmiş ve 1 Haziran 1959(25 Zu'l-Qa'de 1378) tarihinde de 10 Bölüm ve 64 maddelik Tunus anayasası yürürlüğe konmuştur¹⁰⁹. Kasım 1959 da da bu anayasanın derpiş ettiği Millî Meclis seçimleri yapılmış ve aynı ay bu Meclis göreve başlamıştır¹¹⁰. İlân edilen bu anayasa üzerinde gerekli çalışmalar esasen 1956 dan itibaren geliştirilmiş ve 1957 yılı ortalarında bir anayasa metni hazırlanmıştı; fakat gerek Kurucu Meclisin teşkilinde ve gerekse anayasanın hazırlanmasında hüsnüniyet ve müzaheret gösteren Tunus Beyinin hal'i cihetine gidilmiş ve dediğimiz gibi, Temmuz 1957 de Tunus bir cumhuriyet olarak ilân edilmiştir¹¹¹.

1 Haziran 1959 yılından itibaren yürürlüğe konan Tunus anayasası¹¹² vechile Cumhurbaşkanlığı yetkileriyle techiz edilen Burgiba, A. Sukarno, Cemâl Abd'un-Nâsır veya Eyub Han gibi liderlerin kendi ülkelerine has ölçülerde geliştirdikleri prezidansiel rejimini diğer bir ifadeyle «güdümlü demokrasi» şeklindeki idare tarzını, Burgibaizm denebilecek ölçülerde Tunusda tesis etmiş ve geliştirmiştir. Günümüzde de aynı rejim ve aynı şahıs Tunusun anayasa meselelerine hâkim vaziyettedir. Bu sisteme göre bugün Tunus : 1) Parti vasıtasıyla halkı harekete getirme ve ona nüfûz etme, 2) siyasî bir hey'et(Hükûmet) vasıtasıyla politikaya nüfûz etme mihrakında toplanan bir başkanlık rejimine tabidir. Başkanın sâhip olduğu selâhiyetler yönünden, Hükûmet Hey'eti mensupları onun yardımcıları, müşavirleri veya mesâî arkadaşları durumuna bürünmüştür. Başkan bu hey'ete hâkim ve âmir bir durumdadır¹¹³. Bu hâle göre Cumhurbaşkanı Tunusda :

1. Anayasanın muhafızıdır,
2. Hükûmet azalarını tayin eder,
3. Hükûmetin kendisine karşı mes'ul olduğu makamdır,

108. Meclisin bu kararı için bk. Khalil, Muhammed, *The Arab States*, Beyrut 1962, C. I, s. 448.

109. Anayasanın fransızca tam metni için bk. Khalil Muhammed, *a.g.e.*, C. I, s. 449-455; *ET*(2. baskı), «Dustûr» md., s. 655/II; Zartman, I. W., *a.g.e.*, s. 80.

110. Zartman, I. W., *a.g.e.*, s. 74.

111. Zartman, I. W., *a.g.e.*, s. 80-81; *The Europa Year Book*. London 1966, C. II, s. 1165; *The Middle East and North Africa*, London 1954, s. 568-69.

112. *The Middle East and North Africa*, London 1964, s. 570.

113. Zartman, I. W., *a.g.e.*, s. 69-70, 71; *The Europa Year Book*, London 1966, C. II, s. 1169.

4. Memleketin umumî siyâsetini tayin eder ve bu siyâseti fiilen yürütür,

5. Orduda başkumandandır, subayları tayin eder, beynelmilel anlaşmaları tasdik eder,

6. Harp ilân eder ve sulh anlaşmaları imzalayabilir (Millî Meclisin muvafakati ile),

7. Teşriî konularda Meclis azalarından daha ziyade inisyatif sahibidir,

8. Teşriî kararları tasdik eder,

9. Teşriî kararları veto eder,

10. Meclisi hususî içtimâ'a çağırabilir,

11. Meclis tatilde ise, acele ve buhran gibi hallerde Meclisin tasdikine tabî olarak kararnâmeler neşreder ¹¹⁴.

Hükûmeti teşkil ve yürütme imkânı yanında Cumhurbaşkanı, Neo Düstûr Partisinin «Siyasî Büro»su vasıtasıyla halka şumûlü olan siyasete hâkim olma imkânlarına da sâhip bulunmaktadır. Bu teşkilâtı Mart 1963 yılında Neo Düstûr Partisinin Millî Konseyinde alınan karar mucibince «Merkezî Komite» adlı bir diğer kuruluş devralmıştır. Buna göre Cumhurbaşkanı 30 azalık bir komite arasından 5 veya 6 azalık bir küçük hey'et teşkil eder ve önemli kararları bunlarla görüşerek verir ¹¹⁵, ¹¹⁶.

Şu veya bu şekilde yetkilerini kullanırken Tunus Cumhurbaşkanı, bazı hey'etler vasıtasıyla istişare vesileleriyle kayıtlar altına alınmaya çalışılmakta ise de, hâkim olan manzara Burgibaizm denen başkanlık rejimine Tunusun kaymış olmasıdır ¹¹⁷. Her halde bu tercihde Beylik zamanında yürürlükte olan mutlakiyet teamülünün rolü olduğu kadar, gerek iktisadî ve gerekse kültürel alanda «kısa zamanda çok şeyler başarma» ve toptan ve hızlı kalkınma politikasının da büyük çapta rol oynadığı muhakkaktır. Bu faktörü, Burgibanın din işleri dairesini kendi makamına bağlaması ve girişilen bazı ıslâhat ve inkılâpların desdeklenmesinde Tunus Müftüsünden zaman zaman bu hareketleri teyit edici «fetvâ»lar alması temayülünde de müşahade etmekteyiz. Burgiba Tunus'un «fakirlik ve sefâlet»e karşı Cihadı Mukaddes halinde bulunduğunu sık sık tekrarlamaktadır ¹¹⁸.

114. Zartman, I. W., a.g.e., s. 69.

115. ve 116. Zartman, I. W., a.g.e., s. 72-73.

117. *The Europa Year Book*, London 1966, C. II, s. 1165, 1169.

118. Zartman, I. W., a.g.e., s. 80.

b) Cezayir

II. Cihan Harbini müteakip Cezayirde ortaya çıkan istiklâl ve anayasa hareketleri neticesi âmmе hukuku sahasında gerçekleşen tekâmül ve ıslahat ve nihayet Cezayirin bağımsızlığı tarihine gelinceye kadar, bu ülkede umumiyetle Fransızların 1830 da bu ülkeye girmelerini müteakip giriştikleri anayasa tatbikatı veya mevzûatı ile ihticâc olunmuş ve bu mevzûat bir asırdan ziyade yürürlükte kalmıştır. Filvakî Fransız askerî birlikleri 13 Haziran 1830 da sahil bölgelerde kalacaklarını ve yerli halka istiklâl vereceklerini söyleyerek Cezayire nüfûz etmeye başlamışlar ¹¹⁹ ve girdikleri her yerde askerî âmir veya vali vasıtasıyla doğrudan doğruya Parise bağlı idareler tesis etmişlerdir ¹²⁰. Bu hareketlere karşı bitmek tükenmek bilmeyen bir yerli mukavemet hareketi daima mevcut olmuştur ¹²¹. Aynı mukavemet unsurları arasında hassaten Emîr 'Abd'ul-Qâdir ve kuvvetleri muvaffak diğer zümreler arasında gösterilebilir. Kendisinin esasen ilân edilmiş olan Cihâd havasından da yararlanarak gerek Türk ve gerekse Fransız unsurlardan ârî, sırf yerlilerden müteşekkil bir Cezayir Hükûmetini bir müddet için teşkil ettiği biliniyorsa da bu Hükûmetin anayasa ile ilgili teâmülî veya yazılı ve herkes tarafından kabul edilmiş prensipleri olup olmadığı hususu bugün için bilinmemektedir ¹²². Esasen XIX. asır boyunca Cezayirdeki Fransız idaresi esnasında dikkatimizi çeken bir husus, Tunusdakinden farklı olarak, doğrudan doğruya münevverlerin her nedense anayasa ve anayasalı idâre peşinde koşmamalarıdır. Bunun yerine Cezayirde, Cihâd derecesinde çok sert ve devamlı bir askerî mücadele daha çok göze batar bir haldedir. Bunun sebep ve içtimaî âmilleri üzerinde ayrıca durulmaya değer. Esasen Tunus belki de bu yüzden daha erken bir devirde anayasalı idareye kavuşmuş ve II. Cihan Harbinden sonra Cezayirden evvel istiklâlini elde etmiştir.

Cezayirde Fransızlar tarafından ısdâr olunan ilk anayasa vesikasını 22 Temmuz 1834 tarihli bir Kraliyet Fermanı teşkil eder ki buna göre, «Umumî Vali, askerî, idarî ve malî her sahada mutlak yetkiye sahip» olmaktadır. Bu ölçüde olmak üzere daha ilerki sene-

119. Zartman, I. W., a.g.e., s. 39-40.

120. Türkler bu sırada Cezayirden ayrılmış bulunuyorlardı (bk. Alâl el-Fâsî, a.g.e., s. 9-10).

121. Alâl el-Fâsî, a.g.e., s. 64-66.

122. Alâl el-Fâsî, a.g.e., s. 9-10.

lerde Anavatan Fransasının her türlü idarî, malî, adlî ve maarif müesseseleri Cezayirde bu Valinin kontrolunda Paris'e bağlı olarak tesis edilmeye başlandı ¹²³. Halkın muhtelif medenî haklardan şu veya bu nisbette istifadesini sağlayacak şekilde lüzum görüldükçe kararâmeler çıkarıldı ¹²⁴.

Yukarda Cezayirin ilk anayasa vesîkası olarak zikredilen 22 Temmuz 1834 tarihli ferman, daha da mühim olarak Cezayiri «Fransanın mülkiyetine» sokmakta ve bununla ilgili olarak bir «Hususî Rejim» ihdas etmekteydi. Bu «Hususî Rejim» 1848 de kaldırıldıysa da bunun yerine bu defa «Cezayirin Temessülü» politikası başlatılmış ve 1848 Fransız anayasasına bununla ilgili bir hüküm de dercedilmişti.

XIX. asırda Fransanın Cezayirdeki en müsbet adımını 1864 de III. Napolyon zamanında görmekteyiz. Onun neşrettiği «Senatus Consultum» sayesinde cezayirliler, Fransız vatandaşlarıyla aynı haklara sahip olabileceklerdi; şöyle ki :

1. Cezayirliler memur olabilirler,
2. Fransız ordusunda vazife alabilirler,
3. İsterlerse Fransız vatandaşlığına geçebilirler(bu halde Şeriatın doğan hakları mahfuz tutulur).

Bu vesikanın neşrinden sonra III. Napolyonun Cezayiri ziyâreti esnasında îrad ettiği bir nutukda hassaten : «Cezayir bir Arap Krallığıdır, bir müstemleke değildir. Ben hem Arapların hem Fransızların Kralıyım; her ikisi de gözümde müsâvîdir» demekteydi ¹²⁵. Ancak 1871 de Fransız İmparatorluk idaresinin yıkılması üzerinedir ki bu müsbet gelişmenin durduğunu ve yeni hamleler için II. Cihan Harbine kadar beklemek icab ettiğini görmekteyiz. Bu arada kurulan yeni Fransız cumhuriyet idaresi altında, Gambetta adlı Başvekilin adliye vekili olan Cremieux zamanında neşredilen bir kararname ile Cezayir «Kölelik Rejimi»'ne sokuldu. Cezayirin yerli Yahudilerinin bütününe Fransız vatandaşlığı hakları tam olarak bahşedildi ve bu suretle yerli müslüman halk karşısında Fransız vatandaşları, kuvvetli bir azınlık durumuna getirilmeye çalışıldı ¹²⁶. Neticice itibariyle bütün Cezayir yerli müslüman halkı, aynı kararname ile Fransız Umumî Valisinin mutlak idaresi altına geçmiş oluyor ve aynı Vali muhakemesiz olarak hapis, sürgün, müsâdere cezaları ve-

123. *Initiation à l'Algerie*, Paris(s.y.), s. 360-361.

124. Meselâ 22 Nisan 1863, 14 Temmuz 1865, v.s.(*Initiation*., s. 360-61.

125. Alâl el-Fâsî, *a.g.e.*, s. 13.

126. Alâl el-Fâsî, *a.g.e.*, s. 13-16.

rebilme yetkisi ile techiz ediliyordu. Fransızların aldığı bu tedbirlere karşı halk, gerek askerî ve gerekse sivil sahada direnmeye çalışmışsa da Fransa'nın bu mutlakiyet ve terör rejimine karşı müsbet bir netice elde edememiştir. Hassaten 1871 de Seyyid Muhammed Bedevî'nin Cezayirin kendi kendini idaresi hususunda Paris Commune'ü ile giriştiği sivil mücadele bir sonuç vermedi ¹²⁷.

Nihayet 1881 den itibaren ki, Cezayirin idâresi ile ilgili olarak alınan bazı karar ve kurulan müesseseler sayesinde ki bazı anayasa hareketlerine teşebbüs edilmiştir. Bu cümleden olmak üzere 26 Ağustos 1881 kararnâmesi ¹²⁸ ile Umumî Vali :

1. Sivil bir vazifeli haline getiriliyor,
 2. Kendi vazifesi dahilinde üç ayrı departement'i ve Hükûmet idaresini temerküz ettiriyor ve nihayet
 3. Doğrudan doğruya Parise karşı mes'ûl duruma getiriliyordu.
- Bu kararnâmeden sonra 31 Aralık 1896 kararnâmesi ile ki Cezayir, «bağlılık» rejiminden sökülmüş ve «Cezayir İdaresi» denebilecek bir nevi muhtariyete götürücü idarî tedbirler manzumesine sokulmuştur ¹²⁹.

Nihayet en mühim olarak 23 Ağustos 1898 kararnamesinin neşrinden sonra, anayasa tekâmülünde, başlangıç seviyesinde de olsa önemli bir hareketin ortaya çıktığına şahit olmaktayız. Bu kararnâme ile Umumî Valinin yetkileri yeni baştan düzenlenmiştir. Buna göre Umumî Vali : a) bir yandan Paris Hükûmetini diğer yandan Cezayir Hükûmetini irtibat halinde tutan sivil bir vazifelidir, b) Cezayir Hükûmetinin baş memurudur ve aynı zamanda Cezayirdeki Fransız menfaatlarına müteyakkız olmakla görevlidir, c) bu menfaatları korumak için her nevi tedbir ve kararı alabilecektir ki bu kararlar acele ve istisnâî de olabilir, d) Cezayirde kurulan Departementlar ve Belediyeler üzerinde idarî yetkilere sahiptir, e) ordu, bahriye, adliye, hazine, maarif sahalarının idâresi yetkileri dışında kalır ¹³⁰.

Aynı tarihi taşıyan diğer bir kararnâme ile de «Hükûmet Yüksek Şûrâsı» yeniden teşkilatlandırılmış ve bir diğer üçüncü kararnâme ile de «Malî Murahhaslar» (= Les Délégations Financières) adlı bir karar organı ihdas edilmiştir ¹³¹. Bunlar başlangıçta kısıtlı

127. Alâl el-Fâsî, *a.g.e.*, s. 13-16.

128. *Initiation à l'Algerie*, Paris(s.y.), s. 362.

129. *Initiation.*, s. 363.

130. *Initiation.*, s. 364.

131. Clark, M. K., *Algeria in Turmoil*, New York 1959, s. 45.

yetkilere sahip olmakla beraber 19 Aralık 1900 kararname ile idâri işlerin görülmesine iştirak ve bütçe hazırlıklarına katılma yetkilerini de kazanmışlardır ¹³². Şu kadarı var ki, bu Meclisler, müstakil ve hakimiyeti elinde bulunduran normal meclislerle bir benzerliğe sahip olmayıp yetkileri de işaret ettiğimiz gibi son derece kısılmış vaziyettedir. 1898 yılından 1945 yılına kadar vazife görmüş olan bu «Malî Murahhaslar» Meclisinin altı sene için vazife gören 72 azası vardı ¹³³. Bu azâlar üç ayrı menfaat zümresini temsil ederler ve buna göre üç ayrı gruba sahiptir :

1. Çiftçiler,
2. Çiftçi olmayanlar,
3. Yerliler.

Sonuncu grub olan yerliler grubu 24 kişiliktir ve bunun 17 sini Araplar, 7 sini Araplardan ayrı cezayirli yerli bir zümre olan «Kaby-le»'ler teşkil eder. Bu azaların kısmen seçimle ve kısmen de tayinle işbaşına geldiklerini görmekteyiz. «Malî Murahhaslar» Meclisinin esas vazifesi bütçeye rey vermektir ¹³⁴.

XIX. asrın sonu ve XX. asrın başına raslayan zaman zarfında Fransızlar tarafından doğrudan doğruya gerçekleştirilen anayasa ile ilgili bütün bu hareketlerde tesbit edilen husus, evvelce de işaret ettiğimiz gibi Fransanın anavatan dışı ülkelerde fetih hareketinin durduğu ve müstemleke idarelerinin, askerî valiler elinden alınıp Parise doğrudan doğruya bağlı sivil valilere devredilmesi ve bu müstemlekeler ahâlisinin bitmek bilmeyen direnişi ve hem de gelişen yeni dünya efkârı umumiyesi önünde yerli halkın yavaş yavaş sivil idareye iştirak ettirilmeye temayül edilmesidir.

I. Cihan Harbi sonrası : I. Cihan Harbi sonrası cezayirli milliyetçiler için yeni bir mücadele safhası olmuştur. Hassaten Harp sonrası ortaya atılan 14 madde programından yararlanmak isteyen cezayirli subaylardan mürekkep bir hey'et, Parisde bulunan Başkan Wilson'u 1918 yılında ziyâret etmiştir. Bu hey'etin Başkandan isteği, 14 madde esasının Cezayirde de uygulanması olmuştur. Bu ve buna benzer faaliyetler sonucu Fransız Hükûmeti, 1) ahâli arasında ayırıcılık husule getiren «Yerliler Kodu»'nu ilgâ etmek ve 2) bazı cezayirliilere beledî mevkilerin seçimi hakkını tanımakla iktifa etmiştir.

Fransız Hükûmetlerinin Cezayir halkının kendi kendisini idare

132. *Initiation*, s. 364.

133. Clark, M. K., *a.g.e.*, s. 45.

134. Clark, M. K., *a.g.e.*, s. 45.

ve mukadderatlarını tayin hususunda bu âtil davranışı üzerinedir ki halk arasında bazı milliyetçilerin liderliğinde halk teşekküllerinin ortaya çıktığını görüyoruz. Bunlardan Emîr Hâlid, «Seçilmiş Cezayir Müslümanları Bloku»nu teşkil etmiş ve program olarak da :

1. Yabancıların Cezayire muhaceretinin durdurulması,
2. Cezayirin Cezayirlilere aitliğini tesbit etmiştir.

Bir de el-Iqdâm adlı bir gazete çıkaran bu grup, yukarki gayet mahdut programına rağmen Fransızların baskısı altında sinmiş halkın maneviyatına canlılık ve hayatîyet sağlamıştır. Bu suretle bu hareket, II. Cihan Harbinin başlangıcına kadar olan medenî ve siyasi mücâdele devri için bir başlangıç teşkil etmiştir ¹³⁵.

Şimalî Afrikalı muhtaçlara yardım maksadıyla kurulmuş olan bir teşekkül, Necm Şimâl Afrikiyye(= Etoile Nord Africaine) Mart 1926 dan itibaren siyasî faaliyetleri de programına alıp müslüman Arapların haklarını Fransızlar karşısında müdafaaya başladılar ve «el-Ummе» adında bir de gazete çıkardılar. Gerek bu Necm ve gerekse bir evvel zikrettiğimiz «Müslümanlar Blok'u» evvelâ neşir organları ve diğer vasıtalarıyla Cezayir halkının istiklâl davası istikametinde dikkatlerini çektiler. Programlarındaki işlerin gerçekleştirilmesi için gerek Paris ve gerekse Cezayir idarî makamları nezdinde teşebbüslerde bulundular.

22 Mayıs 1933 de Necm Şimâl Afrikiyye bütün azalarının iştirakiyle tertip ettiği bir toplantıda kendisi için şu siyasî programı tesbit etmiştir ¹³⁶ :

I — Acele reformlar :

- a. Basın toplantı ve cemiyet teşkili hürriyeti,
- b. Umumî seçimlerle kurulacak bir Cezayir Millî Parlamentosunun Malî Murahhaslar Meclisinin yerini alması,
- c. Amme hizmetlerine cezayirlilerin kabulü,
- d. Arapçanın mecbûri tedrisat dili olarak kabul edilmesi,
- e. Şimalî Afrikalı işçilere içtimaî ve sendika haklarının tanınması.

II — İşgal kuvvetlerinin Cezayiri terki ve yeni bir ordu teşkil edilmesi.

III — Cezayirin tam istiklâli ve istihsal vasıtalarının millileştirilmesi; müstemlekeçiler tarafından zaptedilen büyük arazilerin meşrû sahiplerine iâdesi.

135. Alâl el-Fâsî, a.g.e., s. 17.

136. Alâl el-Fâsî, a.g.e., s. 20-21.

Tetkikimiz bakımından bu programda bizim dikkatimizi çeken husus, sadece kuru kuruya bir istiklâl ve işgal kuvvetlerinin Ceza-yiri terkinin istenmesi değil aynı zamanda I/a, hassaten I/b ve I/e maddeleri altında gösterilen anayasa ile ilgili hakların da peşinde koşulmasıdır. Daha sonraları bu konuya giren talepler, diğer milliyetçi teşekküllerinki ile birlikte tekevvün edip istiklâlden sonraki anayasalılaşmada esas yapıyı teşkil edecektir. Nitekim «Necm» teşkilatının yukarda verdiğimiz siyasi programı, Fransız makamları nezdinde menfi tepkiye maruz kalmış ve girişilen ve senelerce süren karşılıklı mücadele nihayet 26 Mart 1937 de Leon Blum Hükûmeti tarafından Necm Şimal Afrikiyye teşkilatının feshedilmesi şeklinde sonuçlanmıştır ¹³⁷.

Bu iki teşekkülden ayrı, Şeyh Abd'ul-Hamîd'ibn Bâdîs'in 1928 senesinde tesis ettiği «Müslüman Âlimler Birliği», siyasî maksatlar dışında daha çok geçen asırdan beri girişilmiş Fransız temessül politikasına bir tepki ve mücadele olmak üzere kurulmuşsa da İslam dininin ihyâsı ve arapçanın kalkındırılması istikametinde gösterdiği faaliyet neticesi diğer siyasî gruplar için muhit ve atmosfer hazırlamıştır. Bütün bu teşekküllerin iki Cihan Harbi arası devrede göstermiş olduğu siyâsî ve kültürel teşebbüs ve faaliyetler sonucu ile dir ki cezayirli, müstakil bir devlet içinde bir millet olmanın şuuru-na yaklaşmışlar ve Fransız kültür ve cemiyeti içinde kaybolmayıp ondan ayrı bir muhit ve kültür câmiası olarak yaşama azmini duymuşlardır ¹³⁸.

Bütün bu ayrı teşebbüs ve siyasî haklar için mücadele faaliyetlerine ciddi bir şekil vermek üzere 7 Haziran 1937 de, Fransada sosyalistlerin iktidara gelmiş olduğu bir devrede Necm Şimâl Afrikiyye azâları müstesna, diğer bütün teşekküllere mensup azâlar bir genel kongre akdetmişlerdir. Toplantı sonunda şu umumî kararlar alınmıştır ¹³⁹ :

1. Şeriattan doğan haklarına hâlel gelmeksizin cezayirli müslümanların Parlamentoya ayrı bir blok olarak seçilmesi,

2. «Mecburî çalışma» ¹⁴⁰ kanununun ve cezayirli aleyhindeki muhtelif kanunların bu arada Régnier kanununun ilgası,

3. «Cenup Bölgeler» ve yerli işleriyle ilgili ayrı idarelerin ilgası,

137. Alâl el-Fâsi, a.g.e., s. 21.

138. Alâl el-Fâsi, a.g.e., s. 21-23.

139. Alâl el-Fâsi, a.g.e., s. 26.

140. Bölümün baş kısımları ile Morgenthau, R. S., a.g.e., s. 5-6.

4. Arapçanın milli dil olarak kabulü,

5. Cezayirde kurulu idâre cihazının yeniden gözden geçirilmesi.

Bu kararların müzakere ve gerçekleştirilmesi için Parise bir hey'et gönderildi ve Fransız Hükûmetinden bazı vaatler aldılar. Ancak bu vaatlerin tutulmaması ve savsaklanması neticesi bu defa belli grupların tahrik ve teşvikleri neticesi Cezayirin muhtelif bölgelerinde grev ve gösteri hareketlerine başvurmuşlardır. Yaygın hale gelen bu protestoları önlemek maksadıyla Fransız Hükûmetince 22 Ocak 1937 de Blum-Violette planı ortaya atıldı ¹⁴¹. Buna göre :

1. Cezayirliler Fransız Paramentosuna seçme ve seçilme haklarına sahip olacaklardır,

2. Bu durum onların Şeriattan doğan şahsî haklarının kaybına müncer olamaz.

Fransız Halk Cephesi Hükûmetinin ortaya attığı bu plana, müstemlekeci-muhafazakâr Fransızlar muhalefet etmişlerdir. Nihayet Mart 1937 de feshedilen Necm Şimâl Afrikiyye teşkilatı azaları aynı ay içinde «Cezayir Halk Partisi»ni teşkil ve tesis etmişler ve bu teşkilat içinde, gittikçe bâriz bir hal alan hedefleri için mücadeleye devam etmişlerdir. Fakat kurucu üyelerden Masâli ve arkadaşları kısa zaman içinde hapsedilmiş ve ancak 1939 da serbest bırakılabilmişlerdir. Cezayir Halk Partisinin bu önemli şahsiyeti 4 Ekim 1939 da tekrar tevkif edilmiş ve 28 Mart 1941 de 16 yıl ağır hapis ve 20 yıl da sürgün cezasına çarptırılmıştır; ayrıca 30 milyon Frank para cezası da ödeyecekti ¹⁴². Aynı mücadelelere iştirak eden milliyetçilerin müşterek sloganları «İslam dinimdir, arapça dilimdir ve Cezayir anavatanımdır» şeklindeydi.

Bu izah ettiğimiz teşekküllerin Cezayir halkının kendi kendini idare hususunda gösterdikleri gayrete rağmen Fransızlardan ele geçirebildikleri siyasî ve âmme hakları pek mahdut olabilmiş müsbet neticelerin alınması ise ancak II. Cihan Harbinden sonraki safhada mümkün olabilmiştir. İşte bu yeni safhanın açılmasına kadar geçen zaman zarfında Cezayir, Parisin tayin ettiği Umumî Valinin başkanlığında bir müstemleke hükûmetinin emir ve idaresi altında tutulmuştur ¹⁴³. Alger, Constantin ve Oran adı verilen üç ayrı eyalet, anavatanındaki «departement» örneğine uygun yapıda kurulmuş olup her bir eyalette 30 azalık Umumî Meclis vazife görmüştü. Ancak şunu ifade edelim ki otuz azalık bu meclislerin sadece altısı müslüman

141. Alâl el-Fâsî, *The Independence*, Washington 1954, s. 29.

142. Alâl el-Fâsî, *a.g.e.*, s. 31.

143. Zartman, I. W., *Government and Pol.*, London 1964, s. 40-42.

cezayirlidir. Ayrıca her Departement, 1) askerî bölge, 2) medenî bölge olarak iki ayrı idarî yapıda mütalea edildi ki bunlardan sonuncusu iki nevi belediye teşkilatını kendi içinde toplamaktadır: a) «Tam yetkili belediye» ki bunda bir başkan ile Paris belediyesi ölçüleri dahilinde çalışan bir Belediye Meclisi vazife görür; 5 Nisan 1884 kanununa uygun olarak faaliyette bulunur, b) «Karma Belediye» ki idareci adıyla anılan bir takım vazifeliler tarafından yönetilir ¹⁴⁴.

II. Cihan Harbine kadar bir müstemleke Hükûmetinin idaresinde Cezayirde yaşayan ve Fransız vatandaşlığı statüsüne tabi tutulan halk zümresi ise, ayrı mahallî idarelere sahip olup bunlarda muhtariyet havası hakimdir. Buna mukabil yerli müslüman cezayirliler ise pek mahdut siyasî ve âmme haklarına sahip bulunmaktadırlar; bunlar Fransız vatandaşlığı statüsünden hâriç Fransız tebaalığı altındadırlar. Bu adaletsiz durumu zaman zaman Paris Hükûmetleri telâfi etme yoluna gitmemiş değillerdir. Meselâ Fransız Halk Cephesi iktidara geldiğinde ilk olarak 1936 da otuz bin yerliye Fransız vatandaşlığı hakkı vermişti ¹⁴⁵.

Vermiş olduğumuz izahattan da anlaşılacağı veçhile Cezayir Müslüman ahalisi II. Cihan Harbine gelinceye kadar, sivil bir Umumî Valinin başkanlığında teşkil edilen müstemleke hükûmetleri tarafından yönetilmiş ve âmme hukuku, anayasa, siyasî haklar hususunda 1881 ilâ 1902 yılları arasında neşredilen muhtelif kararnâmelerin tanzim ettiği pek mahdut bir sahada kalmaya mahkûm edilmiştir ¹⁴⁶.

II. Cihan Harbi sonrası: Arzettiğimiz şartlar dahilinde Harbe giren Fransa, Cezayirde yerlilerin pasif mukavemetleri ile müşkilata uğratılmaya çalışılmıştır. Halk, Almanlara karşı Fransızlarla beraber harbetmemek için büyük kütleler halinde dağlık bölgelere çekilmiş ve Fransız ordusuna katılmaktan sarfı nazar etmiştir ¹⁴⁷. Cezayirin 1943 yılında müttefik kuvvetler tarafından Almanların elinden alınmasını müteakip De Gaulle idaresi Cezayire yeniden yerleşmiş ve Harp evveli yapılan vaadler istikametinde olmak üzere altmış bin cezayirli müslümanı Fransız vatandaşlığını kabul etmiştir. Bu ve diğer yerli müslüman Fransız vatandaşı kütlelerin çıkardığı

144. *Initiation à l'Algerie*, Paris(s.y.), s. 361.

145. Zartman, I. W., *a.g.e.*, s. 40-42.

146. *Initiation*, s. 366.

147. Alâl el-Fâsî, *a.g.e.*, s. 16-17.

meb'uslar, 1945 ve 1946 senelerinde Parisde Fransız Kurucu Meclisinde azâ olarak vazife görmüşlerdir ¹⁴⁸.

Harp içi durumlarına gelince : Vichy Hükûmeti tarafından Ceza-yirde yeniden temessül politikasına dönülmesinden sonra, muayyen bir halk hareketini bertaraf etmek üzere, çok sıkı askeri ve polis tedbirleri alınmıştır ve bu arada Cezayir Halk Partisi ileri gelenleri hapse atılmışlardır ¹⁴⁹. 1943 de milliyetçi liderlerden Ferhâd 'Abbâs, «Cezayir Manifestosu» adıyla bir beyanname neşretti ki bunda Fransanın şiddet hareketleri ve temessül politikası yeriliyor ve «temessül hareketi, İslam cemiyetini aşırı derecede köle haline getirmiştir» deniyordu. Bu manifesto ile talep ettiği şeyler arasında «Cezayir için muhtar bir idâre» ve «müslümanların Hükûmete iştiraki» de yer alıyordu ¹⁵⁰. Nihayet 14 Mart 1944 de «Manifesto ve Hürriyet Dostları» (= Asdiqâ' ul-Beyân) adında bir siyasî parti kurulmuş ve manifesto sahibi Ferhâd 'Abbâs tarafından bir program yapılarak, bir de «Egalité» adında neşir organı çıkarılmaya başlanmıştır ¹⁵¹. Bu partinin kendine edindiği programa göre ¹⁵² :

1. Eski temessül politikası ile mücadele edilecek,
2. Cezayirliklik politikasına devam olunacak,
3. Cezayir Cumhuriyetinin tesisi için mücadele edilecek,
4. Halkın seçtiği bir Cezayir Parlamentosunun teşkili için çalışılacak.

1945 yılında, üye adedi 500.000 i bulan bu partinin programında gösterilen gayelerden alıkoymak için Fransız Kurtuluş Komitesi ciddi vaadlerde bulundu ise de bu defa milliyetçi liderler bunlara iltifat etmemişlerdir. Nihayet 8 Mayıs 1945 de zafer şenlikleri esnasında çıkan karışıklıklarda Fransızların halkın üzerine açtıkları ateş sonucu başlayan çatışmalarda, binlerce müslüman genç muhtelif şehirlerde katledilmiştir ¹⁵³. Bu muhit ve atmosfer içinde başlayan Cezayir istiklâl harbi, bir mütarekenin imzalandığı ve katî sonucun alındığı 19 Mart 1962 ye kadar dağınık cephelerde devam etti durdu. Fakat Cezayirin istiklâli ve bir anayasaya kavuşturulması için ne

148. Zartman, I. W., *a.g.e.*, s. 42.

149. Alâl el-Fâsî, *a.g.e.*, s. 31-32.

150. Zartman, I. W., *a.g.e.*, s. 42-43.

151. Clark, M. K., *Algeria in Turmoil*, New York 1959, s. 29 ve müt.; Zartman, I. W., *a.g.e.*, s. 42-43; Alâl el-Fâsî, *a.g.e.*, s. 31.

152. Alâl el-Fâsî, *a.g.e.*, s. 31-32.

153. Alâl el-Fâsî, *a.g.e.*, s. 35 ve müt.; Clark, M. K., *a.g.e.*, s. 29 ve müt.; Zartman, I. W., *a.g.e.*, s. 42-43.

yapılmışsa işte bu devrede nihai sonuçlar alınmak suretiyle yapılmıştır.

1947 anayasası : 8 Mayıs 1945 den itibaren askerî sahada başlayan çatışmalar yanında Fransız ve Cezayir temsilcileri arasında, meselelere hal çaresi bulmak için kesif faaliyet de gösterilmiştir. Çeşitli muhitlere mensup ve muhtelif eğilimler taşıyan zümrelerin hazırlayıp teklif ettiği hal tarzları arasında dört tanesi zikre değer ¹⁵⁴ :

1. Fransız komünist ve sosyalistlerine göre, Cezayire kendi Hükûmet ve Parlamentosunu teşkil etme yetkisi verilmelidir. Fakat Fransa anavatan olarak Cezayir üzerinde tam bir iktidara sahip olacaktır.

Fransız sağ cenahı ise, a) Fransanın bölünmezliğine halel getirilemeyeceği, b) Cezayirin Fransanın bir idarî bölümü olarak yeniden teşkilatlanabileceği; bu arada Cezayirlilerin medenî ve malî sahada istiklâl sahibi olabilecekleri, c) Cezayirin kendi teşriî organlarına sâhip olabileceği, d) Yüzde ellisi Fransız ve diğer yüzdesi cezayirlilerden müteşekkil olmak üzere iki dereceli ve gizli seçimle altı yıllık vazife dönemi için bir Temsilciler Meclisi kurulacağı fikrinde idiyse de Fransız Millî Meclisinde başvurulmuş oylamaya ne komünistler ve ne de müslümanlar iştirak etmediğinden reddedilmiş addolundu.

3. Asdıqâ' ul-Beyân (Manifesto Dostları) Partisinin hal tarzına göre, bir dereceye kadar müstakil Cezayir Cumhuriyeti kurulmalı, Hükûmet ve Parlamento müstakil olmalı, kurulacak cumhuriyet Fransız Birliğine (Union Française) bağlı olmalı ve haricî, malî ve askerî meselelerde Fransa ile ahenkli bir politika güdülmelidir. Bu sonuncu plan, bir yandan Fransızlar kendi temessül politikalarına aykırı bulduklarından ve diğer yandan milliyetçiler esas gayeleri olan «tam istiklâl» umdesine muvafık addetmediklerinden her iki tarafça reddedildi.

4. Cezayir Halk Partisi bütün bu plan ve projeleri kabul etmedi ve Cezayir Cumhuriyetinin anayasalı, parlamentolu, müstakil bir devlet olması lâzım geldiği tezini savunarak, kurulacak Parlamento'nun inanç ve ırk gözetiminde bulunmadan seçimlerle kurulması ve Cezayirin ayrı bir anayasasının bulunması fikrini ortaya attı.

Bu ve diğer çalışmalar sonucu 5 Ekim 1946 tarihli kanun ile cezayirliler, Fransız Millî Meclisine 15 meb'us seçip gönderme hakkını elde ettiler ¹⁵⁵ ve keza 27 Ekim 1946 kanunu ile yine cezayirli-

154. Alâl el-Fâsî, a.g.e., s. 35 ve müt.

155. Initiation., s. 367.

ler Fransız Cumhuriyet Konseyine 7 aza seçip gönderme imkânına sahip oldular ¹⁵⁶. Nihayet 20 Eylül 1947 de meriyete giren kanunu Fransız Millî Meclisi teşri etti ki buna göre Cezayir ilk anayasasına kavuşmuş olmaktadır ¹⁵⁷. 320 ye karşı 88 oyla kabul edilen bu Cezayir anayasasının melez ve şahsiyetsiz olduğunu bazı müellifler ¹⁵⁸ ileri sürerlerse de Cezayir anayasa hareketleri ve mücadeleleri tarihinde ehemmiyetli bir yer tutacağı kanısındayız. Filhakika bu kanun Cezayir anavatan Fransasının Departement'lar grubu olarak bakmakta ve fakat,

1. Sahip oldukları haklar,
2. Malî muhtariyet ve
3. İdarî yapı gibi hususlarda farklı bir nizama tabi tutmaktaydı.

Bu yeni kanuna rağmen Umumî Vali, Cezayirde yine en yüksek icrâ makamının reisi durumundaydı. Ancak şu kadarı vardır ki, Umumî Vali Cezayirle ilgili işlerin görülmesinde,

a) Hükûmet Hey'eti,

b) Cezayir Meclisi adlarını taşıyan iki ayrı Meclisin yardımcılığından istifade ettirilmıştır ¹⁵⁹. 120 azalık bu Cezayir Meclisi sadece Cezayir Bütçesinin müzakere ve reylenmesinde vazifelidir. Yüzde ellisi Avrupa menşeli cezayirliler ve diğer yüzdesi ise cezayirli müslümanlar tarafından seçilmiştir ¹⁶⁰. Müstakil ve serbest teşriî faaliyet yetkisi yoktur.

Bu suretle Cezayir, hem anavatan idarî yapısından ve hem de ilerde göreceğimiz Denizler Aşırı Afrika ülkelerinin idarî ve Devlet yapılarından ayrı bir statüye tabi tutulmuş oluyordu ¹⁶¹. Diğer bir söyleyişle, idarî ve malî sahalarda «bir nevi muhtariyet» elde etmiş oluyordu. Ancak bu sözümüz istiklâl ve müstakil Hükûmet manasına alınmamalıdır.

Fransız Hükûmetlerinin bu kanunu tatbik etmede kararlı olmalarına rağmen mezkûr 1945 harekâtından sonra artık istiklâl peşinde koşmaya başlamış olan «Cezayir Manifestosu Dostları» (AMA), «Cezayir Manifestosu Demokratik Birliği» (UDMA) ve nihayet PPA gibi milliyetçi teşekküller, bu karar ve niyetlere aldırmaksızın baş-

156. *Initiation.*, s. 367.

157. *Initiation.*, s. 368-69.

158. Clark, M. K., *a.g.e.*, s. 30 ve müt.

159. Clark, M. K., *a.g.e.*, s. 45; *Initiation.*, s. 368-69.

160. Zartman, I. W., *a.g.e.*, s. 42.

161. *Initiation.*, s. 368-69.

lamış oldukları mücadeleyi devam ettirmişlerdir. Bu tip zümreler arasında ayrıca «Hususî Teşkilat» (OS), «Birlik ve Hareket İnkılâp Komitesi» (CRUA), «Millî Kurtuluş Cephesi» (FLN), «Cezayir Millî Hareketi» (MNA), «Cezayir İhtilâli Millî Meclisi» (CNRA) gibi önemlilerini sayabiliriz.

Bu teşkilatlar, istiklâl peşinde koşarlarken birbirleriyle yakın bir alâkaya sahip olmuş ve ekser halde birbirlerinin içinde murtabit teşekküllerdi. Kısmen Fransızlara karşı terör ve sabotaj hareketlerine de girişmişlerdir ¹⁶².

Bu şekiller altındaki gelişmelerle devam eden Cezayir istiklâl savaşı boyunca anavatan Fransası ile cezayirli milliyetçilerin temasları tamamen kesik olarak 1956 yılına kadar gelinmiş ve bu yıl girilen ilk temasdan sonra 1957 de Fransızlar serbest seçimler ve ateş kes teklifinde bulunmuşlardır. Bunun FLN tarafından reddinden sonra, nihayet 13 Mayıs 1958 de De Gaulle'ün Fransada iktidara gelişi üzerine başlayan V. Fransız Cumhuriyeti ile yeni bir safhaya girilmiş oldu.

Cereyan eden muhtelif müzakere teşebbüsleri ve gerçekleştirilen görüşmeler, 1961 senesine kadar bir netice alınamadan uzadı ise de Mayıs - Temmuz 1961 arası Fransız-Cezayir ikili görüşmeleri esnasında De Gaulle Cezayirin müstakbel istiklâlini kabul ve itiraf etti. Aynı yılın kış aylarında da müzakerelere devam edildi ve 19 Mart 1962 de mütareke anlaşması imzalandı ¹⁶³.

Bu muhtelif görüşmeler esnasında şu mühim gelişmeleri müşahade etmekteyiz :

I — 1959 senesinin Aralık ayında CNRA teşkilatı m u v a k - k a t b i r C e z a y i r a n a y a s a s ı n a rey vermiş ve

II — Evian görüşmeleri diye bilinen Mayıs - Temmuz 1961 görüşmeleri esnasında karşılıklı olarak tesbit edilen esaslar Cezayirin müstakbel âmme hukuku yapısını teşkil etmiştir ¹⁶⁴. Bunlara göre ana olarak :

1. «İnsan hakları cihanşümûl beyannamesi»nde derpiş edilen hususlar kayıtsız şartsız kabul edildi,

2. Müstakbel Cezayir Devletinde demokrasi prensipleri ve din,

162. Zartman, I. W., *a.g.e.*, s. 42-44.

163. Cezayir istiklâl savaşı yüzde sekseni cezayirli müslümanlardan olmak üzere yaklaşık olarak 24 000 canın kaybına yol açmış ve 10 milyon dolar ziyana sebep olmuştur(bk. Zartman, I. W., *a.g.e.*, s. 44-46.

164. Zartman, I. W., *a.g.e.*, s. 60.

menşe', ırk ayırımı yapılmaksızın fertlerin eşit siyasî haklara sahip oldukları kabul edildi,

3. Adli cihazın yeniden teşkil edileceği kararlaştırıldı,

4. Ateş kes devresinde ve referandum öncesi siyasî suçların cezasız bırakılacağı derpiş edildi.

1963 anayasası : 19 Mart 1962 de imzalanan mütâreke anlaşmasından sonra 1 Temmuz 1962 de bir referandum yapılmış ve halk yüzde 99.7 bir çoğunluk ile Cezayirin istiklâli lehine oy vermiş nihayet 1963 senesinin Eylûl ayında Millî Meclisin hazırladığı Cezayir Demokratik ve Halk Cumhuriyetinin anayasası bir referandum neticesi halk tarafından kabul edilmiştir. İşte bu sonuncu anayasa metni, Devlet yapısı ve fert-Devlet münâsebatını tanzim eden evvelki bütün mevzûatın yerini almış ve batılı esaslara uygun hukukî müesseseler, haklar, teminat ve prensipler getirmiştir ¹⁶⁵. Bu tarihî oluş şu merhalelerden geçmiştir :

İşaret ettiğimiz anayasa referandumu neticesi 1963 senesinde anayasalı bir idâreye kavuşan Cezayirde, bu tarihten kısa bir müddet evvel Devletin bazı âmme müesseselerine sahip olabilmesi için Umumî Valinin kontrolü altındaki Hükûmet vasıtasıyla bazı hareketlere de girişilmemiş değildi. Meselâ Cezayir Belediye Meclislerini teşkil etmek üzere ilk seçim, Mayıs 1960 da yapılmış, daha da mühim olarak Mart ayındaki mütâreke anlaşmasından sonra Soumam'da Fransız ordusu temsilcileriyle milliyetçilerin görüşmesi 5 Eylûl 1962 de müsbet bir sonuçla bitmiş ve teşrî, icrâ ve kazâ fonksionlarıyla ilgili hususlarda müessesesevî hareketlere girişileceği hususu derpiş edilmişti ¹⁶⁶.

Bunların bir sonucu olarak 26 Eylûl 1962 de ilk genel seçimler yapılmış ve Cezayir Millî Meclisi teşekkül ettirilmiştir. Bu Meclis, bir anayasa hazırlamak, millî hakimiyeti dile getirmek, icra organının faaliyetini kontrol etmek, teşriî fonksionu kullanmak ve muvakkat bir Cezayir Hükûmeti kurmak üzere vazifelendirilmiş ve vazifesinin bitiş tarihi olarak da Eylûl 1963 tesbit edilmişti ¹⁶⁷. 196 azalık bu Meclis, görüldüğü gibi başta muvakkatlık vasfı olmak üzere, normal ve yaygın Meclislerden farklı bir yapı ve fonksiona sahip olmuştur. Kuruluş esasları da hayli istisnaîdir : Azalıklar için namzet

165. Zartman, I. W., a.g.e., s. 60.

166. Zartman, I. W., a.g.e., s. 46-47.

167. Zartman, I. W., a.g.e., s. 52.

seçimi veya gösterilmesi, fiilen iktidardaki Siyasî Büronun eline bırakılmış ve teşkil edilen tek adaylar listesine halk, bir irade serbestisine sahip olmaksızın rey vermek durumu ile karşı karşıya bırakılmıştır. Halk arasında görülen umumî cereyan, muvakkaten de olsa, mevcut icrâ organını desteklemek şeklinde olmuş ve bu ilk kuruluş özleyiş ve iştiağı, demokratik idealizmin fedâ edilmesi şeklinde ağır basmıştır¹⁶⁸. Bu Meclisin belki de Cezayir için gördüğü en mühim iş, Eylûl 1963 de vazifesi sona erdiğinde mezkûr Cezayir Demokratik ve Halk Cumhuriyeti anayasasını hazırlamış olmasıydı¹⁶⁹.

1962 de Cezayirin istiklâlini elde etmesini müteakip bu ülkede sosyalist akımlar, iktidarı ele geçiren Ben Bella ve arkadaşları tarafından gerçekleştirilme yoluna girilmiştir. Esasen Cezayirin eski Başbakanlarından Ferhâd Abbâs, «memleketimiz kendisini sosyalist iktisat sistemine tevcih edecektir... Cezayir vatandaşları Kübadaki devrimci değişiklikleri son derece takdirle karşılamaktadır»¹⁷⁰ demek suretiyle sosyalist akımlara karşı sempati ve eğilimini izhâr etmiş oluyordu. Ben Bella ve arkadaşları ise, Cezayirde tatbik etmek istedikleri sosyalizmin «klasik manada olandan farklı bulunduğunu yani klasik proletarya sınıfına istinat etmeyip ekseriyet itibarıyla çiftçi halka dayanacak hususî manada bir sosyalizm olduğunu ve Cezayire has bir yapıya sahip olacağını» ifade etmekteydiler¹⁷¹ ki halkın 4/5 inin okuma yazma bilmediği ve memleketi idare için gerekli sayı ve nitelikte elemandan mahrum bulunduğu, okuma yazma çağına gelen çocukların ancak 1/3 üne tahsil imkânlarının temin edildiği bir muhitte¹⁷² bu tezlerini gerçekleştirmede ilk sene-ler pek tabiidir ki halkdan gelen bir mukavemet ile karşılaşmadılar. Hattâ çok partili siyâsî hayatı terkedip tek parti idaresine geçtiler. Nihayet Haziran 1965 senesindedir ki, sosyalist akımların karşısında olan Bû Medyen ve arkadaşları bir darbe sonucu iktidara gelmiş ve 1963 yılında meriyete konan anayasaya yeni bir istikamet verme teşebbüsleri içine atılmışlardır.

c) Fas

Bir Şimalî Afrika ülkesi olarak diğerleri arasında Fas'ın hususiyeti, belki de anayasalı bir idarî rejim için en geç harekete geçen

168. Zartman, I. W., *a.g.e.*, s. 52.

169. Az yukarda 1963 anayasası başlığı altında verilen bilgiye bk.

170. Morison, D., *The USSR and Africa*, London 1964, s. 76.

171. Zartman, I. W., *a.g.e.*, s. 53-54.

172. Zartman, I. W., *a.g.e.*, s. 54-55.

bir ülke olmasındadır. Diğer komşu müslüman ülkeler gibi Fas da 1830 dan itibaren Fransanın askerî işgali altına girmeye başlamıştır¹⁷³. 1844 İslî mağlubiyetine rağmen Faslılar sadece kendi toprakları için mukavemet hareketlerinde bulunma şeklinde değil, aynı zamanda Cezayirde aynı gaye uğrunda çarpışan Şimalî Afrikalı komşularına yardım şeklinde de olsa, Fransızlara karşı koymaya çalışmışlardır¹⁷⁴. Fransız askerî idaresinin yerini XX. asırda yine Parise doğrudan doğruya bağlı bir Umumî Vali eliyle idare edilmekle beraber, Fransız Protektora rejiminin aldığı görüyoruz. 1956 yılında sona eren Protektora İdaresi esnasında anayasa konularında «Fransız Emsal Tatbikatı»nın meriyetini müşâhede ediyoruz. Bu Fransız emsal tatbikatı, Devlet idaresinde islâmî tatbikat ve an'ane ile çatıştığı noktalarda onların yerini almış veya bu nevi islâmî tatbikatı tahdîde tabi tutmuştur¹⁷⁵. Şurasını hemen belirtelim ki bu Fransız emsal tatbikatı da Fasdaki islâmî an'ane ve tatbikat gibi yazılı bir müdevvenat yapısına sahip bulunmamaktadır.

Umumiyetle Fas tarihi boyunca tadil, islah ve gelişmeye uğradığı şekliyle Fas âmme hukuku, islâmî teâmül ve bu çerçevede birikmiş tatbikattan ibarettir. Buna göre esasen, «Allah bütün kaide ve kanunları vazetmiştir. Fas Sultanı bunları sadece tatbik ile görevli bir hâkim ve idârecidir. İslam müfessirleridir ki bu genel kaideleri izah ederler. Askerî kumandanların «Cihâd Harbi» esnasında kaide vazede bilme yetkileri bu hükmün dışında tutulmaktadır. Sultan, kanunun ne yarattığı ve ne de yaradanıdır; o, sadece kanunun bir âletidir, kanunu icrâ eder»¹⁷⁶.

1962 senesinde ilk Fas anayasasının meriyete konduğu yıla kadar olan şekliyle Fas âmme hukukunun umumî yapısında Sultan¹⁷⁷ en mühim mevkii işgal eder ve her şey ona ve Saraya göre düzenlenmiştir. İktidar, menşei İslam Peygamberinin ailesine kadar çıkarılan Sultanın elinde mütemerkizdir. Memleket işlerinde son sözü

173. Alâl el-Fâsî, *a.g.e.*, s. 79 ve müt.

174. ayn. mü., *a.g.e.*, s. 79.

175. Zartman, I. W., «The Ming in Moroccan Constitutional Law», *The Muslim World*, Hartford, LII/2, s. 134-35.

176. Zartman, I. W., «The King in Moroccan Constitutional Law», *The Muslim World*, LII/3, s. 184.

177. 31 Mayıs 1865 Tanca anlaşmasına kadar «Fas İmparatoru» olarak anılıyordu. Bu anlaşmadan sonra «Fas Sultanı» denmeye başlanmış ve 1934 den itibaren «Melik» veya «Kral» ünvanı ile anılmaya başlanmıştır (Zartman, I. W., «The King in Moroccan Constitutional Law», *The Muslim World*, Hartford, LII/3, s. 183, not 1).

Sultan söyler. İrsî bir monarşî yapısında dinî Devlet anlayışı¹⁷⁸ hukuka hakimdir. Hilâfet mefhumunda mündemiğ Sultanın bu hukukî mevkîi için zikrettiğimiz hususiyetler, 1912 Fransız protektora idaresi evveli için mevzu bahis olduğu gibi, 1912 sonrası için de cârîdir. Fransız Emsâl Tatbikatı ile çatışmadığı müddetçe aynı anlayış ve hukukî müesseseler devam ettirilmiştir. Anayasa ile ilgili mevzûat ise :

1. İslamî kaynaklar,
2. Fas Tarihi,
3. Fransız idaresinde görülen Emsâl Tatbikat,
4. Son devre kadar olan Fas tatbikatından ibarettir¹⁷⁹. Yazılı ve müdevven bir vasa sahip olmayan mezkûr anayasa kaynaklarının bu vashının göz önünde bulundurulması halinde İngiliz âmme hukuku(English Common Law) ile şekli bir benzerliğe sahip olduğu söylenebilir¹⁸⁰. Fas Sultanının muhtelif vesilelerle vermiş olduğu nutuklar gözönünde bulundurulacak olursa, arada saymış olduğumuz bu dört anayasa kaynağına sık sık atıflar yapıldığı görülecektir¹⁸¹.

Bu hale göre Sultan, şahsında üç büyük kudreti toplamış olmaktadır¹⁸² :

1. İ m a m l ı k v a s f ı : Buna göre dinî liderdir, ibadetlere riyâset eder ve bu işlerin idaresinde en başta gelen sorumludur.
2. H a l î f e v a s f ı : Yukarıda arzolunan kaynaklara ve bunların tefsirine göre Allahın yeryüzündeki temsilcisidir. Klasik manada Halîfenin sahip olduğu haklara ve yetkilere sahip ve yazı-felerle mükelleftir.
3. S u l t a n v a s f ı : Ülkenin ve muhtelif tebea gruplarının¹⁸³ dünyevî işlerini tedvir eder. Her ne suretle olursa olsun

178. Bazı faslı müellifler Fas Sultanının iktidarını Allahdan aldığını ve Sultanın yeryüzünde Allahın bir temsilcisi sayılması lâzım geldiği kanaatindedirler. Bu durum eski Fransa Krallarının kendilerine raptettikleri «Dinlik» yapısına benzemektedir. Ancak tabiidir ki bu durum İslam Âmme Hukukundaki «Halife»lik müessesesiyle yakından bir ilişkiye sahip bulunmaktadır(ayrıca bk. Zartman, I. W., «The King in Moroccan Constitutional Law», *The Muslim World*, Hartford, LII/3, s. 186 ve not.)

179. Zartman, I. W., «The King in Moroccan Constitutional Law», *The Muslim World*, Hartford, LII/2, s. 131-132 ve not 4.

180. Zartman, I. W., *adı geçen makale*, s. 135-36.

181. Zartman, I. W., *adı geçen makale*, s. 131-32.

182. Zartman, I. W., *adı geçen makale*, s. 187.

183. Zartman, I. W., *adı geçen makale*, s. 129-130.

teşkil edeceği Hükûmet eliyle veya doğrudan doğruya kendi Devlet işlerini görür.

30 Mart 1912 yılından itibaren tesis edilen Fransız Protektora idaresinde¹⁸⁴, yukarda yapısını arzettiğimiz merkezî Hükûmet umumî vasıflarıyla muhafaza edilmiş ve hattâ bundan mülhem olunmuşcasına aynı merkezîyetçilik yapısında ona paralel bir Protektora idaresi tesis olunmuştur¹⁸⁵. İstiklâl ve geç de olsa anayasalı idâre şekline geçiş devresi olan bu safhada aynı anayasa mevzuatı ve aynı dinî müesseseler devam etti. Esasen Sultanın tasarrufda bulunma yetkisi çok geniş tutulduğundan bu müesseseler belli ve tanzimî bir hukukî yapıya veya sisteme sahip olamamışlardır. Sultanın şahsî tutumuna dayanan takdir yetkisi, bu müesseselerin muayyen bir şekil almasında geniş çapta rol oynamıştır¹⁸⁶. Fransızlar Protektora idaresi esnasında bazı reform hareketlerini gerçekleştireceklerini vaad etmişlerse de umumî Devlet yapısında bir yeniden kuruluş hareketini bir türlü başlatmamışlardır. Onlar sadece mevcut anayasa ve Devlet düzenini ıslah teşebbüslerinde bulunmuşlar ve fakat hiçbir vakit inkılâp mahiyetini taşıyan hareketlere tevessül etmemişlerdir¹⁸⁷.

XIX. asır boyunca Fransızlara karşı askerî sahada devam ettirilen mukavemet, I. Cihan Harbinden sonra da devam etmiş¹⁸⁸ ve fakat farklı olarak bu defa yeni bir hareket olarak milliyetçilik, 1930 seneleri gibi geç bir devirde de olsa, bu fiilî mukavemet teşebbüsleri yanında başlatılabilmıştır¹⁸⁹. Bu gecikmenin sebebi, memleketin her bölgesinde halkın devam ettirdiği kesif bir askerî mukavemet olsa gerektir¹⁹⁰. 8 Mayıs 1934 tarihli ilk önemli milliyetçi nümayiş, faslılar için bir uyanış niteliğindedir¹⁹¹. Alınan kararlar arasında, 1) Sultan ünvanının Kral ile değiştirilmesi, 2) mevcut Hükûmetin reformlara girişmesi, 3) o sırada mevcut karışıklıklarla uğraşmak

184. Alâl el-Fâsî, *The Independence*, Washington 1954, s. 91.

185. Zartman, I. W., *adı geçen makale*, s. 130.

186. Zartman, I. W., *adı geçen makale*, s. 130.

187. Zartman, I. W., *adı geçen makale*, s. 130.

188. Alâl el-Fâsî, *a.g.e.*, s. 91-103.

189. Zartman, I. W., *adı geçen makale*, C. LII/3, s. 183 ve not 1; Alâl el-Fâsî, *a.g.e.*, s. 132 ve müt.

190. Alâl el-Fâsî, *a.g.e.*, s. 106 ve müt.

191. Bu ve bundan sonra teşekkül edip faaliyet gösteren sair teşekküller hakkında tam tafsilat için bk. Alâl el-Fâsî, *a.g.e.*, s. 126 ve müt.

üzere milliyetçilerden müteşekkil bir «Fas Hareket Komitesi»¹⁹² nin teşkili de vardı¹⁹³.

II. Cihan Harbi sonrası : Fransız idaresinin kaldırılması ve Fas halkının kendi mukadderatına sahip olabilmesi için, diğer Şimali Afrika ülkelerinde görmeye alıştığımız kesif milliyetçi hareketlere II. Cihan Harbi sonrasına gelinceye kadar bu ülkede raslanmamaktadır. Şurası dikkate alınmaya değer ki, Başkan Franklin D. Roosevelt daha 1943 senesinde o sırada Tahtta oturan Fas Sultanı Mulay Muhammed İbn Yûsuf (Tahta çıkış ve vefatı : 1927-1961)'u Atlantik Anlaşması ile tesbit edilen esaslar mucibince istiklâlini talep etmeye ve bunun için mücâdele açmaya teşvik ettiği halde Sultan, ancak 1947 senesindedir ki ilk olarak halk önünde istiklâl talebini havi bir nutuk îrad etmiştir¹⁹⁴. Bu suretle Fasda müesses Fransız Protektora idaresinin mevcudiyeti II. Cihan Harbi sonralarına kadar uzayıp gitmiş oluyordu¹⁹⁵. Sultanın bu alenî talebi neticesi Fransız Umumî Valisi ile ihtilafli bir durum hasıl olmuş ve Sultan ister istemez milliyetçilerle işbirliğine tevessül etmiştir. Böylece Fransız Protektora İdâresinin kaldırılması ve Fasin istiklâli yolunda başlatılan müşterek mücâdelenin tansionu 1952 de evci bâlâsına varmış ve milliyetçi hareket üç ayrı zümre halinde taazzuv etmiştir¹⁹⁶. Milliyetçilerle hemgaye olarak sürdürdüğü mücâdele, kendisinin 1953 yılında Madagaskar adasına sürülmesini mucip olmuş¹⁹⁷ ve artık iyice teşkilatlanmış ve taazzuv etmiş bulunan milliyetçilerin artan tazyiki neticesi 1955 yılında tekrar Fas Sultanı olarak yurduna dönme imkânı kendisine verilmiştir. Neticede gerçekleştirilen bu mücâdele ve faaliyet 2 Mart 1956 tarihinde semeresini vermiş ve ilân edilen Fas is-

192. Zartman, I. W., *Government and Pol.*, London 1964, s. 19.

193. Muhtelif milliyetçi teşekküllerin hazırladığı müteakip programlarda iktisadî ve idârî mevzulara temas edildiği kadar siyâsî, adlî, içtimai hakların gerçekleştirilmesi konularına da yer verilmişti. Bunlar arasında Protektora İdaresine rağmen tatbik edilen doğrudan Fransız idaresinin yerine, mün'akit Protektora statüsünün derpiş ettiği şart ve hakların yerine getirilmesi talepleri de vardı (Tafsilat için bk. Alâl el-Fâsi, *a.g.e.*, s. 136-141).

194. Zartman, I. W., *a.g.e.*, s. 20.

195. Alâl el-Fâsi, *a.g.e.*, s. 126 ve müt.

196. Birinci zümre milliyetçiler, Alâl el-Fâsi, Ahmad Balafrîj, Muhammad Laggzawi (istiklâl hareketinin beynelmilel sahadaki veçhesi ile meşgûl oluyor ve dış destek bulmaya çalışıyorlardı). İkinci zümre milliyetçiler Mahdi Ben Barka, Abderahim Bû'abid (daha ziyade genç elemanlardan müteşekkildir. Bizzat Fas toprakları üzerindeki mücadeleleri idare ediyorlardı). Üçüncü zümre milliyetçiler başta Fas Sultanı ve Saray efradı (hem birinci ve hem de ikinci zümre milliyetçilerin mücâdele konularını kendilerine gaye edinmişlerdi) idi.

197. Khalil, Muhammad, *The Arab States*, Beyrut 1962, C. I, s. 218 ve müt.

tiklâli ile, 1912 de kurulmuş olan Fransız Protektora İdaresi sona erdirilmiştir¹⁹⁸.

İstiklâli müteakip Fas'ın, anayasa mevzuatı ile ilgili inkılâplara hemen teşebbüs etmediğini müşahede ediyoruz. Yukarda ana hatları gösterilmeye çalışılan Fasın I. Cihan Harbi evveli ve sonrası devrelerde mer'î anayasa mevzuatı, müesseseleri ve anlayışı, istiklâli müteakip aynı hatlarla devam ettirilmeye çalışılmıştır¹⁹⁹. O kadar ki Protektora İdaresi tesis edildiğinde ne bulundu ve aynı şekilde nasıl yerinde bırakıldı ise, istiklâl geldiğinde de aynı yola tevessül edilmiştir. Bu arada gelişen yeni şartlar muvacehesinde Sultanın, 1. Hükûmetteki rolü ve öneminin teyidi, 2. Kralın Devlet Başkanı olarak durumunun sağlamaştırılması şeklinde selâhiyet ve iktidarının hukuken teyid edildiğini görmekteyiz²⁰⁰. Fas Kralı muhtelif resmî beyan ve nutuklarında evvelce izah ettiğimiz şekilde, 1. Kur'an, 2. Hadis ve 3. Sünnet şeklinde üçlü bir kaynak manzumesinin anayasa mevzuatındaki önemine işaret etmiş bulunmaktadır²⁰¹. Bu hâle göre, yazılı ve müdevven bir anayasanın mevcudiyeti Fasda istiklâli müteakip hemen mevzu bahis edilemez. Devletin ve Devlet Başkanının dinî karakteri de açıkca bu nutuklarda ifadesini bulmuştur. Meselâ Kral V. Muhammad 1957 de irad etmiş olduğu bir nutukda «Allah bu milletin mukadderatını bize tevdi etti ve bizi bu milleti idâre için seçti...»²⁰² demek suretiyle Devlet Başkanının sahip olduğu dinî karakteri belirtmiştir. Bu hususta bazı müellifler, «Kralın bu sözlerden maksadı, halkın seçim hakkını inkâr değildir. Belki de Allahın bu seçimi kulları vasıtasıyla(halk eliyle) yaptırdığının ifadesi» olduğunu söylerler²⁰³. Nitekim Kral bir defasında «Biz yetkimizi halktan alıyoruz; binaenaleyh ancak halk önünde mes'uliyet taşırız»²⁰⁴ demişti. Gerçekten de bu temâyülü fiilen göstermek üzere Senato ve Temsilciler Meclisinin prototipinde olmak üzere, sadece istişarî yetkilerle mücehhez, azaları tayinle tavgif olunan ve pek cüzî mes'uliyet taşıyan bir parlamento tipine V. Muhammed taraftar görünmüştür. İlk olarak Ekim 1956 da 3 azâdan ibaret bir

198. Morgenthau, R. S., *Political Parties*, Oxford 1964, s. 61-62; Zartman, I. W., a.g.e., s. 19.

199. Zartman, I. W., «The King in Moroccan Constitutional Law», *The Muslim World*, Hartford, LII/2, s. 130-31.

200. Zartman, I. W., *Government and Pol.*, London 1964, s. 22.

201. Zartman, I. W., adı geçen makale, s. 131-32 ve not 4.

202. Zartman, I. W., adı geçen makale, C. LII/3, s. 187, not 12.

203. Zartman, I. W., adı geçen makale, sy. 3, s. 187.

204. Zartman, I. W., adı geçen makale, sy. 3, s. 186 ve not 8.

Kraliyet Meclisi kurulmuştur. Kral buna iptidai bir Senato olarak bakıyordu. Bu üç azâdan ikisi, Kralın aşırı müdahalesi neticesi 1958 ve 1960 da istifa etmişlerdir. Bundan ayrı Ağustos 1956 da azâları tayinle teşkil edilen 76 üyelik bir Milli Meclis kurulmuştur. Azâların tayinli olması durumu 1960 da yapılan seçimlerle düzeltilmiş ve nihayet az sonra göstereceğimiz gibi 1962 anayasasının derpiş ettiği Parlamantonun seçimle teşkilini müteakip bu Meclis bertaraf olunmuştur ²⁰⁵.

Bu arada 1956 da istiklâlin elde edilmesinden sonra girişilen ve bir anayasa hazırlanması gayesine matuf bir teşebbüs vardır. O sırada Fas Kralı bulunan V. Muhammed'in tavrı ettiği bir komisyon bir anayasa projesi hazırlayacaktı; fakat bu komisyon 1960 senesine kadar çalışmasına rağmen bir metin hazırlayamadan dağılmıştır. Bunu müteakip Saray, bizzat inisiyatifi ele alarak bir anayasa tasarısı hazırladı ve bunu Kasım 1962 de neşretti. 7 Aralık 1963 tarihinde bu proje halkın oylamasına arz edilerek 4,6 milyon rey sahibinden 3,7 milyonluk tasvip reyi alındı ve müteakiben bu anayasa mer'iyete kondu ²⁰⁶.

Bu anayasanın derpiş ettiği hususlar arasında halkın seçimi ile ²⁰⁷ teşkil edilen :

1. Senato,
2. Temsilciler Meclisi vardır ²⁰⁸.

Kral veto hakkını elinde tutmakla beraber, teşrii konularda faaliyet gösteren bu iki Meclisden ayrı, doğrudan doğruya Kral, ve referandum yoluyla da halk, teşrii fonksiyonun görülmesinde söz sahibi olabilir ²⁰⁹. Hükûmet hem Kral ve hem de Temsilciler Meclisi önünde mes'ûliyet taşımaktadır. Bu suretle Kral, Hükûmet ve İdâre arasında bir muvazenenin teessüs edebilmesi için asgarî şartlar, başlangıç müesseseleri yönünden hukuken vazedilmiş oluyordu.

1962 den sonraki devrede, demokrasinin icabından sayılan basın, partiler, insan hak ve hürriyetleri gibi tamamlayıcı demokratik müesseselerden henüz mahrûm sayılan Fas'da, Kral her şeye hakimdir ve her şey onun takdirindedir. Bu yüzdendir ki gerçek demok-

205. Zartman, I. W., a.g.e., s. 26-27.

206. Zartman, I. W., a.g.e., s. 34.

207. Mayıs 1963 de yapılan seçimler ile 144 azalık Temsilciler Meclisi 4 yıl için vazifelenendirilmiştir. (bk. Zartman, I. W., a.g.e., s. 27 ve müt.). Senato ise iki dereceli seçimle 6 yıl için teşkil edilir ve her iki yılda bir, azâ adedinin 1/3 ü yenilenir (aynı merci, aynı yer).

208. Zartman, I., W., a.g.e., s. 34-35.

209. Zartman, I., W., a.g.e., s. 34-35.

rasinin başlatılıp ülkede yaşatılıp yaşatılmamasında Kralın anlayışı büyük rol oynamaktadır. Teşriî sahada da az evvel arzettiğimiz gibi bazı yetkilere sahip kılınmış olan Kralın temâyül ve tabiatı, rejimin otoriter veya hukuka bağlı olup olmamasında müessir bulunmaktadır. Bugün bu haliyle Kral(Hassaten II. Hasan'ın 1963 yılından sonraki tutumu içinde) ²¹⁰ :

1. Parlamenter bir rejimde geniş takdirî yetkilere sahip kuvvetli bir otoritedir (bununla beraber feodal bir yapıda sırf keyfî bir mutlak hâkim olmak durumundan uzaklaşmıştır).

2. Kendisinin teşkil ettiği bir kabinenin bir «Hey'eti Vekile» olarak çalışmasına imkân bırakılmıştır,

3. Vaktiyle sahip olduğu İstişarî Meclisin bu defa Millî Meclis olarak çalışmasını sağlamıştır,

4. Kendisine mukavemet eden siyasî zümrelerin siyasî partiler olarak işlemesine müsaade etmiştir.

Kralın Fasda dinî otoriteyi temsil etmesine mukabil, teşkil edilen Hükûmet tamamen seküler bir karakter taşımaktadır. Bu durum Devletin temelinde dinî bir yapı olmasına rağmen Fasda gerçekleşebilmiştir. Hükûmet bu seküler karakteriyle vaktiyle Kralın şahsında temerküz etmiş olduğu halde, 1962 anayasasından sonra bu defa Kral karşısında mes'ûl ve fakat Kralın şahsından ayrı bir hey'ette temerküz etmiş bulunmaktadır ²¹¹. Bu durum İslam an'anesi neticesi oluşmuş Fas tarihinin bir hususiyetidir ki, İslam naslarının da tesiriyle tarih boyunca böylece gelişmiş bir durumdur. Yani anayasa öncesi anayasa mevzuat ve müesseselerinde kuvvetli ve nihai bir otoriteye sahip olan Kral(Sultan), bu defa anayasalı rejimde aynı otoriteye Batı anayasa prensipleri dahilinde yeniden sahip kılınmaya çalışılmıştır. 1961 yılında V. Muhammed'in ölümü üzerine tahta geçen II. Hasan, anayasalı rejimin gerçekleştirilmesinde büyük hissesi bulunan V. Muhammed'den daha az meşrutî rejime temayül göstermektedir. II. Hasan'a göre Kabine, «bir başkan etrafında mes'uliyet taşıyan kimselerden meydana gelmeli ve halkın tekâmül ve fakirlik savaşını yönetecek gerekli kuvvette» olmalıdır. Yine ona göre halk, «bir tek adam ve bir tek hey'eti takip etmelidir ve bu hey'ete de ben itimat etmeliyim... ben bir bayrakdar olmalıyım ve yol açmalıyım» ²¹². Bu ifadelerden de anlaşılacağı gibi II. Hasan, iktisaden büyük hamleler yapmak ve memleketi en kısa zamanda kalkındır-

210. Zartman, I. W., *ad. geçen makale*, sy. 2, s. 131.

211. Zartman, I. W., *ad. geçen makale*, sy. 2, s. 133-34.

212. Zartman, I. W., *a.g.e.*, s. 24-25.

mak isteyen diğer birçok az gelişmiş İslam ülkesinde(Suriye, Mısır, Pakistan Endonezya, Moritanya, Mali, Sudan v.s.) olduğu gibi başkanlık rejimine tarafdâr ve prezidansiel yapıda bir Hükûmet anlayışına sahipti²¹³. 1961 de teşkil edilen Hükûmet Hey'etinde başkan olarak çalışmış ve gerekli bakanlıklara itimat ettiği kuvvetli şahsiyetleri getirmiştir. Kral, bu duruma esbabı mucibe olarak memleketin içinde bulunduğ'u iktisadî, kültürel ve siyasî mücadeleyi gösteriyor ve ancak kendi şahsına bağılı bir iktidarın muvaffak olabileceğini beyan ediyordu. Bu konuda onun kabinesi mensuplarından birinin sözleri mühimdir : «II. Hasan halkın lideri, Kralı ve hattâ aynı şekilde bütün siyasî partilerin de başkanıdır»²¹⁴.

Ancak 1963 den sonraki devrede II. Hasan'ın, babası V. Muhammed'in sahip olduğu eğilimde olmak üzere, daha demokratik ve mes'ûliyetin yaygın olduğu bir rejime dönme temayülü gösterdiği aşikâr bir hale gelmiştir. Bu yeni eğiliminde Kral, Hey'eti Vekileye başkanlık etmek suretiyle siyâsete doğrudan doğruya iştirak etmek yerine, aynı Hey'etin başına ayrı bir Başkan getirmek suretiyle bir Başvekil'e selâhiyet vermiş bulunmaktadır²¹⁵. Bunlardan ayrı yine 1963 sonrası reformları arasında partilerin de gerçek manada işleyişini temin edecek tedbirler alınmış bulunmaktadır. Bu arada bizzat Kralın sırf kendisini desdekleyen kimselerden terki b ettiğı bir siyâsî parti(FDIC) tesis ettiğini ve diğer partiler arasında siyâsete atıldığını görmekteyiz. Bu teşekkülün doktriner mahiyette gerçek bir parti olmaktan ziyade, sırf Kralı desdeklemek ve onun halk arasında şahsiyetini yaşatmak gayesiyle faaliyete geçirilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Bu suretle siyâsî hayat, 1) Kralın vesayeti altındaki bir parti, 2) diğer serbest ve hür partiler²¹⁶ tarafından yürütölmüş olmaktadır²¹⁷.

Komünist Partisinin faaliyetine 1960 yılında, «İslamî prensip ve kaidelerle gayrı kabili imtizaç olması dolayısıyla» son verilmiştir²¹⁸. Burada işaret edilmesi uygun olan bir nokta vardır ki bu da Fasda

213. Bu konu ile ilgili mukayeseli bilgi için ilerki bahislere bakınız.

214. Zartman, I. W., *a.g.e.*, s. 25.

215. Zartman, I. W., *a.g.e.*, s. 25-26.

216. Bunlar, 1) İstiklâl Partisi, 2) Demokrat İstiklâl Partisi, 3) Halk Kuvvetleri Milli Birliği, 4) Halk Hareketi Partisi(bk. Zartman, I. W., *a.g.e.*, s. 33-34; Morison, D., *The USSR and Africa*, London 1964, s. 101).

217. Zartman, I. W., *a.g.e.*, s. 34, 37-38.

218. Zartman, I. W., «The King in Moroccan Constitutional Law», *The Muslim World*, Hartford, LII/2, s. 132, not 5; Morison, D., *The USSR and Africa*, London 1964, s. 101.

faaliyet gösteren serbest partilerden «İstiklâl Partisi» ve «Halk Kuvvetleri Millî Birliği» partilerinin programı içine alınan hususlar (yani, 1) millileştirme, 2) arazi reformu, 3) Mağrib ve Arap ve Afrika Birliği'ni destekleme), esasen çalışması memnû olan Fas Komünist Partisinin programı çerçevesindedir. Bu hususa işaret eden Pravda (14 Mayıs 1963 tarihli sayısında), bu iki partiyi destekler bir meyil taşımaktadır²¹⁹ ki bu eğilim, esasen Birinci Bölümün son kısımlarında da işaret ettiğimiz, Afrikadaki genç Devletlere karşı 1953 den itibaren değişen Rus politikasının bir tezâhürü olsa gerektir.

İşte 1963 den itibaren Kral II. Hasan tarafından teşri, icrâ ve demokrasi mekanizmasının işlemlerini mümkün kılan müesseselerde gerçekleştirilen reformlar neticesi Fas, Kralın monokratik idaresinden sıyrılmış ve halkın gerçek manada iştirak ettiği Hükûmet anlayışına kaymış bulunmaktadır. Bunu mümkün kılan bir efkârı umumiyenin teşekkül etmeye başladığı hususu kabul olunabilir. Bu, Fas'da kolaylıkla mümkün olabilecektir. Çünkü, yüzde yetmiş ziraata dayanan bir ekonomi müntesibi olan halk, çok evvelden beri köy ve kabile yapısındaki bir içtimaî bünyede kendi kendini idare hususunda Cemâ'at adı verilen bir Meclisin (Hey'etin) azalarını ve başkanını (Şeyh) seçme alışkanlık ve teamülüne sahip bulunmaktaydı²⁰⁰. Bu müesseselerin mevcudiyeti ve nesiller boyunca benimsenmiş olması dolayısıyla esasen kazanılmış olan tecrübe, Fas demokrasisinin gelişmesinde ve sağlam temellere oturtulmasında en büyük kolaylığı sağlayacak mahiyettedir. Nitekim 1960 Belediye ve mahallî seçimleri ve kezâ 1963 Parlamento seçimleri, yüzde yetmiş ziraatçı olan bu ülkede tam bir olgunluk içinde gerçekleştirilmiş bulunmaktadır²²¹. Bunlar dışında muhtelif meslekî teşekküllerde (ziraî birlikler, muhtelif meslek teşekkülleri, sendika mahiyetindeki teşekküller, san'at-kâr ve esnaf teşekkülleri gibi) icrâ ve karar hey'etlerinin teşkilinde aynı seçim esası başarı ile yürütülmektedir²²².

Cemiyet teşkili, toplanma, sendika, basın ve fikir hürriyetleri sahasında Fas'ın bugün Afrikada ender sayılan merhalelere ulaştığı kabul edilmektedir. Komünist Partisi müstesna, diğer partiler serbestî içinde çalışırlar. Radyo ve televizyon Devlet tekelinde olmakla

219. Morison, D., a.g.e., s. 101.

220. Bu durum, Türkiye'deki «Köy İhtiyar Hey'eti» ve «Muhtarlık» müesseseleriyle mukayese edilebilme durumundadır.

221. Zartman, I. W., *Government and Pol.*, London 1964, s. 28-29.

222. Zartman, I. W., a.g.e., s. 31-2.

beraber çok adedde gazete, hür sayılan bir faaliyet içindedirler ²²³. Bütün vatandaşların eşit olduğu kabul ve ifade olunur; ancak bunlar arasında varlığına işaret edilen fark, takvâ cihetindendir ²²⁴.

2. Fransız Batı ve Ekvatoryal Afrikası Müslüman Ülkeleri

Şimalî Afrika dışında Afrikadaki Fransız müstemlekelerinin iki büyük müstemleke federasyonu halinde(AOF ve AEF) XIX. asrın başında taazzuv etmiş olduğunu daha evvelki izahatımızda belirtmiştik. Bugün artık müstakil ülkeler olan Senegal, Moritanya, Mali, Gine(fr.), Nijer gibi müslüman ülkeleri içine alan bu federasyon (Afrique Occidental Française = AOF) ²²⁵ yani **Fransız Batı Afrikası** ve ayrıca Çat, Şimalî Kamerun gibi külliyetli miktarda müslüman halk kütlelerinin yaşadığı ülkeleri de içine alan (Afrique Equatorial Française = AEF) ²²⁵ yani **Fransız Hattı İstiva Afrikası** diye adlandırılarak yukarıda açıklanan şartlar altında Fransız doğrudan idaresine tabî surette II. Cihan Harbine kadar yönetilmişlerdir ²²⁶.

Tahsil seviyesinin düşüklüğü, ağır bir Fransız doğrudan müstemleke idaresi, müstemlekelerin beynelmilel sahada tam ve gerekli bir temas imkânına sahip olamamaları gibi tesirler altında bu ülkelerde siyasî ve hattâ idârî otonomiye sahip olma imkânları II. Cihan Harbine kadar gecikmiştir. Harp içi ve sonrası safhalarında, anavatan Fransasının içine düştüğü siyasî şart ve durumlardan faydalanan az sayıda da olsa bu ülkeler münevverleri, Fransızlardan siyasî ve idârî bazı taleplerde bulunma fırsatlarını iyi değerlendirmişlerdir.

1938 yılından itibaren çeşitli vesilelerden istifâde eden bu afrikalı yerliler :

1. Tam istiklâl elde etmek,
2. Fransa ile birlikte bir federasyon teşkil etmek,
3. Fransız Cumhuriyetine tam haklarla olmak üzere dâhil olmak,

223. Zartman, I. W., a.g.e., s. 34-36.

224. Zartman, I. W., «The King in Moroccan Constitutional Law» *The Muslim World*, Hartford, LII/2, s. 132; ayrıca muk. ed. K., 19/13.

225. Massignon, L., *Annuaire du Monde Musulman*, Paris 1955; *The Middle East and North Africa*, London 1965 (11. baskı); *The Europa Year Book*, London 1966, I. ve II. ciltler.

226. Morgenthau, R. S., *Political Parties*, Oxford 1964, s. 1.

şeklinde hülâsa edilebilecek ayrı istikametlerdeki taleplerini dile getirmeye çalışmışlardır²²⁷. Bu taleplerin derpiş ettiği statülerden birinin tahakkuku imkânları her ne kadar 1958 de Fransız V. Cumhuriyetinin kuruluşuna kadar gecikmiş ise de bu zaman zarfında gelişen mücadeleli bir siyâsî hayat, siyâhî Afrikada yeni bir efkârı umumiye vasatının teşekkülüne âmil olmuş ve mütecânis siyâsî toplulukların zuhûruna vesîle teşkil etmiştir. Başlangıçta yani II. Cihan Harbi içinde bu yerli münevverler, mecbûrî çalışma(indigénat) politikasının değiştirilmesi, müstemleke adlî idaresinin ıslâhı, Harp zamanının arttırdığı iktisadî zorlukların bertaraf edilmesi şeklindeki mütevazî taleplerine²²⁸ bir cevap almaya çalıştılar. Fransız Hükûmetlerinden bu reformları talep eden yerli unsurlar arasında (Senegal müstesna) üniversite bitirmiş elemana raslanamamaktadır. Bu gibi kimseler daha ziyade mahallî ilk okullarda tahsil görmüş kimselerdi²²⁹. Bunlar dışında kalan ve büyük kütleyi teşkil eden tahsil görmemiş halk ise, bu tip idarî ve siyâsî reformların ve bu saha ile ilgili müesseselerin(cemiyet, parti, sendika v.s.) lüzûmuna da henüz tam manasıyla kanî olmamıştı. Buna rağmen Harp içinde ağırlaşan iktisadî şartların da yarattığı tazyik altında «münevverler» dediğimiz bu küçük kütle, mezkûr taleplerini gerçekleştirmek gayesiyle:

1. Vergi ödememek,
2. Mecburî çalışma(indigénat)'dan kaçmak,
3. Ürettikleri mahsûlü Fransızlara satmamak,
4. Fransızların doğrudan doğruya tayin ettikleri mahallî başkanlara muhalefet etmek, onlara icabında mukavemet etmek

şeklinde muhtelif boykot hareketlerine halkı teşvik etmişlerdir. Hattâ bunlardan Gine'de müslüman lider Lamine Kaba Fransızlara karşı silahlı bir çatışma tertipleyecek kadar ileri teşebbüslerde bulunmuştur²³⁰. Bundan ayrı daha birçok mahalde de aynı neviden çatışmalar kendini göstermiştir. Bunları kısmen yukarki kısımlarda göstermeye çalışmıştık.

Bütün bu mücadeleler arasında anavatan Fransası siyâsî liderleri hassaten sağ cenah mensupları, yerlilerin kendi kendilerini idâre ve muhtar siyâsî, hattâ idârî müesseselere sahip olması hususunda

227. Hassaten bu talepler Harp sonrası devrede kesif bir hal almış bulunuyordu(bk. Morgenthau, R. S., a.g.e., s. 86).

228. Morgenthau, R. S., a.g.e., s. 1.

229. Afrika ülkelerinde lise seviyesinde tahsil veren müesseseler ancak 1945 den sonra kurulmaya başlanmıştır(bk. Morgenthau, R. S., a.g.e., s. 10-11 ve 13).

230. Morgenthau, R. S., a.g.e., s. 9.

aslâ rıza göstermiyordu²³¹. Buna rağmen birçok amiller altında ve fakat daha ziyade Fransada sol cenahın tesiri altında çıkarılan ve yerlilerin siyasî hayata atılabilmelerine ve hiç olmazsa mevcut siyasî müesseselerden kısmen istifadelerine imkân veren 11 Mart 1937 tarihli vatandaşlık kararnâmesi²³², durumun ıslâhında ümit verir mahiyettedir. Bununla Fransızlar, müstemleke ahalisini Afrikada,

1. vatandaşlar,
2. tebea

olarak iki ayrı zümrede topluyorlardı²³³. Bunlardan ancak birincilere anavatan Fransası siyasî müesseselerinde temsilci bulundurma hakkı tanıyorlardı. Siyasî Afrika müslüman ülkelerinden Senegal, pek istisnai bir şekilde daha 1875 den itibaren devamlı surette Fransız Parlamentosuna temsilci gönderme hakkını elde etmiş bulunuyordu²³⁴. Vatandaşlık statüsünü elde edememiş olan «tebea» zümresi ise, ne idarî ve ne de siyasî müesseselerde temsilci bulundurma hakkına sahip olamamışlardır.

İşte bu işaret ettiğimiz 11 Mart 1937 tarihli kararnâme ile ki bu tebea zümresi de vatandaşlık haklarından, kısmen de olsa istifade yoluna girmiş ve bunun için AOF veya AEF de yaşayan yerliler için muayyen bir «tahsil sertifikasına» sâhip olma kâfi görülmüştür²³⁵. Belki de bir yandan bu kararnâmenin getirdiği haklar ve diğer yandan Harp içi şartlarının yerli ahali lehine gelişmesi sebebiyledir ki siyahî Afrikanın en eski siyâsî müesseselerinden sayılan partilerin kurulmasına ancak 1943 gibi pek geç bir devirden itibaren müsaade olunmaya başlanmıştır²³⁶. Bundan ayrı IV. Fransız Cumhuriyeti anayasası hükümleri dahilinde, mezkûr vatandaşlık kararnâmesinden istifade etmek suretiyle daha çok sayıda siyâhî afrikalı, Paris Parlamentosunda yer işgâl etmeye başlamıştır. Onbeş yıl kadar tatbik edilen bu sistem, ilerde de izah edeceğimiz gibi, 1958 den itibaren V. Cumhuriyet devresinde müstemleke ülkelerin deği-

231. Morgenthau, *a.g.e.*, s. 86 ve 37. sahife ile muk. ed.

232. Morgenthau, R. S., *a.g.e.*, s. 36.

233. Morgenthau, R. S., *a.g.e.*, s. 32-33.

234. Bu hak 1848 de ilk olarak tanınmış ve fakat araya fâsıla girmiş, nihayet 1875 den itibaren işaret edilen devamlı temsilci bulundurma hakkı bahşedilmiştir(bk. Morgenthau, R. S., *a.g.e.*, s. 32-33.

235. Morgenthau, R. S., *a.g.e.*, s. 36.

236. Bundan, lise ve hattâ üniversite tahsili yapmış münevverlere çok evvelden beri sâhip olan Senegal'i istisna etmek icab eder(bk. Morgenthau, R. S., *a.g.e.*, s. 330 ve 1. sahife ile muk. ed.).

şen anayasa durumları muvacehesinde yerini daha başka statülere bırakmış ve bu usûle son verilmiştir ²³⁷.

a) Brazzaville Konferansı ve teklifler :

Netice itibariyle 1958 de teessüs eden V. Fransız Cumhuriyeti anayasasının derpiş ettiği hükümler muvacehesinde istiklâllerini elde edip müstakil anayasalara sahip olma imkânlarına kavuşan AOF veya AEF ye mensup siyâhî Afrika müslüman ülkelerinin bu statüye kavuşmalarını temin eden en mühim hareket, 30 Ocak - 8 Şubat 1944 tarihleri arasında Fransa anavatanının 1940 da Almanlar eline düşmesine rağmen bu ülkelerin başında kalan Fransız idarecileriyle siyâsî liderler ve sendika başkanlarından müteşekkil 44 kişi ile De Gaulle'ün başkanlığındaki Fransız Hükûmeti temsilcileri arasında Brazzaville şehrinde akdedilen ve Harp sonrası devrede müstemlekelerin statülerini tesbit, ıslâh ve tanzim etme gayesini taşıyan konferansdır. 1940 dan sonra Pétain'in başkanlığında teşekkül eden Vichy Hükûmeti, müstemlekelerin idâresini kendine sadık müstemleke idarecilerine bırakmış bulunuyordu. Müttefiklerin Şimalî Afrika çıkarmasından sonra Cezayirde faaliyet göstermeye başlayan Fransız Muvakkat Hükûmeti, bu müstemlekelerin kontrolünü 1944 Ocak ayında kat'î olarak ele almış ve Harp sonrası ıslâhat hareketleri için planlar hazırlamaya başlamıştı. İşte bu teşebbüsler muvacehesinde 1944 Brazzaville Konferansı, iştirakçi olarak müstemleke ahâlisini temsil eden bir kimsenin bulunmamasına rağmen en mühim olanlarındandır.

Esasen evvelden beri Fransanın sahip olduğu müstemlekecilik esaslarının ve tatbikatının da göz önünde bulundurulması neticesi hazırlanan planlar üç ana nokta etrafında toplanabilir ²³⁸ :

1. Sağ ve sol kanada mensup siyasîler, Fransa ile müstemlekeler arasında vazgeçilmez bağlar bulunduğunda hemfikirdirler. Netice itibariyle Fransada hiçbir siyasî grup müstemlekelere istiklâl verme fikrini desdeklemmez. Ancak bu «vaz geçilmez bağlar»'ın nicelik ve niteliği ve ne olması lâzım geldiği hususunda fikir ayrılıkları vardır.

2. Sadece sol kanat tarafından ileri sürülen ve zor olduğu kadar nazari de olan plana göre müstemleke halkları, anavatan Fransası vatandaşlarının sahip olduğu bütün siyasî, idarî ve medenî haklarla mücehhez kılınmalıdır. Hattâ siyasî temsilin mevzubahis oldu-

237. Morgenthau, R. S., a.g.e., s. 75 ve müt.

238. Morgenthau, R. S., a.g.e., s. 37 ve müt.

ğu bütün metropoliten müesseselerine azâ veya temsilci olarak müstemlekeler ahâlisi iştirak edebilmelidir.

3. Fransız müstemleke siyaseti, coğrafi ve etnik gerçekleri göz önüne alarak muayyen bir ölçü ve derecede adarî ademi merkezîyet ve o ülkeyle ilgili mahallî Hükûmet sistemine yer vermeli ve bunu tervic etmelidir.

Bu üç ana nokta üzerinde yapılan müzakere ve münakaşalardan sonra, delegeler harp sonrası müstemlekelerle ilgili ıslâhat için muhtelif noktalarda mutabakata vardılar ²³⁹ :

1. Fransız İmparatorluğu sistemi dışında her türlü gelişme imkânları, Fransa'nın müstemlekelerdeki medeniyet çalışmaları muvacehesinde nazarı itibara alınamaz ²⁴⁰.
2. Müstemlekelerde bu bakımdan kendi kendini idare (self-government) sisteminin uygulanması uzak gelecekte dahi mevzu bahis olamaz ²⁴¹.
3. Anglo-Saxon manâda bir imparatorluk tervic edilemez; Franco-Roman İmparatorluğundan vazgeçilemez.
4. Bununla beraber müstemlekelerin müstakbel «Kurucu Mecliste» temsil edilmeleri arzu olunur; hattâ bu zarurîdir.
5. Müstemlekeler Fransası ayrı bir anayasaya mâlik olamaz; bunların anayasası, ancak anavatan Fransası anayasası olmalıdır.

Üzerinde çalışılan bu hususlarda müşterek ve belli olan nokta, müstemlekelerle Harp sonrası yakın veya uzak bir devrede istiklâl veya self-government hakkının verilmeyeceği noktasının belirtilmiş olmasıdır. Bu arada yukarda beşinci nokta olarak gösterdiğimiz husus ileldir ki Fransa, Batı Afrikadaki kendi müstemlekelerinde, Harp sonrası «İngiliz Batı Afrikası»nda İngilizler tarafından tesbit edilen statüden ayrı bir anlayışa sahip olduğunu gösteriyordu. Nitekim az ilerde oluşuş ve neticelerini göstermeye çalışacağımız 1946 Fransız anayasasında durum tamamen bu zaviyeden ele alınmış bulunmaktadır. Anayasa mevzuunda Brazzaville Konferansında yukardaki 5. noktanın tatbikatı bakımından ileri sürülen fikir, Fransız sistemini aslâ terketmemekle beraber bu anayasanın «federal» bir yapıya sahip olması şeklindedir ²⁴². Bununla beraber aynı Konferansa iştirak eden delegeler, istikbalde bu müstemleke ülkelerin tedricen idarî

239. Morgenthau, R. S., *a.g.e.*, s. 38.

240. Ayrıca bk. Trimingham, S., *Islam in West Africa*, Oxford 1959, s. 210-11.

241. Ayrıca bk. Trimingham, S., *a.g.e.*, s. 210-11.

242. Morgenthau, R. S., *a.g.e.*, s. 39.

ademi merkeziyet sistemine kaydırılması fikri üzerinde de ısrarla durmuşlardır. Yine bunlar, umumî seçimlerle teşkil edilen mahallî temsili meclislerin ihdâsı tavsiyesinde de bulunmuşlar ve bunların maliye ve bütçe ile ilgili konularda kat'î ve nihaî, diğer konularda istişarî kararlar alma yetkilerine sahip olmaları tezini de müdafaa etmişlerdir. Bu arada mahallî ve mıntakavî meclislerin demokratikleştirilmesi için tekliflerde bulunmuşlardır. Aynı Konferansa iştirak edenler, mecbûrî çalışma(indigénat) usûlünün kaldırılması, sıhhi, iktisadî ve maarifle ilgili konularda fikirlerini ileri sürmüşler²⁴³ ve kadın hakları ve onların medenî bir seviyeye ulaştırılabilmesi için alınması gerekli tedbirlerden de bahsetmişlerdir²⁴⁴.

Afrikanlı yerli ahâliyi temsilen kimsenin iştirak ettirilmemesine rağmen ve tamamen müstemleke idarecilerinin bir araya gelmesiyle akdedilen Brazzaville Konferansında alınan kararlar, ileri sürülen teklifler ve fikirler, daha ilerde 1946 anayasasını hazırlayanlar üzerinde muhakkak ki müessir olmuş ve bu teklifler istikametinde tanzimî teşebbüslere geçilmiştir. Kezâ 1956 ve 1957 «Loi Cadre» çerçevesi dahilinde müstemlekelerin muhtariyet durumlarını yeniden ele alan ve bunların anayasa ile ilgili meselelerini ıslâh gayesine matuf teşriî harekette de bunun tesir sahası büyük olmuştur. Nihayet 1958, V. Cumhuriyet anayasası üzerinde bir yandan evvelce de gösterildiği gibi yerlilerin her vesileden istifade ederek belirttikleri talepler ve diğer yandan Brazzaville teklifleri müessir olmak suretiyle ilerde izah edeceğimiz müstemlekeler bakımından en liberal bir anayasanın teşriî edilmesi mümkün olabilmektedir.

b) IV. Fransız Cumhuriyeti Kurucu Meclisi ve UNION FRANÇAISE(Fransız Birliği) anayasası :

Bir yandan 1944 Brazzaville teklif ve çalışmaları, diğer yandan yerlilerin muhtelif vesilelerden bilistifade tebarüz ettirdikleri siyasi hürriyetler ve ıslahat zımnındaki talepleri, De Gaulle idaresindeki Fransız Muvakkat Hükûmetini önce Kurucu Meclisi teşkil etmek üzere Parisde bir Muvakkat İstişarî Meclis teşkil etmeye zorlamıştı. Hatta Fransızlar yanında mukavemet hareketlerine katılmasının bir mükâfatı olmak üzere Senegal'den de vatandaş statüsündeki bir delege bu Meclise azâ olarak iştirak ettirilmiştir. Bu Meclis ilk iş ola-

243. ayr. bk. Trimingham, S., a.g.e., s. 210-11.

244. Morgenthau, R. S., a.g.e., s. 39-40.

rak Kurucu Meclisin teşkilini temin edecekti²⁴⁵. Yapılan çalışmalar sonucu müstemlekeler (Cezayir de dahil) bu Kurucu Meclise iştirak etmeye karar verdiler ve bu Mecliste müstemlekeler, 36 sı vatan-
daş, 24 ü tebea statüsüne sahip ahâli tarafından ve 4 ü de müşterek
seçim bölgeleri tarafından seçilmiş olmak üzere 64 azâ hâlinde 586
kişilik Hey'etde yerlerini aldılar²⁴⁶.

Ne zaman kendi ülkeleri ile ilgili olarak bu siyâhî afrikalı meb'-
uslar iktisadî ve hukukî konulardaki taleplerini dile getirirler, sağ
kanat tarafından savsaklanmışlar ve fakat aynı hususlarda Fransız
komünist ve sosyalistleri tarafından hararetle desdeklenmişlerdir²⁴⁷.
Sırf bu nokta ve bununla beraber komünist ve sosyalistlerin müstem-
lekelerde aşırı faaliyet ve propagandaları, bugün siyâhî Afrikanın
müslim veya gayri müslim ülkelerinde nasıl olup da sosyalist cere-
yanların bugünkü kadar yaygın ve kuvvetli olduğunu bize izah et-
mektedir.

Müstemleke ülkeler temsilcilerinin de iştirak ettiği bu Kurucu
Meclisin, gerek anavatan Fransası ve gerekse müstemlekelerle şâmil
olmak üzere hazırladığı bir anayasa tasarısı, komünist ve sosyalist-
lerin 309 müsbet oyu ile kabûl edilmiş ve gerek anavatan ve gerekse
müstemlekelerde vatandaş statüsüne sahip kimselerin referandum
yoluyla reylerine arz olunmuştur. Neticede, hazırlanan bu tasarı refe-
randumda reddedilmiş ve Kurucu Meclis statüsüne göre yapılması
icab eden ikinci bir referanduma ihtiyaç kalmamıştı. Gerek sosya-
list ve komünistler ve gerekse senegalli meb'us Mê Lamine Guêye,
siyâhî afrikalılar adına bu referanduma sadece «vatandaş» statüsü-
ne sahip olanlar değil aynı zamanda «tebea» statüsündeki bütün
fertlerin de iştirak ettirilmesi tezini müdafaa etmişler ve fakat bu
teklif kabul olunmamıştı²⁴⁸. Bu teklif sâhipleri, bu suretle halkın
«serbest iradesinin» gerçekleşebileceğini düşünüyor ve diğer yandan
MRP (Fransız sağ cenahı)'nın Kurucu Mecliste belirebilecek menfî
reylerini, referandum yoluyla «tebea» zümresinin reyini de almak
suretiyle bertaraf edebileceklerini planlıyorlardı.

Mezkûr anayasa için ilk referandum menfî çıktığından ikincisi-
ne gidilmeksizin 1945 Kurucu Meclisi feshedilmiş ve ikinci Kurucu
Meclis için yeniden seçimlere müracaat olunmuştur. Ancak müstem-

245. Bu hususla ilgili olarak önce 21 Ekim 1945 kanunu çıkarılmıştır (bk. Morgenthau, R. S., a.g.e., s. 43-44).

246. Morgenthau, R. S., a.g.e., s. 40-41.

247. Morgenthau, R. S., a.g.e., s. 83-87 ve müt.

248. Morgenthau, R. S., a.g.e., s. 43-44.

leke ülkelere yeni bir anayasa statüsü getirmesi melhuz bu tasarı-
nın müstemlekelerde çoğunluğu teşkil eden «tebea» zümresinin reyi
alınmaksızın reddedilmiş olması, çeşitli ülkelerde büyük halk hare-
ketlerinin ve karışıklıkların çıkmasına sebep olmuştur. Grevler, pro-
testo mitingleri v.s. şeklindeki bu halk gösterileri, hattâ II. Kurucu
Meclisin teşkili ve birinciye nazaran daha az liberal esaslar getiren
yeni anayasa tasarısının kabûlü üzerine de aynı şiddetle devam et-
miştir ²⁴⁹.

Bu şart ve durumlar altında bir anayasa hazırlamak gayesiyle
teşkil edilen II. Kurucu Meclis çalışmaları esnasında seçimlerde «va-
tandaş» - «tebea» tefriki yapıldığından pek az bir yekûn tutan siyâhî
afrikalı temsilciler, ancak senegalli sosyalist lider Mê Lamine Guê-
ye'in etrafında toplanmak suretiyle müessir olmaya çalışmışlar-
dır ²⁵⁰. Neticede «ilerici» vasıfta esaslara sahip bir anayasa tasarısı
hazırlanıp meydana getirilmiş (Ekim 1946) ve müstemleke azâları ve
Fransız sol cenâhı temsilcilerinin işbirliği neticesi, 10 Kasım 1946 da
lehde oy verilmesi temin edilmiştir ²⁵¹. İlkine nazaran daha az libe-
ral esaslar ihtiva ettiği belirtilen bu tasarı, nihayet 24 Aralık 1946
da yürürlüğe konmuştur ²⁵². Konumuz bakımından önem taşıyan
husus, bu anayasa ile III. Fransız Cumhuriyetinin son bulması ve
müstemlekeler için artık Fransız doğrudan idaresinden ayrılma va-
deden ve onların müstakil anayasalı rejimlere girmesini temin eden
müsait bir devrenin başlamasıdır. İngiliz Commonwealth teşkilatın-
dan çok farklı olmakla beraber bu anayasa ile, müşterek maksat ve
sâiklerle Union Française diye adlandırılan yeni bir ülkeler câmiası
teşkilatı tesis olunmuş ve bunu derpiş eden aynı 1946 anayasasının
getirdiği çeşitli kademedeki siyâsî, idarî ve temsilî organlar, müs-
temlekeler ahâlisinin bunlara iştiraki suretiyle geç de olsa siyâsî
tecrübe ve alışkanlıklara sahip olmalarını intâc etmiştir. Muhakkak
ki bu tecrübe ve alışkanlıklar, ileride ele alacağımız 1958 ve sonrası
Fransız Câmiasındaki İslam ülkeleri anayasa hareketlerinde son de-
rece istifadeli neticeler doğurmuş ve daha sonraki yıllarda bu ül-
kelerin kendi kendilerini idâre etmelerinde temel vazifesi görmüştür.

İkinci Kurucu Meclisin hazırladığı 1946 anayasası ile başlayan
IV. Fransız Cumhuriyeti, müstemlekeler idaresi için 1956 ve 1957 de

249. Morgenthau, R. S., *a.g.e.*, s. 44-45.

250. Morgenthau, R. S., *a.g.e.*, s. 85-86.

251. Morgenthau, R. S., *a.g.e.*, s. 27.

252. Sharma, I. D., *Modern Constitutions*, London 1962, s. 437 ve müt.; Morgenthau, R. S., *a.g.e.*, s. 48-49.

anayasa tadilatını derpiş eden hareketlerle 1958 yılının 13 Mayısına kadar sürmüştür²⁵³. Anavatan Fransası için 1 ilâ 60 cı maddelerde hükümler getiren ve 61-81. maddelerinde ise, müstemlekelerin teşkilatı esâsiye durumlarını tanzim eden ve yukarıda işaret ettiğimiz Fransız Birliği(= Union Française) teşkilatının ihdasını derpiş eden bu anayasa, ehemmiyet sırası itibariyle şu evsafı haizdi :

1) 60. maddeye kadar olan ve anavatan Fransası ile ilgili anayasa durumlarını tesbit eden kısımda Fransanın durumu, Birlik anayasasının şümûlüne giren diğer ülkeler üzerinde hâkim bir tarzda ele alınmıştır : Ceza hukuku, âmme hürriyetleri, siyâsî ve idârî organizasyon mevzularında teşriî yetki Fransız anavatan Parlamentosuna aittir(md. 72).

2) Union Française şu tip üyelerden²⁵⁴ müteşekkildir(md. 60) :

- a. Fransız Cumhuriyeti(anavatan Fransası),
- b. Denizler Aşırı Departement'lar ve Topraklar(Territoires),
- c. Mültehak Araziler,
- d. Mültehak Devletler.

b, c ve d maddeleri altında toplanan üyeler kendi statülerini değiştirebilirler(md. 75)²⁵⁵.

3) Union Française'in Merkezî Organları vardır²⁵⁶ :

- a. **Başkan**(Union'un tamamına şamil birleştirici en yüksek makamdır).
- b. **Yüksek Meclis**(Union Başkanı, Hükûmet Temsilcisi, Birlik azâsı olan ülkeler temsilcilerinden müteşekkildir. İktisadî, siyâsî ve askerî işlerin yürütülmesinde istişarî mütalealar serdedir. Union Başkanının dâveti üzerine toplanır).
- c. **Fransız Birliği Meclisi**(Md. 63, 66-71) (Azâlar mevcudunun yarısı, 2/3 ü Millî Meclis, 1/3 ü Cumhuriyet Meclisi tarafından olmak üzere Anavatan Fransası Parlamentosu tarafından; diğer yarısı a. Denizler Aşırı Departement'lar, b. Denizler Aşırı Topraklar, c. Mültehak Devletlerde kurulan Mahallî Meclisler tarafından iki dereceli seçimle seçilir. Vazifesi teşriî konulardadır).

4) Anavatan dışı ülkelerde mahallî karar ve icra organları tesis edilmiştir :

253. Sharma, I. D., a.g.e., s. 437 ve müt.

254. Morgenthau, R. S., a.g.e., s. 48-49.

255. Morgenthau, R. S., a.g.e., s. 49.

256. Sharma, I. D., a.g.e., s. 462-63.

- a. **Mahallî Meclisler**(Les Assemblées Territoriales) (md. 77) (Teşrî edilecek kanunlara göre yapılacak seçimler yoluyla teşkil olunur. Bütün afrikalı ahâli bu seçimlere iştirak eder. Vazifeleri, 1956 Loi Cadre'ı ve müteakip décret'lerin çıkarılmasına kadar esas olarak mâlî sahalardaydı. Diğer konularda sadece istişarî rey hakkına sahipti) ²⁵⁷.
- b. **Devlet Sekreterliği**(md. 76) (Fransız Müstemlekeler Bakanına karşı doğrudan doğruya mes'ûl olan Umumî Valilik makamı, Devlet Sekreterliği ile değiştirildi. Müstemlekelerde siyâsî fonksiona da sahip kılındı ve askerî, adlî ve polis selâhiyetleriyle donatıldı.)

a ve b bentlerinde gösterdiğimiz karar ve icrâ organlarından ayrı bu anayasa, Federal bazı Meclislerin kurulmasını teşvik eder (md. 78).

5) Bütün afrikalı ahâli, evvelce ister vatandaş ister tebea statüsünde olsun, Fransız şahıs hukuku ahkâmını aynen kabule mecbur olmaksızın Fransız Birliği vatandaşları olarak Fransız anavatan vatandaşlarının sâhip olduğu aynı hukukî yapıya sâhip olma hakkını elde ettiler(md. 81) ve bütün seçimlere kanunlarda tanzim edildiği şekiller altında iştirak hakkını kazandılar(md. 81) ²⁵⁸.

6) Indigénat adı verilen ağır şartlar altındaki bir nevi imece usulü kaldırıldı ²⁵⁹.

7) Union anayasası preambülünde, 1789 Beyannamesinde gösterilen insan ve vatandaşlık hakları kabul edilmiş ve fakat ademi riâyet veya aykırı tatbikat halinde ne gibi müeyyidelerin mevzû bahis olabileceği veya müeyyide veya mânî ahkâm olarak hangi tedbirlerin alındığı gösterilmemiştir ²⁶⁰.

8) Union Française'î teşkil eden azâlar dört grup altında toplanmış ²⁶¹ ve bunlarla ilgili hukukî durumlar anayasada tanzim edilmiştir(md. 61 ve 62) :

- a. Cezayir ve Fransız Ginesinin, Departement'larını ihtiva etmek üzere Fransız anavatan Cumhuriyeti,
- b. AOF, AEF, Fransız Somalisi v.s. nin Denizler Aşırı Departement'ları,

257. Morgenthau, R. S., *a.g.e.*, s. 67.

258. Trimingham, S., *Islam in West Africa*, Oxford 1959, s. 211; Morgenthau, R. S., *Political Parties*, s. 49-50.

259. Trimingham, S., *Islam in West Africa*, Oxford 1959, s. 211.

260. Ayrıca bk., Sharma, I. D., *a.g.e.*, s. 437-38.

261. Sharma, I. D., *a.g.e.*, s 462

- c. Togoland ve Kamerun Trusteeship arazileri ve nihayet,
d. Fas, Tunus v.s. gibi Mültehak Devletler.

9) Union anayasasının en mühim vasıfları arasında, belki de bu Fransız Afrikaı Ülkelerinde idâri ademi merkeziyet sisteminin uygulanmaya başlanması bulunmaktadır. Yukarıda 4/b bendi altında gösterilen Devlet Sekreterliği makamı yanında mühim idâri kararlar alabilen ve seçimle teşkil edilen meclisler ihdas edilmiştir. Bu Mahallî Meclisler, mâlî sahada sahip oldukları teşriî yetki yanında sırf idarî kararlar alabilmek hakkını da haizdi. Bu Meclisler için siyâsî ademi merkeziyet ifade eden yetkiler ise, ancak 23 Haziran 1956 Loi Cadre'ı ve bunu tamamlayan sair Décret'ler ile tanınabilmiştir²⁶². Buna rağmen Harp evveli ve Harp sonrası bilhassa Fransız sağ cenah siyâsîleri tarafından müstemlekeler için ne idâri ve ne de siyâsî ademi merkeziyetin mevzu bahis olamayacağına dair yapılan çeşitli beyanlar²⁶³, 1946 Union Française anayasası ile tezkib ediliyor ve fiiliyatta yukarki bölümlerde de gösterdiğimiz gibi Atlantik Şartı, Birleşmiş Milletler Anayasası başta olmak üzere²⁶⁴, Mütteliklerin kazandığı zafer üzerine Harp sonrası demokrasiler cephesinde yeniden teşekkül eden dünya efkârı umumiyesi gibi beynelmilel vâkı'alar muvacehesinde Fransızlar, önce(1946) idarî, on sene gibi kısa bir müddet sonra(1956-58) da siyâsî ademi merkeziyet merhalelerine bu ülkelerin ulaşmasına manî olamamış bulunuyorlardı.

c) **V. Fransız Cumhuriyeti ve COMMUNAUTE anayasası :**

1946 anayasasıyla teşekkül eden Union Française içinde Fransız müstemlekeleri, yukarda anahatlarını gösterdiğimiz esaslar dahilinde, âmme hukuku sahasında nisbî bir ferahlığa ve ıslâh edilmiş bir Hükûmet statüsüne kavuştular. Bu devre esnasında teşekkül edip gelişen siyâsî partiler, kendi programları çerçevesinde territorial yahut interterritorial sahada çalışmaya koyuldular²⁶⁵. İki Cihan Harbi arasındaki devrede gelişen yeni hukukî ve içtimâî şartlardan bilistifade yerli münevverler, ileri sürdükleri taleplerini yeniden dile getirmenin fırsatlarını elden kaçırmamışlardır²⁶⁶.

262. Lavroff, D. G., *Les Constitutions Africaines*, Paris 1961, C. I, s. 7; Morgenthau, R. S., *a.g.e.*, s. 67.

263. Muk. ed. Morgenthau, R. S., *a.g.e.*, s. 37 ve müt., 67; Trimmingham, S., *a.g.e.*, s. 210-11.

264. Gonidec, P. F., *Constitutions des Etats*, Paris 1959, s. 1 ve müt.; ayrıca bk. aynı müellif : *L'Evolution des Territoires d'Outremer depuis 1946*, Paris 1958.

265. Bunlardan meşhurlar, RDA(Rassemblement Démocratique Africain, Ekim 1946), IOM(Independants d'Outre-Mer, 1948) ve daha sonraları CAF(Convention Africaine, 1957), MSA(Mouvement Socialist Africain, 1957), PRA(Parti du Regroupement Africain, 1957). Daha fazla bilgi için bk. Morgenthau, R. S., *a.g.e.*, s. 301 ve müt.

266. Gonidec, P. F., *a.g.e.*, s. 1.

Bu arada Fransanın beynelmilel birçok hadisat arasında sıkışıp kalması ve bunlardan hiç de kendinin eski devirlerde alışlagelmiş itibarına yakışır şekilde sıyrılamaması, müstemleke ahâlisine karşı gütmekte oldukları siyâsî emelleri daha ziyade kuvvet kullanarak ortaya atmalarına âmil olmuştur. Bu hadiseler arasında Fransanın Vietnam mağlubiyeti(1954), Tunus ve Fas'a istiklâl tanıyan muahe-deleri akdetmesi(1954 ve sonrası), Cezayir savaşının milliyetçilerce muvaffakiyetle yürütölmeye başlaması(1956 ve sonrası), Süveyş bozgunu(1957)'nu göstermek mümkündür. Bu hâdiseler arasında, müstemlekelerde ısrarla yürütölen yeni anayasa hakları program-ları ve bunların peşinde koşan halk kütlelerinin yarattığı ağır siyasi tansiyon, Fransız anavatan siyasîlerini bu durumu nazarı itibara al-maya zorlamıştır. Bu gerçeğin anlaşılması üzerinedir ki Fransız Par-lamentosu, 1954 den itibaren Denizler Aşırı Ülkelerde(TOM) idarî, müessesevî ve siyasi reformlar yapma teşebbüslerine başlamıştır ²⁶⁷. Bilhassa sağ kanadı temsil eden Fransız siyâsîleri, federal bir dev-letler sistemi üzerinde duruyorlardı ki, bu zümreden bir kısmı bu federal birlikde Fransanın üstün bir hukukî yapıya sahip olmasını, diğér bir kısmı da bütün federe azalar ile birlikte müsavî haklara sahip olması gerektiğini savunuyorlardı ²⁶⁸.

Bu arada Union Française'de ortaya çıkan hoşnutsuzluğu berta-raf etmek gayesiyle bazı reform hareketlerine de girişilmemiş değıl-dir : 1) 1955 de Fransız Parlamentosu tam haklara ve yetkiye sa-hip(Plein exercise) 26 aded beledî teşkilatın ²⁶⁹ TOM de teşkil edil-mesini kararlaştırdı ki bu ıslâhat müstemleke ölkelerin müstakbel bağımsız idarelerinde meclisler yoluyla siyâsî ve âmme ile ilgili iş-lerin yönetilmesinde, tecrübe, bilgi ve alışkanlık kazanmalarına ve-sîle teşkil ediyordu, 2) bu beledî meclislerin teşkilinde tek dereceli ve umumî seçimlerin yapılacağı derpîş edilmiş ve 3) daha mühim-mi 18 Kasım 1955 kanunu ile aynı hakların diğér şehirlere de teş-mili hususunda mahallî meclislere Fransız Parlamentosu tarafından yetki verilmişti ²⁷⁰.

İşte bir yandan Birleşmiş Milletler anayasasına uygun bir tarz-da gerçekleştirilmesi için çalışılan federal bir çerçeve dahilinde oto-nomi fikrinin partiler tarafından dahi benimsenecek derecede yayıl-

267. Morgenthau, R. S., *a.g.e.*, s. 61-62.

268. Morgenthau, R. S., *a.g.e.*, s. 65.

269. Halbuki daha evvel XIX. asırdan itibaren sadece Senegalde üç aded tam hak ve yetkilere sahip(self-governing) Beledî Teşkilat(Commune) müesses vaziyettey-di(bk. Morgenthau, R. S., *a.g.e.*, s. 65.

270. Morgenthau, R. S., *a.g.e.*, s. 65 ve dip not 7.

ması ve diğer yandan Fransız Parlamentosu tarafından az evvel gösterdiğimiz idarî ıslâhat hareketleri arasında 23 Haziran 1956 da «Loi Cadre» adı verilen ve müteakiben 1957 yılında neşredilen çok sayıda «décret»²⁷¹ müstemlekelerin kendi kendilerini idarelerinde mühim bir yer tutacak şekilde Fransızlar tarafından yürürlüğe konmuştur²⁷². Bu mühim ve tarihî teşriî hareketler ile dir ki, henüz siyasi ademi merkezîyet mevzu bahis olamasa da Fransız müstemlekeleri, 1946 da kısmen kavuştukları idarî ademi merkezîyet hakları sahasında daha ileri merhalelere ulaştılar²⁷³:

1. Evvelce işaret ettiğimiz Brazzaville Konferansında(1944) teklif ve tesbit edilen esaslardan da ileri merhalelere ulaşıldı,
2. Fransız Denizler Aşırı Ülkeleri(TOM), kendi idarî meselelerinin hal ve yönetilmesinde daha çok haklara sahip oldular,
3. Mahallî Meclisler, Fransız Parlamentosu selâhiyetlerine giren bazı teşriî sahalarda bizzat yetki sahibi edildiler²⁷⁴. Bu kararlara riayetsizlik halinde üç aya kadar hapis ve iki yüz bin frank para cezası tatbik edilmesi gibi müeyyidelere de sâhip kıldılar.
4. Mahallî Meclisler yanında sekiz müstemlekede İcraî Hey'etler teşkil edildi ki bunlar, kısmen Mahallî Meclisler tarafından seçim, kısmen de resmî tayin yoluyla gönderilen 6-12 azâdan terki b edildi²⁷⁵. Azalar Mahallî Meclis üyesi olabileceği gibi dışardan da olabilir. Başkan, Fransız Umumî Valisidir. Bu Hey'ette liste başı, Başkan(Umumî Vali) naibidir ve onun yokluğu esnasında İcra Hey'etine başkanlık eder. İcra Hey'etinin aldığı kararlar, hem Union Française Meclisi(15 gün içinde kabul, red veya tadil reyinde bulunur) hem de Fransız Millî Meclisinin (iki ay içinde kabul, red veya tadil reyinde bulunur) tasvîbine arzedilecektir(1956 Loi Cadre md. 1).
5. Umumî Vali, Fransız Hükûmeti tarafından tayin edilmekle beraber²⁷⁶ selâhiyet sahası kısıtlanmıştır²⁷⁷. O, bu kanun mucibince

271. Bu Decret'ler daha sonra Fransız Parlamentosu tarafından «kanun» haline kalbedilmişlerdir(bk. Morgenthau, R. S., *a.g.e.*, s. 66, not 8.)

272. Gonidec, P. F., *Constitutions.*, Paris 1959, s. 1 ve müt.; Morgenthau, R. S., *Political Parties*, Oxford 1964, s. 66.

273. Trimingham, S., *Islam in West Africa*, Oxford 1959, s. 211-12.; Morgenthau, R. S., *a.g.e.*, s. 67-69.

274. 4 Nisan 1957 tarihli ve 57-460 numaralı Decret. Halbuki 1946 anayasasına göre (md. 77) bu Meclislerin teşriî yetkileri sadece mali meseleler çerçevesi dâhilindeydi.

275. 4 Nisan 1957 tarih ve 57-459 numaralı Decret.

276. Bunu yukarda zikri geçen 1946 anayasasındaki Devlet Sekreterliği ile mukayese ediniz.

277. 4 Nisan 1957 tarihli ve 57-458 No.lu Decret.

Fransız Cumhuriyeti iktidarlarının bir «mutemedi» olarak müstemleke ülkelerde vazife görür. Mahallî Meclislerin yetkisi dışında kalan her sahadaki icraattan sorumludur. Bu arada yetkilerini arttırıcı «tehlike hâli» ilân etme hakkı mahfuz tutulmuştur ²⁷⁸.

6. Nihayet 13 Haziran 1956 tarihli bir kanun ile halkın iştirak ettiği seçimler umumî ve tek dereceli hale getirilmiştir.

Bütün bu gibi ademi merkeziyet konularında çok önemli adımların atılmış olmasına rağmen, Fransız Batı veya Ekvatoryal Afrika ülkelerinin istiklâline müncer olabilecek bir istikamete yönelindiği görülmez. Yine bütün 1956 ve 1957 reformları karşısında bu ülkeler afrikalılardan gelen ısrarlı taleplere rağmen Union Française içinde bağımlı ülkeler durumunda kalmışlardır.

Bir yandan anavatan Fransasının içine düştüğü ağır Hükûmet buhranları diğer yandan Union Française'e dâhil bulunan ülkelerde girişilen idarî reformlara rağmen artan federasyon talepleri ²⁷⁹, demek bilmeyen iç huzursuzluk ve hatta savaşlar (Vietnam, Cezayir, Süveyş) ve nihayet 1956-1957 de müstemleke ülkeler için idarî reformlar getiren «Loi Cadre»'ın mevzû anayasa hukukuna intibak ettirilme ihtiyacı, Fransızları mutlaka bir anayasa revisyonuna gitmeye zorluyordu ²⁸⁰. Nitekim 3 Aralık 1957 de bütün parti temsilcilerinin de iştirakiyle teşkil edilen tadilat komisyonu tarafından bir «Yuvarlak Masa Konferansı» açıldı ve görüşmeleri müteakip 1946 anayasasının 17, 49, 50 ve 51. maddelerinin değiştirilmesi gerektiği hususunda teklifte bulunulması kararlaştırıldı ²⁸¹. Bu tadil teklifi teşebbüsünden ayrı, daha bazı organlar da aynı konuda teklifler hazırlamışlardır.

Bütün bunlar nazarı itibara alınarak 22 Mart 1958 de Kabine, Hükûmeti teşkil eden partiler ve mezkûr Tadilat Komisyonunun uzun çalışmaları sonucu, hazırladığı bir tadilat tasarısını Fransız Meclisinden geçirmeye muvaffak oldu ²⁸². Ancak tam bu sırada ağırlaşan Cezayir Harbi ve 13 Mayıs darbesi ile De Gaulle'ün Fransada iktidara gelmesi, bu ülkede tam bir iç buhran halini almış ve De Gaulle Hükûmetinin teşkil ettiği «Anayasa Komitesi» (= Le Comité Constitutionnel) 29 Temmuz - 14 Ağustos 1958 tarihleri arasında yaptığı toplantılarda, Fransa muvacehesinde müstemlekelerin,

278. 4 Nisan 1957 tarih ve 57-458 numaralı Decret'nin 9. maddesi.

279. Gonidec, P. F., *a.g.e.*, s. 1.; Morgenthau, R. S., *a.g.e.*, s. 65.

280. Morgenthau, R. S., *a.g.e.*, s. 71.

281. Sharma, I. D., *Modern Constitutions*, London 1962, s. 467-69.

282. Sharma, I. D., *a.g.e.*, s. 467-69; Gonidec, P. F., *a.g.e.*, s. 1.

a. Federasyon veya

b. Konfederasyon halinde mi yeniden teşkil edilmesi lâzım geldiğini ve her iki halde de Fransanın bir «metropol» ve TOM'a dâhil ülkelerin ise «müstemlekeler» olarak mı muhafaza olunacağı, yoksa bütün üyelerin bu teşkilata müsavî haklarla mı katılacağını müzakereler ve münakaşa etti²⁸³. Umumiyetle siyasî bir ademi merkezîyet üzerinde birleşilmiş olarak cereyan eden müzakereler, yukardaki bu üç şıktan birini seçmek, diğer bir ifadeyle verilecek otonominin vüs'at ve derinliğini tesbît noktasına teksîf edilmişti ki bu, 1946 anayasasının derpiş ettiği idâri ademi merkezîyet sisteminden siyâsî otonomiye geçişin müzakeresi manasına da gelir²⁸⁴.

Neticede bu sonuncu anayasa komitesi,

1. Serbest irâdelere dayanmak şartıyla gerçekleştirilecek bir anlaşma ile konfederasyon teşkil edilmesi,
2. Evvelce federal bir yapıya üye olan federe devletlerin bu konfederasyona iltihak edebilecekleri,
3. Konfedere azaların istedikleri zaman bu üyelikten ayrılıp tam bağımsızlık statüsüne geçebilecekleri hususunun yapılacağı konfederasyon anayasası preambülüne geçirilmesi noktalarını karar altına almıştır²⁸⁵.

Ancak mezkûr Komitenin konfederasyon lehine almış olduğu bu karara Fransız Hükûmet Başkanının katılmaması üzerine aynı komite müzakerelere devam etmiş ve gerek federasyon²⁸⁶ ve gerekse konfederasyon teklif ve projeleri bir kenara itilerek bunlar yerine Communauté(anayasa Başlık XII ve müteakip Başlıklar) adı verilen, mümkün olduğu kadar azaların eşitliğine dayanan federal yapıda(Başlık XI)²⁸⁷ bir teşkilatın kurulması üzerinde mutabakata varılmıştır²⁸⁸.

Bu sonuncu anayasa projesi 21 Ağustos 1958 de Hükûmete arz edildi²⁸⁹ ve mütaleası alınmak üzere Fransız Devlet Şurâsına gönderil-

283. Gonidec, P. F., *a.g.e.*, s. 1-2.; Lavroff, D. G., *Les Constitutions Africaines*, Paris 1961, C. I, s. 8-9.

284. Gonidec, P. F., *a.g.e.*, s. 1 ve ayrıca muk. ed. *l'Evolution des Territoire d'Outre-Mer depuis 1946*, Paris 1958.

285. Gonidec, P. F., *Constitutions.*, Paris 1959, s. 2.

286. Bu bir Federal Fransız Cumhuriyetinden ziyade bazılarınca, «tam bir dahili otonomi derpiş eden» teklif şeklindeydi(bk. Gonidec, *Constitutions*, Paris 1959, s. 1.

287. Lavroff, D. G., *a.g.e.*, C. I, s. 8.

288. Gonidec, P. F., *a.g.e.*, s. 3; Lavroff, D. G., *a.g.e.*, C. II, s. 8-9; Sharma, I. D., *Modern Constitutions*, London 1962, s. 481-82; Morgenthau, R. S., *a.g.e.*, s. 86 ve müt.

289. Lavroff, D. G., *a.g.e.*, C. I, s. 7.

di. Burada teşkil edilen 10. azalık hususi bir hey'et tarafından tetkike tâbi tutulan proje, uzun müddet efkârı umumiyeeye açıklanmamış, uzun müzakere ve mütalealardan sonra nihâyet Fransız Hükûmeti, 4 Eylûlde bu anayasa projesinin maddelerine kat'î şeklini vermiştir²⁹⁰. Bundan sonra bir Communauté yapısı derpiş eden bu anayasa projesi TOM'de 28 Eylûl 1958 de halkın oylamasına sunulmuş ve yapılan referandum sonucu Fransız Ginesi müstesna diğer bütün AEF ve AOF ülkelerinde 5.4 milyona mukabil 31.0 milyon müsbet oy alınarak 4 Ekim 1958 de meriyete konmuştur. Bu suretle V. Fransız Cumhuriyeti devri başlıyordu. Müellif Gonidec tarafından da ifâde edildiği gibi²⁹¹ yerli liderlerden çoğu referandum propagandaları esnasında bu projeye Union Française'in yeniden vaftiz edilmiş şeklidir diyerek veya başka mahzurlu noktalar göstererek muhalefet ettikleri halde Fransız makamları tarafından bazı ülkelerde «yerli başkanlar» üzerinde yapılan baskı, bir müstesnasıyla projeye müsbet oy verdirmiş ve bu anayasanın preambülü ve 1. maddesinde derpiş edilen hakka dayanarak projeye «hayır» diyen Gine, derhal tamamen müstakil bir ülke haline inkılâp etmiştir²⁹².

Ginenin bu tarzda bir oy veriş neticesi Communauté dışı kalışı²⁹³ karşısında Fransız Hükûmeti bir müddet ne yapacağını bilememiş ve hattâ bu yeni Devleti «tanımaktan imtinâ» etmek istemiş ve beynelmilel sahada bazı baltalamalara gitmişse de²⁹⁴ nihayet 7 Ocak 1959 da, evvelce 10 Aralık 1958 de Birleşmiş Milletlere azâ 58 Devletin tanınması gibi Ginenin varlığını ve istiklâlini «de jure» tanımak mecburiyetinde kalmıştır.

Diğer ülkeler için Communauté anayasasının 76. maddesi mucibince ya «département» lar haline inkılâp veya «azâ devlet» olarak Communauté'ye girmek veya statu quo'da kalmak şıkları kalıyordu. Bunlardan birine karar vermek de 76 ve 91. maddeler mucibince anayasanın vaz'ından itibaren dört ay içinde her bir ülkenin(territoire) Mahallî Meclislerine bırakılmıştı. Beş küçük Territoire müstesna eski AOF den 7 ve AEF den 4 ve ayrıca Madagaskar, «azâ devlet» olarak Communauté'de kalacaklarını Mahallî Meclisleri vasıtasıyla şu şekilde kararlaştırdılar²⁹⁵ :

290. Gonidec, P. F., *a.g.e.*, s. 3.

291. Gonidec, P. F., *a.g.e.*, s. 4.

292. Gonidec, P. F., *a.g.e.*, s. 4.

293. Morgenthau, R. S., *a.g.e.*, s. 73.

294. Gonidec, P. F., *a.g.e.*, s. 4-5.

295. Gonidec, P. F., *a.g.e.*, s. 5; Sharma, I. D., *a.g.e.*, s. 503 ve müt.; Lavroff, D. G., *a.g.e.*, C. I, s. 9.

Madagaskar	14 Ekim 1958
Sudan(Fr.)	24 Kasım 1958
Senegal	25 Kasım 1958
Gabon	28 Kasım 1958
Kongo(Fr.)	» » »
Çad	» » »
Moritanya	» » »
Fildişi Sahili(Cote d'Ivoire)	4 Aralık 1958
Dahomey	» » »
Orta Afrika(Oubangui Chari)	1 Aralık 1958
Yukarı Volta(Haute-Volta)	11 Aralık 1958
Nijer	18 Aralık 1958

Bu suretle bu ülkeler Communauté içinde, Fransa gibi «Cumhuriyet» haline gelmiş oldular. Evvelce TOM ve AEF şeklinde mevcudiyetine Üçüncü Bölümün hemen başında işaret ettiğimiz bu müstemleke federasyonları hukuken ortadan kalktı ²⁹⁶.

Neticede İslam ülkeleri de dâhil, eski Fransız müstemlekesi olan ülkelerde yeni Cumhuriyetlerin kurulmasıyla büyük anayasa değişiklikleri husûle gelirken, diğer yandan bu yeni ülkeler arasında federal bazı Birlikler kurulması için de teşebbüslere geçiliyordu. Ancak bunlardan sadece Senegal, Sudan(Fr.), Dahomey, Yukarı Volta'yı ²⁹⁷ federal bir yapıda birleştirme gayesini güden proje, fiiliyata sadece Sudan ve Senegal'in iştirakiyle tahakkuk edebilmiş ve neticede Mali Federasyonu kurulmuştur ²⁹⁸. Başlangıçta diğer ülkeler arasında sadece ticarî, iktisadî ve gümrük gibi konularda işbirliği getiren anlaşmalar akdedilmiştir ²⁹⁹.

296. Morgenthau, R. S., *Political Parties*, Oxford 1964, s. 301; Gonidec, P. F., *a.g.e.*, s. 5.

297. VI. Communauté toplantısında (13 Aralık 1959) Mali Federasyonu azası Soudan ve Sénégal'in istiklâli kabul edilmiştir (bk. Morgenthau, R. S., *Political Parties*, Oxford 1964, s. 74).

298. Projeden farklı olarak fiilen Senegal ve Sudan'ın meydana getirdiği bu Mali Federasyonundan beklenen gaye, 1) Dağılan AOF Müstemleke Federasyonunun tam manasıyla ortadan kalkmasını önlemek, 2) İstiklâl ile beraber doğan bazı güçlüklerin yenilmesini mümkün kılmaktır. 21-22 Ocak 1959 da bu Federasyona âit bir anayasa vazedildi. 4 Nisan 1959 ile 22 Nisan 1959 da bazı tâdillere tâbi tutuldu ve 18 Haziran 1960 da yeni bir anayasa yürürlüğe kondu. Bu Federasyon Haziran 1960 da müstakil hale geldiyse de muhtelif şartlara tâbi olarak 20 Ağustos 1960 da dağıldı ve Federasyon azalarından Sudan, bu defa Mali Cumhuriyeti olarak 22 Eylül 1960 dan itibaren yeni bir kuruluşla ortaya çıktı (bk. Morgenthau, R. S., *a.g.e.*, s. 301, 303 ve Lavroff, D. G., *a.g.e.*, C. I, s. 163-64 ve muk. ed. s. 275).

299. Gonidec, P. F., *a.g.e.*, s. 5; Sharma, I. D., *a.g.e.*, s. 503-5; Lavroff, D. G., *a.g.e.*, s. 57-58 ve 217-19; Morgenthau, R. S., *a.g.e.*, s. 326-27.

d) Communauté'nin hususiyetleri :

Yukarıda gösterdiğimiz şartlar dahilinde teşekkül etmiş olan Communauté müessesesi, eski TOM zümresine giren ülkelerin bu defa aynı hudutlar dahilinde aza-devlet birlikleri halinde ³⁰⁰ ve eşit şartlar dahilinde federal bir teşkilat içinde toplanmasından ibarettir(4 Ekim anayasası XI. Başlık). İç işlerinde tamamen serbest ve hattâ kendi anayasalarını kendileri teşrî edecek derecede hak sahibi kılınmış ve hür bırakılmış bu devletler, kendi üstlerinde ihdâs edilen bazı organlar yoluyla ve muayyen konularda Communauté ile irtibat halinde bulunuyorlardı. Ancak 4 Ekim 1958 Communauté anayasası sayesinde ki bu eski müstemleke ülkeler, bir yandan De Gaulle'ün şahsî gayreti ve diğer yandan ellerine geçen siyâsî fırsatları iyi kullanmaları neticesi 1944 yılında Brazzaville Konferansında üzerinde mutabık kalınan haklar ve durumlara ulaşabilmişlerdir.

Bu ülkelerden her birinde gerçekleştirilen anayasa yapısından ayrı, teşekkül eden federal yapıdaki Communauté(Başlık XII ve müteakip)'de kendi organları vasıtasıyla(Anayasa md. 78) :

1. Dış işleri,
2. Millî Müdafaa,
3. Para ve maliye,
4. Müşterek iktisat politikası ve
5. Stratejik ham maddeler politikası gibi hususlarda söz ve yetki sahibi kılınmıştır ³⁰¹. Buna mukabil aza Devletler :

1. Dahilî otonomi haklarına sahip,
2. Kendi kendilerine hükûmet eder ve
3. İdârî işlerinin hallinde demokratik usullere bağlı kalacak şekilde bir statüye kavuşturulmuştur ³⁰².

Bu suretle meydana getirilen Communauté Teşkilatı, Union Française'in yerini almış ve benzer şekilde bazı teşrîî ve icraî organlara sâhip olmuştur. Bu hâliyle mezkûr Teşkilat, İngiliz Commonwealth Teşkilatının aşağı yukarı aynı mahiyette gözükmektedir. Bilhassa azâ devletler arasında siyâsî yapı, müesseseler, anayasalar ve sâir hususlardaki benzerlik bu devletler câmi'ası için toplayıcı ve

300. Morgenthau, R. S., *a.g.e.*, s. 71, 73.

301. Lavroff, D. G., *a.g.e.*, C. I, s. 8; Sharma, I. D., *a.g.e.*, s. 502.

302. Sharma. I. D., *a.g.e.*, s. 502.

bir araya getirici birçok faydalı neticeler doğuracak bir görünüşe sahiptir³⁰³.

Communauté, merkezî organları vasıtasıyla anayasanın 78. maddesinde gösterilmiş olan konuların tedvirinde yetkilidir. Bu konular dışında kalan hususlarda azâ devletlerin kendi anayasalarında gösterilen anayasa organları selâhiyetli olacaktır³⁰⁴.

Communauté'de anayasa organları, 1) Communauté'ye has **Merkezî** ve 2) Aza Devletlerin kendi anayasalarına göre kurulan **Ma-halli** olmak üzere iki grupta toplanmaktadır³⁰⁵.

Communauté'ye has Merkezî Organlar, aza-devlet durumunda olanlar üzerinde kendilerine anayasada yetki tanınan sahalarda tasarruflarda bulunmak üzere teşkil olunmuşlardır :

a. **B a ş k a n** : Fransa Cumhuriyeti Reisi Cumhuru aynı zamanda Communauté'nin de başkanıdır ve bu teşekkülü temsil etme selâhiyetine sahiptir. Az sonra göstereceğimiz Communauté'nin İcrâ Hey'etine başkanlık eder³⁰⁶.

b. **İ c r â H e y ' e t i** (Konsey) : Communauté'nin de başkanı (aynı zamanda Fransa Cumhurbaşkanı), Aza Devletler Başbakanları ve Fransız Kabinesinden Communauté işleriyle ilgili bazı bakanların bir araya gelmesiyle teşekkül eder³⁰⁷. 3-4 Şubat 1959 tarihindeki ilk toplantıdan itibaren vazifeye başlamıştır. Hükûmet ve idare seviyesinde Azâ Devletler arasında işbirliğini sağlar.

c. **S e n a t o** : Fransa Cumhuriyeti Parlamentosu azaları arasından ve keza Communauté Aza Devletleri Parlamentoları mensupları arasından her parlamentonun ayrı ayrı seçip göndereceği üyelerden mürekkeptir. Her Azâ Devlet, 300.000 nüfûs için 1 üye hesabiyle olmak üzere ve fakat asgarî üç üye gönderir. 1959 dan itibaren yapılan seçimler sonucu bu ölçüler esas olmak üzere Fransa Cumhuriyeti 186, Aza Devletler için ise 98 üye olmak üzere 284 üye, Senatonun oturumlarına iştirak etmiştir³⁰⁸. İki yılda bir toplantı akdeder ve Communauté Başkanı bu toplantıları açar ve kapar. Senatonun terekkep tarzını ve çalışma şekil ve usûlünü tanzim etmek

303. Commonwealth ile Communauté arasındaki yakın benzerlik ve tutunma şansları için bk. Gonidec, P. F., *a.g.e.*, s. 7; ayrıca bu hususu ileride verilecek olan «Communauté'nin dağılışı» bahsi ile mukayese ediniz.

304. Lavroff, D. G., *a.g.e.*, C. I, s. 9.

305. Morgenthau, R. S., *a.g.e.*, s. 77-78; Sharma, I. D., *a.g.e.*, s. 503-504.

306. Sharma, I. D., *a.g.e.*, s. 504.

307. Sharma, I. D., *a.g.e.*, s. 503-504.

308. Sharma, I. D., *a.g.e.*, s. 504.

üzere bir adı kanun çıkarılmıştır³⁰⁹. Communauté Senatosu esasen Union Française'de müesses eski Fransız Birliği Meclisinin yerini almak üzere tesis edilmiş bir anayasa organıdır. Bu organ dahi Union Française Meclisi gibi zâfiyet içine düşmüş ve hassaten 26 Temmuz 1960 tarihinde Communauté anayasasının Azâ Devletlere, azâlıktan ayrılıp müstakil devletler haline geçebileceklerine dâir bir imkân bahşeden 86. maddenin tadilini müteakip³¹⁰ mezkûr Senato, 1960 dan sonra fiilen müstakil devletler kulübü haline gelmekten kurtulamamıştır³¹¹. Çünkü anayasada zikri geçen tadilat yapılır yapılmaz bütün eski Fransız müstemleke ülkeleri 1 Ağustosdan itibaren istiklâl talep edip gerekli formaliteleri ikmâl etmek suretiyle Communauté azalığından ayrılmışlar ve ticâret, iktisat ve gümrük gibi bazı sahalarda işbirliği anlaşmaları müstesnâ, gerek Fransa ve gerekse Communauté ile hiçbir bağına sahip olmaksızın müstakil hale gelmişlerdir.

d. **H a k e m M a h k e m e s i :** Communauté'nin Azâ Devletleri arasında çıkacak ihtilâfları hal için kurulmuştur³¹². Üyeleri, çeşitli Aza Devletlerden olmak üzere, Communauté Başkanı tarafından tayin edilir. Communauté içinde ilk toplantısını 5 Mayıs 1959 da yapmıştır.

e) Aza Devletler anayaları ve hususiyetleri :

Eskiden Territoire statüsünde olan ve şimdi Communauté Aza Devleti haline gelen bu ülkeler, anayasanın 77. maddesi mucibince iç işlerinin tedvirinde tam yetki sahibi (autonomie interne) olmuşlardır. Bunun tabii bir sonucu olarak bu ülkeler hemen kendi anayasalarını teşri için hazırlıklara başladılar. Mevcut Mahallî Meclisler derhal Kurucu Meclisler haline kalbedildi ve 4 Ekim 1958 tarihli Fransız anayasasının Communauté ile ilgili XII. ve müteakip başlıklarının derpiş ettiği hükümler mahfuz kalmak üzere, anayasa vaz'ı hürriyeti tam olarak kullanıldı³¹³. Neticede Communauté'nin «Aza Devletleri», müstakil bir tarzda hareketle içinde İslam ülkelerine ait olanlar da bulunan şu anayasaları mer'iyete koymuşlardır :

309. Sharma, I. D., *a.g.e.*, s. 503.

310. Lavroff, D. G., *a.g.e.*, C. I, s. 10-12.

311. Morgenthau, R. S., *a.g.e.*, s. 77.

312. Sharma, I. D., *a.g.e.*, s. 504.

313. Gonidec, P. F., *a.g.e.*, s. 6; Lavroff, D. G., *a.g.e.*, C. I/9-10.

Mali	17 Ocak 1959	anayasası
Sudan	23 Ocak 1959	»
Senegal	24 Ocak 1959	»
Orta Afrika Cumhuriyeti	9 Şubat 1959	»
Dahomey	15 Şubat 1959	»
Gabon	20 Şubat 1959	»
Kongo	» » »	»
Yukarı Volta	28 Şubat 1959	»
Nijer	12 Mart 1959	»
Moritanya	22 Mart 1959	»
Fildişi Sâhili	26 Mart 1959	»
Çad	31 Mart 1959	»
Madagaskar	29 Nisan 1959	»

Communauté dışında kalan Gine ise, 10 Kasım 1958 de eski AOF ve AEF içinde ilk olarak anayasasını meriyete koyma imtiyazına sâhip olmuş bulunuyordu ³¹⁴.

Communauté azâsı veya dışı kalmış eski Fransız müstemlekelelerinden içinde ehemmiyetli miktarda ³¹⁵ müslüman ahalinin yaşadığı Gine, Mali, Sudan, Senegal, Nijer, Moritanya gibi memleketlerde bu anayasalar tamamen kendilerine Teşriî Meclislerde müzâkere ve kabul olunmuş ve kimseye bağlı olmayarak serbestçe mer'iyete konmuşlardır. Muhakkak ki evvelce, modern manâda hiçbir anayasa alışkanlığına sahip olmayan, hattâ Fransanın doğrudan idaresinde yaşayagelmış olan bu ülkeler, anî olarak müstakil memleketler halinde anayasalı rejimlere geçerken bazı dış tesirlere maruz kalacaklardı. Tetkikatımızın Birinci Bölümünde de uzun uzun göstermeye çalıştığımız bu tesirler arasında, demokrasi cephesinin Harp sonrası için güttüğü gayelere bağlı yeni ülkeleri Birleşmiş Milletler anayasasına da uygun olarak klasik ve liberal manada anayasalı rejimlere itme çabaları da vardı. Fakat hiç şüphesiz, mezkûr cephede Fransız müstemlekelerine en yakın ülke olan Fransa bizzat, bu anayasalılaşma hareketinde çeşitli şartlar altında ve ister istemez, önderlik etme durumunda kalmıştır. Aynı şekilde bu ülkeler de muhtelif sâik ve sebeblerle, Fransanın anayasa yapısını örnek alma mecburiyetini hissetmişlerdir. Nitekim 4 Ekim 1958 den itibaren yürürlüğe konan Fransız anayasasının umumî yapısı ile, bu ülkelerde 1958 den itiba-

314. *La Documentation Française*, «Notes et Etudes», 30 Mai 1963, No. 2. 995, sahife 3.

315. Massignon, L., *Annuaire du Monde Musulman*, Paris 1955, muhtelif istatistik malumat veren sayfeler; *The Middle East and North Africa*(1964-65), 11. baskı, London 1964; *The Europa Year Book*, London 1966, I. ve II. ciltler.

ren yürürlüğe konan anayasalar arasında kuvvetli bir müşâbehet göze çarpar³¹⁶. O kadar ki örnek olarak alınan bu anayasanın tasnif ve nümerotajı dahi bazı ülkelerce kendi anayasalarında taklîd edilmiştir. Gonidec'in tabiriyle Fransız anayasası «ana» ve bu eski müstemlekelerdeki «çocuklar» durumundadır³¹⁷. Her ne kadar bu anayasaların hazırlık çalışmaları ve Meclislerdeki müzâkere zabıtları henüz neşredilmemişse de(1959), bu aşırı benzerliği ve taklîd hareketini muhtelif âmillere bağlamak mümkün olduğu kanaatindeyiz :

1. Bu müstemleke ülkelerde anayasaları hazırlamakla görevlendirilen Mahallî Meclisler üzerinde, henüz tasfiye edilmemiş Fransız müstemleke idarecilerinin bu hususta gizlice ve açığa çıkarmadan baskı tatbik etmek şeklindeki³¹⁸ teşebbüsleri bahis konusudur.

2. Kurucu Meclis(eski Mahallî Meclis) azaları, uzun uzun kendilerine has orijinal anayasa metinleri hazırlamak şeklinde vakit isteyen ve müşkilat arzeden bir çalışma göstermek yerine, yakın bir muhitten olan ve hazır vaziyetteki bu Fransız anayasasını hemen kendi ülkelerine aktarmak suretiyle iktibasta bulunma temâyülüne kapılmış olabilir³¹⁹.

3. 4 Ekim 1958 Fransız anayasasının, IV. Fransız Cumhuriyeti anayasasına bir reaksiyon olarak, parlamantarizmi muhafaza etmekle beraber, İcranın hakimiyetini ve meclisler karşısında üstünlüğünü vazetme³²⁰ atmosferinde kaleme alındığını bilen bu genç cumhuriyetlerin mes'ulleri, kendilerini bekleyen teşkilî, tanzimî ve inşai meselelerde İcraya bir üstünlük ve hâkimiyet vermenin katî zorunluluğunu müdrik olarak, mezkûr Fransız anayasasını örnek alma temâyülüne kapılmış olabilirler³²¹.

4. Nihayet bu genç cumhuriyetlerde kurulu iktidarların, ya memlekette mevcut tek bir partiye dayanmaları veyahut da bir partinin mutlak çoğunluğuna istinad etmeleri vâkı'ası, 4 Ekim 1958 tarihli Fransız anayasasının esas meylî olan İcrânın üstünlüğü tezine

316. Communauté'ye dahil ülkeler arasında, Togo ve Kamerun anayasaları, diğerlerinden farklı olarak, 1946 tarihli IV. Fransız Cumhuriyeti anayasasından mülhemeldir (bk. Gonidec, P. F., a.g.e., s. 7 ve not 2).

317. Gonidec, P. F., a.g.e., s. 6.

318. Gonidec, P. F., a.g.e., s. 7.

319. Gonidec, P. F., a.g.e., s. 7; Lavroff, D. G., a.g.e., s. 9-10.

320. Böyle bir eğilim neticesi umumiyetle prezidansiel rejimler doğmaktadır(bk. Kubalı, H. N., *Esas Teşkilat Hukuku Dersleri*, İstanbul 1959, s. 369-394).

321. Gonidec, P. F., a.g.e., s. 7.; Lavroff, D. G., a.g.e., C. I/9-10.

muavâzi bir şekilde, bu fonksiyonun üstünlük ve hâkimiyetine müstecid bir anayasa sisteminin tercih edilmesinde âmil olabildiği düşünülebilir³²². Meselâ Moritanya'da «Parti du Regroupement Mauritanien», Senegalde «Union Progressiste Sénégalaise» Fransız Sudanında «Union Soudanaise» ve başkaları olmak üzere, iktidar kuvvetli partiler elinde bulunuyordu ki bu durumda Hükûmet ile Parlamento arasında olması lâzım gelen ciddi ve kuvvetli muhalefet organlarının mevcudiyetinden söz etmek pek mümkün olamamaktadır. Binaenaleyh aynı zamanda Hükûmet başkanı olan tek parti veya mutlak ekseriyet partisi liderinin kendi partisine ait görüş ve geniş manada siyasî programı, kendiliğinden Hükûmet görüş ve programı haline inkılâp etmektedir. Bir de bu genç cumhuriyetlerde parti liderleri, umumiyetle anayasa ve istiklâl mücadelelerini yürütmüş ve halka mal olmuş isim yapmış başkanlardır. İşte Kurucu Meclis azaları, anayasada İcraya üstünlük tanımak suretiyle bu liderlerin kendi başlarında, istisnâî ve hâkim yetkilerle kalmalarını istemiş olabilirler³²³.

Ancak bu noktada bir hususa dikkati çeken anayasa yazarı Gonidec, Communauté azası devletlerin anayasalarında totalitarizme kayma tehlikesinin mevcudiyetine ve bunun ehemmiyetine işaret etmektedir. Ona göre :

«...Yakın ve komşu anayasa sistemlerinin mevcudiyeti şüphesiz ki Fransa ile Denizler Aşırı Cumhuriyetler arasındaki bağları kuvvetlendirecek nitelik ve tabiattır. Bununla beraber, bu anayasalar arasında mevcut esaslı bir farkdan bahsetmek icab eder. Fransada Parlamantarizm'in temel yapısı, muhalefetin bir gün iktidarı ele geçireceği ümîdi ve bunun açıkca beyan edilmesi üzerine binâ edilmiştir. Halbuki Denizler Aşırı Cumhuriyetlerde, totalitarizmin yerleşme tehdidi mevzu bahistir. Müstemlekelik ve iktisaden gelişmişliğin bir arada mevcut oluşu, fikir ve reylerde inhisarcılık yaratan tek parti temayülünü tervîc etmiştir. Bu durum, eski müstemlekelerde umumî bir vâkıdır. Yeknesaklık vasfına sahip, örf ve âdetlere bağlı bir cemiyet, kollektif bir havanın hâkimiyeti altındadır. Münevver bir tabakanın ortaya çıkışı ve bunun siyasî partilerin tepe noktalarına yerleşşi, örfe dayanan «başkanlar» tarafından kullanılan iktidarın, bu defa, «parti başkanlarına» devri neticesini doğurmaktadır. İktidarın bu şekilde devri, halk yığınları üzerine parti-

322. Gonidec, P. F., a.g.e., s. 7.; Lavroff, D. G., a.g.e., C. I/9-10.

323. Gonidec, P. F., a.g.e., s. 7.

lerin tahakkümünü ve müsamahasızlık rejiminin yerleşmesini kolaylaştırır ve bir müddet sonra demokrasinin inkârına müncer olur. Hakikatta iktidar oligarşıktır. Küçük bir insan topluluğu (münevver, elit tabaka), câhil ve itaat etmeye alışkın bir halk kütlesine tahakküm etmektedir ki bu kütle, liderlerin vereceği emirlere aynen mü tâvaat etmektedir...»³²⁴.

Nitekim 1958 den sonraki senelerde mezkûr cumhuriyetleri, az gelişmişlikten bir an evvel kurtulma çabasında olan diğer İslam ülkelerinde olduğu gibi, gitgide tek şahıs veya kuvvetli İcrâ organları elinde idâre edilir görmekteyiz³²⁵. Bu ülkelerde siyâsî sistem, kuvvetler birliği şeklinde kendini gösterir; bu temerküz, Başvekilin yani parti başkanının elinde olmaktadır ki bu kimse, ekseriyâ ya tek bir partinin veya mutlak ekseriyeti kendi elinde toplamış bir partinin başkanıdır; bu durum ise diktatörlüğe yani totalitarizme kayma riskini yaratacaktır. İster Meclis Başkanı, ister Hükûmet ve ister parti başkanı olsun, bir takım kuvvetli şahıs ve liderler bu Devlet ve milletleri sürüklemekte ve iktisaden gelişmemiş halden daha ileri durumlara götürmeye çalışmaktadır. Fakat bu arada Afrika cumhuriyetlerinde yerli ve sert yapıda bir anayasanın ve bunun tatbikatının mevcudiyeti, bizi, kendi başına hakim diktatörlükten kurtulup uzaklaşma ve istikbalde daha hareketli ve bu milletlerin daha renkli bir siyâsî hayata varma arzusunu taşıdığına dair bir kanaata varabilmemize yardım etmektedir. Esasen bir diğer anayasa yazarı olan M. Duverger dahi, az gelişmiş ülkelerde bazı unsurlara bakmak suretiyle, gerçek demokrasilere ve gerçek anayasalı idarelere geçerken bazı kuvvetli başkan ve liderlere sahip olunulan intikalî devre ve safhaları kabul etmektedir³²⁶. Bu durum belki de 1956 dan sonra Orta Şark, Cenubî Asya ve Uzak Şark İslam ülkelerinde görülmeye başlayan ve İcrânın üstünlük ve hakimiyetine meyilli rejimler grubu (güdümlü demokrasiler) içinde her devlette farklı isimler verilen tek şahıs-tek parti idareleri temayülü ile yakın bir alâkaya sahiptir ki Afrika da dahil bunların hepsinde müşterek olan unsur, iktisaden az gelişmişliğin bertaraf edilebilmesi ve kısa zamanda büyük iktisadî, kültürel, askerî ve siyâsî hamlelerin gerçekleştirilebilmesi için

324. Gonidec, P. F., a.g.e., s. 8.

325. Lavroff, D. G., a.g.e., C. I, s. 249-250(Çad), 132(Gine), 164(Mali), 176-77(Moritanya), 101(Nijer), 187(Senegal).

326. Duverger, M., *Les Partis Politiques*, Paris 1958, s. 310-12; aynı müellif, *Droit Constitutionnel*, Paris 1955, s. 389-390; Mukayese ediniz: Tunaya, T. Z., *Atatürk ve Atatürkçülük*, İstanbul 1964, s. 103.

kuvvetli Hükûmetler teşkil etme ihtiyacıdır(bu görüşle ilgili olarak meselâ Mısır, Suriye, Cezayir, Tunus ve Fas bahislerine bakınız).

Bütün bu vasıflarıyla genç Afrika cumhuriyetlerinde, Fransa'daki kadar olmasa bile, bir dereceye kadar mâkulleştirilmiş bir parlamantarizmden bahsetmek mümkün görülmektedir³²⁷. Diğer bir deyişle bu ülkeler, kendi ülkelerinin etnik hususiyetlerini, iktisaden gelişmemişliklerini ve bunlara ilâve olarak dünyadaki modern siyasî cereyanları da gözönünde bulundurarak bir dereceye kadar parlamantarizme anayasalarında yer vermişlerdir³²⁸. Bu bakımdan bazı ülkelerde(Senegal, Kamerun) İcrâ Organı bisefaldır; bazılarında ise(Çad, Mali, Madagaskar) monosefaldır³²⁹. Bu ülkelerde İcra organının monosefal olmasına bakılarak parlamantarizmin bertaraf edildiği söylenemez.

e₁. Teşriî Organ :

Müslüman Afrika cumhuriyetlerinde V. Fransız Cumhuriyeti anayasası tesiri altında, İcra organına dediğimiz gibi bir üstünlük tanınmış ve bu istikamette parlamentonun yetki ve selâhiyetleri kısıtlanmıştır³³⁰. Daha ziyade prezidansiel sistemi seçmiş olan bu yeni cumhuriyetler, Madagaskar müstesna, monokameral bir teşriî organ yapısındadırlar. Bunun sebebi izah ettiğimiz gibi bu devletlerin etnik hususiyetleri şeflik sistemine dayandığından ikinci bir meclis uygun görülmemiştir. Adı her cumhuriyete göre farklar arz etmekle beraber, tek dereceli ve umumî seçimlerle teşkil edilen meclisler, teşriî fonksionu ifa ederler. Seçme, seçilme, meb'us adedi, rey verme usûlü v.s. adı kanunlarla gösterilmiştir. Bu hususta çıkacak ihtilâfları Yüksek Mahkeme(Divanı Alî) çözer³³¹.

e₂. İcrâ Organı :

Communauté azası müslüman Afrika cumhuriyetlerinin anayasa özellikleri arasında bulunan parlamantarizm ve prezidansielizm vasıfları tetkik edilirken de mufassal bir şekilde gösterildiği gibi, Fransadakinden farklı olarak bu anayasalarda İcrâ organına daha fazla bir üstünlük tanınmıştır³³². Fransada İcrâ organı bisefal(1. Cumhur-

327. Lavroff, D. G., *a.g.e.*, C. I, s. 188-89(Senegal).

328. Lavroff, D. G., *Les Constitutions*, Paris 1961, C. I, s. 32-37, 187.

329. Lavroff, D. G., *a.g.e.*, C. I, s. 25.

330. Gonidec, P. F., *a.g.e.*, s. 12; ayrıca bk. Lavroff, D. G., *Les Constitutions Africaines*, Paris 1961, C. I, s. 177(Moritanyada vaz'edilen ikinci anayasada bu durum bütünü bârız bir hal almıştır).

331. Lavroff, D. G., *a.g.e.*, C. I, s. 29; Gonidec, P. F., *a.g.e.*, s. 10-11.

332. Bunun sebab ve muhtemel neticeleri için bk. Lavroff, D. G., *a.g.e.*, C. I, s. 32-36 ve 37.

başkanı, 2. Hükûmet Başkanı) yapıda olmasına rağmen bütün bu Afrika cumhuriyetlerinde icrâ monosefaldır ve anayasalar prezidansiel yapıda kaleme alınmıştır³³³. Başkanın elinde Devlet ve Hükûmet kuvvetleri toplanmıştır; tek başına icrâ organını yürütür. Bu bakımdan İcrâ monokratik vasıftadır denebilir³³⁴. Cumhurbaşkanı aynı zamanda Hükûmet başkanıdır. Ekser cumhuriyette Başkan, halk tarafından tek dereceli seçim usulüyle intihap olunur (Nijer, Gine, Moritanya). Başkanın vazife müddeti beş ilâ yedi yıl arasında olmak üzere ülkeden ülkeye değişir ve yeniden seçilebilme mümkündür. Başkana kanun teklif etme yetkisi tanınmış olup³³⁵ siyâsî mes'uliyetten berîdir ve ancak ağır hıyânet halinde Yüksek Mahkemede yargılanabilir³³⁶. Normal ve fevkalâde yetkilerle techîz edilmiştir³³⁷.

e₃. İktisadî ve toplumsal konsey :

Giriş Bölümünde vazettiğimiz kriterlere göre, islâmî topluluklar çerçevesi dahiline girebilen Nijer ve Çad gibi ülkelerde, anayasaları mucibince kurulu öyle hey'etler vardır ki bunlar I. Cihan Harbinden sonra bilhassa Almanyada ve ayrıca muhtelif Avrupa ülkelerinde görülen³³⁸ ve Hükûmetin hemen yanında ona karşı içtimâî ve iktisadî konularda istişarî mütalealar beyan eden, anayasa hareketleri muvacehesinde epey ehemmiyetli yer tutan konseylerdir. Bunlar, seçimlerle değişme durumunda olan Parlamento ve Hükûmet Hey'etlerine nazaran daha mustakardırlar ve Devletin iktisadî ve içtimâî politikasına devamlılık ve kararlılık getirirler. Konumuza giren TOM'e mensup müslüman ülkelere sadece Nijer'de (md. 55, 56) ve ayrıca Çad'da (md. 48, 49) kurulu bu meclisler kendi çalışma konularına giren hususlarda Hükûmete yardımcı mahiyette projeler, planlar ve raporlar üzerinde mütalealar hazırlarlar. Bilhassa iktisadî kalkınma planları ile içtimâî planlamalar üzerinde kendisinden Hükûmetin mütalea isteme mecburiyeti bulunmaktadır (Nijer md. 55, Çad md. 48).

Bu gibi meclislerin teşkili ve çalışma tarzlarını tayin etmek kanunlara bırakılmıştır³³⁹.

333. Gonidec, P. F., *a.g.e.*, s. 9-10, 251-52; Morgenthau, R. S., *a.g.e.*, s. 331; Lavroff, D. G., *a.g.e.*, C. I, s. 132 (Gine), 176-77 (Moritanya), 101 (Nijer).

334. Gonidec, P. F., *a.g.e.*, s. 12.

335. Lavroff, D. G., *a.g.e.*, C. I, s. 131-32 (Gine), 176-77 (Moritanya), 101 (Nijer).

336. Lavroff, D. G., *a.g.e.*, C. I, s. 25, muk. ed. s. 177.

337. Lavroff, D. G., *a.g.e.*, C. I, s. 28; Gonidec, P. F., *a.g.e.*, s. 12 ve 13.

338. Headlam-Morley, *The New Constitutions*, London 1928, s. 41-42.

339. Gonidec, P. F., *Constitutions*, Paris 1959, s. 101 (Nijer), 162 (Çad).

e₄. **Kazâ Organı :**

Bu müslüman Afrika ülkelerinde Kazâ organı, Teşrî ve İcrâ organlarından tamamen müstakil olarak tanzim olunmuştur. İdârî ve adlî kazâ organları birbirinden tefrik olunmamıştır ³⁴⁰. Halbuki Fransa Cumhuriyetinde bu iki kazâ fonksiyonunun tefriki ve ayrılığı mevzubahistir ³⁴¹. Bazı devletler, «Yüksek Adalet Mahkemesi» diğer bazıları ise «Yüksek Mahkeme» teşkil etmişlerdir ³⁴². Kazaî teşkilatta mühim bir yer tutan, kanunların anayasaya uygun olup olmadığını kontrol eden müesseselere bu devletler yer vermişlerdir ³⁴³.

e₅. **Partiler :**

Senegal bir tarafa ³⁴⁴, Denizler Aşırı Fransız ülkelerinde siyasi partilerin mâzisi ancak 1943 e kadar çıkarılabileceğini daha evvelki izahatımızda göstermiştik. Halka seçim imkânlarının bahşedilmeye başlandığı 1945 yılından itibaren Afrikada partililik hayatı hassaten sol cenahın gayretleri neticesi birden gelişip yayılmıştı ³⁴⁵. Ayrıca, eskiden antiemperyalist veya antikolonialist teşekküller halinde çalışan muhitler bu defa gelişen anayasa şart ve imkânları muvacehesinde siyasi partiler haline kalbolmuşlardır. Bu halleriyle «siyasi partiler», Fransız müstemleke ülkelerinde en eski millî-siyasî müesseseleri teşkil ederler ³⁴⁶. Halkın evvelce şeflik sistemiyle idare olunması ve kezâ Fransızların eski müstemlekelerinde doğrudan idare şeklinde bir tatbikata sahip olmaları, iktisadî ve kültürel kalkınma çabalarının kesâfeti ile beraber bu ülkelerde ya tek parti veya mutlak ekseriyeti elinde tutan parti iktidarlarının zuhûruna âmil olmuş bulunmaktadır ³⁴⁷. Bu ülkelerde gerçek siyasî hayatın oluşmaya yüz tuttuğu II. Cihan Harbi sonrası senelerde anavatan Fransasının komünist veya sosyalist partileri, kendi eğilimlerinde siyasî teşekkül-

340. Lavroff, D. G., *Les Constitutions*, Paris 1961, C. I, s. 164(Mali), 176(Moritanya).

341. Lavroff, D. G., *a.g.e.*, C. I, s. 31; Gonidec, *a.g.e.*, s. 11.

342. Lavroff, D. G., *a.g.e.*, C. I, s. 30-31, 177(Moritanya).

343. Gonidec, P. F., *a.g.e.*, s. 12.

344. Senegalde ve Fransız Batı Afrikasında ilk siyâsî parti 1930 da kurulmuştur ve bu da sol eğilimli bir teşekküldür(= Parti Socialiste Sénégalais)(bk. Morgenthau, R. S., *a.g.e.*, s. 35).

345. Morgenthau, R. S., *a.g.e.*, s. 22-29, bk. ayrıca s. 1, 10.

346. Morgenthau, R. S., *a.g.e.*, s. 330.

347. Bu eğilimi terviç için Gine Demokrat Partisinin V. Kongresinde Başkan Sékou Touré: «Bizim partimizdeki demokrasi âile demokrasisi değildir; aksine öyle bir «temel demokrasi»dir ki buna bütün halk, doğrudan doğruya ve serbest irâdeleriyle iştirak eder»(bk. Morgenthau, R. S., *Political Parties*, Oxford 1964, s. 330-31, 352-53; Moritanya için ayrıca bk. Morison, D., *The USSR and Africa*, London 1964, s. 99).

lerin müstemleke ülkelerinde yerleşebilmesi için büyük bir faaliyet göstermiş ³⁴⁸ ve bugün bu tesir altında kuvvetli partiler siyâset alanında kurulmuş bulunmaktadır ³⁴⁹. Ayrıca Mali, Gine, Gana, Marxist-Leninist nazariyenin mantığına uygun olarak tekâmül etmekte olan en vaadkâr Afrika devletleri olarak gösterilmektedirler. Bu hususu Rusların bizzat kendileri de ifade etmektedirler ³⁵⁰.

e₆. Müşterek demokrasi ve cumhuriyet prensipleri :

Umumiyetle Fransız anayasasında olduğu gibi klasik anayasa prensiplerinin mevzu bahis olduğu bu anayasalarda demokrasi umdesi temel müşterek noktadır. «Halk tarafından, halk için, halk Hükûmeti» kaidesi bütün bu anayasalarda ifadesini bulmuştur. Hakimiyet halka aittir ve anonimdir ³⁵¹. Ancak halk bu hakimiyeti, a) Temsilciler Meclisi, b) Referandum yoluyla kullanabilir. Yarı doğrudan demokrasi prensibi ekser devletçe benimsenmiştir. Seçimler umumî ve gizlidir. Bütün bu genç devletler «Cumhuriyet rejimi»ni kabul etmişlerdir. Anayasalarda yer alan bu sonuncu hükmün değiştirilmesi dahi teklif edilemez ³⁵². Yine bu anayasalarda Devletin demokratik, laik ve sosyal olduğu belirtilmektedir ³⁵³. Bazı müellifler bu anayasaların bazı hususiyetlerine, yani «vatandaşların hakları ve vazifeleri» arasında mevcut münasebetleri tanzim tarzına bakarak, bu hükümlerde halk demokrasisi anayasalarından mülhem oldukları fikrini ileri sürmektedirler ³⁵⁴.

e₇. Din ve Laiklik :

Bütün bu anayasalarda, ister Katolik dini(daha ziyade eski AEF ülkeleri), ister İslam dini(daha ziyade eski AOF ülkelerinde) veya hut da ister animist dinler mevzu bahis olsun bütün bu dinlerin baskı ve tesirinden uzaklaşma temayülü müşahede olunmaktadır. Buna rağmen «Allah»(Moritanya) veya «Dieu»(Madagaskar) kelimelerinin telmihen veya doğrudan doğruya bizzat metinde kullanıldığı anayasalar da vardır. Bunlardan istisnâ olarak Moritanya anayasasında ³⁵⁵ :

348. Morgenthau, R. S., *a.g.e.*, s. 22-24.

349. Morison, D., *a.g.e.*, s. 97-98.

350. Morison, D., *a.g.e.*, s. 27-28 ve ayrıca bk. 99.

351. Lavroff, D. G., *a.g.e.*, C. I, s. 249-50(Çad), 100-101(Nijer).

352. Lavroff, D. G., *a.g.e.*, C. I, s. 17-18.

353. Lavroff, D. G., *a.g.e.*, C. I, s. 131-32, 100-101 ve muk. ed. s. 17-18.

354. Gonidec, P. F., *a.g.e.*, s. 51.

355. Lavroff, D. G., *a.g.e.*, C. I, s. 175-177.

1. İslam dininin Moritanya halkının dini olduğu,
2. Moritanyanın bir İslam Cumhuriyeti olduğu,
3. Meb'us ve vekiller için dinî bir yemin formülünün vaz'edilmiş bulunduğu,
4. Cumhurbaşkanı'nın İslam dininden olacağı gibi hususlar rahatla belirtildiği halde, diğer bütün dinlere saygı ve laiklik esasına da ayrıca yer verildiği görülmektedir ³⁵⁶.

Anayasalar istisnasız laiklik esasını benimsemiş bulunmaktadırlar.

e₈. İnsan hakları ve ırk ayrımı :

Umumiyetle mevzû bahis ülkeler anayalarında, 1789 ve 1948 İnsan Hakları Beyannamelerine atıflar vardır ³⁵⁷. Bazı anayasalarda bu konu preambülde «teferruatıyla» ele alınmıştır (Madagaskar ve Orta Afrika Cumhuriyeti), bazan da anayasa metni içinde hususî bir madde ayrılmış bulunmaktadır (Senegal, md. 2, Çad, md. 5) ³⁵⁸. Bu cumhuriyet anayasalarında mevcut insan haklarıyla ilgili hükümlere tatbikatta yer verileceği ve bunlara dâir bazı tariflerin meydana getirileceği hususu 12 Haziran 1959 tarihinde Communauté Başkanı'nın almış olduğu bir karar mucibince zarurî olmuş bulunuyordu.

Bu arada anayasalar (Moritanya, Senegal, Sudan, Çad), 4 Ekim 1958 Fransız anayasasının bu haklarla ilgili bahislerine atıflar yaparlar ³⁵⁹.

İrk ayrımı hususunda bütün anayasalar hassas davranmışlardır. İrk ayrımı yapılması ve ırklarla ilgili propaganda yasaklanmıştır. Hattâ bazı devletler (Senegal), cezaî tedbir ve hükümler de vaz'etmişlerdir ³⁶⁰.

f) Communauté'nin dağılışı :

4 Ekim 1958 Communauté anayasasının ahkâmı arasında 86/2. madde ile karışık ve zor bir usulle de olsa, Azâ Devlet durumunda olan devletlerin bu teşkilat azalığından ayrılacakları imkânı bahsedilmişti ³⁶¹. Buna göre bir Azâ Devlet :

- a. Fransız Cumhuriyetinin inisyatifini kullanmasıyla,

356. Lavroff, D. G., a.g.e., C. I, s. 18.

357. Gonidec, P. F., a.g.e., s. 8; Lavroff, D. G., a.g.e., C. I, s. 175-76, 100-101.

358. Lavroff, D. G., a.g.e., C. I, s. 18-19; Gonidec, P. F., a.g.e., s. 9.

359. Gonidec, P. F., a.g.e., s. 9.

360. Lavroff, D. G., a.g.e., C. I, s. 19-20.

361. Lavroff, D. G., a.g.e., C. I, s. 11-12.

b. Bizzat Azâ Ülkenin talebiyle Communauté'den ayrılabilir; bu halde şu usûle başvurmak iktiza etmektedir :

1. O ülkenin Teşriî Meclisinin ayrılma ve tam istiklâlê dair müsbet bir kararı,
2. Bu kararın o Azâ Devlette bir referandumdan geçirilmesi,
3. Bu talep ve kararın önce Fransız Parlamentosundan ve sonra Communauté Senatosundan müsbet olarak çıkarılması. Bu halde o devlet, Communauté'den ayrılır ve tamamen iç ve dış işlerinde müstakil bir Devlet haline inkılâp eder.

Ancak bu maddenin işletilmesi yerine Mali Federasyonu, bu defa 78/3. maddede tanınmış olan diğer bir hakdan istifâdeyle istiklâl talep etti ve bunu o sırada gerek Communauté Başkanı ve gerekse Fransız Devlet Başkanı durumunda olan De Gaulle'e bildirdi. Communauté İcrâ Hey'eti(Konseyi), 11 ve 12 Aralık 1959 tarihlerinde Senegal'in Saint Louis şehrinde akdettiği bir toplantıda durumu müzakere etti ve 4 Ekim 1958 anayasasını revizyondan geçirme kararı aldı ³⁶².

Hadiselerin bu şekilde gelişmesinden sonra, bu defa diğer Communauté azası Devletler de aynı maddeye dayanarak istiklâl taleplerinde bulunmaya başladılar.

Anayasa üzerinde yapılan çalışmaların bir müddet sonra olumlu sonuç verdiğini görüyoruz. 26 Temmuz 1960 da esas olarak Azâ Devletlerin Communauté'den ayrılma usûlünü karışık ve zorlaştırmacı bir şekilde tanzim eden 86. madde tadil edildi ³⁶³. Buna göre, 1) Aza Devletler Communauté'den ayrılır ve tam istiklâlê geçebilir, 2) Bir anlaşma akdetmek suretiyle istiklâl kazanabilir(md. 86/3, 3) Aza olmayan müstakil bir devlet Communauté azası olabilir ve yine de müstakillik statüsünü muhafaza edebilir(86/4). Bu son fıkraya göre, iki taraflı anlaşmalarla muhtelif Afrika Devletlerinin Communauté azası olması imkânı bahşediliyor ve fakat bunun neticesinde de azâlık «müessesesevî» olmaktan çıkarılarak «îtibarî» bir vasfa büründürülmüş oluyordu.

Böylesine bir tadilatın gerçekleştirilmesinden sonra, Communauté azası devletler birbiri arkasına istiklâllerini ilân edip Communauté azası olarak kalmaktan sarfı nazar etmişlerdir ³⁶⁴ :

362. Morgenthau, R. S., *a.g.e.*, s. 74.

363. Lavroff, D. G., *a.g.e.*, C. I, s. 11-12.

364. Lavroff, D. G., *a.g.e.*, C. I, s. 11-12.

Sudan	13 Aralık	1959
Senegal	13 Aralık	1959
Nijer	3 Ağustos	1960
Çad	11 Ağustos	1960
Moritanya	28 Kasım	1960.

Communauté'nin dağılıp parçalanmaması için son bir tedbir olmak üzere Fransız Hükûmeti 1960 yılında 4 Ekim anayasasının XII. Başlığının tadili hareketine girişmiştir. Buna göre, istiklâlini ilân edip Azâ Devlet olmaktan çıkan bir ülke, bu defâ **Communauté Renovée** denen bir teşkilat içinde tam istiklâle sahip olarak yeni bir statüye sahip üyeliğe girmiş olacaktı. Bu yeni teşkilat «**Commonwealth à la Française**» olarak da tavsif edilmektedir ³⁶⁵.

Bu suretle 86. maddenin tadil edilmesinden sonra, AOF ve AEF eski ülkeleri, tamamen ayrı ve müstakil ülkeler olarak teşekkül ettiler; 1959 senesinden itibaren teşrî ettikleri anayasalarla arzedilen şartlar ve hususiyetler içinde idâre edilir oldular. Halbuki Fransa, bu eski müstemlekeleri ile kendisi arasında tamamen müsâvata dayanan bir vasatta, sağlam ve devamlı bir teşekkül meydana getirmek istiyordu ³⁶⁶.

Yukarki Bölümlerde de izah ettiğimiz gibi, müstemlekelerde Fransanın baştan itibaren tesis etmiş olduğu doğrudan idâre ve temessül politikası, değişen dünya şartları ve efkârı umumiyesi muvacehesinde geri tepen bir silah halinde işlemiştir. İngilterenin eski müstemlekeleri ile birlikte meydana getirdiği **Commonwealth** teşkilatının muvaffakiyetle günümüze kadar yaşamasına mukabil, aynı maksat ve gayelerle tesis edilmiş olan **Communauté** teşkilatı, 1960 dan sonra **Communauté Renovée** ³⁶⁷ şeklinde ihyâsı gayretleri de boşayderek, tamamen dağılıp gitmiştir ³⁶⁸.

g) Yeni anayasalar :

Eskiden TOM ülkeleri olarak tasnif edilen memleketler, ilk ola-

365. Morgenthau, R. S., *a.g.e.*, s. 74.

366. Lavroff, D. G., *a.g.e.*, C. I, s. 10-11.

367. Morgenthau, R. S., *a.g.e.*, s. 74.

368. A. Toynbee son olarak yazmış olduğu bir makalede, dağılan bu fransız müstemleke imparatorluğunu, İngiltere, Belçika ve Hollanda İmparatorluklarına benzemekte ve I. Cihan Harbinden sonra dağılan Orta Doğudaki Osmanlı İmparatorluğu gibi bunların da nihayet ana vatanlarına çekilmiş olduklarını tebârüz ettirmektedir. Hattâ bu meşhur tarihçi, mezkûr Batı İmparatorlukları, şayet Osmanlılar kadar muvaffakiyetle çekilecek oldukları takdirde kendilerini bahtiyâr addetmeleri lâzım geldiği görüşünü ileri sürmektedir(bk. Toynbee, A., «Turkey and The West», *The Muslim World*, Karachi, 23 Dec. 1967, Vol. V., No. 21, s. 2.

rak iç işlerinde mutlak hürriyet ve serbestî getiren statüyü elde etmelerini müteakip hemen kendi anayasalarını vaz'etme gayretini gösterdiklerini ve bunun ne gibi neticeler doğurduğunu az evvelki paragraflarda izah etmiştik. Nihayet aynı ülkeler bu defa Communauté'nin dağılışından sonra anayasa sahasında da bazı yeni teşriî hareketlere başvurmuş bulunuyorlar. Evvelce gösterdiğimiz 4 Ekim 1958 Fransız anayasasının tesiri altındaki anayasa hususiyetleri yine muhafaza edilmekle beraber bu sonuncularda yine mâkulleştirilmiş bir parlamantarizm yanında prezidansiel rejimlere de yer verilmiş ve hattâ denilebilir ki Parlamento karşısında Başkanın temsil ettiği İcrâ organına aynı geniş yetkilerin tanınması yoluna gidilmiştir ³⁶⁹. Bu gerçek, bu ülkelerin «kısa zamanda iktisâden kalkınma» mecbûriyetleri dolayısıyla, kuvvetli ve geniş yetkilerle mücehhez icrâ organlarına sahip olma temayülünde oldukları şeklindeki tezimizi desdekler mahiyettedir.

Bu ülkelerden **Senegal**, Mali Föderasyonunun 20 Ağustos 1960 da dağılmasından sonra 25 Ağustos 1960 da vazettiği anayasada Meclisin ilk anayasada olduğu gibi, icrâ organı tarafından feshedilebilmesi usûlünü bu defa kaldıran bir hüküm getirmiştir ki bu husus, diğer yeni anayasalarda da umumiyetle kabul edilmiş durumdadır. Bu suretle icrânın üstünlüğü hususunda mevcut sarahattan uzaklaşmıştır ³⁷⁰. Buna rağmen icrâ organının başkanı yine de geniş yetkilerle mücehhezdir. Prezidansiel rejimin muhafaza edildiği diğer bir anayasa, Mart 1963 de üçüncü olarak Senegalde vaz'edilmiştir ³⁷¹.

Aynı şekilde icrâ organının Meclisi feshedemiyeceğine dair kısıtlayıcı bir hüküm getiren yeni bir anayasa **Moritanyada** 20 Mayıs 1961 de yürürlüğe konmuş bulunmaktadır ³⁷². Buna rağmen Senegal anayasasında olduğu gibi icrâ, geniş yetkilere sahip olmada devam etmektedir ³⁷³. Meselâ Başkan hem Hükûmet ve hem Devlet Reisi'dir, tek dereceli seçimle intihap olunur, kendisi re'sen bakanlarını seçer ve bakanlar ona karşı mes'uldür, tanzimî yetkileri vardır ve geçici olmakla beraber istisnâî bazı yetkiler, 4 Ekim 1958 Fransız

369. Muk. ed., *EI* (2. baskı), «Dustûr» maddesi, XV. Bölüm, s. 672/II. st.

370. Lavroff, D. G., *Les Constitutions*, C. I, s. 188-189.

371. *The Europa Year Book* 1966, C. II, s. 1026.

372. *The Middle East and North Africa*, Lóndon 1964, s. 410; *EI* (2. baskı), «Dustûr» maddesi, Moritanya Bölümü.

373. Lavroff, D. G., *Les Constitutions*, Paris 1961, C. I, s. 177; *The Europa Year Book*, Lóndon 1966, C. II, s. 783.

Cumhuriyeti anayasasının 16. maddesinde olduğu gibi başkana tanınmıştır. İslam dini ile ilgili ahkâm aynen devam ettirilmiştir³⁷⁴.

Bu ülkelerden Nijer de aynı eğilimde yeni bir anayasa vaz'etmiş bulunmaktadır.

Mali Federasyonun 20 Ağustos 1960 tarihinde dağılmasından sonra, buna evvelce federe olarak aza bulunan (Fransız) Sudanı, **Mali** adını alarak 22 Eylül 1960 da Mali Cumhuriyeti şeklinde yeniden kurulduğunu ilân etti ve 29 Eylül 1960 da ise yeni bir anayasa yürürlüğe koydu³⁷⁵. Bu anayasada icrâ organının Meclisi feshedebilme yetkisi kaldırılmıştır; ancak 24 ay içinde iki defa Hükûmet buhranı çıkacak olursa, Meclisin münfesihi olacağı hükmü vazedilmiştir³⁷⁶.

Nihayet Nijer aşağı yukarı aynı vasıfları taşıyan bir anayasayı, Communauté'den ayrılıp tam istiklâl elde ettikten sonra 8 Kasım 1960 da teşrî etmiştir³⁷⁷. Tetkik ettiğimiz ülkelerden Gine ise istiklâli müteakip vaz'ettiği Kasım 1958 anayasası ile idare edilegelmektedir³⁷⁸.

374. Lavroff, D. G., a.g.e., C. I, s. 18.

375. *The Europa Year Book*, London 1966, C. II, s. 777; *The Middle East and North Africa*, London 1964, s. 394-95 ve 399.

376. Lavroff, D. G., a.g.e., C. I, s. 164.

377. Lavroff, D. G., a.g.e., C. I, s. 101; *The Europa Year Book*, London 1966, C. II, s. 872; *The M. E. and North Africa*, London 1964, s. 444-45, 448.

378. *The Europa Year Book*, London 1966, C. II, s. 469.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

RUS TESİR SAHASI

I — U m u m î D u r u m v e B a z ı M ü l â h a z a l a r

Birinci Bölümde, İslam memleketlerinin çeşitli Batı tesirleri altında anayasalaşma şartlarını izah ederken, I. ve hassaten II. Dünya Harbinden sonra Rusların da bu ülkeler üzerinde îka ettiği dolaylı tesir imkânlarına işaret etmiş ve izahatımızı, Afrika ve diğer kıt'alar üzerinde Stalinin ölümünden sonra değişen Rus politikası muvacehesinde genişletmiştik. Rusya dışı İslâm ülkelerinde görülen bu tesirlere «dolaylı tesir» dersek muhakkak ki, Orta Asya İslam ülkeleri üzerinde vâki Rus tesirine de «doğrudan tesir» dememiz icab edecektir. Bir kere Ruslar, I. Cihan Harbi evveli Çarlık ve sonrası Komünist devrelerde bu bölge İslam ülkelerini kendi hudutları içine katmışlar ve her türlü şartlar altında Moskovaya bağlı, ya **araziler** veya **bağlı cumhuriyetler** statüsünde idare etmeye muvaffak olmuşlardır.

Rusların Orta Asya İslam ülkeleriyle alâkalanışları, muhakkak ki XIX. asırdan pek evvele dahi çıkarılabilmektedir. Müslüman Arapların Hazarlarla savaşları sırasında, bazı Rus topluluklarına rasladıklarını tesbit edebilmekteyiz¹, Rusların zamanla koloniler halinde gelip Türkistan dolaylarına yerleşmelerini Türkler endişeyle takip etmişlerdir².

Modern zamanlarda Rus göçleri ve müstemleke siyâseti, I. Petrodan sonra ve XIX. asrın üçüncü çeyreğinde kesif olarak gözüktür. Bu göçler XX. asrın başında en yoğun şeklini almış bulunuyordu³.

1. Togan, Zeki Velidi, *İbn Fadlân*, s. 253; Bel'ami'nin *Taberî tercümesi*.

2. Togan, Z. V., *Bugünkü Türkîli(Türkistan) ve Yakın Tarihi*, İstanbul 1942-47, s. 286-290; bu malûmat Muhammed Avfi ve Nizâm-ı Gencevî'nin eserlerinde bulunmaktadır.

3. Şimalî Kazakistanın Akkala Vilâyetinde 1890 dan evvel yılda 3000 kişi iken bu

Ruslar bu girdikleri yerlerde henüz daha Avrupa medeniyetine yabancı bulunurlarken kendilerini asyalı hristiyan bir millet olarak kabul edip öylece tanıtırlandı. Ancak Avrupa medeniyet ve tekniğini, Batının idarî ve siyasî sistemlerini benimsedikten sonra Ruslar, müslüman Türkler arasına, «yerli ahaliyi tanımak» ve «bu Asya ülkelerinde kendi idâre usûllerini yerleştirmek» gayesiyle girdiklerini beyan etmeye başladılar. Bura ahali de bu yeni «şeyleri» merak edip bunları görüp öğrenmek için tehâlükte bulunuyordu. Daha ziyade şimalî Türkistanda olmak üzere Ruslar, girebildikleri bu bölgelerde askerî, ilmi ve ticarî seferî hey'etler tertiplemişler ve siyâsî nüfûz temini için çalışmışlardır. Nihayet XIX. asır boyunca savaşlar vermek suretiyle Türkistanı bir Rus müstemlekesi haline getirdiklerini görüyoruz. Moskovaya ekseriyetle doğrudan doğruya ⁴ bağladıkları bu ülkeleri onlar, dahiliye bakanlığı değil de hariciye bakanlığı eliyle yönetmeye çalışmışlardır ⁵ ve ilk olarak 1868 de «Türkistan Umumi Valiliği»ni tesis ederek, nihayet 1897 de bütün Türklerin Asyada yerleşik olduğu bölgelere «Türkistan» adını vermeyi uygun bulmuşlardır. Ancak I. Cihan Harbinden sonra bu defa Sovyetler Rusyası, 1920 den itibaren «Türkistan» adının bütün Asya Türkleri için birleştirici hattâ kuvvetlendirici bir âmil olduğunu anlayarak, 16 Eylül 1924 kararıyla «Türkistan» adının kullanılmasından sarfı nazar etmiş ve Türklere has «boy» adlarıyla beş ayrı vilâyet ihdâs etmişlerdir. Sonradan bunları beş ayrı sovyet sosyalist cumhuriyeti olarak yeniden teşkil etmişlerdir ⁶.

Macar seyyah ve türkolog'u Vambéry'ye göre ⁷, XIX. asırda Türkmenistanda umumiyetle burada yaşayan ahali üzerinde hâkim, merkezî ve âmir bir Devlet otoritesi yoktur ve bunun mevcut olması da ayrıca istenmemektedir ⁸. Bu yüzden bir Devlet teşkilatına da raslanmamaktadır. Ancak Oğuz ve diğer Orta Asya Türk zümrelerinde durumun bundan farklı olduğunu düşünenler de vardır ⁹.

yıl 13000 aile, 1895 de 22000 aile, 1896 da 36000 aileyi bulmuş ve 1899 da ise toplam Rus göçmeni 134000 kişi olmuştur. 1917 yılında ise aynı vilâyetin Rus nüfûsu 400 000 kişiden ziyadeydi(bk. Togan, Z. V., a.g.e., s. 286-90).

4. Çar II. Alexandre zamanında Kazakların dâhili ve kazai muhtariyete kavuşmaları için teşebbüsler olmuştur(bk. Togan, Z. V., a.g.e., s. 346).

5. Togan, Z. V., a.g.e., s. 239-40

6. Togan, Z. V., a.g.e., s. 23-24.

7. 1862-63 kayıtlarına göre.

8. Bu ahali bu sırada Vambéry'ye bizzat şöyle diyorlardı: «Biz Türkmenler başsız milletiz. Reis bulundurmak istemiyoruz. Biz hepimiz müsâviyiz. Bizim her ferdimiz padişah...»(bk. Togan, Z. V., a.g.e., s. 207).

9. Togan, Z. V., a.g.e., s. 207.

Rusların Orta Asyada geliştirdikleri bu müstemlekecilik siyâsetleri Avrupanın ilmi ve siyasî muhitinde, Avrupa medeniyet ve tekniğini buralara götüreceği düşüncesiyle müsbet karşılanmıştır. Henri Massé, E. Denison Ross, Henry Normann ve nihayet H. Vambéry bu kanaati izhar etmiş kimseler arasındadır¹⁰. Rusların uzun seneler boyu yerleşip kaldıkları bu ülkelerde idarî, askerî, iktisadî ve içtimâî tesirlerde bulundukları ve bura halklarını eski yaşayış tarzlarından koparıp her sahada yeni tekniğe göre cihazlanmalarında âmil oldukları muhakkaktır¹¹.

Bu arada bazı hâdisat da müslüman Türklerin, Rusların müstemleke idareleri karşısında bazı haklar talep etmelerine ve hattâ elde etmelerine vesile olmamış değildir. Bunlardan ilki, XIX. asırda Çar II. Alexandre zamanında Rusların uğradığı 1855 Sivastopol Harbi mağlubiyeti üzerine çıkan halk hareketleridir. Bunu bastırmak için köylüler lehine bazı ıslâhata teşebbüs edilmiş ve bu arada Velihan Oğlu Çokan :

1. Kazakların çeşitli haklarını,
2. Dahilî muhtâriyetlerini,
3. Kazaî muhtâriyetlerini temin için Rus Hükûmetleriyle temassa geçmiş ve marûzatta bulunmuştur¹².

Bundan ayrı, XIX. asrın başında Rus-Japon Harbinden Rusların mağlup çıkmaları üzerine(1904-1905) vukû bulan 1905 Rus Çarlık İnkılâbı ve bunun neticesi girişilen ıslâhat ve tanınan imkânlardan sonra çok sayıda Türk münevverî yetişmiş ve bunlar :

- a. Parlamento içinde çalışma usullerini,
- b. Sulh ve müsâlemet yoluyla siyâsî faaliyet göstermeyi öğrenme imkânını bulmuşlardır¹³.

Umumiyetle kabul edildiğine göre XIX. asır sonlarında faaliyet gösteren Türk münevverleri, millî kültür ve harsı yükseltme gayesine matuf çalışmalar yapmaktaydılar¹⁴. Aynı münevverler bilhassa 1905 İnkılâbının Rusyaya getirmiş olduğu siyasî ve hukukî müesseselerden istifâde etmek suretiyle siyasî haklar, muhtâriyet ve hattâ istiklâl elde edip kendi kendini idare peşinde koşmaya başlamışlardır. Ancak şu kadarı var ki, sulh içinde siyâsî mücadeleyi başarmış ve bizzat Rusların siyâsî müesseselerinde çalışma imkânını bulan bu

10. Togan, Z. V., a.g.e., s. 584-85.

11. Togan, Z. V., a.g.e., s. 239-261, 262-65.

12. Togan, Z. V., a.g.e., s. 346.

13. Togan, Z. V., a.g.e., s. 346.

14. Zenkovsky, S. A., *Panturkism and Islam in Russia*, Cambridge(Mass.) 1960, s. 37-38.

Türk aydınları, 1. şehir burjuvazisine mensup, 2. mollalar (din adamları), 3. tahsil gören aristokrasi mensupları olduğundan Rusya müslümanlarının bu umumî kongrelerde almış oldukları kararlar ve izhâr ettikleri istek ve arzular, muhafazakâr hudutlar dahilinde kalmıştır. İnkılâpçı ve kısmen de sosyalist temayüllü Rus Kadet Partisinde ve onun gayeleri etrafında toplanan bu müslüman zümreden Mûsâ Cârullah, aynı Partinin siyasî programının Şeriata intibak ettirilmiş bir metnini meydana getirmiştir. Bu şerî-siyasî parti programı Kazakistanlı müslümanlar arasında «**Kırk Farz**» diye şöhrete ulaşmıştır¹⁵. Kadetçi Türkler, «Çar için dua etmekten başka bir şey bilmeyen yerli, câhil mütegalibenin yerine, Rus inkılâpçılarına rey vermenin» daha doğru olacağı şeklinde bazı iddia ve propogandalarla ortaya çıktıklarında Türkistan ve Kazak halkı tarafından pek benimsenmedikleri zikredilmektedir¹⁶. Bu Partinin Kazakistanda yaptığı kongrelerde, iştirak edenler bozkırda ya at üzerinde veya yere oturmayıp ayakta durarak kongreyi takip ederlerdi. Kürsü yerine semiz bir kısırak kullanıldığını Zeki Velidi Togan eserinde nakletmektedir (a.g.e., s. 349). Bu konuda I. Cihan Harbi içinde ve 1917 Rus inkılâbından sonra kesif bir hal alan faaliyetten ilerde bahsedeceğiz.

XX. asrın başından itibaren Rusya müslümanlarının sarıldıkları bir fikir, milliyetçilik idi. Onlara göre müslüman Türklerin istiklâllerini elde edebilmeleri için, diğer milletlerin unsurî faaliyetleri muvacehesinde onların da kendi Türklüklerine sarılmaları ve bütün Türklerin el ele vermesi neticesi bir Türk birliği meydana getirmeleri icab etmektedir. Bu birliğe sadece Asya Türkleri değil aynı zamanda Osmanlı Türklerinin de katılmaları ve bunun için de önce, «Genç Türkler»in tuttukları dâva hilâfına, Osmanlı Türklerinin «Osmanlı milliyetçiliği» fikrinden sıyrılmaları icab edecektir¹⁷.

1. Birinci Cihan Harbi öncesi Kongreleri:

1905 - 1907 Rus inkılâbının da getirmiş olduğu imkânlar tahtında bu ve bunlardan ayrı fikirlerin görüşülüp müzakere edilebilmesi ve kararlar alınabilmesi için Rusyadaki Türk unsurun varılan neticeler bakımından önem taşıyan resmî ve gayri resmî muhtelif kongreler ve toplantılar tertiplediklerini müşahade etmekteyiz. Daha ziya-

15. Togan, Z. V., a.g.e., s. 349.

16. Togan, Z. V., a.g.e., s. 349.

17. Zenkovsky, S. A., a.g.e., s. 38-39. Bu tez Panturkizm tezidir ki, Yusuf Akçurin'in müdafaa ettiği bu tezi, Ahmet Agaev (Ağaoğlu), Hüseyinzâde ve diğer bazı münevverler paylaşılmaktaydı (bk., Zenkovsky, S. A., a.g.e., s. 38-39).

de Rusyada, İstanbul, Paris veya Kahire gibi yerlerde tahsilde bulunmuş ve **Cedidler** diye bilinen Türklerin de iştirakiyle güç kazanan bu kongreleri az sonra üç ayrı grupta mütalea edeceğiz¹⁸.

Bu tür teşebbüslere atılan ve Cedid diye bilinen bu münevver Türkler, kongre içi ve dışı faaliyetleri boyunca Rus liberalistleri ile yakın bir işbirliğinde bulunmuşlar ve Milinkov tarafından teşkil edilen Demokratik Meşrutiyetçi Parti(= Kadet) ile birlikte çalışmışlardır. İşaret ettiğimiz bu Cedidlerin tertiplediği ilk ihzârî mahiyetteki toplantı 80 kadar tüccar, sanayici, ilim ve fikir adamının iştirakiyle 1905 yılının Mart ayında Kazanda toplanmıştır¹⁹. Muhafazakâr müslümanların katılmadığı bu toplantıda :

1. Rusya müslümanlarının birleştirilmesi hareketine devam edilmesine,
2. Rus Başvekiline bir hey'et gönderilip :
 - a) Türklerin bazı haklarına konan tahditlerin kaldırılmasına,
 - b) Bir müslüman kongresinin resmen içtimâna müsaade edilmesi için talepte bulunulmasına karar verildi.

I. K o n g r e :

Her ne kadar Ufa ulemasının (b) b'endinde gösterilen kararı balalama teşebbüsleri vakî olmuşsa da 8 Nisan 1905'de²⁰ Nijni Novgorod şehrinde gayri resmî olarak bütün Rusya Müslümanları Kongresi halinde toplanmıştır²¹. Bu birinci Kongrenin almış olduğu kararlar anayasa ile ilgili haklar konusunda hayli ilgi çekmektedir²² :

1. Siyasî, iktisadî ve içtimâî bazı reformları gerçekleştirmek için Rusya müslüman vatandaşlarının birleştirilmesi,
2. Rus ve müslüman halkın hukukî eşitliği,
3. Milliyetlerin nisbî temsiline dayanan meşrûî bir monarşi idâresi tesisi,
4. İçtimâ, matbûat ve din hürriyeti,
5. Ferdî mülkiyetin tecâvüzden masuniyeti.

18. Togan, Z. V., a.g.e., s. 348.

19. Zenkovsky, S. A., a.g.e., s. 39-40.

20. Togan, Z. V., aynı kongre için «Türkîli» adlı kitabının 348. sahifesinde 15 Ağustos tarihini vermektedir.

21. Togan, Z. V., a.g.e., s. 348; Zenkovsky, S. A., a.g.e., s. 39-40.

22. Zenkovsky, S. A., a.g.e., s. 41.

Bu kararlar külliyesinde açıkca görüldüğü gibi, Moskovadan ayrı müstakil bir idâre yerine, aynı monarşik Çarlık idaresi içinde müslüman unsurun bazı âmme hukukuyla ilgili haklara sahip kılınması gayreti müşahade edilmektedir.

II. K o n g r e :

13-23 Ocak 1906 da Petersburg'da yine gayrı resmî olarak toplanan bu kongrede azalar, bir mahal veya teşekkülün temsilcileri olmayıp sadece ün yapmış, muteber eşhasdan ibaretti. Daha ziyade kırımlılar, Volga ve Ural Türkleri, azerbaycanlılar ekseriyetteydiler. Kazakistan, Sibirya ve Şimalî Kafkasyadan pek az kimse vardı. Ana hatlarını verebileceğimiz bizi alâkadar eden şu kararları almıştır ²³ :

1. 16 Bölge Merkezi tesis edilecek(bu arzu tam olarak gerçekleşmemiş fakat sadece Volga Türkleri, kırımlılar ve azerbaycanlılar bu ittifakla sıkı irtibat halinde kalabilmişlerdir),
2. Birinci Rus Duması(Meclisi) için müşterek aday listeleri tanzim edilecek(bu Dumaya 25 müslüman meb'us seçilmiş ise de bu Meclisin çalışma devresi çok kısa sürmüştür).

Bu Kongrenin tesbit ettiği kararlar, muhafazakâr muhitlerde hoşnutlukla karşılanmamış ve desdek görmemiştir. Bunun yanında sosyalistler tamamen ayrı kalmışlardır. Bu Kongrede üzerinde ittifak edilen görüşler, Kadetlerinkine yakın bir durumdadır ²⁴. Bir kısım müelliflere göre bu Kongre, bir Türk Millî Partisi olmaktan çok, sadece müslüman Türklerin bazı kültürel ve dinî haklarını müdafaa eden bir teşebbüs olmaktan ileri gidememiştir ²⁵.

III. K o n g r e :

1905-1907 Rus İnkılâbında müslüman Türkler, pek azı müstesnâ, bazı siyasî mülâhazalarla inkılâpçıların yanında yer almamış ve Rus Çarlık idaresini(monarşi) desteklemişti ²⁶. İşte bu III. Müslüman Kongresi, birinci Dumanın dağıtılmasından sonra ve ikinci Dumanın teşkilinden evvel 16-21 Ağustos 1906 da Nijni Novgorod şehrinde toplanmıştır ²⁷. Bu Kongrede unsurî bir atmosferden ziyâde İslamî bir hava hakim olmuş ve Rusya müslümanlarına dayanan bir parti kurulması tezi müdafaa edilmiştir. Neticede **Müslüman Halkı**

23. Zenkovsky, S. A., a.g.e., s. 41-43.

24. Zenkovsky, S. A., a.g.e., s. 41-43.

25. Zenkovsky, S. A., a.g.e., s. 41-43.

26. Zenkovsky, S. A., a.g.e., s. 46 ve müt.

27. Zenkovsky, S. A., a.g.e., s. 46-48.

Fırkası tesisi üzerinde karara varılmıştır ki bu partinin 72 madde ve 10 Bölümden ibâret bir programı, bu Kongre tarafından tesbit edilmiştir ²⁸. Bu, Kadetinkine muvazi bir programdı.

Bu üç büyük ve belli kongreden ayrı 1905 Rus İnkılâbı safhasında muhtelif yerlerde, az veya çok ehemmiyette mahallî kongreler de akdedilmiştir ki bunlarda, anayasa hakları ile ilgili sahada kararlar almak yerine daha ziyade Asyada müslüman Türk unsurunu birleştirmek ve Çarlık Rusyası hudutları dahilinde, bu unsurun umumî hakları ve iktisadî gelişme bakımından Rus unsuru karşısında dün bir seviyede kalmaması için faaliyet ve gayrette bulunulmuştur. Bunlardan başlıcalarını zikretmekle iktifa edeceğiz :

1) Haziran 1905 de Karkaralı bölgesinde Kuyandı Panayırı esnasında tertiplenen Kazak Kongresi ki burada 14 500 Kazak, Kongre halinde toplandı ve gerek münevverler ve gerekse bazı ileri gelenlerden müteşekkil bir Meclis teşkil edildi ²⁹. Bu Meclis bir «Mümes-siller Hey'eti» seçti ve bu da :

a. Toprak ve mülk meseleleri,

b. Din hürriyeti meseleleri,

c. Medenî ihtiyaçlar üzerinde taleplerde bulunmak üzere bir istidanâme(= petition) kaleme alarak bunu Rus Hükûmetine sundular. Bu Kongrede daha ziyade dinî meseleler üzerinde duran, dinî teşkilatla alâkalanan, 1. Türkçü zümre, rusça bilen, ruslarla ve bunlar vasıtasıyla gelen her nevi cereyanlarla alâkası olan, 2. Garpçı zümre gibi iki ayrı grubun tebellür etmesi, alâka çekmektedir. Bundan sonraki münferit ve mahallî kongreleri sıra ile 1906 yılında takip edebilmekteyiz.

2) Ocak 1906 da Taşkente gürcü Caparitze'nin idaresinde Birinci Türkistan Sosyal-Demokrat Kongresi toplandı ³⁰. Bu Kongre ve diğer birçok ferdî temaslar, müslüman Türklerin «Es-Er» ³¹ Partisine mensup Rus sosyalistleriyle ilk temaslarını teşkil eder. Bunlar daha ziyade kurulan yeni fabrika tesislerinde çalışan Türk işçilerinin des-değini temine çalışmışlardır.

3) Yine Ocak 1906 da Şimalî Türkistanda Kazakistan Bölgesinde bir kongre akdedilmiştir ³² ki bu da din hürriyeti, toprak ve bazı vasıtalı vergiler meseleleri, otlak tahdîdatı ve âile hukuku iş-

28. Metin için bk. Zenkovsky, S. A., a.g.e., s. 46-48.

29. Togan, Z. V., a.g.e., s. 346-47.

30. Togan, Z. V., a.g.e., s. 352-53.

31. «Sosyalist İnkılâpçı Parti»nin kısaltılmış şeklidir.

32. Togan, Z. V., a.g.e., s. 348-49.

lerinin bir karara bağlanması için teşebbüslerde bulunma kararları almıştır.

4) Ocak 1906 da yine Şimalî Türkistanda Evliya Ata'da Karakırgız başkanları toplantısı³³ esnasında din hürriyeti ve dinî idare kurulması, Rus göçünü durdurmak ve Kırgızlara toprak temini, Ruslarla haklarda eşitlik ve tahriri sükûn kanununun lâğvedilmesi, Rus Devlet Dumasına meb'us seçme hakkı gibi konular üzerinde çalışmış ve bunların Graff Vitte'ye arzı için temsilciler seçilmiştir.

Bu toplantılardan ayrı gizli veya açık daha birçok toplantıda aynı konular üzerinde çeşitli kararlar alınmıştı³⁴. Gerek bu mahallî ve dar toplantılar ve gerekse nisbeten umumî ve geniş mezkûr üç Kongre, müstakil ve kendi kendilerini idare etme gayelerine matuf toplantılar olmaktan ziyade, Çarlık Rusyası içinde kalma esasında Rus monarşik yapısı içinde bazı siyasî, içtimai ve iktisadî haklar elde etme gayesine matuf kalmıştır. Onlar sadece Rus Devlet Dumasına bazı meb'uslar göndermekle iktifa etmişe benzemektedir. Ancak bu kısırlıkta Çarlık idaresinin, gerek ilerici Ruslar ve gerekse Türklerin bu neviden kongreler şeklindeki kıpırdanışlarına müsamaha göstermek istemeyip bu hareketleri sıkı takibat altında tutmasının³⁵ da rolü olduğunu gözden uzak tutmamak icab edecektir. Nitekim ileride izah edeceğimiz gibi, I. Cihan Harbi içi ve Rus Komünist İhtilâli sonrası Türklerin kendi kendilerini ya müstakil veya muhtariyet esasları dahilinde idare edebilmeleri için 1914-1926 yılları arası ciddî bir mücadele safhasının açıldığına şahit olmaktayız ki bu gelişmeyi hazırlayan şartlar arasında muhakkak ki bu mahdut ve mahallî kongreleri hatırlamak icab eder.

I. Cihan Harbine girilmeden evvel, 1905-1907 Rus İnkılâbı esnasında anayasa hareketleri sahasında Orta Asya müslümanları nezdinde kaydedilebilecek belki de en dikkate şayan husus, I., II. ve III. Dumalara muayyen nisbetlerde müslüman Türk unsurlarını temsilen meb'usların katılmış olması ve bu sayede siyasî muhit ve müesseselerde bu ülkeler ahalisinin yeni tecrübe ve alışkanlıklar elde edebilmiş olmasıdır³⁶. II. Dumanın dağılmasından sonra bu müslüman Türk meb'uslar, «Sosyal Demokrat» ve «Sosyalist İnkılâpçılar»

33. Togan, Z. V., a.g.e., s. 348-49.

34. Togan, Z. V., a.g.e., s. 348-49.

35. Zenkovsky, S. A., a.g.e., s. 41; Togan, Z. V., a.g.e., s. 352-53.

36. İlk Duma'ya II. Kongrede(bk. az yukarıki sahifeler) 25 meb'us seçilmiştir(bk. Zenkovsky, S. A., a.g.e., s. 41-43); kısa ömürlü bu Dumadan sonra teşkil edilen İkinci Duma'ya ise, müslüman Türkler 39 meb'us ile iştirak etmişlerdir (bk. Zenkovsky, S. A., a.g.e., s. 52).

(= Es-Er) Partilerine girmişler ve bu suretle Dumacılar zümresine desdek olmak istemişlerdir³⁷. Ancak 3 Haziran 1907 de meriyete konan bir Çarlık Rusyası kanunu ile, Türkistan ahâlisinin Dumada temsilci bulundurma hakları ellerinden alınmıştır³⁸. Bu konuda Zeki Velidi Togan'ın şu mühim müşahedesini nakletmede isabet vardır: «Müstemleke ahali siyasetle uğraşmak imkânlarından mahrum edildikten sonra, millî hareketler durdu. Halk pasif idi; kendi hoşnutsuzluğunu açıkca gösteremiyordu. Yalnız Ural Kazakları III. Dumanın Müslüman Fraksiasına, hususî surette Karatay Oğlu Bahtcan Sultan'ı gönderdiler»³⁹.

Bu hale göre III. Dumada müslüman Türkler, o da hususî surette kabul olunan bir tek meb'us ile temsil olunabilmişlerdir.

Bu arada 1906 III. Müslüman Kongresinde bir partinin teşkili için yapılan çalışmalar ve yukarda zikri geçen 72 maddelik «Müslüman Halkı Fırkası» programının tesbit edilmesi, anayasa hareketleri bâbında zikre şayan hareketlerdendir⁴⁰.

Yine bu Rus inkılâbının câlibi dikkat olaylarından biri de I. ve II. Dumaların çalışma devreleri esnasında bazı otonomi teşebbüslerinde bulunmuş olmasıdır⁴¹. Bu teşebbüslerde Fin, Leh ve Ukrayna'lılarla işbirliği yapmak da isteniyordu⁴². Bu teşebbüsler fiiliyatta gerçekleşme şansına sâhip olamamışlardır.

Toparlayıcı ve netice itibariyle Orta Asya Müslüman ülkelerini Rus müstemleke idaresi karşısında birleştirici bir hedefe varamamış olan bütün bu teşebbüsler, bu ülkelerin anayasa hareketlerini tesbit bakımından üzerinde ayrı ayrı hassasiyetle durulacak nitelik taşırlar. Hassaten evvelce işaret ettiğimiz Mûsâ Cârullahın «Kırk Farz» adı altında Şerî esaslarda kaleme aldığı bir parti programı, hemen bütün mezkûr kongrelerde Türklerin birleştirilmesi ve Rus idaresi altında olmakla beraber, içtimai, iktisadî ve hukukî alanda eşit haklara sahip olmaları ve Dumalara iştirakleri lehinde alınan müşterek kararlar, önemli yer işgal ederler.

37. Zenkovsky, S. A., *a.g.e.*, s. 52.

38. Togan, Z. V., *a.g.e.*, s. 351.

39. Togan, Z. V., *a.g.e.*, s. 351.

40. Zenkovsky, S. A., *a.g.e.*, s. 47-48.

41. Bu tezle ortaya çıkanlar, Duma azalarından Seyyit Gerey Sultan Cantürin, avukat Aliaskar Sırtlanov ve Duma azaları dışından Kadı Abdürreşid İbrahim'dir(bk. Togan, Z. V., *a.g.e.*, s. 352).

42. Togan, Z. V., *a.g.e.*, s. 352.

2. Birinci Cihan Harbi ve sonrası :

Esas olarak 1) Batı Sovyet Türkistanı(Kazakistan, Tacikistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Kırgızistan), 2) Doğu Türkistan (İran ve Afganistan hudut boyları) ⁴³, Birinci Cihan Harbine girilirken Rus Umumî Valiliğinin idaresinde Petrograd Harbiye Bakanlığına doğrudan doğruya bağlı vaziyette bulunuyordu ⁴⁴. Bu bölgede iki milyon kadar nüfûsa sahip «Buhara Emirliği» ile yarım milyon nüfûslu «Hive Hanlığı»nı bunun dışında tutmak icab eder. Bu iki yarı müstakil ülkede Şerî esaslar meriyette olmakla beraber, siyâsî bakımdan Rusyaya tabî bir hukukî yapı mevzû bahistir ⁴⁵. Yukarıda üç ayrı bölgede topladığımız Rus Umumî Valisinin idaresinde ve müstemleke idaresi esasları dahilinde Çarlık Rusyasının hükmü altında tutulan umumiyetle Türkistan denen geniş bölgede, adlî teşkilatın alt tabakasında Şerî hukuk, orta ve üst tabakasında ise Rus mevzuatı tatbik ediliyordu. Umumî Vali, haricî, askerî ve mülkî işlerin görülmesinden doğrudan doğruya Petrograd Harbiye Bakanlığına karşı sorumlu bulunmaktaydı ⁴⁶.

Hukukî ve siyasî yapısı bu merkezde olan bu ülkeler ahalisi, I. Cihan Harbi başladığında kendi kendilerini idare lehine büyük ümitler beslemeye başladılar. Nitekim Harp içinde Rus Hükûmetinin artan iktisadî ve askerî baskısı üzerine Şubat 1917 Rus Komünist İhtilâlinden sekiz ay kadar evvel Türkler, Ruslara karşı istiklâl talebiyle ayrı ayrı bölgelerde ayaklandılar ⁴⁷. Başlangıçta bu hareket neticesi, bölge bölge Hükûmetler ve hattâ müstakil küçük Devletler kurulduysa da esas itibariyle bir istiklâl mücadelesi için gerçek hazırlığa sahip bulunulmadığından bu kaynaşmalar ciddî ve bütünlük arzeden bir siyasî-askerî teşkilat haline inkılâp edememiştir ⁴⁸. Gerçekte de Çarlık Rusyası orduları, bu teşebbüsleri henüz daha Komünist İhtilâli başlamadan evvel çoğunlukla akim bırakmış bulunuyordu ⁴⁹.

Askerî harekâtın yanı başında, 1905-1907 Rus inkılâbının yetiştirdiği ve tecrübe sahibi kıldığı, umumiyetle Türkistanlı münevverler de istiklâl ve kendi kendilerini idare lehinde kesif bir faaliyete başlamışlardı. Hassaten Komünist İhtilâlini müteakip Rus komünist

43. Dergi, 1965, No. 41, s. 3.

44. Dergi, 1966, No. 44, s. 18.

45. Dergi, 1966, No. 44, s. 18.

46. Dergi, 1966, No. 44, s. 18.

47. Togan, Z. V., a.g.e., s. 336-345.

48. Togan, Z. V., a.g.e., s. 356.

49. Togan, Z. V., a.g.e., s. 336-345.

liderlerin askerî ve siyâsî sahada derlenip toparlanmakla meşgul bulunduğu bir sırada bu müslüman Türkler de gerek «Cedidciler» ve gerekse «yerli sosyalistler» zümreleri halinde, kendi kendilerini müstakil olarak idare edebilmenin mücadelesi içine dalmışlardı. Ortada muhtelif Parti programları var idiyse de bunların birer siyâset ilmi, nasihat veya irşatlar manzûmesinden ibaret olduğu iddia edilmektedir⁵⁰. İstiklâl mücadelecilerinden Zeki Velidi (Togan) ve Mirza Abdülkadir'in diğer arkadaşlarıyla beraber hazırladıkları 19 maddelik bir siyasî program, bunlardan en ciddî olana benzemekte ve konumuz bakımından alâkımızı çekmektedir. Onlar, ancak bununla Sosyalistler Tüdesine (fırka, parti) karşı koyabileceklerini ve bu suretle programlaşabileceklerini düşünmekteydiler. Komünistlerin gerçekleştirdiği ihtilâlin liderleri, programsız siyasî mücadele zümrelerini ciddiye almak taraftarı değillerdi⁵¹.

Ayrı siyasî mücâdele muhitleri tarafından meydana getirilen bu program metinlerinin, anayasa gelişmelerini tesbit bakımından ayrıca tetkik ve mukayese edilmesinin ehemmiyetine işaret etmek isteriz; zira bunlar müstakbel anayasaların prototipleri mahiyetindedirler. 19 maddeden ibaret Zeki Velidi ve arkadaşlarının hazırladığı mezkûr programda⁵² kurulacak «Türkistan»da devlet şeklinin «cumhuriyet» olduğunun, seçime dayanan bir «Teşriî Meclis»in ve yine seçimle kurulan «Şehir Meclisleri»nin bulunacağını ve insan hakları konusuna giren bazı hukukun korunacağını derpîş edilmiş olması ve ayrıca iktisadî, adlî, malî ve maarifle ilgili birçok görüşe yer verilmiş bulunulması, üzerinde hassasiyetle durulması gerekli noktalardandır. Bu siyasî program, Cedid Tüdesi Programı olarak meşhurdur. Bir kısım Cedid mensupları bu Tüdenin «Türkistan Radikal Fırkası» olarak ad değiştirmesini müdafaa etmişlerse de bu fırka için «Cedidler Tüdesi» tabiri kullanılagelmıştır⁵³. Ancak gerek Cedid ve gerekse Sosyalistler Tüdesinin, hazırladıkları programları hayata tatbik etmek suretiyle mücadele etme imkânına kavuşamadıkları ifâde edilmektedir; bu mücadele daha ziyade kâğıt üzerinde nazarî olarak cereyan etmiştir⁵⁴.

Kongreler ve alınan kararlar : 1917 Rus Komünist İhtilâlini müteakip birbiri üstüne muhtelif kongreler akdedilmiş ve bunlarda

50. Diğerlerinden ayrı meselâ Soysallı İsmail Suphi Bey'in 72 maddelik irşad ruhu taşıyan kitabı bu mahiyettedir (Togan, Z. V., a.g.e., s. 415-19).

51. Togan, Z. V., a.g.e., s. 415-19.

52. Bu programın tam metni için aynı eserin 416-18. sahifelerine bakınız.

53. Togan, Z. V., a.g.e., s. 416-18.

54. Togan, Z. V., a.g.e., s. 418-19.

müstakil Türk Devletlerinin kurulabilmesini derpiş eden veya kurulmuş olanları birleştirmek gayesiyle kararlar alınmaya çalışılmıştır.

I. K o n g r e : 31 Mart — 3 Nisan arasında Taşkente akdedilmiş olup «Türkistan, Rus ve Türk İnkılâp Komiteleri Umumî Kongresi» adını taşır. Bu Kongrede işbirliği halinde bulunulan Rus Kadet'leri, yerli halkın seçimlere iştiraki ve beledi idarelerin Rus ve Türk-müslüman diye ikiye ayrılması ve bunların ayrı beledi Meclislere tabi kılınması ve buna «yerli şehirlerin muhtariyeti» adının verilmesi teklifinde bulundular⁵⁵. Ancak, bu suretle Türkistanda gerçekte azınlık teşkil eden Rus ahalisinin ayrı Meclisler ihdası suretiyle Belediye Meclislerinde yerli Türkler tarafından ekalliyette bırakılmasının bertaraf edilmiş olacağı noktası Türklerin dikkatini çektiğinden bu teklif reddedilmiş ve Ruslar tarafından da geri alınmıştır. Neticede aynı Ülke Meclisinde (Parlamenti) eşitlik esasında Türk ve Rus ahalinin temsili lehinde bir kongre kararı alınmıştır⁵⁶.

II. K o n g r e : 4-8 Nisan 1917 tarihleri arasında Taşkente akdedilmiştir, «Türkistan Müslümanlarının Birinci Kongresi» adını taşır. Bir kısım üyeler tarafından «muhtariyet» ve «federasyon» teklifleri müzakere edilmiş ayrıca iktisadî konular ile idarî teşkilat meseleleri üzerinde mühim kararlar alınmıştır⁵⁷.

III. K o n g r e : Eylül 1917 de Taşkente akdedilmiş olup «Türkistan Müslümanlarının İkinci Kongresi» adını taşır. Bu Kongrede Umumî Rusya Müessisler Meclisi (= Uçriditelroye Sobranye) seçimlerine hazırlık kararları verildi ve namzetler tesbit olundu⁵⁸.

Bu üç ana Kongreden ayrı, daha birçok önemli kararlar alınan talî kongreler dahi akdedilmiştir⁵⁹.

Bütün bu Kongrelerde ortaya atılan tekliflerde Kazan Türkleri temsilcilerinin Yekpâre Cumhuriyet (= Unitarian Republic) fikrini müdafaa etmelerine mukabil Cenup Türkleri (Kırım ve Kafkasya Türkleri dahil), bir federasyon içinde muhtariyet fikrini savunmuşlar ve bu tezlerini muhtelif kongrelerden karar halinde geçirmeye muvaffak olmuşlarsa da neticede :

1) 11 Mayıs'ta Moskovada «Umumî Rusya Müslüman Kongresi» müzakereleri esnasında, federasyon esasında devletleşme fikri 271 e

55. Togan, Z. V., a.g.e., s. 357.

56. Togan, Z. V., a.g.e., s. 357.

57. Togan, Z. V., a.g.e., s. 356-57.

58. Togan, Z. V., a.g.e., s. 361.

59. Togan, Z. V., a.g.e., s. 356-61.

karşı 446 reyle kabul edilmiştir⁶⁰. Bu Kongrede azerbaycanlılar, türkistanlılar, kırımhlılar, başkurtlar, kazanlılar iştirakçı olarak bulunmuşlardır. Alınan kararlar arasında «Umumî Rusya Müslüman Merkez Şurası» (rusça kısaltılmışı IKOMUS) teşkili de vardı⁶¹.

2) 11 Mayıs'da Moskovadaki Kongrede alınan kararları desteklemek ve gerçekleştirmek maksadıyla muhtelif bölge ve ülkelerde çeşitli teşebbüslere girişilmiştir; bunlar muvacehesinde mezkûr IKOMUS'dan ayrı 21-26 Temmuz tarihlerinde Orenburg'da Başkurt ve Kazak Umumî Kongreleri, yine Temmuz ayında Kazan Türkleri Kongresi ve Orenburg «Bashkurt Merkez Şurâsı», Taşkente «Müslüman Deputatlarının (meb'uslarının) Merkez Şurâsı», aynı yılın Eylül ayında mezkûr «Türkistan Müslümanlarının İkinci Kongresi», yine Eylül ayında «İkinci Başkurt Kongresi» gibi teşebbüsler ve faaliyetler zikredilebilir⁶².

3. Müstakil Müslüman Türk Devletleri :

1917 Komünist İhtilâlinde evvel Rus Umumî Valisinin idaresinde Rusyaya tabî de olsa, müesses **Buhara Emirliği** ve **Hive Hanlığı**ndan başka, İhtilâl sonrası bazı Türkistan ülkeleri istiklâllerini ilân etmişlerdi. Rus İhtilâli sonrası mevcut durumdan istifade etmek isteyen Müslüman Türkler, yukarda ana hatlarını gösterdiğimiz kongre teşebbüs ve kararlarının da ışığı altında bu devletleri kurmak için gayret sarfetmişlerdir. Bu teşebbüslerden olmak üzere 17 Kasım 1917 de başşehir Orenburg olduğu halde **Başkurdistan Devleti**, «Bashkurt Merkez Şurası» tarafından muhtar bir ülke haline geldiğini ilân edip millî Hükûmetini kurdu ve akabinde teşkili hareketlere girişti⁶³. Yukarıda zikredilen Kongrelerden ayrı, aynı 1917 de teşkil edilen 1) Şurâyı İslam ve 2) Şurâyı Ulemâ teşkilatları eliyle Hokand'da 11 Aralık 1917 de toplanan «Ülke IV. Müslümanlar Kongresi»'nde Türkistanın muhtariyetini ilân ettiler ki buna **Hokand Muhtariyeti** denmektedir⁶⁴. Bu suretle Türkistanda bir diğer millî Hükûmet kurulmuş oluyordu⁶⁵. Ancak bu muhtar ülkenin ömrü uzun olmamış Moskova Bolşevik Hükûmetinin ülkedeki milletlerin bağımsızlık haklarını kabul ettiği yolunda verdiği müteaddid beyan-

60. Togan, Z. V., *a.g.e.*, s. 359.

61. Togan, Z. V., *a.g.e.*, s. 358-59.

62. Togan, Z. V., *a.g.e.*, s. 360-61.

63. Togan, Z. V., *a.g.e.*, s. 364; *Tarih Mecmuası*, Zeki Velidi Togan'ın bir beyânâtı, İstanbul 1965, sy. 4, s. 23.

64. *Dergi*, 1966, No. 44, s. 18; Togan, Z. V., *a.g.e.*, s. 364-378.

65. Lenczowski, G., *The Middle East*, 1953, s. 110-111.

lara rağmen 17 Şubat 1918 de Hokand Millî Hükûmetini askerî cebir kullanarak ortadan kaldırmış ve bunun yerine Türkistanda komünist bir rejim tesisi faaliyetlerine başlanmıştır⁶⁶.

Bu Devletlerden ayrı, 5 - 13 Aralık 1917 Orenburg Üçüncü Kazak Umumî Kurultayında kararlaştırıldığı veçhile Semi Polat başşehir olarak **Kazakistan**(= **Alaş Orda**) Devleti tesis edilmiştir⁶⁷. Ancak 1918 den itibaren değişen Bolşevik Rus politikası üzerine bu müstakil ülkeler, uzun süren askerî mukavemetlerine rağmen Rus orduları karşısında mağlûp olmaktan kurtulamamışlardır⁶⁸. Bu arada Basmacı İsyanı sırasında, hariciye, din işleri, ordu, maliye, iç işleri gibi konularda vekiller tayin etmek ve bunun yanında 12 kişilik bir Şura ile Devlet yönetimine başlayan ve Türkistanda 1926 ya kadar Bolşevik Ruslara karşı mücadele eden Şirmehmed Bek(= Kürşir-met)'i de zikretmek icab eder⁶⁹. Kendisi istiklâl mücadelesini en son bırakanlardandır.

Rus İhtilâli ve akabinde Orta Asya Türk unsuru tarafından kurulan bu Devletlerin yaşamaları için yapılan mücadeleden ayrı, bunlar arasında bazı birlikler de meydana getirilmeye çalışılmıştır. Meselâ iktisadî ve siyasî bir tesianüdü gaye edinen **Başkurdistan ve Kazakistan Birliği** meydana getirildi. Müşterek başşehir Orenburg idi. İç ve dış siyasette müşterek bir politika güdülecekti. Bu Birlikle ilgili görüşme ve anlaşmalar Semi Polat şehrinde 18 - 21 Temmuz 1918 tarihleri arasında akdedilmiş ve 12 maddelik bir anlaşma meydana getirilmiştir⁷⁰. Bu «Birlik» Samarradaki Rus Kurucular Meclisi Hükûmeti tarafından Ağustos 1918 de tanınmış bulunuyordu⁷¹. Ancak bu Birlik planı, 1) Samarra Rus Demokrat Hükûmetinin bir müddet sonra dağılması, 2) bazı muhtar Türk Devletlerinin(Kazan ve Buhara Hanlığı gibi) bu Birlik(= Federasyon) planlarının tahakkukuna yanaşmamaları ve Bolşeviklere karşı hep birden askerî ve siyasî vurucu harekette bulunulmaması ve nihayet, 3) askerî ve siyasî ahvalin Bolşevikler lehine gelişmesi neticesi ne bu Birlik planları tahakkuk etmiş ve ne de bu muhtar Türk Devletleri hür ve berhayat kalabilmişlerdir. Zamanla bunlar, Rusyada iktidarı ele geçi-

66. *Dergi*, 1966, No. 44, s. 18.

67. Togan, Z. V., *a.g.e.*, s. 364-65.

68. Togan, Z. V., *a.g.e.*, s. 364-378.

69. Togan, Z. V., *a.g.e.*, s. 394-95.

70. Togan, Z. V., *a.g.e.*, s. 377; *Tarih Mecmuası*, Z. V. Togan'ın bir beyânâtı, İstanbul 1965, sy. 4, s. 23.

71. *Tarih Mecmuası*, adı geçen beyanlar.; muk. ed., Togan, Z. V., *Türkîli*, İstanbul 1942-47, s. 370-76.

ren Rus Bolşevik ordularının istilâsına uğramış ve tasfiyeye tabi tutularak yerlerine kukla Türk sovyet sosyalist Hükûmetleri getirilmiştir⁷². Bu mutasavver Birliğin 1911-17 istatistiklerine göre 4 milyon kilometre kareden ziyade bir ülkesi ve yüzde 82 si müslüman olmak üzere 15 milyon küsûr kişilik bir nüfûsu bulunmaktaydı⁷³.

Netice itibariyle bu Birlik planlarının tahakkuk etmemesi, önce Samarra'da bulunan Rus Hükûmetlerinin 1918 den itibaren Türklere karşı değişen politikaları⁷⁴ ve sonra da Bolşevik Hükûmetlerin aynı konuda başlangıçtan farklı olarak 1920 den sonra tutturdıkları yeni şovenist politika⁷⁵, müstakil Müslüman Türk Devletlerine vaadedilen kendi kendilerini idare etme imkânlarını ortadan kaldırmaya başlamıştı. Bu durumda amerikalı ve ingiliz siyâsîlerin sağcıları, yani Rus Hükûmetlerini tutmuş olmaları⁷⁶ ve buna mukabil bu Rus Hükûmetinin kurulmakta olan bu Türk Devletlerine müsamahakâr davranmamış olmaları neticesi, bu genç Devletlerden bir kısmı, Bolşevik Ruslarla anlaşma yoluna sapmışlardır. İhtilâlin zor günlerinde (1919) başta Lenin olmak üzere Moskovadaki Bolşevik idareciler, Türklere karşı yumuşak davranma politikasını tercih ediyorlardı⁷⁷. Bu cümleden olmak üzere Lenin, Başkurdistan temsilcisi Zeki Velidi (Togan)'den Müslüman Türklerin Ruslar muvacehesinde müstakbel durumlarını belirten bir rapor hazırlamasını istemiştir. Neticede Zeki Velidi tarafından 11 maddelik bir rapor hazırlanmış ve bu rapor çerçevesi dahilinde tertip ve tanzim edilen bir karar sureti, «Radyo Mukarreratı» adı altında resmî bir beyanat olarak Moskova Bolşevik Radyosu tarafından yayınlanmıştı (12 Temmuz 1919)⁷⁸. Hazırlanan bu mezkûr raporun 1, 2, ve 5. maddeleri o sırada Türkler arasında mevcut anayasa hareketleri ve Türklere hâkim olan siyâsî görüşler bakımından önem taşımaktadır⁷⁹:

1. madde: Türkistan Sovyet Hükûmetinin bütün müessesatını millî tenasüp usulüne göre teşkil etmek,

2. madde: Yerli Türkleri komünistliğe mecbur etmeyip yalnız

72. Togan, Z. V., a.g.e., s. 370-76, 378 ve müt.

73. Togan, Z. V., a.g.e., s. 370-76.

74. *Tarih Mecmuası*, Z. V. Togan'ın bir beyânatı, İstanbul, Mayıs 1965, sy. 4, s. 23.

75. *Tarih Mecmuası*, Z. V. Togan'ın bir beyânatı, İstanbul, Mayıs 1965, sy. 4, s. 24.

76. *Tarih Mecmuası*, adı geçen makale, s. 23.

77. Hatta Moskovada, Mart 1919 da toplanan VIII. Rus Komünist Partisi toplantısında Şark milletlerine ve meselelerine yumuşak davranılması kararı alınmıştı (bk. Togan, Z. V., a.g.e., s. 391, 393-394; Laqueur, W. Z., *The Middle East in Transition*, New York 1958, s. 372-73 ve müt.

78. Togan, Z. V., a.g.e., s. 391.

79. Togan, Z. V., a.g.e., s. 391.

Sovyet Temsilî Hey'etlerine veya kongrelere gönderilecek namzetlerin müslüman amele sınıfı arasından gösterilmesini kâfi görmek ve

5. madde : Taşkente üç müslüman ve iki rus'dan ibaret «Âlî Türkistan Komisyonu» göndermek.

Bu rapor bütünü itibariyle Lenin nezdinde müsbet karşılanmış bulunuyordu. Filhakika 1919 yılının Mart ayında Bolşevikler, Başkurdistan Devletini tanımışlardı fakat 14 ay sonra 1920 yılının ilk yarısında Komünist Rusların bu müsamaha ve anlayış politikalarını terketmeleri⁸⁰ neticesi millî hükûmetler tarafından yönetilen bu devletler birer birer tarihe karışmışlardır⁸¹. 1920 de yapılan bir Komintern Kongresi esnasında «milliyet ve müstemlekeler» meselesi hakkında bir karar alınmıştı. Buna göre bu Cumhuriyetler, Rus proletaryası emri altına sokuluyordu. Zeki Velidinin bu sırada ileri sürdüğü tez ise, hem Rus ve hem de Türk (yerli) proletaryalarının müsavî olması noktasında toplanıyordu. Neticede bu tezin, Kongrede reddedilmesi üzerine Türk-Müslüman Cumhuriyetleriyle Rus Bolşevikleri askerî bir mücadeleye girişmişlerdi⁸². Mevzu bahis millî Hükûmetlerin bertaraf edilmesini müteakip bunlar yerine zamanla, kukla Sovyet Türk Devletleri kurulmaya başlamıştır⁸³.

Umumiyetle 1918 den itibaren muhtelif bölgelerde başlamış olduğu kabul edilen ve 1926 yılına kadar devam eden Basmacı İsyanının zuhûru, «bolşevik iktisad» siyasetinden çok «bolşevik sömürge siyaseti»ne karşı bir hareketti. Türklerin bu isyanı⁸⁴ bir taraftan kurulmuş ve kurulmak istenen müstakil veya muhtar Türk Devletleri için yapılan mücâdele ve buna karşı bir yandan liberal Rus ve diğer yandan Bolşevik kuvvetlerin açtıkları savaş, Asyadaki Müslüman-

80. VIII. Rus Komünist Partisi Kongresinde alınan kararlara muvazi, ilk olarak 24 Mayıs 1919 da «Türkistan Müslüman Komünist Büroları Birinci Kongresi» Taşkente toplanmış ve 4 Şubat 1920 de de aynı büroların İkinci Kongresi akdedilmiştir. Burada şu kararlar alınmıştır: 1) «Türkistan Türk Sovyet Cumhuriyeti»ni Moskova tanımalıdır, 2) Türkistanda «Kızıl Türk Millî Askeri(Ordusu)» kurulmalıdır, 3) Hâricî işlerin idaresi bu Türkistan Cumhuriyetine bırakılmalıdır. Bu kararları Moskova Bolşevik Hükûmeti kabul etmemiş ve bu Bürolar kendi kendilerine bir karar almıştır denilerek faaliyetten menedilmiştir ve kapatılmışlardır(bk. Togan, Z. V., a.g.e., s. 378, 393-94).

81. Bu cümleden olmak üzere, Hivâ Hanlığı, Haziran 1919 da Aşkabad, Ekim 1919 da Buhara Emirliği, Eylûl 1920 de bu defa Bolşevik Rusların istilâ ve hâkimiyetlerine girmişlerdi(bk. Lenczowski, G., *The Middle East*, 1953, s. 112-13, ve 156. *Tarih Mecmuası*, Toganın adı geçen beyânatı, s. 23; Togan, Z. V., *Türkiî İstanbul 1942-47*, s. 406; *Dergi*, 1966, No. 44, s. 18-19.

82. *Tarih Mecmuası*, Z. V., Togan'ın bir beyânatı, İstanbul Mayıs 1965, sy. 4, s. 24.

83. Lenczowski, G., a.g.e., s. 113; Togan, a.g.e., s. 406; *Dergi*, 1966, No. 44, s. 19.

84. Togan, Z. V., *Türkiî İstanbul 1942-47*, s. 378 ve müt.

Türk unsurunun siyasî ve hükümrânlık hakları mücadelesini tam bir mu'dile haline getiriyordu. Bu karmaşıklık içinde daha 1918 den itibaren, daha ziyade Kazakistanda ilerde Rus Komünistleri her şeye hakim olduklarında kendilerine epey iş düşecek olan bazı zümreler belirliyordu ki bunlar, Bolşeviklerle anlaşarak siyaset etmeyi ve onların iktisadî ve siyasî görüşlerini paylaşmayı tercih ediyorlardı ⁸⁵. Bu tip yeni zümrelerin gayretleri arasında bile Müslüman Türk unsuru arasından öyle teşebbüsler ortaya çıkmıştır ki demokratik ve liberal bir rejimin tesisi gayretleri olmaları bakımından anayasa hareketleri arasında zikre şayan görülmelidir. Bunlardan en mühimmi «Orta Asya Müslüman Millî Ayamî İhtilâl Cemiyetlerinin İttifakı»-dır ki 1921 Eylül - Ekim aylarında ve 1922 Eylülünde Taşkente iki ayrı Kongre akdetmiştir. Bu Kongrelerde tesbit edilen 7 maddelik bir karar sureti zikre şayandır ⁸⁶. Bunda hülâsa olarak :

1. Gaye, Türkistanın istiklâli ve kendi mukadderatını kendi elinde tutmasıdır,
2. Müstakil Türkistanın idare usulü, demokratik cumhuriyettir,
3. İstiklâl için millî ordu kurulacaktır,
4. Siyasî istiklâl, iktisadî istiklâlle mümkündür; san'at, ziraat, demiryolu ve sulama işleri türkistanlıların elinde bulunacaktır,
5. Asrî maarif, Avrupadan doğrudan doğruya alınacak ve Ruslar aradan çıkarılacaktır,
6. Millî servetten istifade, nüfûs kesafet ve tenasübüne göre ayarlanmalıdır,
7. Din işlerinde tam bir hürriyet ve Devlet işlerinin din işlerinden ayrılığı esastır.

Alınan bu kararların tahlili bize anayasa hareketleri bakımından hayli fikir edinmeye imkân verecek niteliktedir. Bu Birlik sonradan «Türkistan Millî Birliği» (= TMB) olarak anılmaya başlanmıştır ⁸⁷.

4. Siyasî Partiler :

Yukarda diğerleri arasında gösterdiğimiz 4-8 Nisan 1917 tarihli Türkistan Müslümanları Birinci Kongresinde, bir federasyon tesisi lehinde müzakereler başlayıncaya kadar ⁸⁸ Müslüman Türkler, siyasî mücadeleleri ve bazı anayasa hakları elde etme istikametindeki ça-

85. Togan, Z. V., a.g.e., s. 378 ve muk. ed. 409 ve müt.

86. Tam metin için bk. Togan, Z. V., a.g.e., s. 408-409.

87. Togan, Z. V., a.g.e., s. 409.

88. Ayrıca 1-11 Mayısda Moskova «Umumî Rusya Müslüman Kongresi» federasyon esaslarında birleşilmesi fikrini 271 e karşı 446 oyla kabul etmiştir.

lışmalarını, müstakil partiler içinde faaliyette bulunma yerine ya hukukî şahsiyetten mahrum muhit ve zümreler halinde veyahut da gerek Çarlık ve gerekse Komünist Rusların mevcut siyasî partileri içinde erimek veya Meclislerde «Müslüman Fraksiası» teşkil etmek suretiyle yürütüyorlardı⁸⁹. Bahsettiğimiz Türkistan Müslümanlarının Birinci Kongresinden evvel Türkler :

1. Monarşistler ve Kadet(= Konstitusionalist Demokrat)'ler,
2. Sosyal Demokratlar ve Bolşevikler denen siyasî zümreler içine dağılmış bulunuyorlardı⁹⁰. Birinci zümrede Ruslar, Türklerden ulemâ ve zenginleri kendi saflarına çekmişlerdi. Bu zümre içinde Türkler, Çarlık idâresi lehinde bulunuyorlar ve Şerî esasların muhafazası için cehid sarfediyorlardı. İkinci zümrede Ruslar, ulemâ sınıfının Kadetlerle işbirliği yaptıklarına ve Es-Erlerin Türkler aleyhindeki göç politikasına dikkatleri çekerek sol düşünceli müslüman münevverleri bolşevizm tarafına kazanmaya çalışıyorlardı.

Ancak işaret ettiğimiz «federasyon» meselelerinin Türkler tarafından ele alınmasını müteakip, Umumî Rusya Müessisler Meclisi seçimleri için girişilen hazırlık ve faaliyet meyanında Türkler kendi müstakil siyasî partilerini birer birer kurmaya başlamışlardır⁹¹. Bu cümleden olarak Rus Kadet Partisinden ayrılan Ali Han «**Alaş Orda**» partisini Kazakistanda kurmuş ve daha ziyade Es-Er(= Sosyalist Revolüsyoner)'ler muhitine kendini yakın hisseden Zeki Velidi(Togan) ise «**Millî Sosyalist Partisi**»ni Başkurdistanda tesise teşebbüs etmiştir⁹². Özbekistanda esasen mevcut «Turan Neşri Maarif Cemiyeti», «**Türk Federalist Fırkası**» haline inkılâp ettirildi; kısmen sosyalist bir programı vardı. Yine Kazakistanda «**Üç-Cüz Fırkası**» adıyla Pantürkist-Sosyalist bir parti kurulup mezkûr «Alaş-Orda» Fırkasına karşı seçimlere iştirak ettiler.

Bütün bu partiler o sırada programlarına aldıkları, iktisadî meseleler, toprak davası, Rus göçmenleri işleri ve maarif meseleleriyle beraber üzerinde birleştikleri, kendi kendilerini müstakil devletler olarak idare hedefleri bir yana, belirli bir anayasa kuruluşu ve bunun teferrüatına dair toplu bir görüşe sahip olamadıkları anlaşılmaktadır. Ancak dayandıkları iktisadî görüş ne olursa olsun bu partile-

89. Bu durumda Çarlık Hükûmetlerinin Türkler üzerinde tesis ettiği siyasî baskı ve takibin de büyük payı olmuştur denebilir(bk. Togan, Z. V., a.g.e., s. 355).

90. Togan, Z. V., a.g.e., s. 378.

91. Togan, Z. V., a.g.e., s. 361.

92. Togan, Z. V., a.g.e., s. 361-62.

rni cumhurî bir Devlet yapısını müdafaa etmeleri de gözden kaçmaz⁹³.

II — S o v y e t T ü r k C u m h u r i y e t l e r i

Az yukarda zikri geçen «Birlik»(= TMB) içinde sosyalist ve marxist fikirlerle meşbû olanlar, «Sosyalistler Tüdesi»'ni teşkil için çalışmışlarsa da daha bir müddet bu Birlik, bir «İttifak Platformu» olarak hem muhafazakâr «terakkiperverler» ve hem de «sosyalistler» Tüdesini içine alacak şekilde ayaktâ tutulmaya çalışılmıştır⁹⁴. Bu sosyalist Türk muhitleri, bolşevizme bağlı idarelerin kurulması için Moskovanın desdeğinde «Ayrı Türkistan ve Kazakistan Komünist Büroları» tesisine de muvaffak olmuşlardı⁹⁵.

Daha 1920 senesinin Eylül ayında mevcut Buhara Emirliği, genç buharahlar tarafından düşürülmüş ve bunun yerine «**Buhara Halk Cumhuriyeti**» kurulmuştu⁹⁶. Bu, önceleri bir Sovyet Cumhuriyeti olarak tavsif edilmediyse de fiiliyatta bu yeni Cumhuriyet, bir sovyet sistemine sahipti ve Buhara Komünist Fırkasına tabi tutuldu. Bu Fırka, 5 Ekim 1920 de Buhara Sarayında 2000 kişinin iştirakiyle «Buhara İşçilerinin İlk Umumî Kongresi»'ni akdetmiştir⁹⁷.

Bu cereyanların sahip olduğu niteliği belirtmesi bakımından yukarda bahsettiğimiz Türkistan Millî Birliği(TMB) içinde gösterilen şartlar altında muhafazakârlar zümresi yanında teşekkül eden⁹⁸ «Sosyalistler Tüdesi»nin hazırladığı 9 maddelik programın bir hülâsasını nazarı itibara almak faydalı olacaktır sanırız⁹⁹:

1. Yer ve su kaynakları, yer altı servetleri millileştirilecek, köy hayatı kollektifleştirilecek ve bunlarda sosyalizm sistemi tatbik edilecektir.

2. İşçiler için sanayii gelişmiş memleketlerde mevcut mütekâmil müesseselere muvazî, medenî teşkilatlar meydana getirilecektir. Türkistanın çiftlik ağaları işçi telâkki edilecektir.

3. Türkistan, müstemlekeçilerin elinden kurtarılacak ve Türklerin kendi kendilerini idare etmesi sağlanacaktır. Sınıflaşmanın or-

93. Togan, Z. V., a.g.e., s. 409.

94. Togan, Z. V., a.g.e., s. 409-410.

95. Bu büroların akıbeti hakkında yukarıda 8 numaralı nota bk.

96. Togan, Z. V., a.g.e., s. 405-406.

97. Togan, Z. V., a.g.e., s. 406.

98. Togan, Z. V., a.g.e., s. 409-410.

99. Tam metin için bk. Togan, Z. V., a.g.e., s. 410-411.

tadan kaldırılması ve işçi sınıfının kendi hakları için mücadele etmesinin ilk şartı budur.

4. Türkistanın idare usulü, rençber sınıfın ve teceddüt taraftarlarının engelsiz faaliyetlerini temin eden demokratik cumhuriyet olacaktır. Parlamento ve şehir idareleri, Zemstvo(toprak) Meclisleri umumî ve gizli seçimlerle teşkil edilecektir.

5. Millî ordu kurulacaktır.

6. Türkistanda milliyet ve ekalliyet meselesi, millî tenâsüp esasında halledilecektir.

7. Asrî maarif millî esaslarda düzenlenecektir.

8. Din işleri dünya işlerinden ayrılacaktır.

9. Türkistan Sosyalistler Tüdesi, millî istiklallerin taraftarı bir internasyonale girebilir.

Bu dokuz maddelik Sosyalist Tüdesi programı, TMB nin 7 maddelik programı ile mukayese edildiğinde Marxist esaslar ile ilgili hususlar bir tarafa, istiklâl, Devletin siyasî rejimi, maarif, din, ordu gibi hedeflerde bir uygunluk göze çarpar. Diğer bir ifadeyle bu iki ayrı zümre, **sahip oldukları iktisadî görüşler tamamen farklı olmakla beraber kendi siyasî ve iktisadî müesseselerine kendilerinin sahip olması ve millî hükûmetlerle idare olunmak hususunda tam bir mutabakata sahip bulunmaktaydılar.**

Evvelce de işaret ettiğimiz gibi 1918 den itibaren Bolşevik Ruslarla birlikte çalışmayı tercih eden muhitlerden istifadeyle Ruslar, bir yandan Marxist-Sosyalist ideolojilerdeki Müslüman Türk Partilerini ve sair teşekkülleri teşkilatlandırırken, diğer yandan Türklerin yaşadıkları Asya ülkelerinde (de facto) veya (de jure) kurulu Türk Cumhuri Devletlerin askerî cebir altında tasfiye ve bu ülkeleri askerî işgalleri altına alarak yerlerine Sovyet Cumhuriyetleri kurmaya çalışıyorlardı. Bu tip faaliyetler, 1924 Rus anayasasının hazırlandığı zamana kadar siyasî ve askerî cebir altında yürütülmüştür. Fiiliyatta bu tip Cumhuriyetlerin ilki olarak, 27 Mayıs 1920'de teşkil edilen «**Tatar Sovyet Cumhûriyeti**» sayılabilir¹⁰⁰. Kazan başşehir olmak üzere teşkil edilen bu Cumhuriyetten ayrı, 1921 de **Çuvaş** ve sair Cumhuriyetler tesis edilmiştir. Keza evvelce bahsettiğimiz 1920 de genç buharalılar tarafından devrilip yerine «**Buhara Halk Cumhuriyeti**» adıyla yenisi tesis olunan Buhara Emirliği, önceleri bir Sovyet Cumhuriyeti olarak tavsif edilmediyse de fiiliyat ve tatbikatta Sovyet Sosyalist umdelere yol verilmiş ve Buhara Komünist

100. Togan, Z. V., a.g.e., s. 399.

Partisine tabî tutulmuştur ¹⁰¹. 1922 yılında, eski Başkurdistan Cumhuriyetinin Ufa vilâyetine ilhak edildiğini görmekteyiz ¹⁰². Rus Bolşeviklerinin Orta Asyada Türk Cumhuriyetlerinin bu şartlar altında kurulmasına müsaade etmesinin o sırada dış dünyada «Türklerle istiklâl ve muhtariyet veriliyor» diye tefsir edilmesindeki yanlışlığa Zeki Velidi(Togan) dikkati çekmektedir. Ona göre, «Orta Asya Cumhuriyetlerinin o zaman son nefeslerini almakta olduğu Rusya haricinde kat'iyen malûm değildi» ¹⁰³.

Kurulan bu Cumhuriyetlerin siyâsî ve kültürel hayatı ile ilgili işleri idare için 1920 de «Rusya Komünist Partisi Merkez Komitesinin Türkistan Bürosu» kurulmuş ve bunu 1922 de «Rusya Komünist Partisi Merkez Komünist Orta Asya Bürosu» takip etmiştir. Ayrıca iktisadî işler ve tabii servetlerle ilgili meselelerle meşgul olmak üzere «Orta Asya Ekonomi Şurası» teşkil edilmiştir ¹⁰⁴.

Esasen Asya Türklerinin de bağlanacağı statüyü tayin ve tesbit etmek üzere muhtelif teklif ve teşebbüsler yapılmıştı. Bunlar :

1. Stalinin bizzat idare ettiği «Millî İşler Komiserliği» mütehasısları tarafından getirilen tekliftir ki buna göre teşkil edilen ve edilecek cumhuriyetler, kabileler nazarı itibara alınmak suretiyle kurulacaktı,
2. Lenin'in mesaî arkadaşı Artium tarafından, Başkurdistanı Ufa Vilayetine ilhak etmek ve bu vilayetle Kazakistan arasında Moskovaya bağlı ayrı bir Rus Vilayeti(Orenburgskaya Gubernia) tesis etmeyi ön gören teklif,
3. Diğer bazı mütehasıslar tarafından Türkistan bölgesini Kazak, Özbek, Kırgız, Türkmen ve Tacik adlarıyla birbirinden ayrı idarî bölgelere taksim etmek şeklinde olmak üzere üç ayrı plan birbirinden tefrik edilmektedir ki gerçekte bu son iki proje tatbik mevkiine konmuş ve Sovyet Rus Federasyonu içinde bunlar eritilmişlerdir ¹⁰⁵.

Bu hale göre 1922 de toplanan Federal Rus Sovyet Sosyalist

101. Az yukarda verilen bilgi ile muk. ed.

102. Togan, Z. V., a.g.e., s. 399.

103. Togan, Z. V., a.g.e., s. 399.

104. Dergi, Münih 1966, No. 44, s. 18-19.

105. Togan, Z. V., a.g.e., s. 398-99.

Cumhuriyeti¹⁰⁶, Ukrayna, Belorusya ve Kafkasya Sovyet Cumhuriyetlerinin iştirakiyle Komünist İhtilâli sonrası Rusyasının teşekkülü hakkında tertip edilen Kongreye¹⁰⁷ bu ülkeler dışında Türk ülkelerden hiçbir temsilci iştirak ettirilmemiştir¹⁰⁸. Bu suretle Türkler, Sovyetler Birliği Yüksek İcra Komitesi Prezidyumunda yer almamış oluyorlardı. Bu arada Türkistan ve Kazakistanı, Sovyet Rus Federasyonuna dahil etmişler ve «Sovyetler Birliği» yüksek idare kademelerinde Federal Rus Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti tarafından temsil edilmesi cihetini tercih etmişlerdi. Netice itibariyle bütün bu Müslüman-Türk ülkeler, Rus Sovyet idaresine tabî ve yürürlüğe konan Rus kanunlarına göre idare olunuyorlardı : Şerî hukuk, örf ve âdet hukuku tatbikattan kaldırılmış ve şerî mahkemeler de lâğvedilmiştir¹⁰⁹. İdarî yapı, muhtelif sovyetlerin piramidal bir tarzda sıralanması şeklindedir; en alta :

1. köy sovyetleri,
2. memleket veya şehir sovyetleri,
3. eyaletler ve kurucu cumhuriyetler(yani ilk dört cumhuriyet) sovyetleri ve nihayet en üstte,
4. «Bütün Sovyetler Birliği Kongresi» gelmektedir ki bu organ, devletin en üstün ve en geniş selâhiyetlerini(teşrî, icrâ, kazâ) uhdesinde toplamış olduğu teşekküldür¹¹⁰.

Bolşeviklerin kuruluş ve yerleşiş faaliyetleri arasında 1924 Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği anayasasının hazırlık çalışmalarına Rusya, Belorusya, Ukrayna ve Kafkasya gibi bütün Slav unsurlar katıldığı halde dediğimiz gibi, Türkistan Türkleri ayrı hey'etler hâlinde iştirak ettirilmemiş ve Federal Rus Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti içinde mütâlea edilmiştir¹¹¹. 1924 anayasası «İkinci Bütün Sovyetler Kongresinde» müzakere ve kabul edilmiştir ki esasında «Birinci Bütün Sovyetler Kongresinde» tesis edilen Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'nin ihtiyaçlarına cevap vermek gayesini güdüyordu. Kurulan bu «Birlik» bugünkü Rusyanın temelini teşkil etmektedir. Teşrî, İcrâ ve Kazâ kuvvetleri Bütün Sovyetler

106. Bu Rus Sovyet Cumhuriyetinin anayasası, 1918 senesinde vaz'edilmiş olup, sınıf idaresi, işgâl edilmiş yerlerin temsili ve federalizm esaslarına istinad etmekteydi. Preambülünde, idâreyi ele alan proleter sınıfın içinde bulunduğu askerî hâleti rûhiye açıkça görülmektedir(bk. Sharma, I. D., *Modern Constitutions.*, London 1962, s. 409).

107. Sharma, I. D., *a.g.e.*, s. 409.

108. *Dergi*, Münih 1966, sy. 44, s. 19.

109. *Dergi*, Münih 1966, sy. 44, s. 19.

110. Sharma, I. D., *a.g.e.*, s. 410.

111. *Dergi*, Münih 1966, sy. 44, s. 19; Sharma, I. D., *a.g.e.*, s. 409.

Birliği Kongresi eline verilmiş olup bu teşekkülün uzun aralıklarla (şeklen yılda bir fakat fiilen üç veya dört yılda bir) toplanması gözönüne alınarak, mezkûr kuvvet ve yetkilerin kullanılmasında tayin edilen Komiserlerden istifade cihetine gidilmiştir ¹¹². Aynı Kongre, Merkezî İcra Komitesini de seçer. Bu İcra Komitesi, Teşri ve İcra fonksiyonlarını deruhde eder; mezkûr Kongrenin iki toplantısı arasında bu görevleri yerine getirir. İki uzva sahiptir: 1. Birlik Meclisi, 2. Milliyetler Meclisi. Ayrıca 18 azalık Prezidyum'u ve USSR Halk Komiserleri Meclisini seçer ¹¹³.

1925 senesine kadar Sovyetler Birliğinde az evvel zikri geçen dört Sovyet Cumhuriyeti vardı. 1925 de Türkmenistan ve Özbekistan Sovyet Cumhuriyetleri, Rus Federasyonundan çıkarılarak 5 ve 6. Sovyet Cumhuriyetler olarak Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliğine katılmışlardır ¹¹⁴. Ancak Zeki Velidi Togan'ın «Türkili» adlı eserinde vermiş olduğu malûmata nazaran 1926 yılında Ruslar, Türkistan bölgesini sonradan Cumhuriyet diye adlandırılan ¹¹⁵ beş ayrı vilâyete taksim etmişlerdi ¹¹⁶:

1. Türkmenistan,
2. Özbekistan,
3. Tacikistan,
4. Kırgızistan,
5. Kazakistan.

Bunlardan Tacikistan 1929 yılında Özbekistan Cumhuriyeti içinde eritilmiştir ¹¹⁷. Cumhuriyetlerden 1 ve 2. si «müstakil cumhuriyetler» olarak mütalea edilmişler ve Sovyetler Birliğine katılmışlardır ¹¹⁸. 4 ve 5. Cumhuriyetler ise «muhtariyetli cumhuriyet» olup Federal Rus Sovyet Cumhuriyetine dahildiler ¹¹⁹. Nihayet 3 numara altındaki Tacikistan 1929 yılında Özbekistana tabî tutulmuştur ¹²⁰.

Sovyet Anayasaları ve Türk Sovyet Cumhuriyetlerinde hükümlerlik hakları: Bu Türk Cumhuriyetleri, Sovyetler Birliği teşkilatına katılmalarına rağmen «Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkez Komitesi Orta Asya Bürosu»nun murakabesi altına alınmışlar-

112. Sharma, I. D., *a.g.e.*, s. 411.

113. Sharma, I. D., *Modern Constitutions.*, London 1962, s. 411.

114. *Dergi*, Münih 1966, sy. 44, s. 19.

115. Sharma, I. D., *a.g.e.*, s. 412-13.

116. Togan, Z. V., *Türkili*, İstanbul 1947, s. 25-26.

117. *Dergi*, Münih 1966, sy. 44, s. 19.

118. Togan, Z. V., *a.g.e.*, s. 26-27; *Dergi*, Münih, 1966, sy. 44/19.

119. Togan, Z. V., *a.g.e.*, s. 26-27; *Dergi*, Münih 1966, sy. 44/19.

120. Togan, Z. V., *a.g.e.*, s. 26-27; *Dergi*, Münih 1966, sy. 44/19.

dır ki, hükümlerlik haklarının tesbiti bakımından bu Büro'nun yetkileri üzerinde durmak icab eder¹²¹. Bundan ayrı iktisadî konular ve millî servetler bakımından da doğrudan doğruya Moskovaya bağlı, «Orta Asya Ekonomî Şurası»na bağlanmışlardı. Türk Sovyet Cumhuriyetleri üzerinde anayasa ve hükümlerlik haklarına tesiri bakımından karar ve icraatı hayli önemli olması lâzım gelen bu iki müessese 1934 yılında lâğvedilmişlerdir¹²². Buna rağmen daha sonra 1936 yılında yürürlüğe konan yeni Sovyetler Birliği anayasasında bu Cumhuriyetlerin anayasa bakımından hakları daha da mahdud bir sahaya sıkıştırılmış olacaktır¹²³.

1924 anayasasına göre Sovyetler Birliği merkez Hükûmeti,

1. haricî işler,
2. askerî işler,
3. posta, telgraf, telefon,
4. demir yolları,

5. dış ticaret olmak üzere beş ayrı konu üzerinde hükümlerlik haklarını elinde bulunduruyor idiyse de, 1936 anayasası mucibince Sovyetler Birliği Merkez Hükûmeti sekiz bakanlık konusuna giren işleri elinde toplamıştır¹²⁴. Bu sonradan 32 ye çıkarılmıştır. Bu suretle Sovyetler Birliği tarihinde ilk olarak «bütün birlik azası cumhuriyetlerin» müessese ve teşkilatı doğrudan doğruya Moskovanın yönetimine bağlanmış bulunuyordu. Sovyet Cumhuriyetler, bu arada pek tabii Türk Sovyet Cumhuriyetleri de sadece otomobil nakliyatı, şehir işleri, yerli sanayi, maarif, sosyal güvenlik, su işleri gibi konularda yetkili kılınmıştır. Ayrıca medenî hukuk, ceza ve ceza usulü kanunları konusunda teşriî kararlar alma hakkından mahrum tutuldular. Bu hale göre kolaylıkla düşünülebilir ki bu Cumhuriyetler, anayasa hakları bakımından 1936 yılından itibaren 1924 e kıyasla daha da kısıtlayıcı bir statüye sokulmuşlardır¹²⁵.

Ancak 1937 yılında gerçekleştirilen bir anayasa reformu sayesinde Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği anayasası örnek alınmak ve bunun umumî hatları dahilinde kalınmak şartıyla her bir Türk Sovyet Cumhuriyeti, kendilerine has ayrı anayasalar teşri etmişlerdir¹²⁶. Kayda değer olan husus bu anayasaların esasda, Türk ve Müslüman olmayan Sovyet cumhuriyetlerinininki ile bir ayniyete

121. *Dergi*, Münih 1966, sy. 44, s. 19.

122. *Dergi*, Münih 1966, sy. 44, s. 19.

123. *Dergi*, Münih 1966, sy. 44, s. 19.

124. *Dergi*, Münih 1966, sy. 44, s. 20.

125. *Dergi*, Münih 1966, sy. 44, s. 20.

126. Mukayese ed. Sharma, I. D., *a.g.e.*, s. 411.

sahip olmasıdır ¹²⁷. Bu suretle Müslüman Türk Cumhuriyetler, anayasa hakları ve hükümlerlik sahasında diğer sovyet cumhuriyetleriyle eşit bir duruma getirilmiş bulunuyorlardı.

1937 Sovyet Cumhuriyetleri anayasaları ayrı ayrı gözden geçirildiklerinde dikkati çeken en mühim müşterek hususiyetler :

1. Bu Cumhuriyetlerin yabancı devletlerle siyasi münasebetler kurma,
2. Askerî birliklere sahip olma,
3. 1947 de tadilata tabi tutulan 1936 anayasasının 17. maddesine göre Sovyet Sosyalist Cumhuriyetlerinden ayrılabilme gibi bazı mühim hükümlerlik haklarına sahip kılındıkları göze çarpar ¹²⁸. Ancak bu gibi cidden mühim ve anayasa hakları bakımından bir inkılâp ifade eden hakların fiiliyatta işlemediği, bunlara yürürlük imkânlarının verilmediği belirtilmektedir ¹²⁹.

Stalinin 5 Mart 1953 de ölümünden sonra 1936 anayasası hudutları dahilinde tatbik edilen koyu merkeziyetçilikte bir gevşeme ol-duysa da merî «Demokratik Merkeziyetçilik», bu Türk Cumhuriyetlerine formel sahada temin edilmek istenen muhtariyeti fiilen ortadan kaldırmaktadır. Bu tatbikattan olmak üzere :

1. Fiilen bütün karar organlarını ve mercilerini, Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkez Komitesinin talimatına mutlaka bağlı ve sadık parti üyeleri işgal edebilir,

2. Sosyal, iktisadî ve kültürel meseleler, Sovyetler Birliği Merkez Hükûmeti tarafından çıkarılan «Kanunlara» ve Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkez Komitesinin «kararnamelerine» göre tanzim edilip düzenlenebilir ¹³⁰. Sovyetler Birliğinde ancak tek parti sistemi caridir. Buna göre sadece mezkûr Komünist Partisi kanunî olma inhisarını elinde bulundurmaktadır ¹³¹. Bu hale göre bunun Batıdaki örneklerine muvazî evsafda, Parlamenter yapıda bir parti olduğunu söylemek mümkün değildir. Buna klasik demokrasi zaviyesinden, sadece «siyasî bir teşekkül» olduğu gözüyle bakılmasının yerinde olacağı kanaatindeyiz. Esasen Türkistanda Çarlar idaresindeki eski idarî durumun tamamen kamufle edilmiş bir merkeziyet-

127. *Dergi*, Münih 1966, sy. 44, s. 19-20.

128. Sharma, I. D., *a.g.e.*, s. 412.

129. *Dergi*, Münih 1966, sy. 44, s. 21-22.

130. *Dergi*, Münih 1966, sy. 44, s. 20-21.

131. Sharma, I. D., *a.g.e.*, s. 412.

çilik¹³² vaşında olduğu düşünölecek olursa, bu eski vilâyetlerin Cumhuriyete kalbedilmiş Sovyet rejimlerinde de aynı sert merkeziyetçiliğin şu veya bu şekiller altında bu defa Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliğı eliyle devam ettirildiğı neticesine varabiliriz.

132. Togan, Z. V., *Türkili*, İstanbul 1942-47, s. 27.

BEŞİNCİ BÖLÜM

OSMANLI İMPARATORLUĞUNA BAĞLI ORTA ŞARK ÜLKELERİ

I — U m u m î D u r u m v e B a z ı M ü l â h a z a l a r

Tarihin akışı içerisinde son beşyüz senelik devre, Orta Şarkda Osmanlı Devletinin aşağı yukarı bütün bölgede yegâne hâkim ve Devlet müessesesini temsil eden yegâne siyâsî uzviyet olduğu bir devre şeklinde gösterilebilir. I. Cihan Harbinin sona ermesi ile, XIX. asır boyunca devam eden içtimâî, kültürel ve iktisadî hareketler, nihayet muhtelif siyâsî ünitelerin kendi mukadderatlarına kendilerinin hâkim olmaya başlamaları şeklinde tebellür etmiş ve mutlak self-government yapısında olmasa bile II. Cihan Harbine kadar olan bu safha, çeşitli hukukî yapılarda ayrı Devlet hudutlarının teşekkül etmeye başladığı bir safha olarak kendini göstermiştir. Nihayet II. Cihan Harbinden sonra teşekkül eden yeni bir dünya efkârı umumiyesi ve nisbeten nâfiz beynelmilel müesseseler karşısında çoğunlukla bu siyâsî hudutlar, ayrı siyasî rejim ve iktisadî ve hukukî iç yapılarla sahip olarak nihayet self-government hakkına sahip ve müstakil anayasa yapısına mâlik bağımsız siyâsî üniteler haline inkılâp etmiş bulunmaktadır.

Son asırda bu bölgede raslanan anayasa hareketlerini göstermeden evvel, Orta Şark bölgesinin tarih boyunca, hassaten Osmanlıların âmme idaresini ellerinde bulundurdıkları devredeki siyasî ve teşkilî yapısını ele almanın münâsip olduğu kanısındayız.

Bir kere, ilk medeniyetlere beşiklik etmiş olan bu bölge, muhakkak ki «Devlet» denen âmme müessesesini tarihin pek erken bir dev-

rinden itibaren tanımış ve bu müessesenin alışkanlık, teamül ve hukukî görünüşlerine sahip olmuş bulunuyordu. Hassaten Arap Yarımadasının Akdeniz sahillerinden uzak iç kısımlarında, işaret ettiğimiz bu âmme müessesesi ile temas nisbeten kısır bir vasatta kalmıştır denebilirse de, bu uzak muhitlerin kendi iç bünyelerinde sahip oldukları iktisadî federasyon yapıları¹ nazarı itibara alındığında Devlet topluluklarının hâkim olduğu sâir Orta Şark bölgeleriyle muayyen bir irtibâta sâhib oldukları inkâr edilemez.

Aynı konuda Gibb, Sherwani ve Smith adlı müdekkikler, Arap Yarımadasında Devlet anlayış ve fikrinin İslamdan evvel Araplar arasında mevcut olmadığını ileri sürerlerken², umumiyetle Yarımada'da gerek Şimalde(Gassân, Hire Krallıkları) ve gerekse Cenupta (Sebe' ve Himyer Hükümdarlıkları) Devlet otoritesinin İslamdan önce de mevcudiyet kazandığı kabul olunmakta ve hattâ bazı müellifler tarafından, hâkim olan kabîle siyâsî yapısı ötesinde bazı siyâsî birlik ve konfederasyonlardan da bahis açılmaktadır³.

Tarihin erken devirlerinde zaman zaman Fenikelilerin, vakit vakit Mısırlıların, Babillilerin ve İranlıların hâkim olduğu Orta Şarkta değişmeyen şey, Doğu - Batı ülkeleri arası ticarî akımının bu bölgeden geçtiğidir ve bu bölgeye hâkim olanların aynı zamanda bu zengin ticarî akımın da sahipleri olduklarıdır. Aynı iktisadî yapı ve güç, Romalılar veya Bizanslıların bu bölgeye hâkim oldukları devirlerde de değişmiş değildi. Nihayet Hicrî yılı olan 622. Miladî yıldan itibaren siyâsî bir kuvvet halinde kendini bu bölgede hissettiren İslam hâkimiyet ve otoritesi, Emevîler ve Abbasîler devrinde tesis edilen geniş bir İslam İmparatorluğu şeklini almış ve şüphesiz dînî olduğu kadar bu yeni siyâsî ve iktisadî ve kültürel sistem temsilcileri, işaret ettiğimiz Doğu-Batı ticarî ve iktisadî mübadele sahaları üzerinde kendi hakimiyetlerini su götürmez bir şekilde İspanyadan Orta Asyada Çin hudutlarına kadar tesis etmiş bulunuyorlardı.

Ancak bu mutavassıtları aradan çıkarmak gayesine matuf gayretler ve teşebbüsler, 1492 de Amerika kıt'asının batılılara kapılarını açması ve 1497 de Portekizlilerin eliyle Ümit Burnunu dolanmaları şeklinde neticelenmiş ve ilk pazarlarla temasa geçme neticesi Orta Şarkın sahip olduğu bu iktisadî ve ticarî değer ikinci plana düşme-

1. Bu yapı hakkında fazla bilgi için bk. Hamidullah, M., *Le Prophete de l'Islam*, Paris 1959, s. 596-610(Türkçe neşir, İstanbul 1969, s. 199-236).

2. Hassan Saab, *The Arab Federalists*, Djambatan 1958, s. 2-3.

3. Hassan Saab, *a.g.e.*, s. 3-5; Hamidullah, M., *a.g.e.*, s. 518 müt.(Türkçe neşir, İstanbul 1969, s. 110 ve müt.).

ye yüz tutmuştur⁴. Beynelmilel iktisadî ve ticarî yapıda meydana gelen bu değişiklikler sırasında ki Osmanlılar Anadolu'dan çıkıp Orta Şark ülkelerine sarmaya ve buraları hâkimiyetleri altına almaya başlamışlardı. Değişen ticaret yollarını tekrar Orta Şark üzerine çekmek ve diğer mutavassıtlarla serbest rekabet ve mücadeleye girişebilmek gayesiyle Osmanlıların en kuvvetli oldukları bir devirde 1521'de Kanunî Sultan Süleyman tarafından ilk olarak venediklilere ve aynı Hükûmdar tarafından 1535'de Fransızlara ve ondan sonra 1553, 1580 ve nihayet 1675'de İngilizlere, ticarî ve diplomatik sahada bazı imtiyazlar veren ve Kapitülasyon diye adlandırılan imkânların bahşedilmesinin bu iktisadî ve ticarî zorunluluktan ileri geldiği bugün ciddi müellifler tarafından tesbit ve kabûl olunmaktadır⁵. Aynı zorunluluğu hisseden İran Hükûmdarlarının bu Kapitülasyon verme kafilesine kısa zaman sonra katıldıklarına şahit oluyorduk⁶. Nihayet I. Cihan Harbinden sonradır ki değişen dünya şartları muvacehesinde bu imtiyazlara bir son verilmesi zarureti ortaya çıkmıştır⁷.

1. Devlet tarafından tanınan siyasî haklar :

İşte bu şart ve durumlar içinde XV ve XVI. asırlarda Orta Şark ülkelerini kendi hâkimiyetleri altına alan Osmanlılar, gittikleri bu İslam memleketlerinde, el-Gazâlî ve diğerlerinin tesiri altında Devlet idaresinde askerî kuvvet ve iktidara önem atfetmelerine rağmen⁸, âmme hukuku bakımından muhtar idâreler tesisi ve bu ülkeler halklarına kendi kendilerini idâre edebilmelerinde bazı haklar tanıma yoluna gitmişlerdir⁹. Hassaten Fâtih Sultan Mehmetten itibaren gerçekleştirilmeye çalışılan «Millet»¹⁰ Sistemi¹¹ ile din, dil, ırk ve

4. Hitti, Ph. K., *History of the Arabs*, London 1951, s. 727-29; Hassan Saab, *a.g.e.*, s. 102-109; Roux, Jean Paul, *l'Islam en Occident, Europe-Afrique*, Paris 1959, s. 56-59.

5. Hitti, Ph. K., *a.g.e.*, s. 727-728; Hurewitz, J. C., *Diplomacy*, Toronto 1956, C. I, s. 1-32.

6. Gerek Osmanlıların ve gerekse İranlıların tanıdığı bu çeşitli imtiyazların metin ve muhtevaları hakkında bk. Hurewitz, J. C., *Diplomacy*, Toronto 1956, C. I, s. 1-32.

7. Bullard, R., *The Middle East*, 1958, s. 19-20'ye göre Türkiye 1923, İran 1926 ve Mısır 1937'de kapitülasyonların getirdiği imtiyazlardan sıyrılmasını bilmişlerdir.

8. Hassan Saab, *The Arab Federalists*, Djambatan 1958, s. 90-92.

9. Hitti, Ph. K., *History of The Arabs*, London 1951, s. 726 ve müt.

10. «Millet», «Kavm», «Cemâ'at» mefhumlarının İslamî noktai nazardan taşıdıkları manâ ve mefhum için bk. Hamidullah, M., *Le Prophète de l'Islam*, Paris 1959, C. II, s. 529-530, 565 (Türkçe neşir, İstanbul 1969, s. 122-23 ve 160-61).

11. Toynbee adlı müerrihden H. Saab, «*The Arab Federalists*», (Djambatan 1958, s. 101-102) adlı eserinde şu nakli yapmaktadır: «Fatih Sultan Mehmet'in ortaya attığı

renk tefriki yapılmaksızın ve Türk unsurunu diğerleri arasında üstün tutmaksızın Cihanşumûl Devlet olma iddia ve teşebbüsleri Osmanlılara hâkim olmaya başlamıştır ¹².

Osmanlıların Orta Şark ülkelerinde tanıma yoluna gittikleri muhtariyet hakları umumiyetle beş zümrede gösterilebilir :

a) İdarî Muhtariyet :

En mühim âmme hakları bu zümrede toplanmaktadır. Buna göre bir ülke(bilhassa Suriye, Irak buna misal olarak gösterilebilir) eyâlet, vilâyet ve sancak gibi idarî taksîmata tabî tutulmuş olarak yönetilir. Mısır bu taksimatta, kendisine Hicaz da bağlı olduğu halde bir tek Beylerbeyi'nin veya Mısır Paşasının idaresine tevdi edilmiş olmakla istisnâ teşkil etmektedir. Her ne kadar bu idarî bölümlerin başına İstanbuldan doğrudan doğruya tayin edilmiş memurlar getirilse de bunların fonksionu, XIX. asra kadar şekli kalmaktaydı. Esas ve gerçek idareci, mahallî ve mukaddem yerli idârecilerdir. Bu ülkeler aynı muhtar idârî üniteler çerçevesinde (Lübnanda olduğu gibi) zaman zaman yabancılarla muahede akdi gibi aşırı idarî muhtariyet haklarına da sahip olma imkânına kavuşabilmişlerdir ¹³.

b) Kabilevî Muhtariyet :

Arapların meskûn olduğu çöl ve vâhâlarda asıl olan içtimâî yapı kabile yapısıdır ve hâkimiyet kabile başkanındadır. Osmanlılar Orta Şarkı fethetmelerini müteakip bu kabile başkanlarıyla akdettikleri hususî ve ayrı anlaşmalarla bunlar üzerinde kendi hakimiyetlerini kabul ettirmişlerdir. Aynı kabileler Osmanlı idaresi boyunca çöl ve vâhâlarda yegâne hâkim unsurlar olarak yaşamışlardır; bunların İstanbulla tabiiyetleri fiilî ve gerçek olmaktan çok izâfî idi ¹⁴.

c) Dinî ve Hukukî Muhtariyet :

Bu zümreye giren muhtariyet hakları, esas itibariyle kendini Fâtih Sultan Mehmetin hukukî hareketleri neticesi tekevvün eden

millet sistemi ile idâre, devrimizdeki çok milliyet çağında en geçerli ve kabili tatbik bir sistemdir. Bu «millet sistemi»ne dayalı bir anayasa ise Toynbee'ye göre, müstakbel bir «Dünya Devleti» için, bugünkü Birleşik Amerika Devletleri Anayasası ile beraber nazarı itibara alınması gerekli bir sistem ve anlayıştır. Kezâ aynı «millet sistemi» için daha fazla bilgi, Hourani, A., nın *Minorities in the Arab World*, London 1947, s. 20-21 de mevcut bulunmaktadır; Keza bk. Kirk, G. E., *Middle East*, London 1955, s. 18 ve muk. ed. s. 99.

12. Hassan Saab, *a.g.e.*, s. 90-92.

13. Hassan Saab, *a.g.e.*, s. 109-110.

14. Hassan Saab, *a.g.e.*, s. 110-111.

Millet Sistemi ¹⁵ ile gösterir. Medine Site-Etat'sının evvelce gördüğümüz yasa yapısında da açıkca tatbikatını «ümme» anlayışında bulmuş olan ¹⁶ bu sisteme göre gayrı müslim tebea, kendi dinî başkanlarının dinî otoritesine tabî olurlar ve bu suretle bu haklı zümreleri kendi cemeat idâreleri çerçevesi dahilinde kendi kendilerine yeter bir vasatta idare olunurlar. Bu cümleden olmak üzere ¹⁷ :

1. (Sultanın tasdikine tabî olmak kaydıyla) kendi başkanlarını kendileri seçerler,
2. Dinî ve kısmen idârî bazı haklara sahiptirler,
3. Çok çeşitli sahalarda kazaî muhtariyetleri vardır; evlenme, boşanma, medenî haklar ve hattâ bazı zümrelerde vasiyet konuları tamamen kendi hukukî sistemlerine göre tanzim ve idare olunur. Bu milletlerin kendi mahkemelerinin verdiği kararlar, onlar namına Osmanlı Devleti tarafından infâz ve icrâ olunur.

d) İktisadî ve Ticarî Muhtariyet :

Bu, daha ziyade vergilerin toplanmasıyla ilgili bir meseledir ki İstanbul'dan tayin edilmiş olan bir mültezimin o makama karşı doğrudan doğruya mes'ul olması esasına müstenit olmak üzere vergilerin nisbeti, tahsîli, tehîri veya affı gibi hususlarda bu mültezimin yetkili kılınması prensibine dayanmaktaydı. Mültezimler kendi mın-takaları için her yıl İstanbul'a belli bir vergi tutarını tahsil edip göndermek taahhüt ve mükellefiyeti altındaydılar ve bu meblâğın tediyesinden doğrudan doğruya mes'ul tutuluyorlardı ¹⁸.

e) Lisan ve Kültür Muhtariyeti :

Osmanlılar Orta Şark ülkelerini, belki de kendilerinin sâliki bulundukları İslam dininin onlar arasından çıkmış olması dolayısıyla ne arapçanın yerine türkçeyi ve ne de Arap kültür ve harsı yerine kendi harslarını yerleştirmeyi akıllarına getirmişlerdir. Onların yaptıkları şey, ümmet mefhumu çerçevesinde bütün bu ülkeler ahalisini kendi lisanları ve harslarıyla başbaşa bırakmak olmuştur. Hattâ bir kısım müellifin ifade ettiğine göre Türkler, Arap dili ve kültürünün tesiri altında kalıp kısmen araplaşma yoluna bile girmişlerdir ¹⁹.

Umumî hatları bu olmakla beraber, muhtelif konuları içine alan

15. Az yukardaki sahifelere ve not 10 ve 11 e bakınız.

16. Hamidullah, M., *a.g.e.*, s. 565.

17. Hassan Saab, *a.g.e.*, s. 109-111.

18. Hassan Saab, *a.g.e.*, s. 111-112.

19. Hassan Saab, *a.g.e.*, s. 112-114.

bu muhtariyet hakları, çeşitli ülkelerde zaman zaman geniş ölçülerde tutulurdu. Bu hususta Şimali Afrika ülkeleri, Mısır, Lübnan, Suriye, Irak ve Hicazın ayrı ayrı zamanlarda dar veya geniş ölçüde muhtariyet statüsüne tabi tutuldukları da olmuştur. Bu değişiklikte, Lübnan gibi, akdedilen muahedelerin rolü olduğu kadar ²⁰ Suriye ve Mısır gibi o bölgede işbaşında bulunan valilerin tutum ve takdîrine göre de bu muhtariyet hudutları daralıp genişleyebilmektedir. Irak ise Bağdat, Basra ve Musul bölgelerine ayrılmış ve daha ziyade kabileler ve bunlar arasındaki konfederasyonlar şeklinde bir yapıya sahipti; 1749 ilâ 1831 seneleri arasında İstanbulla bağlı Paşalar ve bazı nüfûzlu aileler tarafından idare edilmişti ²¹. Hicaz ise an'anevî «Şerif» ünvanını taşıyan yerli aileler tarafından idâre edilmiş, Osmanlı Halifeleri ise burada Hâdim'ul-Haremeyn rolünde kalmışlardı. Bu hale göre Hicaz Şerifleri tam bir idarî muhtariyete sahip olabilmişlerdi ²². Bu durum tamamen Mekke ve Medinenin sahip olduğu manevî-dinî mevki ve bu bölgede yaşayan kabilelerin sahip oldukları hususiyetlerden ileri gelmektedir. Bu muhtar bölgeler muvâcehesinde Yemen, sâhip olduğu dağlık coğrafi mevki ve Şiîlere daha yakın Zeydiyye Hukuk Ekolünün burada nisbeten yaygın oluşu, İstanbulun tesirini ister istemez burada azaltmıştı. Osmanlılar idaresinde iken Yemende bulunan yerli İmâm, dinî ve kısmen de dünyevî otoriteye sahip kılınmıştır ²³.

İşte Osmanlıların Orta Şark ülkelerinde hangi neviden olursa olsun tatbik mevkiine koydukları bu muhtariyet statüsüne göre, yer yer ve zaman zaman değişmekle beraber bu memleketler iç idarelerinde serbest ve bazan da mahallî yerli idarecilerin otoritelerine bırakılmak suretiyle yönetilmişlerdir. Bu ülkelerden Lübnanda Emîr Fahr'ud-Din'e, Sultan I. Selim (Yavuz) tarafından bahşedilen muhtariyet hakları azamî derecede geniş tutulmuştur; yani mahallî Emîr, vergi ve sair mükellefiyetler vazedebilir, ölüm cezası verebilir, cezaları af yetkisini haizdir, yabancılarla muahedeler akdedebilir, ordu besler ve ayrı bir bayrağı vardır ²⁴.

Yukarıda ana hatlarını gösterdiğimiz Orta Doğu ülkelerinin Osmanlı Devleti içinde sâhip olduğu ve doğrudan doğruya Devletten ve halin icablarına göre gelen muhtariyet hakları dışında diğer bir

20. Hitti, Ph. K., *a.g.e.*, s. 729 ve müt.

21. Hassan Saab, *a.g.e.*, s. 117-121; Hitti, Ph. K., *a.g.e.*, s. 719 ve müt. ve 726-29, 736-38.

22. Hassan Saab, *a.g.e.*, s. 121-124; Hitti Ph. K., *a.g.e.*, s. 738-740.

23. Hassan Saab, *a.g.e.*, s. 124.

24. Hassan Saab, *a.g.e.*, s. 102-109; Hitti, Ph. K., *a.g.e.*, s. 729 ve müt.; Hurewitz, J. C., *a.g.e.*, s. 124 ve müt.

kayda değer hadise de Suriye, Lübnan ve Filistinde XIX. asırda Mısır hakimi Mehmet Ali Paşanın oğlu İbrahim Paşanın bu havalinin idâresini, Mısıra bağlı olarak 1831 den itibaren ele almasını müteakip girişilen anayasa bakımından önem taşıyan reform hareketidir. Gerek Mehmet Ali ve gerekse oğlu İbrahim Paşaların idaresini ellerine aldıkları ülkelerde teşebbüs ettikleri sosyo-politik ıslâhat arasında Suriyede gerçekleştirmiş oldukları cidden önem taşır. Yapılan ilk hareket, Şamda merkezî bir idâre tesis etmek olmuştur. Bundan sonra tesbit edebildiğimiz diğer mühim bir hareket, büyük şehirlerde Şûrâ adı verilen ve hemşehrilerin de iştirak ettiği temsilî ve idarî vazifeler gören Meclislerin kurulması olmaktadır²⁵. Bu kuruluşlar idarî işlerin görülmesinde ve gerekli tedbirlerin alınmasında o şehir valisine(mütesellim) yardımcı oluyorlardı.

2. Halktan Gelen Anayasa Hareketleri :

Ancak şurası kayda değer ki, gerek Mehmet Ali'nin Mısırdaki ve gerekse oğlu İbrahim'in Suriye havalisinde, daha ilkeri devirde XIX. asrın sonlarıyla XX. asır başlarında geniş tesirler doğuran bir kültür hareketinin bu idareciler tarafından Suriye, Lübnan²⁶ ve Mısırdaki başlatılmış olmasıdır. Bu yeni kültür ve maarif vasatında yetişen münevverler mevcut idarelerden, içine girdikleri milliyetçilik vasatında muhtariyetle ilgili veya federal haklar talep etmeye ve nihayet I. Cihan Harbine tekaddüm eden ve Harp içi yıllarda istiklâl talepleri peşinde koşmaya başlamışlardır. Müesseseleriyle, maarif personeliyle, kültür ve harslarıyla tamamen Batının ulaştığı medenî seviyeden istifade ederek sosyo-politik ıslâhat hareketini gerçekleştirme gayesini güden bu yeni hareket, semerelerini kısa zamanda Orta Şark ülkelerinde vermekte gecikmemiştir.

İslamın daha temel taşları atılırken vazedilen «ümme» anlayışı²⁷ neticesi dinî, ırkî, hukukî ve kültürel müsavat, İslam Câmialarında her devirde mümkün olabilmiş ve muhtelif Kitâbî Dinler, asırlar boyu her türlü görüşleriyle İslam kültür ve medeniyeti çevrelerinde mevcudiyetlerini asırlar boyu muhafaza edebilmişler-

25. Hassan Saab, *a.g.e.*, s. 177.

26. Esasen Osmanlıların tanıdığı istisnai muhtariyet hak ve imtiyazları neticesi Lübnan, bu işaret etmek istediğimiz noktada peşinen ileri adımlar atmış ve kendi müesseselerini geliştirmiş bulunuyordu.

27. Bu Osmanlılarda «Millet» anlayışına inkılâp etmiştir; diğer bir ifadeyle bu yeni istilâh ile ifade olunur hale geçmiştir. *Ümmet* anlayışının İslamda ortaya çıkışı hakkında, yukarıki sahifelerde Not 10 ve 11 ile Giriş Bölümünde Medine Şehir-Devleti anayasası hakkında verilen malûmat ile muk. ed.

dir²⁸. Bu çevrelerden birini Orta Şarkda pek bâriz hususiyetleriyle göze çarpan Lübnan teşkil eder. Yavuz Sultan Selim tarafından fet-hinden sonra bahşedilen tipik muhtariyet hakları muvacehesinde Kilise Teşkilatı ve maarif müesseselerinin Câmia idarecilerinin elin-de olması neticesi, İtalya ve Fransadan getirtilen misyonerler vasıta-sıyla Batı Rönesansının meyvelerinden bura halkı pek erken bir de- virde nasibini almaya esasen başlamıştı²⁹. XIX. asırda ise Mehmet Ali ve Oğlu İbrahim Paşaların sosyo-politik ıslâhatı muvacehesinde, esasen Lübnanda kurulmuş olan bu Hristiyan maarif müesseseleri sadece desdeklenmekle kalınmamış, Suriye ve Mısırdaki gerek Fran-sız Cezvit Kilisesine ve gerekse Amerikan Presbiteryen ve nihayet İngiliz Protestan Kilisesine bağlı maarif müesseselerinin faaliyetleri teşvik ve desdek görmüş hattâ yenilerinin açılmasına müsaade olun-muştur³⁰. XIX. asrın sonuna doğru bu müesseseler Üniversite şek- lini almış ve gerek Müslim ve gerekse Gayrı Müslimlerin tahsil, ter- biye ve maarif görmelerinde en mühim âmili teşkil etmiştir. Bu su- retle gerek Avrupa ve gerekse Amerika kültür muhitleriyle bura halklarının yakın temas temin etmeleri neticesi, Avrupadaki XIX. asır milliyetçilik hareketlerinin ve son anayasa cereyanlarının Orta Şark münevver muhitlerine girmesi imkân dahiline girmiş oluyor- du³¹.

Avrupa ülkelerine biribiri arkasına Kapitülasyon haklarının bahşedilmesi ve buna paralel Osmanlı İmparatorluğunun çeşitli hu- dut boylarında askerî tedbirler alınması, batılıların Afrika ve Uzak Şark ülkelerine sarkmalarına manî olamayıp Osmanlıların an'ane- vî güçlerini muhafaza etmeye de kâfi gelememişti. Neticede gerek Avrupa Cephelerinde ve gerekse Afrika ve Arap Yarımadası Cep- helerinde Batılılar karşısında denizde ve karada içine düşülen askerî yenilgiler, Orta Şark ülkelerinin Osmanlıların yenilmezliği ve üstün- lüğüne dair taşıdıkları kanaatlerin sarsılmasına sebep olmuştu³². Orta Şarkta batılıların ticarî, siyasî, askerî ve kültürel alanlarda sark-

28. Roux, Jean-Paul, *L'Islam en Occident*, Paris 1959, s. 79-86.

29. Hitti, Ph. K., *a.g.e.*, s. 735-36; Hassan Saab, *a.g.e.*, s. 115.

30. Peretz, D., *The Middle East Today*, New York 1963, s. 343; Kirk, G. E., *Middle East*, London 1955, s. 103.

31. Hassan Saab, *a.g.e.*, s. 115-116.

32. Bu durum, II. Cihan Harbinde gerek Afrika ve gerekse Uzak Şark ülkelerinde uğ- radıkları mağlûbiyetler üzerine İngiliz, Fransız, Belçika ve Hollanda Müstem- leke İmparatorluklarının prestijini kaybetmeleri vâkı'ası ile mukayese götürmek- tedir. Netice itibarıyla bu müstemleke ülkeler cesaretle self-Government mücâ- delesine atılabilmişlerdir.

miş olmaları³³ bu ülkelerde, Osmanlıların gerçekleştirmek istedikleri «Dinî-Siyâsî Cihanşümûllük» veya «Dâr'ul-İslâm» fikrinin yenisinden ihyâsı veya hiç olmazsa Batının Onyedinci ve Onsekizinci asırlardan itibaren temsil etmeye başladığı «Teknolojik Cihanşümûllük» karşısında muhafaza ve müdafaası için İmparatorluğun muhtelif muhitlerinde ayrı fikrî, siyâsî ve askerî teşebbüslerin ortaya çıkmasında âmil olmuştur³⁴. Orta Şarkda gözüken bu teşebbüslerin ilkinin daha XVIII. asırda Arap Yarımadasında Necd Bölgesinde ortaya çıkmış olması bizi şaşırtmamalıdır. XIX. asırda da devam eden bu hareketi, yine aynı devrede Mısırdaki ortaya çıkan ayrı bir teşebbüs takip eder³⁵. Bu iki teşebbüsten ayrı XX. asrın başlarında Suriye ve Irakda görülen diğer teşebbüsleri üçüncü zümre olarak gösterebiliriz³⁶. Şurasını belirtmek yerinde olur ki bütün bu ayrı teşebbüsler başlangıçta kendilerini umumiyetle Osmanlı Devletinin bütünlüğü içinde mütalea etmiş ve bu Devletin bütünlüğünü muhafaza etmek suretiyle içtimaî-siyasî yapıyı yeniden kuvvetlendirmek ve Batı Devletleri seviyesine ulaştırmak gayelerine yönelmişlerdir³⁷. İlerde de göstereceğimiz gibi XX. asırda aynı çevrelerde zuhûr eden milliyetçi hareketler, ne kadar müfrit ve ilerici olurlarsa olsunlar I. Cihan Harbinin ortalarına yani Arap isyanının çıktığı yıllara kadar, umumiyetle Osmanlı Devletinden ayrı ve müstakil devletler kurma hedeflerini muayyen şartlar altında benimsememişlerdir³⁸. Bölücü ve parçalayıcı teşebbüslerin daima dışarıdan geldiğini belirtmek gerekir ki bunda da her batılı devletin tutumu aynı olmamıştır. Meselâ Ruslar daima Osmanlı Devletinin parçalanıp taksim edilmesini, Almanlar tamamiyetin muhafazası, İngilizler ise XIX. asrın ilk yarısında tamamiyetin muhafazası, aynı asrın ikinci yarısında ise parçalama tezini tutar görünmektedirler. Fransızlar ise duruma göre değişmek üzere bazan tamamiyeti muhafaza, bazan da parçalama siyâseti takip etmişlerdir³⁹.

33. Roux, J. P., *a.g.e.*, s. 56-66.

34. Hassan Saab, *a.g.e.*, s. 126-127; Roux, J. P., *a.g.e.*, s. 101-103.

35. Hassan Saab, *a.g.e.*, s. 126-30, 131 ve müt.

36. Bizzat Osmanlılardan yani İstanbuldan gelen teşebbüsler de vardır ki bu, ayrı bir tez konusu olma nitelik ve değerinde bulunduğundan bunu göstermekten sarfı nazar ediyoruz.

37. Hassan Saab, *a.g.e.*, s. 243-44.

38. İlerki sahifelere müracaat ediniz. Ayrıca bk. Hassan Saab, *a.g.e.*, s. 142-45, 153, 181 ve müt.

39. Hassan Saab, *a.g.e.*, s. 143-44.

a) Necd Teşebbüsü(Vahhâbilik) :

XVIII. asırda, Arap Yarımadasının Necd havalisinde gelişme imkânını bulan bu cereyan, sırf fikrî ve ilmi bir noktadan hareketle işe başlamış ve kurucusu Muhammed'ubn Abd'il-Vahhâb(Ö. 1792)'ın bir kabîle reisi olan Muhammed'ubn Saûd(Ö. 1765) ile 1745 den itibaren bir akrabalık bağının teşekkül etmesi ⁴⁰ üzerine, içtimaî ve siyasî bir vecheye de bürünmüştür ⁴¹. Necd doğumlu olan Muhammed'ubn Abd'il-Vahhâb ⁴², Şam medreselerinde tahsilini ikmal etmiş Hanbelî Mezhebine mensup bir ilim adamıydı. O, yine bir hanbelî olan İbn Teymiyye(M. 1263-1328)'nin, Ahmed'ubn Hanbel'in tefsirinden ibaret eserlerini tetkik etmiş ve geniş surette onun tesirinde kalmış bir kimseydi. Kendisi Suriye, Irak, Hicaz gibi bölgeleri ziyaret etmiş buralardaki fikrî ve içtimaî yapıyı tetkik etmişti. Gerçekte İbn Teymiyye'nin vazettiği esas prensibe göre «Kur'an bizzat kendi içindeki malûmat ve sahîh olan hadisler vasıtasıyla tefsîr edilebilir; bu tefsir usûlünde aklın kullanılması doğru olmaz» ⁴³. Ayrıca bir de «Kitâb'ut-Tevhîd adlı esere sahip bulunan Muhammed'ubn Abd'il-Vahhâb, İslam cemiyetinin içinde bulunduğu tereddî halinin, Kur'an ve sahîh hadislerin en saf ve temiz normlarına dönmek ve İslamî şekli aslisine ircâ etmekle giderilebileceğini ileri sürüyordu. Ona göre, bu suretle Vahdet nizamı gerçekleştirilecektir. Asıl takib edilecek yol, Kur'an ve bütün Peygamberlerin davet ettikleri ilâhî vahdet yoludur ki ancak bununla siyâsî vahdet tahakkuk edebilir ⁴⁴. Bu ise, onlara göre, an'anevî islamcılık cereyanından başka bir şey değildir. Buna mukabil Mısırdaki ve İstanbul'daki ortaya çıkan diğer ıslâh hare-

40. Hitti, Ph. K., *a.g.e.*, s. 740; Hassan Saab, *a.g.e.*, s. 155.

41. Bunun fiiliyattaki görünüşü, 1801 ilâ 1805 yılları arasında bu Necd'li kuvvetlerin Mekke, Medine, Kerbelâ ve Suriye ile Irakın Cenub bölgelerini zaptetmeleri olmuşsa da Osmanlılara o sırada tâbi olan Mısırdan gönderilen(1811-1813 ve 1838) kuvvetlerle tekrar bu kabîleler Necd'e sürülmüş ve böylece Vahhâbilik, I. Cihan Harbine kadar gizlice faaliyette bulunan bir hareket haline inkılâp etmiştir. Bu arada Vahhâbilik çeşitli yol ve vasıtalarla istifadeyle gerek XIX ve gerekse XX. asır mütefekkirleri üzerinde müessir olmaktan geri kalmamış, yine bu fikrî hareket Yarımada sınırlarını aşarak Hindistan, Endonezya ve Afrikada Nijer ülkelerinde de kuvvetli taraftar zümreleri meydana getirmiştir(bk. Hitti, Ph. K., *History of The Arabs*, London 1951, s. 740-41; Hassan Saab, *The Arab Federalists*, Djambatan 1958, s. 157-58).

42. Hayatı ve şahsiyeti ve sahip olduğu tez hakkında ayrıca bk. Ahmad Emin, *Zu'amâ el-İslâh.*, Kahire 1948, s. 10-25.

43. Hassan Saab, *a.g.e.*, s. 154 ve müt.

44. Hassan Saab, *a.g.e.*, s. 155-56.

ketlerini onlar, pozitivist ve rasyonalist cereyanlar olarak tavsif ederler ⁴⁵.

Muhammed'ubn Abd'il-Vahhâb'dan sonra gelen ve Vahhabîlik hareketini temsil eden kimseler yukarki prensiplere dayanarak gerek Mısırdaki Muhammed Ali ve gerekse İstanbul'da III. Selim ve II. Mahmud'un getirmek istedikleri ıslâhat hareketlerine cephe almışlar ve onları Avrupa tesiri altında kalmış olmak ve Batıya yönelmekle itham etmişlerdir ⁴⁶.

Vahhâbîlik 1745 den itibaren siyasî kuvvete de bürünmüş olarak, sağlam esaslara istinad eden İslâm mefkûresi sayesinde bir bütünlük(Vahdet) arzeden yeni bir İslâm Câmiası meydana getirmek istemiş, bütün Müslümanları Kur'anda ve sahih hadislerde gösterilen aslî İslâma ve bunun Vahdetine çekmek istemiştir ⁴⁷.

Bu esaslar dahilinde bütün dış tesirlere, hassaten Avrupadan gelen tesirlere İslâm Cemiyeti kapatılmış oluyor, teknik, yeni metodlar ve sâire tamamen ihmâl ediliyordu. Ancak XVIII. asır Vahhabîlerinin bu fikirleri ile Saûdîler idaresindeki Vahhâbîlerin bugünkü görüşlerinde muhakkak ki bazı farklar olmaktadır ⁴⁸. Her ne kadar biz tez çalışmalarımız esnasında bir müracaatımız üzerine ⁴⁹ «Memleketimizde **merî olan anayasanın** Kur'anı Kerim olduğunu bildirmekle şeref duyarız» şeklinde resmî, yazılı bir cevap almış isek de umumiyetle bugünün Vahhâbîliğinin geçen asırdaki Vahhabîlerin, cemiyet hayatının her noktasında sahip oldukları görüşleri eksiksiz devam ettirdiği, şeklinde bir iddianın isâbetsiz olduğunu ileri sürebiliriz.

b) Mısır Teşebbüsü :

XIX. asırda Mısırın mukadderatına sahip olan Muhammed Ali Paşa eliyle girilen sosyo-politik ıslâhatta hâkim olan fikirler, Necd'dekinden ayrı bir şekilde mütalea edilebilmektedir. Vahhâbîlerin her şeyi Kur'an ve hadis musannafatı içinden çıkarma gayretlerine ve dış dünyaya kapılarını kapamalarına mukabil Mısırdaki başlatılan ha-

45. Hassan Saab, *a.g.e.*, s. 153-54.

46. Hassan Saab, *a.g.e.*, s. 153-54.

47. Hassan Saab, *a.g.e.*, s. 155-57.

48. Hassan Saab, *a.g.e.*, s. 162.

49. 18.X.1965 tarihli ve 975 sayılı İslâm Araştırmaları Enstitüsünün Saudi Arabistan Krallığı Hariciye Bakanlığına hitâben yazılmış bir yazısına, 16.XII.1965 tarihli Saudi Arabistanın Ankara Elçiliğinden alınan yazı mündericatı.

reket, yapılması zarûrî olan ıslâhatın rasyonel esaslarda batılılaşma ile mümkün olabileceğini ve bunun ancak Batının geliştirdiği teknolojiyi Orta Şarka getirmekle tahakkuk edebileceği noktasında hülâsa edilebilir ⁵⁰. Bu teknik iktibas yapılırken, Batıya has diğer içtimâî-hukukî müesseselerin ithâl edilmesine lüzûm yoktur. Fiilen de, önce Mısırdaki ve sonra Suriye ve Lübnanda ⁵¹ girilen ıslâh politikası, hep aynı çerçeve içinde tutulmuştur. Hassaten Mısırın, bilhassa Kahire şehri münevverler muhiti eliyle, en az İstanbul ve Tahran muhitleri kadar İslam ülkeleri üzerinde Batı fikir ve müesseselerinin tanınıp benimsenmesinde müessir olduğunu daima göz önünde bulundurmak icab etmektedir. Hattâ denebilir ki, Afrikanın siyahî müslüman ülkeleri üzerine bu tesir ve müesseselerin taşınmasında Kahire ve dolayısıyla Mısır, diğer muhitlerle karşılaştırıldığında rakipsiz kalacak şekilde önemli bir mevki sahibi olmuştur. Hassaten I. Cihan Harbi ve ona tekaddüm eden yıllarda Mısır, gerek Osmanlı İmparatorluğunun Arap ve gerekse Orta Asya Müslüman Türk unsurlarının dahi buraya sığınıp, diğer konular arasında âmme hukuku sahasında da ekseriyetle müşterek mücadelelerini yürüttükleri bir muhit olarak göze çarpar ⁵².

c) Suriye - Irak Teşebbüsü :

Bu, daha ziyade Arap milliyetçilerinin XIX. asrın son çeyreği ile XX. asrın başlarında ilerde izah edeceğimiz gibi, muhtelif milliyetçi teşekküller içinde veya İstanbul siyasî muhitlerinde çalışıp mücadelesini yaptıkları bir fikir zümresi ve cereyanı olarak nitelendirilebilir ⁵³. Birinci Cihan Harbinin çıkmasına takaddüm eden safhada nihayet muhtariyet ve federalizm taleplerinde kristalleşmiş olan bu cereyanların Orta Şarkda, İstanbul muhiti dışında, anayasa hareketleri bakımından en önemli hareket ve teşebbüsler olduğu kanaatindeyiz. Yukarda arzettiğimiz şartlar altında Suriye ve Lübnanda gerçekleştirilen maarif hareketi neticesi gelişen yeni münevver tabaka, gerek Vahhâbilik ve gerekse Mısırdaki Mehmed Ali teşebbüsleri haricinde diğer bir tezle ortaya çıkıyorlardı ki bu, Kur'anın ortaya attığı vahdet esasından ayrılmamak suretiyle Osmanlı hudut-

50. Hassan Saab, *a.g.e.*, s. 144, 154.

51. Yukarıki sahifeleri mütalea ediniz.

52. Togan, Z. V., *Bugünkü Türkî ve Yakın Tarihi*, İstanbul 1947; Lewis, B., *The Emergence of Modern Turkey*, London 1962; Mardin, Şerif, *The Genesis of Young Ottoman Thought*, Princeton 1962; Ahmad Emin, *Zu'amâ'ul-İslâh fî Asr'il-Hadis*, Kahire 1948; Berkes, N., *The Development of Secularism in Turkey*, Montreal 1964.

53. Hassan Saab, *a.g.e.*, s. 154.

ları içinde kalan Orta Şark ülkelerini federal bir statü etrafında yeniden toplama esasına ve temeline dayanıyordu⁵⁴. Bu teşebbüsler, içtimai yapının ıslâh ve geliştirilmesi için Batı müesseselerinin iktibas edilmesi temayülünde olup, umumiyetle XIX. asırda İstanbulda girişilen Tanzîmat hareketinin de tesiri altında bulunmaktaydı. Onlara göre, nazari olarak merkeziyet, fiili olarak da ademi merkeziyet getiren bağlayıcı, tevhid edici Hılâfet müessesesi yoluyla Osmanlı İmparatorluğu ıslâh edilip Devlet bütünlüğü sağlanabilirdi. Bunlar tezlerini desdeklemek üzere Avusturya-Macaristan Birliğinin anayasa yapısını ele alıyorlar ve ondan mülhem fikirler ileri sürüyorlardı⁵⁵.

Bu siyasi cereyanların XX. asır başlarında Orta Şark ülkelerinde henüz yayılıp kuvvet kazanmadığı bir sırada, sadece XIX. asır sonlarında Suriye, Lübnan ve Mısır maarif müesseseleri ve muhitleri eliyle kuvvet kazanan Arap milliyetçiliği karşısına, İstanbul Abd'ul-Hamîd iktidarı, Panislamizm tezini desdeklemek suretiyle çıkmış ve bu karşı siyasi ve fikri cereyanla, mezkûr Arap milliyetçileri karşısında kendi iktidarı boyunca muvaffak olmuştur⁵⁶.

XVIII. asırda Batıda revaç bulan milliyetçilik fikri, Osmanlı İmparatorluğunda ilk olarak Balkanlar üzerinde gözükmüş ve daha sonra da yukarki sahifelerde gösterdiğimiz şartlar altında Suriye, Lübnan ve Mısırdaki müesses maarif müesseseleri vasıtasıyla Orta Şarkta da yayılmıştır. Osmanlı İktidarının sıkı takibi sonunda gizli çalışmak mecburiyetinde kalan ve aralarında Müslim Araplar olduğu kadar Gayri Müslimlerin de bulunduğu bu Arap milliyetçileri, esas çalışmalarını daha ziyade Osmanlı hudutları haricine Kahire, Paris, New York gibi muhitlere taşımak mecburiyetinde kalmışlardır⁵⁷. O sırada henüz halk tabakaları arasında revâc bulamamış ve subaylar ile sivillerden ibâret sadece münevver bir azınlık⁵⁸ tarafından temsil olunan bu yeni cereyan mensupları, daha ziyade Beyruttaki Amerikan Üniversitesinden ve Kahiredeki el-Ezher'den yetişmiş kimselerdi⁵⁹.

İlk olarak 1880'e doğru bu milliyetçilerin yirmi iki kişilik gizli bir cemiyet halinde Suriyenin büyük şehirlerinde faaliyete geçtiğini görüyoruz. Bunlar arasında Müslim ve Dürzîleri müşahede etmek

54. Hassan Saab, *a.g.e.*, s. 144.

55. Hassan Saab, *a.g.e.*, s. 243-244.

56. Kirk, G. E., *Middle East*, London 1955, s. 104-105.

57. Hassan Saab, *a.g.e.*, s. 208-211.

58. Kirk, G. E., *a.g.e.*, s. 122.

59. Hassan Saab, *a.g.e.*, s. 208-211.

mümkünse de esas kurucular, Suriye Protestan Kolejinde okumuş Hristiyan Araplardır. Bu gizli teşekkül, Suriye şehirlerinde yaftalar asmak suretiyle, a) Arapçanın Suriyede resmî dil olarak tanınmasını, b) Basında mevcut her türlü tahdidatın bu arada sansürün kaldırılmasını, c) Yerli halkın ancak mahallî askerî hizmetlerde istihdam edilmesini, d) Suriye-Lübnan birliğinin tahakkuku ve bir mahallî Hükûmet teşkili fikirlerini diğer arzuları arasında yaymaya çalışmışlardır⁶⁰. 1883 de Osmanlı polisinin sıkı takibi sonucu bu teşekkül mensupları mevcut evrakı yakarak o sırada Mısır'a yerleşmiş bulunan İngiliz idarecilerinin himayesine sığınmışlardı. İşte bu şekilde başlayan sıkı bir takip sonucu Arap milliyetçiler 1908 e kadar olan safhada faaliyetlerini, başta Kahire olmak üzere muhtelif Batı şehirlerinde teksif etmişler ve buralarda gazete, kitap ve sair yayın organlarıyla müdafaasını yaptıkları fikirleri dile getirmenin çarelerini aramışlardır⁶¹. Bu arada dışarıda neşredilenlerden ayrı, sırf Orta Şarkta muhtelif memleketlerdeki mevkûtelerin adedi, 1904 ilâ 1914 yılları arasında takriben on misline çıkacak derecede artmış bulunuyordu⁶².

d) Panislamizm(= İslam Birliği) Teşebbüsü :

Sultan ve Halife Abd'ül-Hamîd'in iktidarda bulunduğu sırada gizli, alenî, yurt içi, yurt dışı kesif faaliyet gösteren Arap milliyetçilik hareketleri ile mücadele ve bu cereyanları bertaraf etmek maksadıyla İslam Camialarını, Halife etrafında bir İslam Birliği içinde toplama gayretine Panislamizm hareketi denir. Siyasî babası Abd'ül-Hamîd olarak gösterilen bu hareketin ilmî ve nazarî yönden babası yani prensip vazedicisi olarak da Cemaleddin Afgânî gösterilmektedir⁶³. Afgânî'nin yanında aynı konuda çalışmış biri olarak yukarda (Tunus bahsi) adı geçmiş olan Tunuslu Hayreddin Paşa zikredilmelidir⁶⁴. Bu hareketin esas nazariyecisi Cemaleddin Afgânî'nin fikir-

60. Nuri es-Said(Paşa)'nın şahâdetiyle de öğrendiğimize göre, I. Cihan Harbinden evvel aynı fikirler Araplar arasında yaygın bir hale gelmiş ve Mustafa Kemal(Paşa) gibi ciddi kimseler tarafından genç Osmanlı Türkleri arasında Orta Şark Arap ülkelerine muhtariyet verilmesi şeklinde müdafaası yapılır bir dereceye varmıştır(bk. Hassan Saab, a.g.e., s. 79-80, 206 ve Kirk, G. E., *Middle East*, London 1955, s. 103-104).

61. Kirk, G. E., a.g.e., s. 104; Hassan Saab, a.g.e., s. 200 ve müt., 208-11; Amerikadaki neşriyat ve gazeteler için bk. a.g.e., s. 227-28.

62. Kirk, G. E., *Middle East*, London 1955, s. 122.

63. Hassan Saab, *The Arab Federalists*, Djambatan 1958, s. 189; Ahmad Emin, *Zu'amâ'ul-İslâh*, Kahire 1948, s. 59-120.

64. Bu ikisi arasındaki fark, Afgânî'nin an'aneci panislamist olmasıdır(bk. Hassan Saab, a.g.e., s. 198, 193-94).

leri hülâsa olarak nakletmek icab ederse, şu noktalar etrafında toplanabilir :

1. Modern tefekküre uygun düşmeyen nas'ların akıl yoluyla yeniden tefsiri cihetine gidilmelidir. Böylece İslam düşünce ve tefekkürünün yeniden ihyâsı mümkün olacaktır.

2. Bütün İslam ülkeleri yabancı hakimiyetinden kurtarılmalıdır.

3. Bütün İslam ülkelerinde **anayasalar vaz'edilmelidir.**

4. İslam ülkeleri batılıların taarruzlarından korunmak için aralarında bir İslam Birliği teşkil etmelidirler.

Yukarıya dört madde halinde hülâsasını geçirdiğimiz bu fikir-
lere göre, Birliği teşkil eden bütün İslam ülkeleri anayasalı olacaktır. Afgânînin bu tezinde göze çarpan diğer bir hususiyet de halkın bu anayasalılığın şuuruna varmış olması lâzım geldiğini savunmuş olmasıdır. Ona göre halk, anayasadan doğan haklarını benimsemiş olmalı ve anayasa hareketi halkdan neş'et etmelidir⁶⁵. Buna mukabil Ahmet Mithat Paşa, 1876 anayasasının Padişah canibinden bahsedilip neş'et etmesinde bir beis görmüyordu. Afgânî, bu anayasaların her birinde Şûrâ vasfının hakim olmasını müdafaa etmiş ve halkın bu haklarını kullanmaya tedricen alıştırılması lâzım geldiğine işaret etmiştir. O, Mısır Hidivine : «Halkı Şûrâ vasıtasıyla Hükûmet işlerine iştirak ettirin, Şûrâ azaları için seçim yapılsın ve teşkil edilecek olan bu Meclis, a) kanunları teşrî etsin, b) bu kanunları icrâ etsin» tavsiyesinde bulunuyordu⁶⁶. Kendisi federal bir idâreyi tutmakla beraber, üzerinde nazariyesini vazettiği İslam Birliğinin, Alman Konfederasyonu esasları dahilinde tesis ve teşkil edilmesi fikrini savunuyordu. Afganiye göre, Osmanlı Devleti «Hükümdarlıkların Hükümdarlığı» haline getirilmelidir ve bu, «İslam Birliği» (= **Hulf'ul-İslâm**)'ne müncer olacaktır⁶⁷.

Bu fikirlerini izah ve muhtelif muhitlerde yayabilmek için çeşitli yayın organlarından faydalanmasını bilen Afgânî, ayrıca İran, Mısır, Türkiyenin muhtelif vilâyetleri ve sair İslam ülkelerinde seyahatlerde bulunmuş ve bir müddet yerleştiği Parisde «el-Urvet'ul-Vusqâ» adlı eserini yayınlamış ve yine bu şehirde bütün İslam memleketleriyle irtibatı olan bir cemiyet de kurmuştur. Kendisinin gösterdiği bu faaliyet Abd'ul-Hamîd'in dikkatini çekmiş ve bir ara davet ettiği İstanbul'da kendisi ile görüşmelerde bulunmuştur. Cema-

65. Hassan Saab, *a.g.e.*, s. 192 ve müt.

66. Hassan Saab, *a.g.e.*, s. 192 ve müt.

67. Hassan Saab, *a.g.e.*, s. 191-92.

leddin Afgânî'nin **Hilf'ul-İslamî** yani İslam Birliği hakkında hazırlayıp Abd'ül-Hamîd'e sunmuş olduğu projede ana hatları itibariyle şu hususlar yer almış bulunuyordu⁶⁸:

1. Memleket idâresinde ademi merkeziyet usulüne başvurulmalıdır. Mısırın Hidivler idaresinde daha muvaffak oluşu bunun faydasını isbât eder.
2. Bu ademi merkeziyet idarelerinde en yüksek idarecilerin menşei o mahaller olmalıdır; bunlar İstanbul'dan doğruca gönderilen merkezî memurlardan daha faydalı olacaktır.
3. Bu muhtar idareler ayrıca muhtar bütçelere de sahip olmalıdırlar.
4. Merkeziyet esaslarında yönetilen mevcut vilâyetler, yukarki çerçeve dahilinde Hidivliklere(muhtar idârelere) kalbedilmelidirler.
5. Osmanlı Sultanı ve Müslümanların Halifesi, «Sultanlar Sultanı» olarak vazife görecektir.
6. Yabancı tahakküm ve tehdidinden çekinen İran, Afganistan ve sair İslam ülkeleri bu Birliğe gireceklerdir.

Netice itibariyle Abd'ül-Hamîd ile Afgânî, Panislamizm tezi etrafında mutabakata varmakla beraber Cemaleddinin tezinde en mühim yeri işgal eden «İslam ülkelerinin **federal esaslarda anayasalara** sahip olacakları» hususunda Abd'ül-Hamîd müsbet bir reyde bulunmamıştı⁶⁹. Mithat Paşanın⁷⁰ teşebbüs ve gayretiyle 1876 da meriyete konan Osmanlı Devleti anayasası ve bununla esasen başlamış bulunan anayasacılık hareketi, A. Toynbee'nin de bugün ileri sürdüğü gibi⁷¹, Osmanlı İmparatorluğunu bir «**Commonwealth**» haline getirme şansını taşımaktaydı. Bir yandan Şûrâ esasına dayalı Halifelik, diğer yandan hazırlanıp 1876 da mer'iyete konan anayasaya ve bunun getireceği anayasa hukuku nizamına tatbîkatta yer vermeyen Abd'ül-Hamîd, böylece Afgânînin **anayasaya dayanan federal yapıdaki bir İslam Birliği** tezine de netice itibariyle teveccüh göstermemiştir.

Bu durumda, muhtelif İslam ülkelerinden İstanbul'a gelen çok sayıda fikir adamı diğer cereyanlar arasında İslam Birliği tezi için

68. Hassan Saab, *a.g.e.*, s. 191-92.

69. Hassan Saab, *a.g.e.*, s. 189, 190 ve müt.

70. Getirdiği ıslâh hareketi için bakınız: Ahmad Emin, *Zu'amâ'ul-İslâh*, Kahire 1948, s. 26-59.

71. Hassan Saab'dan (*The Arab Federalists*, Djambatan 1958, s. 187) naklen Toynbee, A., *A. Study of History*, C. VIII, s. 254.

çalışma imkânları peşinde koşmuşlardı. Bunlar daha ziyade kendi millet ve memleketlerini yabancı istilâ ve emellerden kurtarma çarelerini araştıran kâh milliyetçi, kâh Panislamist fikir zümrelerine katılan mütefekkirlerdi ⁷².

1908 yılında iktidardan indirilene kadar Abd'ul-Hamidin müdafaaasını yaptığı bu Panislamist tez karşısında Arap milliyetçileri, Suriyeli Abd'ur-Rahmân Kevâkibî(1849-1903)'nin mihmandarlığını yaptığı bir rakip tez etrafında toplanmışlardı ki bu, esas itibariyle, «Arapların başkanlığında olmak üzere bir İslam intibahı» tezidir. Bu karşı tez, Abd'ul-Hamidin Arap memurlarına devlet idaresinde her kademedede vazife görme imkânlarını bahşetmesi ve Hicaz demiryolunu inşâ etmeye muvaffak olması neticesi tutunamamıştır ⁷³.

II — O s m a n l ı D e v l e t i i ç i n d e M u h t a r i y e t C e r e y a n l a r ı ⁷⁴

XIX. asır boyunca Orta Şarkda Arap milliyetçiliği, bir yandan girişilmiş olan maarif hareketleri, diğer yandan iktisadî, idarî ve askerî ıslâhat muvacehesinde semerelerini vermeye başlamış ve ilk olarak 1880 de milliyetçiler bir beyanname neşretmek suretiyle düşünce ve taleplerini dile getirmeye muvaffak olmuşlardı. Yukarki kısımlarda da açıkladığımız bu talepler, daha ziyade Suriye ve Lübnanı istihdaf eder şekilde mevzii mahiyetteydi.

Osmanlı İmparatorluğunun muhtelif eyaletleri için kısmî bir idarî muhtariyet getirecek şekilde tanzim edilmiş olan ⁷⁵ 1876 anayasasının fiilen ta'lîk edilmesinden sonra teşekkül eden merkeziyetçi idare altında gizlice çalışmak mecburiyetinde kalan bu tip mahallî milliyetçi teşekküllerden ayrı, yurt dışında da bazı hareketler müşahade etmekteyiz. Bunlardan en mühimmi 1906 yılında bir manifesto ile ortaya çıkan ve Parisde bulunan Araplar tarafından tesis edilmiş «el-Arabiyyet'ül-Fetât» adındaki teşekküldür. Neşredilen bu manifestoda hülâsa olarak : «Osmanlı Türklerinin Arapları parçalamak suretiyle idâre ettikleri ve Arapların Osmanlılardan ayrılarak

72. Alâl'el-Fâsî, *The Independence.*, Washington 1954, s. 49.

73. Bullard, R., *The Middle East*, London 1958, s. 11-12.

74. Tez konumuz dışında kalan Osmanlı Devletinin anayasa tarihine bu bahiste ister istemez temas edip Arapların anayasa meseleleriyle beraber ele alacağız. Bu durum, siyasî ve tarihî vekayî içinde diğer unsurlarla kaynaşmış bir vaziyette olan Orta Şark Arapları için zarûrî olmaktadır. Osmanlı Devletinin anayasa tarihini göstermek ayrı bir tez olma değer ve mahiyetindedir.

75. Hassan Saab, *a.g.e.*, s. 220-221.

müstakil bir Devlet teşkil etmeleri lâzım geldiği ve bu Arap devletinin Arapların tabii coğrafi hudutları içinde yani, Suriye ve Irak'ı içine alacak şekilde Süveyş'e, diğer yandan Akdeniz sahillerinden Umân Denizine kadar uzanan sahada kurulacağı, liberal ve monarşik esaslara dayanan bir Arap Sultanının işbaşında bulunacağı beyan ediliyor ve nihayet Medine ve Mekke dahil Hicaz bölgesinin tamamen müstakil bir devlet olacağını ve bu devletin başkanının Halife sıfatıyla işbaşında bulunacağı ifade ediliyordu. Ayrıca beyan edilen hususlar arasında o günkü «Osmanlı Hükûmetinin devrilip anayasalı(meşrutî) bir idarenin ikame edilmesi» de vardı ⁷⁶.

Bu manifestonun ibareleri arasında da müşahede edileceği gibi Arap milliyetçileri bir takım mevziî muhtariyet talepleriyle değil artık müstakil ve bütün Araplara şamil olmak üzere istiklâl davası güderek ortaya çıkmak istemekte ve daha da mühimmi, **anayasalı bir rejim** peşinde koşmakta bunun liberal esaslara bağlı kalacağını te'yit etmektedir. Parisdeki bu teşekkülün bu tür faaliyetleri dışında kitap, mecmûa ve sair makaleler şeklinde gerçekleştirilen bazı neşriyatta da yine Arapların istiklâl talep ve arzuları dile getirilmeye çalışılmıştır ⁷⁷.

Arap milliyetçilerinin yurt içinde ve yurt dışında başlattıkları bu siyasî hareketler, daha ziyade Arap münevverleri arasında yaygın kalmış olup halka malolmamış cereyanlar şeklinde gelişmiştir. Halk ve hassaten göreneksel bir hayat yaşamayı tercih eden kabîle yapısındaki halk üniteleri, Abd'ül-Hamîd'in ortaya attığı Panislamist görüşlere bağlı olarak yaşamayı düşünüyor ve muhtariyet veya istiklâl taleplerine teveccüh göstermiyordu ⁷⁸.

Bu hal ve şartlar altında 1908 meşrutiyet hareketlerine kadar gelinir. Pek tabiidir ki o sırada mer'iyete konan anayasa muvacehesinde kısmen muhtariyete kadar varabilen siyasî haklar elde eden Arap milliyetçileri, Osmanlı İmparatorluğuna mensup diğer unsurlar gibi, 1908 meşrutiyetini gayet iyi karşılamış ve desdeklemeye temayülü göstermişlerdir. Ancak 1908 hareketine sâhip olan Genç Türkler zümresi, Türk unsurunun Osmanlı Devletinin kurucusu mevkiinde oluşunu ve asırlardır idareyi elinde bulunduruşunu hattâ 1908 İnkılâbını gerçekleştirenlerin bu unsurdan geldiklerini nazarı

76. Hassan Saab, a.g.e., s. 207-208.

77. Hassan Saab, a.g.e., s. 208.

78. Hassan Saab, a.g.e., s. 206-207.

itibara alarak teşekkül edecek temsili karar organlarında rey bakımından bir kayba uğramak istememişlerdi ⁷⁹.

Bütün bunlara rağmen diğer unsurlar arasında Araplar da 1908 inkılâbı ve getirdiği anayasaya dayanan devlet nizamı hareketi üzerine büyük ümitlere kapılmışlardı. Bu anayasa rejimine göre, diğerleri arasında Arap unsuru da bir tefrika tabi tutulmaksızın mer'iyete konan anayasanın liberal esasları dahilinde müsavi haklara sahip olacaktı. Bu suretle İmparatorluğun bütün unsurları, İttihat ve Terakkî Partisinin meşrutiyet hareketinde birleştiler. Ancak bu arada bazı Arap münevverlerin ileri sürdüğü fikirlerden de bahsetmek yerinde olacaktır: Bunlar, 1908 İnkılâbının yukarıdan aşağı gelen bir hareket olduğunu ve askerî çerçeve içinde kaldığını, bütün halka malolmuş, herkezin kabul ettiği bir siyasî hareket olmadığını ileri sürerek fertlerin maneviyat ve siyasî ahlâkında, anlayışında bir değişiklik yapamadığı ve netice itibariyle ilim, sanayi ve ticarete de müsbet bir tesir icrâ edememesi dolayısıyla kısa ömürlü olacağı tezini müdafaa ediyorlardı ⁸⁰. Diğer yandan Osmanlılık içinde yaşama an'anesine sahip bazı kabilevî hayat süren Arap muhitlerinde, anayasalı idârenin ellerinden birçok eski siyâsî haklarını almasından doğan muğberlik içinde, bu harekete muhâlif kaldılar ve hatta mezkûr İnkılâp hareketinden sonra teşekkül eden iktidara isyan edip silâhlı çatışmaya kalkanlar oldu ⁸¹. Bu zümreler, kabilevî yapıya dayanan halk muhitlerinde başkanlık mevkiini işgâl eden kimselerdi.

Araplar arasındaki bütün bu hareket ve temâyüller muvacehesinde 1908 inkılâbına tesahüp eden Genç Türkler, Arap ülkelerine muhtariyet hakları verip vermeme hususunda önem taşıyan şu üç ayrı fikir zümresine ayrılmışlardı ⁸²:

Birinci zümre, bütün Devlet iktidar ve otoritesinin İstanbulda toplanmasına ve merkezîyetçi bir Hükûmet idaresine tarafdardı; bunlar için muhtariyet haklarının verilmesi diye bir şey mevzu bahis olmuyordu ⁸³.

İkinci zümre, Osmanlı Devletinin bu anayasalı rejimde ademi merkezîyete dayanan bir idarî rejimle yönetilmesine tarafdar bulunuyordu.

Üçüncü zümre ise, Osmanlı Devletinin Türkler ve Araplardan

79. Bullard, R., *a.g.e.*, s. 12.

80. Hassan Saab, *a.g.e.*, s. 216-18.

81. Hassan Saab, *a.g.e.*, s. 216-18.

82. Hassan Saab, *a.g.e.*, s. 220-21.

83. Muk. ed. Hassan Saab, *a.g.e.*, s. 244, 245-46.

müşekkik federal bir yapıya sahip olmasını müdafaa ediyordu⁸⁴. Bunlara göre 1876 anayasası, eyâletler için kısmî bir idarî otonomi getirmek istidadındaysa da şimdiki idârenin eyâletlere tam muhtariyet hakları bahşetmek suretiyle anayasayı en geniş manasıyla bütün ırk ve iman zümreleri için eşit şartlarda ve federal bir yapıda işbirliği esasında tatbik etmek daha doğru olacaktı.

Fakat İttihat ve Terakkî Fırkası liderleri bu son projeyi savsaklayıp zamanla da terkettiler⁸⁵. Hal ve şartların icabı kuvvetli bir iktidar olma zarureti yakından hisseden İttihat ve Terakkî Hükûmetleri, merkezîyetçi ve mutlakîyetçidir diyerek muhalefet ettikleri eski iktidarın tatbik ettiği aynı merkezîyetçi usûl ve idareyi temsilî, hukukî ve idarî organlarda Türklerin üstünlüğü esasında yeniden tesis ve icrâ ettiler⁸⁶. Bu suretle bu beş asırlık Devletin hudutları içinde Osmanlılık siyâseti terk edilmiş ve Türkleştirme politikası başlatılmış olmaktadır.

1908 İnkılâbının getirdiği anayasaya dayanan siyasi haklar vasatında Arap unsur, İttihat ve Terakkî Fırkası dışında, İstanbul'da bir çok da neşir organına sahip⁸⁷ «el-İhâ'ul-Arabiyy'ul-Osmanî» adlı bir cemiyet teşkil etmişlerdir. Bu cemiyetin kuruluşunda, İttihat ve Terakkî Fırkasında Arapların lâyıkiyle temsil edilememesinin de rol oynadığı söylenmektedir⁸⁸. Ancak 31 Mart siyasi-dini hareketini müteakip Arap milliyetçilerini sinesinde toplayan bu cemiyet, diğer Türk olmayan unsurların cemiyetleri gibi mevcut iktidar tarafından feshedilmiş ve yeni kuruluşlara da müsaade edilmeyeceği belirtilmişti⁸⁹. Bundan sonraki zaman zarfında aynı milliyetçilerin yeraltı faaliyetinde bulunduklarını ve gizli cemiyetler şeklinde faaliyet gösterdiklerini müşahade etmekteyiz⁹⁰. Bunlardan en mühimmi «el-Kahtaniyye» adı altında çalışan kısa ömürlü⁹¹ gizli bir teşekküldür ki mezkûr «el-İhâ» cemiyetinin bir diğer görünüşü mahiyetindedir. Bunlardan ayrı kuruluş tarihi üzerinde ihtilâf edilmekle

84. Ziya (Gökalp), *Yeni Mecmua*'da çıkan yazılarında alenen, «Arapların istiklâlini ve Türk Arap Federsayonu» fikrini müdafaa ediyordu(bk. Hassan Saab, *a.g.e.*, s. 237).

85. Hassan Saab, *a.g.e.*, s. 220-21.

86. Hassan Saab, *a.g.e.*, s. 216-20.

87. Hassan Saab, *a.g.e.*, s. 227-28.

88. Kirk, G. E., *Middle East*, London 1955, s. 120-21.

89. IV. Ordu raporunda, bu Arap teşekkülünün 31 Mart vâkı'asıyla ilgili görüldüğü için şubeleriyle birlikte kapatıldığı iddiası ileri sürülmektedir(bk. Hassan Saab, *a.g.e.*, s. 228).

90. Kirk, G. E., *a.g.e.*, s. 120-21.

91. Kirk, G. E., *Middle East*, London 1955, s. 121.

beraber, Osmanlı Ordusunun ileri gelen Arap subaylarından biri olan Azîz Ali el-Mısri tarafından kurulduğu ve Arap subaylara dayandığı muhakkak sayılan gizli «el-Ahd» teşekkülü de gösterilmektedir⁹². Bu teşkilat yöneticileri, 500 kadar Arap subayın takriben 300 ü ile temas kurmuş ve onları kendi gayelerine bağlamaya muvaffak olmuşlardı⁹³. Bağdat ve Musulda da şubeler tesisine muvaffak olmuştu⁹⁴. İstanbul dışında bazı şube ve teşkilatlara sahip Arap milliyetçilerine ait bu üç teşekküle mensup olanlar, umumiyetle şu tezi müdafaa ediyorlardı : Osmanlı İmparatorluğu, başta Halife olduğu halde, Avusturya - Macaristan veya Amerika Birleşik Devletleri tipinde ademi merkeziyet esasına dayanan Federal bir İmparatorluk olarak yeniden teşkilatlandırılmalı ve anayasa yapısı da bu esasa göre tanzim edilmelidir⁹⁵. Bu üç teşekkülden 1910 yılında kendi kendini dağıtan el-Kahtaniyye, diğerlerinden farklı olarak tuttuğu tezi şu federal anayasa hudutları içinde mütalea ediyordu⁹⁶ :

1. Osmanlı İmparatorluğu Araplardan ve Türklerden ibaret çifte monarşi haline getirilmelidir,

2. Arap eyaletleri ayrı ve tek bir Arap Kralının idaresine terk edilmelidir,

3. Bu Arap Krallığında :

- a) Mahallî Parlamento,
- b) Mahallî Hükûmet kurulmalı ve
- c) Resmî dil arapça olmalıdır,

4. Bu Arap Krallığı, Avusturya - Macaristan misalinde olduğu gibi Türk-Arap İmparatorluğunun tamamlayıcı bir cüzüdüdür,

5. İstanbulda Türk Hükûmdar, (Viyanada Habsburg Hanedanının aynı zamanda Macar Tacını taşıması gibi)

- a) hem Arapların,
- b) hem de Türklerin Tacını giyecektir,

6. Bu tarzda bir Birliğin meydana getirilmesi ancak separatist bir yoldan gitmekle olacaktır.

Bu suretle Türk-Arap Birliği gerçekçi bir temel üzerine oturtulacak ve bu Birlik uzun ömürlü olacaktır.

Yukarıda zikri geçen gizli teşekküllerden İstanbulda faal bu-

92. Kirk, G. E., *a.g.e.*, s. 122; Hassan Saab, *The Arab Federalists*, Djambatan 1958, s. 234, 236.

93. Hassan Saab, *a.g.e.*, s. 238.

94. Kirk, G. E., *a.g.e.*, s. 122.

95. Hassan Saab, *a.g.e.*, s. 244, 245-46.

96. Hassan Saab, *a.g.e.*, s. 236.

lunan ve daha ziyade Arap subaylardan müteşekkil **el-Ahd** ise aynı esaslarda olmak üzere şu tezi müdafaa ediyordu ⁹⁷ :

1. Arap ülkelerine dahilî istiklâl(muhtariyet) verilmelidir. Macaristanın Avusturya ile birleşmesinde olduğu gibi bu Arap ülkeler İstanbul Hükûmeti ile birleşmelidir,

2. Hılâfet mukaddes bir emânet olarak Osmanlı'âilesinin elinde bırakılmalıdır,

3. İstanbul Şarkın başı ve merkezidir. el-Ahd bunun korunması ve muhafazası için çalışacaktır,

4. Altı asırdır Türkler, Batı Bloku karşısında Doğunun ilk müdafaa hattını tesis etmişlerdir; Araplar bugün bunun ihtiyat kuvvetlerini teşkile kendilerini hazırlamalıdır.

İstanbulda kurulup faaliyete geçen ve Arap ülkelerinde de şubelere sahip, bazı temel anayasa hakları ve değişiklikleri peşinde koşan bu milliyetçi hareketler, esas itibariyle yukarda gördüğümüz el-İhâ, el-Kahtaniyye ve el-Ahd'dan ibaret olmakla beraber, esas çalışma sahaları Suriye, Lübnan ve Mısır olan sair teşekküller de vardır. Bunlardan Kahirede yaşayan suriyeli ve lübnanlı Arapların kurduğu «Hızb'ul-Lâmerkeziyye el-Osmânî» de yukardakilerde olduğu gibi ademi merkezîyet ve muhtariyete dayanan idârî rejimi müdafaa ediyordu. Bu zümrelerden ayrı, «Cem'iyet Beyrut el-İslâhiyye», «en-Nedhet'ul-Lübnaniyye» gibi teşekküller de şu veya bu derecede aralarında farklar bulunmakla beraber esas itibariyle muhtariyet hakları için çalışıyor ve IV. Ordu raporunda da iddia edildiği gibi kısmen de separatist gayeler peşinde koşuyorlardı ⁹⁸.

Aralarında muhakkak ki farklar bulunmakla beraber Arap milliyetçilerinin bu siyasî ve teşkilatı esasiye ile ilgili tezleri, görüldüğü gibi daha ziyade bir anayasa vasatında muhtariyet hakları talep etme etrafında toplanabilmektedir. Bu hale göre Batı dünyasında müesses bazı federal devlet yapılarından da örnekler göstermek suretiyle Türkler ve Araplardan müteşekkil bir federasyona taraftar olmuşlar, bu fikri müdafaa etmeye çalışmışlardır.

Arap milliyetçilerin umumiyetle bütün zümrelerin müsavatına dayanan federal yapıdaki bu ademi merkezîyet tezleri karşısında İttihat ve Terakkî Fırkası mensupları, ekseriyetleri itibariyle yine Batıda örnekleri bulunan Fransız ve Alman siyasî müesseselerine hâkim merkezîyetçi bir anayasa yapısında direnmişlerdir ⁹⁹. Onlar

97. Hassan Saab, a.g.e., s. 236-37.

98. Hassan Saab, a.g.e., s. 225-236.

99. Hassan Saab, a.g.e., s. 244, 245-46.

bu yoldan Osmanlı İmparatorluğunun tamamiyetinin muhafaza edileceğini düşünmüşler ve mevcut iktidarın anayasa politikasını fiilen bu istikamette şahsiyetlendirmişlerdi.

1909 yılında Abd'ul-Hamîdin hal'i ve resmî ve alenî surette faaliyet gösteren el-İhâ'ul-Arabiyy'ul-Osmanî'nin kapatılmasını müteakip Arap milliyetçileri yurt içinde gizli ve bundan ayrı yurt dışında mâlûm faaliyetlerine devam ettiler. Bunlardan Parisde faaliyetlerini teksif etmiş olan **Cem'iiyet'ul-Arabiyyet'il-Fetât** teşekkülü 1913 senesinin Haziran ayında tertiplediği bir «Arap Kongresi»nde Suriye, Irak, Lübnan temsilcilerini ve bu arada muhtelif milliyetçi Arap teşekkülleri temsilcilerini bir arada toplamaya muvaffak olmuştur¹⁰⁰. Kongre neticesinde şu karar sureti tesbit edilmiştir¹⁰¹:

1. Osmanlı Devleti içinde yeni ve esaslı bir reform hareketine girişilmelidir,
2. İstanbul Hükûmeti tarafından Arapların siyâsî hakları teminat altına alınmalıdır,
3. Her bir Arap eyâletine idârî ve siyâsî muhtariyet hakları verilmelidir,
4. Kurulacak muhtar Arap eyâletlerinde resmî dil arapça olmalıdır,
5. Her Arap ülkesinde askerî hizmetler Arap kıt'aları tarafından ancak o mahalde icra edilmelidir.

Kongrede alınan bu kararlar, Parisde İttihat ve Terakki Fırkası temsilcileri tarafından müsbet karşılanmış ise de 18 Ağustos 1913 tarihli İstanbul Hükûmeti tarafından neşredilen bir tebliğ ile «bu kararlarda bazı tensikatta bulunulmuş ve kalanlarda ise, kaydı ihtirazîler ileri sürülmüş» olduğundan ademi merkezîyet taraftarı Arap milliyetçileri arasında ümitsizlik ve inkisarı hayal belirmiştir¹⁰². Bu arada calibi dikkat olan taraf, mezkûr el-Ahd mensuplarının, «Arap Kongresi» tarafından Parisde alınan bu kararlara karşı sempati göstermemiş olmalarıdır. el-Ahd mensupları, Osmanlılar Almanlar yanında harbe girene kadar «Türk-Arap uyuşma ve kaynaşmasına» taraftar olmuşlardı. Bunlar Osmanlı İmparatorluğu içinde Türk-Arap Birliğine inanıyorlar ve bu yolda çalışıyorlardı. el-Ahd'ın ileri gelen temsilcilerinden Aziz Ali el-Mısri ve Nurî es-Saîd (Paşa), bu niyet ve programda olduklarını bizzat beyan etmişler-

100. Kirk, G. E., *a.g.e.*, s. 121.

101. Hassan Saab, *a.g.e.*, s. 233-34.

102. Hassan Saab, *a.g.e.*, s. 234-36.

dir¹⁰³. Ancak onlar samimiyetle bağlı bulundukları bu programı tahakkuk ettirme imkânlarının Harbe girilmesinden sonra artık kalmadığını müşahade etmelerinden sonra, Türk-Arap bütünlüğü yerine diğer Arap milliyetçileriyle birlikte bu defa sadece «Arap Bütünlüğü» lehine tek taraflı çalışmayı uygun bulmuşlardır¹⁰⁴.

Osmanlıların Harp içi şartları altında bu muhtelif milliyetçi Arap teşekküllerine karşı davranışları hiç de müsamahakâr olmamış, yapılan tahkikat ve girişilen takibat neticesi her ne bahasına olursa olsun bu teşekküller dağıtmaya ve Arap eyaletlerinde uyardırmaları melhuz tesirler tenkil yoluyla bertaraf edilmeye çalışılmıştır¹⁰⁵. Bu tedbirler ve takibat neticesi, «Osmanlı Devleti hudutları içinde kalmak üzere ademi merkezîyet ve siyâsî muhtariyet»¹⁰⁶ peşinde koşan teşekküllerin hayatı, bazı Arap liderlerin Osmanlılık içinde kalmak lehinde şiddetli mukavemet göstermelerine rağmen¹⁰⁷ sona ermiş ve bunlar yerine Osmanlılık dışında, tamamen müstakil Arap Devletlerinin kurulması davasına sarılmış yeni Arap teşekkülleri ve muhitleri ortaya çıkmıştır¹⁰⁸.

III — M ü s t a k i l A r a p D e v l e t l e r i K u r u l m a s ı C e r e y a n l a r ı

Orta Şarkda I. Cihan Harbinden itibaren açılan devre, çok girift ve dağınık askerî - siyasî harekât ile örtülüdür. Bunlar arasında anayasayla ilgili olanları ve doğrudan doğruya anayasa konusuna giren hareketleri şu şekilde izah etmek mümkündür :

İttihat ve Terakkî Fırkası iktidarının Orta Şark ülkelerinde önemli bir halk unsurunu teşkil eden Araplara karşı yukarki sahifelerde gösterdiğimiz ve siyâset itibariyle, Arapların peşinde koştuğu ademi merkezîyetçilik politikası yerine merkezîyetçi ve tota-

103. Hassan Saab, *a.g.e.*, s. 241.

104. Bu konuda IV. Ordu raporunda belirtilen hususlar için bk. Hassan Saab, *a.g.e.*, s. 241.

105. Hassan Saab, *a.g.e.*, s. 238-39.

106. Hassan Saab, *a.g.e.*, s. 241.

107. Hassan Saab, *a.g.e.*, s. 238-39; Meselâ el-Fetât Cemiyeti, «Her ne şekilde ve her ne nevide olursa olsun yabancı nüfuz ve tesirine mukavemet edebilmek gayesiyle Türkiyenin yanında olmak» şeklinde bir beyanatta bulunuyor, bundan ayrı el-Ahd Cemiyeti ise, «Batıların gaye ve maksatları besbelli olup bunlara dâir garantiler elde edilene kadar Türkiyenin yanındayız» diyordu(bk. Kirk, G. E., *a.g.e.*, s. 125; Yale, W., *The Near East*, Ann Arbor(Mich.) 1953, s. 250-62).

108. Hassan Saab, *a.g.e.*, s. 241.

liter bir siyaseti benimsemiş olması, Arapları kendi içlerine kapanmaya ve netice itibariyle istiklâl peşinde koşmaya zorlayan kuvvetli sebebler arasında sayılabilir. Osmanlı Devleti henüz daha Harbe girmedığı bir sırada, Arapların kendi başlarının çarelerine kendilerinin bakdığını gösteren en mühim olay Mekke Şerifi Hüseyin ile Mısır İngiliz Umumî Valisi Lord Kirtchener ve onun sekreteri Ronald Storrs arasında Şubat 1914 den itibaren teatî edilen haberleşme ve yazışmalardır. Hüseyini İngilizlerle bu gizli mühaberâta sürükleyen psikolojik âmiller üzerinde durmak istememekle beraber, en aşağı İttihat ve Terakkî Fırkasına mensup Genç Türkler ile bunların Devlet idâresinde Araplara karşı takip ettikleri siyâset yüzünden aralarının açık olduğunu söyleyebiliriz ¹⁰⁹. Osmanlı Hükûmetinden saklı surette yürütülen bu müzâkerelerin ilk safhasında, İngilizlerin «Osmanlıların daha fena bir duruma düşmesini istemediklerine dair an'anevî politikaları»nda ısrâr etmelerine rağmen çok zor şartlar altında geliştirilen müzâkere ve pazarlıklar, nihayet Ekim 1914 yılında İstanbul'a karşı bir ayaklanma mukabilinde :

1. Araplara istiklâl tanınacağına,

2. Türklere karşı Arapların desdekleneyeceğine dair umumî ölçüler dahilinde, İngilizler vaadde bulunmuşlardır ¹¹⁰.

Hicaz bölgesinde, yukarda izah ettiğimiz Osmanlılara has an'anevî muhtariyet hakları çerçevesinde idarî bazı yetkilere esasen sahip olan Mekke Şerif'i Hüseyin'in İngilizler nezdinde giriştiği bu ilk gizli teşebbüsten ayrı, mevcudiyetlerini haber verdiğimiz ve yeraltı faaliyeti gösteren el-Ahd ve el-Fetât adlı teşekküller de kendi zaviyelerinden, Türkiyenin yanında olduklarını beyân ile batılıların istilâ ve fütûhat teşebbüslerine karşı durduklarını beyan ediyorlardı ¹¹¹. Bu suretle onlar, Osmanlı, İngiliz ve Fransız gerginliği muvacehesinde ihtiyatkâr bir durum takınmış oluyorlardı ¹¹².

İşte böyle bir vasat içinde bir yandan Suriye ve Lübnan'a yerleşmiş olan misyonerlerin ve maarif müesseselerinin yardımı ¹¹³ ve diğer yandan İngilizlerin gösterdiği muhtelif yakınlık ve muâvenet-

109. Kirk, G. E., *a.g.e.*, s. 125; Bullard, R., *The Middle East*, London 1958, s. 12.

110. Kirk, G. E., *a.g.e.*, s. 125; Bullard, R., *a.g.e.*, s. 12.

111. Kirk, G. E., *a.g.e.*, s. 124-25.

112. Mısırda bulunan ve el-Ahd'in kurucularından sayılan Aziz Ali el-Mısri, Cemiyet azalarına : «...Bu arada avrupalıların istilâsından Arap ülkelerini korumak için Osmanlıların yanında kalmaları...» hususunu tebliğ ve tavsiye ediyordu (bk. Hassan Saab, *a.g.e.*, s. 238-39); Gösterilen bu tereddütlerin ve kararsızlıkların diğer bir görünüşü için bk. Kirk, G. E., *a.g.e.*, s. 125.

113. Yale, W., *The Near East*, Ann Arbor(Mich.) 1958, s. 250-62.

ten bilistifade milliyetçilik gayelerine bağlı bir muhtariyet peşinde koşan Arap siyâsî teşekkülleri, Osmanlı Devletinin I. Cihan Harbine Almanlar yanında pek ânî surette girmesi üzerine, bu defa şu iki şıkdan birine yönelme temayülünü göstermişlerdir ¹¹⁴:

1. Bir kısım milliyetçiler, muhtariyet talep ve programlarını terkedip tek başlarına tamâmen müstakil devlet kurma çabasına düşmüşlerdi ¹¹⁵. Yukarda zikri geçen gizli Arap cemiyetlerinden el-Ahd liderleri, çalışma sahasını ve merkezini Parisden Suriyeye nakletmiş olan el-Fetât ¹¹⁶ temsilcileri ve mensuplarıyla yakın bir temas halinde kalmak suretiyle gelişen hâdisat arasında bir hareket tarzı tesbitine gayret ediyorlardı ¹¹⁷. Bundan ayrı aynı teşekküller, merkezi Kahirede bulunan «Hizb'ul-Lâmerkeziyye» teşekkülü ile de irtibat halindeydiler; çok zor şartlar altında ve gizlice aralarında istiklâl lehine ne yapılması hususunda yapılan görüşmelerle 1915 yılına kadar gelinmiştir. Gerek IV. Ordu raporunda ve gerekse el-Ehrâm gazetesinin baş yazarı Dâvûd Berekât'ın yazılarında belirttiği üzere, Kahirede bu teşekkül ile el-Ahd ¹¹⁸ tam bir işbirliği haline geçmiş ve aralarındaki gaye birliği yüzünden yek vücûd duruma gelmişlerdi ¹¹⁹.

2. Diğer bir kısım milliyetçiler ise, İngilizlerle anlaşmak suretiyle Harp sonrası devre için istiklâl elde etme ve müstakil Arap Krallıkları tesis etme yoluna sapsmışlardır ki bu zümrenin faaliyeti sonucu tarihte «Arap İsyanı» diye bilinen ve Orta Şarkda anayasa hukuku bakımından neticeleri büyük olan hadisat zuhur etmiştir.

Bu ikinci zümre, Osmanlı Devleti içinde ve onun yanında kaldıkları takdirde, İngilizler ve Fransızlar aleyhinde çalışmak mecburiyetinde kalacaklarını ve Harbi kazanacaklarını tahmin ettikleri bu iki Devletin Orta Şarkı bir kere askerî işgalleri altına aldıktan sonra artık Arap topluluklarına istiklâl vermek istemeyeceklerinden endişe duyuyorlardı ¹²⁰.

114. Yale, W., *a.g.e.*, s. 250-62.

115. Hassan Saab, *a.g.e.*, s. 239-40.

116. Bu nakil işi 1913 senesinde tahakkuk etmiş ve Suriyede iki bin kadar azâya sahip olunmuştur. Bunlar arasında en kuvvetli isimler olarak Şükrî el-Kuvvetî ve Fâris el-Hûrî'yi gösterebiliriz(bk. Kirk, G. E., *Middle East*, London 1955, s. 121).

117. Hassan Saab, *The Arab Federalists*, Djambatan 1958, s. 239-240.

118. el-Ahd Cemiyetinin kurucularından sayılan Aziz Ali el-Mısri, Nisan 1914 de Mısır'a dönmüş ve bu teşekkülün idaresini elde etmeye çalışmıştır(bk. Hassan Saab, *a.g.e.*, s. 234-36).

119. Hassan Saab, *a.g.e.*, s. 239-40.

120. Yale, W., *The Near East*, Ann Arbor(Mich.) 1958, s. 250-262; Kirk, G. E., *a.g.e.*, s. 124-25.

Yukarda gösterdiğimiz şekilde Hüseyin'in tek taraflı hareketle İngilizler nezdinde istiklâl hususunda bir anlaşma vasatı arama teşebbüsleri yanında İngilizler de tek taraflı hareketle Necd bölgesinde Vahhâbîliği temsil eden Abd'ul-Azîz'ibn Saûd'u Osmanlı aleyhdarı bir harekâta Basra Körfezi üzerinde bulunan siyâsî temsilcileri aracılığıyla iknâ etmeye çalışıyorlardı ¹²¹. Ancak bu sonuncunun harekât sahası, Osmanlılara sâdık bir diğer bölge(Şammâr-Hâil) hâkim ve Emîri, İbn'ur-Reşîd ile Şerif Hüseyinin kuvvetleri arasında kaldığından bu tekliflere müsbet bir cevap verme imkânını bulamamıştır.

Şerif Hüseyin'in Mısır'daki İngiliz Temsilcileriyle geliştirdiği muhaberat ve mükâtebât, nihayet Ekim 1914 e doğru bir Arap isyanı halinde Harpden sonra Araplara Orta Şarkda istiklâl verileceğine dair bir anlaşma zeminine oturtulmuş bulunuyordu. Artık 23 Temmuz 1914 den itibaren içine girilmiş bulunan Birinci Cihan Harbi atmosferinde bu neviden temaslar bir sür'at kazanmıştı. İngilizler Şerif Hüseyin'le aralarında bir anlaşma zemini bulmalarını müteakip aynı şekilde Osmanlılar aleyhine bir Arap isyanına kalkmayı, Mısırda bulunan el-Ahd mensuplarından Aziz Alî el-Mısri ve diğerlerine de teklif ettiler. Ancak dikkate şayan bir şekilde bu Arap milliyetçilerinin : «böyle bir isyan sonunda Araplara istiklâl tanınacağı hususunda «Şerif» Hüseyinden farklı olarak, bazı garantiler elde etmek istemeleri», görüşmeleri askıda bırakmıştır ¹²².

Bu zaman zarfında Hüseyin, Şerif Hüseyin-Mc Mahon Muhaberrati ¹²³ diye meşhur olan ve 14 Temmuz 1915 ilâ 10 Mart 1915 tarihleri arasındaki devrede geliştirdiği anlaşma zemininde, Harp sonrası kurulacak müstakil bir Arap Devletinin ülke ve siyasî durumunu tesbit etmeye çalışıyordu ¹²⁴. Şerif Hüseyin oğlu Faysalı, gelişen bu müzakerelerin son durumlarından Suriye ve sair muhitlerde gizlice çalışan Arap milliyetçilerini haberdar etmek üzere İstanbul ve Şam'a gönderdi. Esasen Şam'ın ileri gelen ailelerinden olan ve sözde Osmanlılara sadık ve onların adamı gözüken Bekrî ailesi mensuplarından bazıları, Ocak 1915 de geldikleri Mekke'de el-Fetât gizli teşek-

121. *The Middle East*, London 1959, s. 20; Kirk, G. E., a.g.e., s. 161.

122. Kirk, G. E., a.g.e., s. 125.

123. Bu muhaberrâtın tam metinleri için bk. Hurewitz, J. C., *Diplomacy*, Toronto 1956, C. II, s. 13.

124. Hassan Saab, a.g.e., s. 239-40.

külü adına Şerif Hüseyin ile aynı konularda bazı temaslarda bulunmuşlardı. Şerif'in oğlu Faysal, Suriyede gerek el-Fetât ve gerekse el-Ahd mensuplarıyla yaptığı mezkûr temaslarda İngiliz-Hüseyin irtibatı hakkında geniş malûmat verdi. Nihayet Mayıs 1915 de el-Fetât ve el-Ahd mensuplarının gizlice Şamda tesbit ettikleri bir protokolda «Arabistan(Aden müstesnâ), Filistin, Suriye ve Irak'ın istiklâllerini İngilizlerin teslim etmeleri şartıyla bir isyâna katılmaya karar verdikleri» beyân edilmiştir. Harp sonrası siyasî mücadele ve müzakerelerinde, bu protokolün ismi «**Şam Protokolü**» diye pek sık geçer¹²⁵. Bu protokol ile İngilizler ile Şerif Hüseyin arasında gizli yollardan akdedilen anlaşma ve mutabakat, sair Arap milliyetçileri tarafından tasdik edilmiş oluyordu. Mayıs 1915 de tesbât edilen bu protokolda, ayrıca müstakbel ve müstakîl Arap Devletinin ülke hudutları da gösteriliyordu¹²⁶. Bu son gelişmelerden Şerif Hüseyin, oğlu Faysal vasıtasıyla haberdar edilmiştir.

1908 Meşrutiyet hareketinin bir inikâsı olarak Orta Şarkda son sür'atle gelişen siyasî harekât ve çok geçmeden Osmanlıların Almanlar yanında Harbe girmesi, muhtâriyet ve ademi merkezîyet hakları peşinde koşan Arap milliyetçiler muhitlerinin İttihat ve Terakkî iktidarından bu yolda müsbet bir davranış görememeleri ve İngilizlerin hemen yukarda zikrettiğimiz ısrarlı ve vaadkâr teklifleri ile birleşince, Araplar malûm gayelerini bu defa İngilizlerden istifade ve onlarla işbirliğine girişme ve artık Osmanlı Devletine karşı isyan haline gelme yoluyla tahakkuk ettirmeye çalıştılar.

İşin bundan sonraki safhası, askerî alanda nasıl ve ne gibi şartlar altında bu isyanın İngiliz ve Fransız ordularının işine yarayacak şekilde Araplar tarafından geliştirilip yayılmasıyla ilgili bulunmaktır ki bunlarla burada meşgûl olmayı kitabımızın konusu icâbı zâit addediyoruz¹²⁷.

125. Kirk, G. E., *a.g.e.*, s. 125-26.

126. Buna göre *Şimalde*: Mersin ve Adanadan 37. paralele kadar buradan Birecik, Urfa, Mardin, Midiat, Cezire, Amadiye'den İran hududuna kadar olan bölge ile *Doğuda*: İran hududundan Basra Körfezine kadar olan bölge ve *Cenupda*: Aden müstesna, Hint Okyanusu sahilleri ve *Batıda*: Kızıl Denizin Arap Yarımadası sahilleri ile Akdenizden Mersine kadar olan sahiller ve sahalar nihai hudutlar olmak üzere bunlar arasında kalan bölgeler bu Devletin ülkesi olacaktı(bk. Hassan Saab, *a.g.e.*, s. 248-49).

127. Bu harekâtın sonraki geliş safhaları hakkında bk. Kirk, G. E., *a.g.e.*, s. 126 ve müt.; Bullard, K., *The Middle East*, London 1958, s. 13; *The Middle East*, London 1959, s. 20; Lenczowski, G., *The Middle East*, New York 1953, s. 73 ve müt.; Peretz, D., *The Middle East*, New York 1963, s. 105 ve müt.

**IV — Birinci Dünya Harbi Sonrası
Orta Şark'da Fiilî ve Hukukî
Yerleşiş ve Bu Devredeki
Anayasa Meseleleri**

(Suriye, Lübnan, Ürdün, Saudi Arabistan, Mısır, Irak, Libya)

Daha ziyade Şerîf Hüseyin'in Cihan Harbi evveli ve Harp içi çalışma ve hazırlıklarını yürüttüğü Arap İsyanı, el-Ahd, el-Fetât ve sair Suriye ve Mısır milliyetçiler muhitlerinin aynı konudaki arzusuzluk ve tereddütlerine ve hassaten onların, Harp sonrası durum için İngilizlerden katî ve sarîh bazı teminat alınması konusunda gösterdikleri ısrara rağmen ¹²⁸ 5 Haziran 1916 da fiilen başlamış ¹²⁹ ve Osmanlı Ordusunu iki ateş arasında bırakmış ve onun sür'atle Filistin, Suriye, Arap Yarımadası ve Irakdan Anadolu içlerine çekilmesinde, diğer sebeblerle birlikte, âmil olmuştu. Mevcut Osmanlı idaresinin halk üzerinde kurduğu şiddetli disiplin ve diğer taraftan milliyetçilik fikirlerinin halâ Orta Şark halk kütlelerine bir münevver azınlığı müstesnâ zâten evvelden beri mâl olmamış bulunması ¹³⁰, Osmanlı Devletine geniş bir halk kütlesinin halâ sadık kalması neticesini doğurmuştu ¹³¹. Arap İsyanı diye bilinen bu vâkıa bu nedenle muayyen muhit ve muayyen bölgelere inhisar ediyordu ¹³². Bu durumu nazarı itibara alacak olursak, bu İsyanın Orta Şarkdan Osmanlıların askerî kuvvetlerini çekmesinde ikinci derecede ve fakat mühim bir rol oynadığı kanaatine varabiliriz.

Mezkûr Şam protokolu ¹³³ ve Mc Mahon'la olan muhaberatına ¹³⁴ güvenerek kendini, oğulları ile birlikte Arap milliyetçilerinin başkanı ve artık bu milliyetçi zümrelerin, ne Türk ve ne de diğer bir Devlete bağlı olmaksızın, kurmaya karar verdikleri müstakil bir Arap Devletinin ¹³⁵ lideri olarak gören Şerîf Hüseyin, İsyan harekâtının başlamasını müteakip aynı yıl(1916) kendi kendisini bu müs-

128. Az yukarıda 112. dip not ile muk. ed.

129. Kirk, G. E., *a.g.e.*, s. 127; Lenczowski, G., *a.g.e.*, s. 76-77; *The Middle East*; London 1959, s. 20; Bullard, K., *a.g.e.*, s. 13 ve müt.

130. Hassan Saab, *a.g.e.*, s. 206-211; Kirk, G. E., *a.g.e.*, s. 121 ve müt. ve muk. ed. s. 103-104.

131. Yukarkı sahifelerde bu konuda bilgi verilmişti.

132. Kirk, G. E., *a.g.e.*, s. 127.

133. Az yukarıda verilen bilgi ile muk. ed.

134. Bu muhaberatın metinleri için bk. Hurewitz, J. C., *Diplomacy.*, Toronto 1956, C. II, s. 13.

135. Yukarkı sahifelerde verilen malûmat ile muk. ed.

takbel Devletin Kralı olarak ilân etmiştir¹³⁶. Bu hareketle yukarki sahafelerden beri izah edilen ve XIX. asrın sonlarıyla XX. asrın başlarında kendini iyice hissettiren Arap milliyetçiliği artık Osmanlılık içinde muhtariyet hakları peşinde koşmak yerine tamamen müstakil bir Arap Devletinin kurulması lehine nihaî adımını atıyordu¹³⁷. Daha sonra (1924) yine kendisini bütün müslümanların Halifesi olarak ilân¹³⁸ edecek olan aynı Şerif Hüseyin, oğulları vasıtasıyla az sonra göreceğimiz gibi Suriye, Filistin ve Irak'ın mukadderatına sahip olmaya çalışmışsa da İngiliz ve Fransızların 16 Mayıs 1916 tarihli Sykes - Picot anlaşması¹³⁹ adıyla anılan Harp içi gizli mukarrerâtının¹⁴⁰ ve 2 Kasım 1917 tarihli olup Balfour Deklarasyonu¹⁴¹ diye anılan Orta Şarkın hassatan Filistin'in sahip olacağı statüye dair İngiliz Hükûmetinin beyanatının sarîh ve açık hükümleri muvacehesinde Şerif Hüseyin, İngiliz Hükûmeti adına Mc Mahon ile olan muhaberatının ihtiva ettiği müphem ifadeler¹⁴²e dayanarak 1919 dan itibaren Parisde eski Osmanlı Vilâyetlerinin Harp sonrası statülerini tayin ve tesbit maksadıyla açılan Sulh Konferansı müzakerelerinde¹⁴³ veya dışında, Wilson prensiplerine rağmen tutunmaya muvaffak olamadı.

I. Cihan Harbinden sonra Uzak Şarkdan Atlantik Okyanusuna kadar olan ülkeler efkârı umumiyesine sâhip olmaya çalışan üç ana fikir cereyanı¹⁴⁴ kendini göstermiştir: 1) Liberalist esaslarda insan hakları ve milletlerin istiklâlinin tahakkukuna inanan Batı grubu ki

136. Kirk, G. E., *Middle East*, London 1955, s. 161-62; *The Middle East*, London 1959, s. 20.

137. Hassan Saab, *The Arab Federalists.*, Djambatan 1958, s. 79 ve müt.

138. Bullard, K., *The Middle East*, London 1958, s. 17; *The Middle East*, London 1959, s. 20.

139. Tam metin için bk. Lenczowski, G., *The Middle East*, New York 1953, s. 70-72; Kirk, G. E., *a.g.e.*, s. 146, 162; Peretz, D., *The Middle East Today*, New York 1963, s. 106, 113.

140. Sykes-Picot anlaşmasının dışında Harp sonrası durumlarının müzakere ve bir karara bağlanması hususunda müessir olan 18 Mart 1915 Kostantinopl Anlaşması diye anılan Rusya-İngiltere-Fransa arası ve 26 Nisan 1915 Londrada İngiltere-Rusya-İtalya-Fransa arasında akdedilen diğer anlaşmalar için bk. Lenczowski, G., *a.g.e.*, s. 68-70; ayrıca 19 Nisan — 26 Eylül 1917 Londrada İngiltere-Fransa-İtalya arasında Saint-Jean de Maurienne anlaşması için bk. Hurewitz, J. C., *a.g.e.*, C. II/23.

141. Ağustos 1918 de Amerikanın mündericâtını tasvib ve tasdik ettiği bu beyanat için bk. Kirk, G. E., *a.g.e.*, s. 150; Peretz, D., *a.g.e.*, s. 107, Lenczowski, G., *a.g.e.*, s. 79-81; Bullard, R., *a.g.e.*, s. 14.

142. Kirk, G. E., *a.g.e.*, s. 146 ve müt.; Bullard, R., *a.g.e.*, s. 14.

143. Bullard, R., *a.g.e.*, s. 457-59.

144. Alal el-Fâsî, *The Independence.*, Washington 1954, s. 52-53.

bunun temsilcisi olarak A.B.D. Başkanı Wilson'u görüyoruz; 2) Komünist İnkılâbı sonucu ortaya çıkan ve milletlerin sosyalist devrimler sonucu gerçek kurtuluşa ereceklerini müdafaa eden cereyanı ki bunun temsilciliğini Rusya yapmaktaydı; 3) Bu iki cereyanın ötesinde daha ziyade İngiliz, Fransız, Belçika ve Hollandalıların temsil ettiği emperyalist-müstemlekeci fikirler vardı ki bilhassa Harp sonu hukukî ve fiilî yerleşişinde, birinci fikir ile bu sonuncunun mücadelesi neticesi ortaya çıkan muvazene büyük rol oynamıştır. Harp sonunda bir kısım İngiliz halk efkârı, müstemlekecilik siyâsetinin devamına ve bu statükonun muhafazasına tarafdâr olmakla beraber bir azınlık, İngiliz menfaatlarının aleyhine de olsa müstemlekelerde yaşayan halkın arzu ve isteklerinin nazarı itibara alınmasını istiyordu. Azınlıkta da olsa böyle bir zümrenin mevcudiyetinden haberdar olan Arap milliyetçileri, Harp sonu teşebbüslerini buna göre ayarlamasını bilebilmişlerdir ¹⁴⁵.

Orta Şarkda Batılı devletlerden emperyalist olarak tanınıp bilinen İngiliz ve Fransızlar, Harpden muzaffer çıkmış olmanın kendilerine sağladığı kuvvetten istifadeyle askerî işgalleri altındaki bu bölgeden çıkmak istemiyorlardı. Harp öncesi devrede bu kuvvetlerin müştereken Osmanlı Devletine karşı desdekledikleri milliyetçiler aleyhine bile olsa, bu hususta kuvvete baş vurarak direnmekte ısrar etmişlerdir ¹⁴⁶. İngilizler 1919 ilâ 1921 yılları arasında Mısırdaki müesses Proconsulship yerine burada bir Protektoral idare tesis etme imkânları peşinde koştu; Filistin, Ürdün ve Irakda ise doğrudan idareler tesis edilmesi için çareler aradılar. Fransızlara gelince, bunlar Suriye ve Lübnanda hemen Harp sonrası devrede doğrudan idareler tesis edip İngilizlerle birlikte bunları, Milletler Cemiyetinin kurulmasında rolü olan Wilson ve ona tabî idealistlerin tesiri altında, sonradan manda idareleri şekline kalbetme yoluna gittiler ¹⁴⁷.

Harp sonu askerî yerleşmesinden sonra ¹⁴⁸ milletlere self-govern-

145. Kirk, G. E., *a.g.e.*, s. 129-130 dan naklen: Toynbee, A. J., nin bu müşahede ve tesbiti yaptığını öğreniyoruz.

146. Kirk, G. E., *a.g.e.*, s. 130-31.

147. Kirk, G. E., *a.g.e.*, s. 130-31.

148. Harbin hemen sonunda Türklerin 30 Ekim 1918 de imzaladıkları Mondros Mütarekesi neticesi hukuken çekilmiş oldukları bölgelerden, 1) Suriye içleri ve Mezopotamya İngilizler, 2) sâhilleri Fransızlar ve yine 3) Suriye içlerinden bir kısmı Şerif Hüseyin'in askerleri tarafından işgâl edilmiş bulunuyordu. 4) Filistininde bir İngiliz askerî idâresi ve 5) Filistin'in Şimâl sahillerinde bir Fransız muvakkat Hükûmeti müessesisti. 6) Halep, Hums ve Şam ile Ürdünün doğusunda Emir Faysal Başkanlığında İngiliz, Fransız ve bazı el-Ahd mensuplarının refâkatinde bir Arap idâresi fiilen mevcut gözükmemektedir(bk. Bullard, R., *The Middle East*, 1958, s. 14-15 ayrıca muk. ed., Kirk, G. E., *Middle East*, London 1955, s. 162).

ment hakları bahşedilmesini derpiş eden ve müttefiklerin esas olarak kabul ettikleri 8 Ocak 1918 tarihli Wilson'un 14 maddelik prensipleri ¹⁴⁹ ışığında Sulh Konferansı toplantısında İngilizler ve Fransızlar tarafından «manda idareleri» tesisi teklifi ortaya atılmıştır. Amerikalıların H. C. King ve Charles Crane'den müteşekkil tahkik hey'eti, Orta Şarkda 1919 yaz aylarında girişilen altı haftalık bir seyahat sonucu, kurulacak bu manda idarelerinin şart ve imkânlarını yerinde tetkik ve tahkik etmiştir ¹⁵⁰. Bu raporun hazırlanmasından sonra, Filistin müstesna Suriye içlerinden çekilip yerlerine Arapları yerleştirmek ve sahillere de Fransızların yerleşmesi hususunda İngiliz ve Fransızlar, Eylül 1919 da anlaşmalarını müteakip ¹⁵¹ 2 Temmuz 1919 ve 8 Mart 1920 de Şam'da toplanan «Suriye Umumî Kongresi» (= el-Mu'temer'us-Sûrî el-Âm) ¹⁵² kararları neticesi, 1918 den beri Şam'da yerli idareci ve milliyetçilerin lideri olarak el-Ahd mensuplarından ve bu arada İngiliz-Fransız subay ve memurlarından istifadeyle ¹⁵³ bu havaliyi 148 maddelik bir anayasa tahtında ¹⁵⁴ müstakil ve hareket serbestisini hâiz bir hükûmete de sahip olacak şekilde ¹⁵⁵ idâre etmekte olan Şerif Hüseyin'in oğlu Faysal'ın Büyük Suriye (Suriye, Lüban, Filistin, Ürdün) ¹⁵⁶ meşrutî monarşisinin kralı seçilmesini ne İngilizler ve ne de Fransızlar tanıdı ¹⁵⁷.

Bütün bu ülkelerin sâhip olacakları statüko ile ilgili olarak müteaddid sulh konferanslarında yapılan çeşitli temaslar, Faysalın şahsen Arapları 1919 da bu Konferanslarda temsil etmesi ¹⁵⁸ ve ileri sürülen memorandumlar ¹⁵⁹, Orta Şarkdaki fiilî işgâl durumlarıyla birleşerek nihayet 24 Nisan 1920 tarihinde San Remo şehrinde akdedilen Sulh Konferanslarında «manda idareleri» hususunda müsbet bir ka-

149. Bu prensiplere göre Harp içi gizli anlaşmalarına itibar edilmeyecek, muzaffer Devletler emperyalist siyâset gütmeyecekler ve milletlere self-determination hakları bahşedilecekti (bk. Lenczowski, G., *The Middle East*, New York 1953, s. 88-89).

150. Lenczowski, G., *a.g.e.*, s. 88-89.

151. Bullard, R., *The Middle East*, London 1958, s. 15-16.

152. Hurewitz, J. C., *Diplomacy*, Toronto 1956, C. II, s. 62; Kirk, G. E., *a.g.e.*, s. 163; Lenczowski, G., *a.g.e.*, s. 93, 95, 218 ve müt.; Peretz, *The Middle East Today*, New York 1963, s. 344-45.

153. Bullard, R., *a.g.e.*, s. 15; Lenczowski, G., *a.g.e.*, s. 92-93.

154. 1920 de Mu'temer'us-Sûrî el-Âm tarafından vazedilen bu anayasanın arapça metni için bk. *Desâtîr'ul-Bilâd'il-'Arabiyye*, y. y. 1955, s. 3-22.

155. Kirk, G. E., *a.g.e.*, s. 140-41; Lenczowski, G., *a.g.e.*, s. 92.

156. Peretz, D., *The Middle East Today*, New York, 1963, s. 344-45.

157. Kirk, G. E., *a.g.e.*, s. 163; Bullard, R., *a.g.e.*, s. 15-16.

158. Lenczowski, G., *a.g.e.*, s. 92-93.

159. Hurewitz, J. C., *Diplomacy*, Toronto 1956, C. II, s. 38, 45, 50, 59.

rar alınmasına müncer oldu ¹⁶⁰. San Remoda varılan bu karar üzerine Beyrutta karargâh kurmuş olan Fransız orduları Şam'ı işgal edip, otonom bir Hükûmetin başında Şam bölgesi ve Suriye içlerinde idareyi elinde bulunduran Faysal'ı Temmuz 1920 de buradan çıkardılar ¹⁶¹. Buna göre Suriye-Lübnan Fransız, Mezopotamya (Irak) ve Filistin-Ürdün İngiliz manda idarelerine terkedildi ¹⁶². Bu karar ve durumları, Milletler Cemiyeti Temmuz 1922 de tasdik ve Eylül 1923 de mer'iyete koymuştur. Amerika ise aynı kararları tanıdığını 1924 yılında beyan etmiştir ¹⁶³. Wilson ve arkadaşlarının rıza gösterdikleri bu manda idareleri şu şart altında tesis edilmiştir: Manda altındaki devlet şâyet istemezse, Milletler Cemiyeti Daimî Manda Komisyonunun karar vermesiyle manda selâhiyetini hâiz devlet o ülkeden çekilecektir. Ancak mezkûr Komisyon bunu fiiliyatta gerçekleştirmede yegâne şart olan «murakaba» yetkisine hiç de sahip olamamıştır ¹⁶⁴. Mart 1920 tarihli San Remo Konferansı neticesi tesisine karar verilen mezkûr manda idareleriyle hakikatta, 1915 senesinde Sykes-Picot anlaşması diye anılan gizli İngiliz-Fransız anlaşmasında ve diğerlerinde derpiş edilen konular, bu defa «manda» formülü altında değişik bir tarzda beynelmilel alanda tanınıp gerçekleştirilmiş oluyordu ¹⁶⁵.

Bu suretle Şerif Hüseyinin müstakil bir Arap Devletinin kurulması için Harp evveli ve içi İngilizlerle gerçekleştirdiği gizli muhaberatı mevcut müphem ifadeler ¹⁶⁶, Sulh Konferansında yapılan müzakere ve girilen teşebbüslere ¹⁶⁷ rağmen hiçbir mer'iyet kazanamıyor ve Hüseyin Hicazda bizzat kendisi, Suriye ve Filistinde oğulları Faysal ve Abdullah vasıtasıyla aleyhlerindeki bu beynelmilel mukarrerâtı reddedip ¹⁶⁸ İngiliz ve Fransızlara karşı kuvvet kullanma mecburiyetinde kalıyor ve neticede bütün milliyetçi teşekküllerin özledikleri müstakil bir Arap Devletini, bu defa müstevli olarak karşılırlarına çıkan batılı emperyalist kuvvetlerin elinden koparıp almak suretiyle tahakkuk ettirmeye çalışıyorlardı ¹⁶⁹.

160. Bullard, R., *a.g.e.*, s. 15-16.

161. Lenczowski, G., *a.g.e.*, s. 93; Peretz, D., *a.g.e.*, s. 344-45; Kirk, G. E., *a.g.e.*, s. 159, 163; Bullard, R., *a.g.e.*, s. 15-16 ve 457-59.

162. Lenczowski, G., *a.g.e.*, s. 91; Peretz, D., *a.g.e.*, s. 344-45.

163. Bullard, R., *a.g.e.*, s. 16.

164. Kirk, G. E., *a.g.e.*, s. 130-31.

165. Muk. ed. Kirk, G. E., *a.g.e.*, s. 162; ayrıca bk. Lenczowski, G., *a.g.e.*, s. 97.

166. Peretz, D., *a.g.e.*, s. 107-108, 344-45.

167. Bullard, R., *a.g.e.*, s. 14.

168. Bullard, R., *a.g.e.*, s. 16.

169. Peretz, D., *a.g.e.*, s. 105 ve müt., 344-45.

MİSİR'a gelince; burada 1866 dan itibaren bazı anayasa müesseselerinin ihdasına bakacak olursak, meşrutî monarşiye delâlet edecek bazı anayasa hareketleri müşahede edebiliriz¹⁷⁰. 1876 da Mısır maliyesinin iflâsı üzerine¹⁷¹, İngiliz ve Fransız maliye komiserleri tarafından «Âmme Borçları İdaresi» teşkilatının kurulmasından sonra aynı dış müdâhele ağırlaşarak, 1882 de İngilizlerin Mısır'ı işgâli¹⁷² ile sonuçlanmış ve bu tarihten itibaren burada mevcut meşrutî esaslara dayanan Hidivlik İdâresi ve bunun anayasa teşkilatı¹⁷³, bir İngiliz Proconsul'lük idaresi altına sokulmuştur¹⁷⁴. Gerek 1882 den evvel Mısırdaki Albay Arabî'nin liderliğindeki milliyetçilik hareketleri ve gerekse 1883 den sonra Mustafa Kâmil, Muhammed Abdüh'un idaresindeki milliyetçi hareketlerin baskısı, 1907 ye kadar Mısırdaki Proconsul olarak vazife gören Lord Cromer'i, Tevfik Paşa eliyle, tedavülde olan anayasacılık mücadele ve hareketlerini desteklemeye sevk etmişti¹⁷⁵. Ancak Cromer, çeşitli din ve unsurlardan mürekkep bütün Mısır halkını yani Müslim, Hristiyan, avrupalı, asyalı, afrikalı halkı içine alabilecek bir anayasanın tarafdâridi. Bu yüzden milliyetçi liderlerden Mustafa Kâmil'in «Hızb'ul-Vatanî» teşkilâtı ve gayeleri yerine, Muhammed Abdüh'un «Hızb'ul-Âmme»sini tutuyordu¹⁷⁶.

İngilterede 1906 seçimlerini müteakip, liberaller tarafından iktidarın devralınmasından sonra, İngiltere Mısırdaki radikal-hümanist noktai nazardan hareketle anayasaya dayanan temsili bir Hükûmet kurulmasına tarafdâr olmuştur. Bu politika tahtında, 1907 de Mısır Proconsul'u makamına getirilen Sir Eldon Gorst'un tutumu şu olmuştur : «İngiliz murakabasını gevşetme ve idarî-siyasî sahada Mısır Hükûmetine bir hareket serbestisi (bu mevcut İngiliz nüfûz ve idâ-

170. Meb'usân Meclisi ve bunun vazife ve selâhiyetlerini gösteren vesâik için bk. *Desâtîr'ul-Bilâd'il-Arabiyye*, y.y. 1955, s. 323-36.

171. Kirk, G. E., *a.g.e.*, s. 110.

172. Kirk, G. E., *a.g.e.*, s. 111-13.

173. O sırada mevcut duruma göre Mısır, 1. Meclis Şûrâ'un-Nuvvâb (Ayân Meclisi veya Senato), 2. Meclis'un-Nuzzâr (Hey'eti Vekile) ile yönetilmekteydi (bk. Peretz, D., *a.g.e.*, s. 202-203; *EI* (2. baskı), «Dustûr» maddesi, Mısır Bölümü).

174. Kirk, G. E., *Middle East*, London 1955, s. 113.

175. Tevfik Paşanın riyâsetinde bir anayasa mütehassısı olan Lord Dufferin'in hazırladığı bir «Organik Kanun» ile Mısır, 1883-1913 arasında bir esas teşkilat yapısına sahip kılınmıştı. Bu kanun (1883-1913) sadece istişârî yetkilerle mücehhez olmakla beraber, 1) İki Meclisli bir Parlamento ve 2) Mahalli (Beledi) Meclisler derpiş ediyordu (bk. Peretz, D., *The Middle East Today*, New York 1963, s. 202-203; ayrıca bk. Kirk, G. E., *a.g.e.*, s. 117. Bu anayasanın hukukî tahlili için bk. *EI* (2. baskı), «Dustûr» maddesi, Mısır Bölümü).

176. Kirk, G. E., *a.g.e.*, s. 116-117.

resinde bir ademi müessiriyet yaratsa bile) tanıma; Mısır halkına, en az ve sadece «mes'uliyet duygusu temin etse bile kendi kendini idarede ilk dersleri almasına yardım etmek»¹⁷⁷. Bu politikasını tatbik ederken Mısır Proconsul'ü Sir Eldon Gorst tedricen bu ülkenin temsili müesseselere kavuşturulması tezini tutuyordu. 1911 yılında terkettiği makamında son olarak neşrettiği «Annual Report»unda : «Mısırlılara şunu anlatmalıyız ki, onların kendileri için faydalı olduğunu zannettikleri gibi, kendi kendini idarede acele edip ileri gitmede İngiliz Hükûmeti niyetli değildir. Ahalisinin sadece yüzde altısının okuyup yazma bildiği bir memlekette gerçek temsili müesseselerin tahakkuku cidden imkânsızdır»¹⁷⁸. O, bu suretle Mısır halkının gerekli manevî-ahlâkî ve fikrî seviyesinin yükseltilmesine kadar, meşrûti monarşi(Hidivlik) esasında bir anayasa yapısına sahip olmasını tervîc etmiştir¹⁷⁹. Bu ıslâhat ve gelişmeyi temin etmek üzere ilk olarak vilâyet meclislerini ele alıp vazife ve selâhiyetler bakımından bunları geliştirmek istedi. Bu suretle anayasa ıslâhat ve tekâmülü, tabandan zirveye doğru tedricî bir şekilde gerçekleştirilmiş olacaktı. Ancak 1908 Osmanlı Meşrutiyet hareketi üzerine Mısırdaki çıkan karışıklıklardan sonra, 1911 de Lord Kitchener proconsul'lük makamına getirilmiştir¹⁸⁰. Onun politikası anayasa meselelerine eğilmek yerine, iktisadî ve eğitim meselelerine önem vermek şeklinde olmuş ve temsili Hükûmet kurulması lehinde yapılan çalışma ve teşebbüsler durdurulmuştur¹⁸¹. Nihayet 1913 yılında, evvelce 1883 de Lord Cromer tarafından vaz' edilen **Organik Kanuna**¹⁸² müsteniden var olan anayasa statüsüne son verildi ve yeni bir Organik Kanun ile bu anayasa yapısı bertaraf edilip yerine yeni bir teşkilâtı esasiye düzeni getirildi¹⁸³. Hattâ bu kanuna göre bir ara teşkil edilen Teşriî Meclis siyasî obstrüksiyonlar sonunda çalışamaz hale getirilmişti. Gerek İstanbul ve gerekse o sırada Tahrandaki milliyetçi zümreler tarafından anayasa düzeni etrafında girişilen hareketlerin kaçınılmaz tesirinde bulunan mısırlı milliyetçilerin, Sa'd Zağlûl(Hızb'ul-Ummeh

177. Kirk, G. E., *a.g.e.*, s. 117.

178. Kirk, G. E., *a.g.e.*, s. 118.

179. Kirk, G. E., *a.g.e.*, s. 118.

180. Peretz, D., *a.g.e.*, s. 201-207; Kirk, G. E., *a.g.e.*, s. 118.

181. Proconsul Kitchener'e göre, «Particilik ruhu, gayri medenî afrikalılar için çok sert bir içki gibidir... Büyük halk kütlelerinin gelişmesi, ziraî sahada yapılacak ıslâhata bağlıdır; bununla beraber yapılacak eğitim hamleleri de maddî ve manevî gelişmeyi temin eden en esaslı unsurlardır(bk. Kirk, G. E., *a.g.e.*, s. 119).

182. Az yukarı dercedilen 175 no.lu dip nota bakınız.

183. Kirk, G. E., *a.g.e.*, s. 119; EI(2. baskı), «Dustûr» maddesi, Mısır Bölümü.

mensubu)'un liderliğinde mevcut idareye karşı yaptıkları muhtelif şekiller altındaki teşebbüsler, 1914 yılında çıkan Cihan Harbinin fiili şartları altında tâtıl edildi; Hıdivlik görünüşündeki mevcut monarşik anayasa ta'lik edildi ve 18-19 Aralık 1914 de tesis edildiği ilân edilen İngiliz **Protektora idaresi** ¹⁸⁴ her şeye hâkim oldu ¹⁸⁵ ve Mısır karşı İngiliz idareciler işgâl edilmiş bir ülke muamelesinde bulundular ¹⁸⁶, milliyetçilik şeklindeki hareket, gösteri ve teşebbüslerine tamamen son verildi.

Coğrafi mevkii icabı Mısır, Lübnan ve Suriyeye nazaran IRAK, doğrudan değil de İstanbul veya Tahran üzerinden dolayısıyla batılı fikir cereyanları ve müesseselerinin tesirinde kalmıştır. Ancak 1817-32 seneleri arasında Irakda vazife gören Davut Paşa ve 1850 den itibaren de Mehmet Reşit Paşa (1853-58) ve Mithat Paşa (1869-72) ların dirayet ve teşebbüsleriyle Irak, fikrî, idarî, askerî ve içtimai müesseselerinde islâhat hareketlerine geçebilme imkânını bulmuştur ¹⁸⁷. Ancak şurasını belirtmek yerinde olur ki bu islâhat hareketleri, XIX. asır Osmanlı müesseselerinde girilen islâhat hareketleri paralelinde ve onların taklidi mahiyetinde olmaktan öteye geçememiştir.

I. Cihan Harbinin açılması üzerine İngilizler, Basra Körfezi ve Irak üzerinde, aynı şekilde Hindistan yolu üzerinde bulunan Mısırdaki meydana gelebilecek herhangi bir karışıklığın tevliid edebileceği müşkili Körfez üzerinden telâfi edebilmek için buralarda askerî hâkimiyet kurmayı daima istemişlerdi. Yukarkı sahifelerde Arap milliyetçilerinin Osmanlılık içinde muhtariyet ve nihayet müstakil bir Arap Devleti tesis etmek zımnındaki faaliyet ve teşebbüslerini yakından takip eden ve daha ziyade el-Ahd teşekkülü mensuplarıyla yakın ilişkiye sahip Irak milliyetçi muhitleri, Mart 1913 de Muhammara'da bir toplantı tertitlediler. Bunlar : 1) Türk memur ve idarecilerini memleket idaresinden uzaklaştırma, 2) Muhtar bir devlet kurma hususunda anlaştılar ve hattâ Vahhâbî zümresinin reisi durumunda olan Abd'ul-Azîz'ibn'is-Saûd ile yardımlaşmak hususunda temasa da

184. İngiliz Hükûmetinin tek taraflı bir tasarrufu ile tesis edilen bu Protektora idaresinin kuruluş metni için bk. Hurewitz, J. C., *Diplomacy*, Toronto 1956, C. II, s. 4 ve müt.; Ayrıca bu protektoral yapı içinde İngilizler, mısırlı nazırlar, İngiliz müşavirler ve yabancı cemaat temsilcilerinden müteşekkil bir Senato tesisine dahi çalışmışlardır (bk. Kirk, G. E., *a.g.e.*, s. 132-33).

185. Peretz, D., *a.g.e.*, s. 205-207.

186. Kirk, G. E., *a.g.e.*, s. 131-132.

187. Longrigg'den naklen (*Four Centuries of Modern Iraq*, London 1925, s. 277-281), Kirk, G. E., *a.g.e.*, s. 106-107.

geçildi. Osmanlı idaresi bu teşebbüsleri akim bırakmak için tedbirler aldı ise de onların talep ettikleri muhtariyet için bir harekette bulunulmadı¹⁸⁸.

Harp esnasında Iraklı bazı zümreler, İngilizlerin istiklâl vaadlerine kapılarak, onlar yanında Osmanlı Ordularına karşı harekâta kapılma yoluna sapmışlardır¹⁸⁹. Bu Harp hadisesi arasında Irak, bir yandan İngiliz orduları diğer yandan İngiliz Hindistan Hükûmeti askerî birlikleri tarafından tedricen işgal edilmiş¹⁹⁰ ve 1918-20 arası devrede Irak, İngiliz Hindistanının statüsüne benzer bir şekilde idâre edilmiştir¹⁹¹. Kasım 1918'deki İngiliz-Fransız müşterek tebliğinde belirtilen : «Irak ve Suriyede halkın serbest irade ve seçimiyle, yerli halk arasından çıkmış bir yerli Hükûmetin kurulması ve bunun tervîci hususunda İngiliz ve Fransızlar müttefiklerdir»¹⁹² şeklindeki sarîh ifadelere¹⁹³ rağmen Harp sonunda durum, arzedilen Harp içi gizli antlaşmaları muvacehesinde, çok değişik bir istikamette şekillendirilmiştir¹⁹⁴. Suriyede Ekim 1918'den itibaren Faysal'ın başkanlığında teşkil edilen müstakil Suriye Hükûmetinde vazife alan el-Ahd'a mensup Arap subaylar, Irakda da aynı şekilde bir Arap Hükûmetinin kurulmasını arzu etmişlerdir¹⁹⁵. Ancak o sırada Irak'ı askerî kontrolleri altında bulunduran İngilizler, buna yanaşmak istemeyince, II. Cihan Harbi sonunda onların Irakdan çekilişlerine kadar sürecek olan İngiliz aleyhdârlığı, manda idaresi kurulması için 1920 San Remo kararlarından itibaren Suriyeye paralel olarak Irakda da başlamış oldu¹⁹⁶. Bu İngiliz aleyhdarlığında Sünnî ve Şîî işbirliği dikkati çeken olaylardandır. Bu suretle Irakda Harp sonrası istiklâl ve anayasa mücâdeleleri safhası açılır.

1911 yılına kadar dört asırlık bir devre boyunca, an'anevî Osmanlı muhtariyeti haklarından istifade suretiyle İstanbul'dan gönde-

188. Kirk, G. E., *a.g.e.*, s. 121-122.

189. Lenczowski, G., *The Middle East*, New York 1953, s. 94.

190. Kirk, G. E., *Middle East*, London 1955, s. 138; Peretz, D., *The Middle East Today*, New York 1963, s. 371-72.

191. Başta bir Civil Commissioner'lik, siyasi memurluk ve kazâi memurluklar ihdâs edilmiş ve Bağdatta, İngiliz askerî makamlarına karşı doğrudan doğruya mes'ûl bir İngiliz Yüksek Memuru vazifelendirilmişti(bk. Peretz, D., *a.g.e.*, s. 371-372).

192. Kirk, G. E., *a.g.e.*, s. 138.

193. Muhtâriyet veya istiklâl peşinde koşan milliyetçilerin davalarının halk tabakalarına malolmaması gibi, aynı şekilde bu beyânâtın da Irak halkı içinde bir ma'kes bulmadığı Gertrude Bell tarafından açıkça ifade olunmuştur(bk. Kirk, G. E., *a.g.e.*, s. 138).

194. Lenczowski, G., *a.g.e.*, s. 94; Peretz, D., *a.g.e.*, s. 371-72.

195. Kirk, G. E., *a.g.e.*, s. 140-41.

196. Peretz, D., *a.g.e.*, s. 274.

rilen Paşaların idâresinde tutulan LİBYA¹⁹⁷, mezkûr tarihten itibaren İtalyanların askerî işgaline uğramış ve Harpten sonra, Trablusgarp(Tripolitania) yerli kabile başkanları tarafından cumhuriyet olarak ilân edilmiştir. İtalyanlarla yapılan görüşmeler sonucu, Bin-gazi(Cyreneica) ve Trablusgarp'da İtalyan Valilerin idaresinde seçimle teşkil edilecek Parlamentoların tesisi kararlaştırıldı. Tayin edilecek İtalyan Umumî Valisi yanında, kurulacak Birleşik Libyanın Emîri de ülkenin idaresine katılacaktı. Tesbit edilen bu anayasa esaslarına rağmen 1921-22 yılında İtalyanın Libya politikası tamamen değişerek bu ülke İtalyanın askerî işgâl idaresine tabî tutuldu; mukarrer anayasa reformları tatbika konmadı¹⁹⁸.

**

İşte bu atmosfer ve siyasi-askerî şartlar altında Orta Şarkın ayrı bölgelerinde tahakkuk eden fiilî ve hukukî durumlar muvacehesinde, birbirinden farklı ve ayrı anayasa statüleri ortaya çıkmış ve bu hukukî durumlara karşı hemen Harp sonundan itibaren başlatılan yeni bir anayasa mücadelesi hareketi, hemen her ülkede zuhûr etmiştir. I. Cihan Harbinden sonra açılan ve günümüze kadar devam eden bu alâka çekici inkişaf ve gelişmeleri ayrı bir başlık altında tetkiki faydalı buluyoruz.

V — 1920 - 1965 Yılları Arası Orta Şark Ülkelerinde Anayasa Hareketleri

Başlangıçta sessiz sedasız maarif, kültür ve tekniğiyle Orta Şarka sızış şeklinde kendini gösteren Batı tesir ve nüfûzu I. Cihan Harbine girilip çıkılmasını müteakip Orta Şarkda Batı askerî haki-miyeti şeklini alıvermişti¹⁹⁹. Yukarki bahislerde göstermiş olduğumuz gibi, Osmanlılık içinde an'anevî muhtariyet esaslarından ademi merkeziyet esasında federal siyasi ve idarî muhtariyet hakları için mücadele eden milliyetçilerin Harp içinde bu politikalarını terkedip istiklâl peşinde koşma arzularına kapılması, Harp sonunda onları Batılı emperyalist kuvvetlerle karşı karşıya getirmiş bulunuyordu.

197. Zartman, I. W., *Government and Pol.*, London 1964, s. 86.

198. Zartman, I. W., *a.g.e.*, s. 86.

199. Bullard, R., *The Middle East*, London 1958, s. 16.

Aşağıda ayrı ayrı vereceğimiz izahatta da görüleceği gibi Harp sonunda Orta Şarkda, başta Türkiye olmak üzere İran, Hicaz-Necd (Saûdiler idaresinde sonraları Saûdî Arabistan) ve Yemen müstesna diğer bütün Arap ülkeleri, Irak, Suriye, Lübnan, Ürdün, Filistin, Mısır, Libya ve Basra Körfezi Şeyhlikleri ile Aden, Uman ve Maskat, şu veya bu hukukî şekiller altında ya İngiltere ile Fransa'nın nüfûz ve idaresi altına girmiş oldular²⁰⁰ veya onların burada esasen mevcut idareleri, istiklâl lehine çabuk adımlar atılmaksızın devam etti.

Bu ülkeler halkları, Orta Şarka fiilen yerleşmiş olan bu batılı kuvvetlerle ilk safhada askerî yoldan mücâdele ve müstevlileri kuvvet kullanarak ülkelerinden tard şıkkını tercih etmişler ve gerek şehirlerde ve gerekse memlekette fiilî mukavemet yolunu seçmişlerse de bir müddet sonra bu mücadele, kuvvet dengesizliği sonucu terkedilip daha başka yollardan bu defa anayasa hakları peşinde koşulması şeklinde gelişmiştir. Bu safhada bu ülkeler gayretlerini, kendi anayasa statülerini düzenlemek ve iç siyasetlerini tanzim noktasına teksif etmişlerdir. Maamafih iki ayrı safha şeklinde tebarüz ettirdiğimiz bu askerî ve hukukî-idarî mücâdele safhaları, her ülkede değişik inkişaflar gösterdiği gibi bir yandan askerî, diğer yandan da hukukî mücâdelenin birlikte yürütüldüğü (Filistin, Suriye) ülkelere de tesadüf olunmaktadır. Şurası kesinlikle belirtilebilir ki hemen Harp sonrası safhada her ülkede askerî mücâdele, hukukî mücâdele yanında daha ağır basmaktadır²⁰¹. Daha sonraları ise, muayyen bir hukuk ve sulh vasatında anayasa hakları için çalışıldığını ve anayasa mücâdelesinin kesâfet peyda ettiğini müşahade ediyoruz.

Bu durum muvâcehesinde her ülkeyi, I. Cihan Harbi sonrası ve II. Cihan Harbi sonundan itibaren günümüze kadar kaydetmiş olduğu anayasa gelişmelerini bir bütün halinde göstermek suretiyle, ayrı ayrı ele alıp mukayeseli bir tetkike tabî tutmamız mümkün bulunmaktadır.

1. Suriye

1918 yılı ve sonrasında İngiliz ve Fransızların sahillerde asker bulundurmasına mukabil, yukarda gördüğümüz gibi Şam merkez olmak üzere ülkenin iç kısımlarında²⁰² idareyi ele geçirmiş olan Mekke Şerîf'i Hüseyin'in oğlu Faysal, 1920 San Remo Sulh Konfe-

200. Kirk, G. E., *a.g.e.*, s. 192-93; Peretz, D., *a.g.e.*, s. 105-20.

201. Kirk, G. E., *a.g.e.*, s. 131.

202. Bullard, R., *a.g.e.*, s. 452, 454-57.

ransında alınan «manda» kararını müteakip, Arapların kendisini Büyük Suriye Kralı ilân etmelerine²⁰³ ve 148 maddeden ibaret federal esaslarda bir de anayasa vazetmelerine rağmen, Fransız ordusu tarafından Şam'dan tardedilerek, Fransız Manda İdâresi bütün Suriyeye teşmil edildi(24 Temmuz 1920). Esasen ordu karargâhlarını Beyrutta kurmuş bulunan Fransızlar Lübnanı da aynı Konferans kararları mucibince **Manda Statüsüne** tabî tuttular. Bu suretle de facto ve de jure idareyi ele alan Fransızlar, 1920 de Lübnanı tek bir Manda İdâresi halinde bir anayasa statüsüne bağlamalarına rağmen²⁰⁴ Suriyede bundan ayrı bir politika takip ederek ülkeyi dört ayrı siyâsî üniteye ayırdılar²⁰⁵:

1. Cebeli Druz,
2. Dimaşk,
3. Haleb,
4. Latakia.

Bunlardan Dimaşk ve Haleb ünitesi, 1925 de birleştirilerek Suriye Devleti haline kalbedilmiş²⁰⁶; nihayet Cebeli Druz ve Latakia, 1936 da aynı Suriye Devleti içinde toplanmışlardır. Bir ara 1939-42 yılları arasında bu sonuncu ülkelere Fransız manda idarecileri, idarî muhtariyet vererek Suriyeden ayırmışsa da 1942 de tekrar Suriye içinde mütalea etmişlerdir²⁰⁷.

Bu arada 1925 yılında başlayan silâhlı mukavemet hareketlerinin Fransızlar tarafından bertaraf edilmesini ve yerli siyâsîlerin memleket idaresinde manda statüsü dahilinde söz ve yetki sahibi kılınmasını²⁰⁸ müteakip, Fransız Yüksek Komiserliği, ılımlı Suriye

203. Arapça metin için bk. *Desâtîr'ul-Bilâd'il-Arabiyye*, y.y. 1955, s. 3-22.

204. 23 Mayıs 1926 da neşir ve ilân edilen 1927, 1929, 1947(iki defa) tadil edilen bu anayasanın hukukî tahlili için bk. *İslam Ansiklopedisi*, «Kanunu Esasî» maddesi, Lübnan Bölümü ve *IE*(2. tabı), «Dustûr» maddesi keza Lübnan Bölümü ve Groeset, Ph., *La Constitution Libanaise*, Toulouse 1928(bilhassa 1926 ve 1927 tadili için bu eser bakılmalıdır); Fransızca metin için bk. Godchot, J. E., *Les Constitutions*, Paris 1957, s. 291-305(1927, 1929, 1943 ve 1947 tādilleriyle beraber); Türkçe metin için bk. Lütem, İ., *Yeni Anayasalar*, Ankara 1953, C. III, s. 1061-1073; İngilizce metin için bk. Peaslee, Amos J., *Constitutions of Nations*, The Hague 1956, C. II, s. 573-582.

205. Don Peretz bunun «parçala ve yut» politikasından neş'et ettiğini ileri sürmektedir(bk. Peretz, D., *a.g.e.*, s. 345).

206. Kirk, G. E., *a.g.e.*, s. 164; Esasen Fransızlar 1922 senesinde Dimaşk, Halep ve Alevilerin bölgesini birleştirerek Suriye İttihadı adı altında toplamış ve bunun için 23 maddelik bir de anayasa vazetmişlerdi(Arapça metin için bk. *Desâtîr'ul-Bilâd*, y.y. 1955, s. 104-111).

207. Peretz, D., *The Middle East Today*, New York 1963, s. 345.

208. Kirk, G. E., *Middle East*, London 1955, s. 165-66.

politikacılarının yeni bir anayasa hazırlamalarına imkân verdi ve bunlar, 1928 de bir Suriye anayasası tasarısı meydana getirdiler ²⁰⁹. Fransız Yüksek Komiseri hazırlanan bu anayasaya, 1. Fransanın Suriye üzerindeki bazı hükümlerlik haklarını ihlâl ettiği, ve 2. Bazı maddelerde «Büyük Suriye» şeklindeki siyasî vahdet üzerinde ısrar edildiği, şeklinde iki noktadan itirazlarda bulundu ve uzayan müzâkere ve münakaşalar sonunda Fransız Manda İdaresi, 1930 da mevcut Meclisi feshederek, doğrudan doğruya Fransız Yüksek Komiserliği tarafından re'sen hazırlanan ve tabiidir ki manda idaresi çerçevesi dahilinde kalan bir anayasayı mer'iyete vazetti ²¹⁰. Bu suretle Sulh Konferanslarında zikri geçen manda idârelerinin, daha ziyade manda altındaki devletin siyâsî ve içtimâî gelişmesindeki mahallî menfaatları temin edeceği şeklindeki esbabı mucibenin gerçekleştirilebilmesi şansı bu suretle ortadan kaldırılmış oldu ve bundan sonraki Harp senelerine kadar olan devrede Fransızlar, Suriyenin anayasa sahasında gerçekleştirmesi gerekli tabii gelişmesini temin yerine güdümlü bir gelişmeyi tercih ettiler ²¹¹. Suriyeli milliyetçiler ile Fransız idareciler arasında uzayıp giden müzakere ve mücadeleler arasında, 1936 yılında nihayet Parisde «Front Populaire» Hükûmeti iktidara gelmiş ve suriyeli bu milliyetçilerin talep ve davalarına anlayış göstermiş (Şimalî Afrikada ve Fransız müstemlekelerinde aynı yıl bu istikamette Fransız politikasının değişmesi hakkında ait oldukları yukarki bölümlere bakınız) ve 1936 yılında yirmi beş yıl müddetli, karşılıklı yardım ve ittifak tasarısı-anlaşması (Draft Treaty) meydana getirilmiştir. Aynı mealdeki İngiliz-İrak anlaşması modelindeki bu tasarı ²¹²ya göre, 1) Fransa Milletler Cemiyetine aza ol-mada Suriyeye desdek olacak, 2) Cebeli Druz ve Latakia, Suriye ile birleştirilecek, 3) Fransızlar bazı askerî üslere sahip olacak ve Cebeli Druz ile Latakia'da Fransızlar daha beş yıl asker bulundu-rabileceklerdi.

Bu tasarı-anlaşmayı müteakip yapılan seçimler ve teşkil edilen Meclise rağmen anlaşmada derpiş edilen hususlar tahakkuk et-

209. Kirk, G. E., *a.g.e.*, s. 189-90.

210. Kirk, G. E., *a.g.e.*, s. 190; muk. ed., Peretz, D., *a.g.e.*, s. 354; *El(2. baskı)*, «Dus-tûr» maddesi, Suriye Bölümü; Arapça tam metin için bk. *Desâtîr'ul-Bilâd.*, y.y. 1955, s. 112-128.

211. Bu arada 1932 de seçim yapıp bir Meclis teşkil edilmesine rağmen, milliyetçilerin kendi hazırladıkları anayasada ısrar etmeleri, 1934 yılında aynı Meclis'in gayrı muayyen bir zamana kadar tatil edilmesi sonucunu doğurmuştur (bk. Kirk, G. E., *a.g.e.*, s. 190).

212. Kirk, G. E., *a.g.e.*, s. 190.

tirilememiş ve tasarının, teşkil edilen Meclisde tasdik edilip mer'i-yete girmesi cihetine gidilememiştir ²¹³. Bunun neticesi olarak, Fransız Yüksek Komiserliği, Temmuz 1939 da tekrar Meclisi feshedip anayasa rejimini ta'lik etti ve mevcut anayasayı yürürlükten kaldırdı; bunun yerine Müdürler Meclisi ikame ederek memleketi doğrudan doğruya idareye başladı ²¹⁴. Bu devredeki icraat arasında milliyetçi teşekküllerin lâğvı ve mensuplarının uzun müddetli hapis cezalarına çarptırılmış olması dikkati çeken olaylardandır. Orta Şark ülkeleri üzerinde esasen kesif bir hal almış bulunan totaliter-militarist nazi propagandası, bu suretle daha da yaygın ve tutulur bir hale geliyor ve halk kütleleri, demokrasi cephesi temsilcileri ile faşist idare ve bunun temsilcileri arasında sistem ve tatbikat bakımından fark bulamaz bir hale geliyordu. Bu durumun, toptancı ve askerî rejimlerin Orta Şarkda Harp sonrası devrede bir türlü elden bırakılamayıp bu ülkelerin daima militarist yola sapmalarında esaslı bir psikolojik âmil teşkil ettiği kanaatindeyiz.

II. Cihan Harbi ve sonrası: Bundan sonra Suriye için açılan safha, Harp içi hadiseleri arasında geçer ki hassaten ilk seneler anayasa hareketleri bakımından hayli önemlidir. Mihver kuvvetlerinin her sahada Orta Şarka sarmak isteyişleri ve Fransa'nın 1940 da Almanlar karşısında sukûtu neticesi Suriye, Fransız Vichy Hükûmetinin yani mihver devletlerinin tesir sahasına girmiş bulunuyordu. Ancak Vichy'ye bağlı Fransız kuvvetleri, İngilizler ile De Gaulle'ün başkanlığındaki Hür Fransız kuvvetlerinin işbirliği neticesi Suriyeden tard edildi ²¹⁵ ve **De Gaulle-Littleton Mükâtebatı** diye anılan müzakereler sonucu 7 Ağustos 1941 de İngiltere ile Fransa arasında Suriye ve Lübnan'a tam ve mutlak istiklâl verilmesi hususunda mutabakata varıldı ²¹⁶. 28 Eylül 1941 de ise, Suriyede iktidarı ele alan Hür Fransız Hükûmeti Generali Catroux, bu anlaşmaların bir neticesi olarak artık Suriyenin :

1. Müstakil bir devlet olduğunu,
2. Askerî birlikler teşkil edebileceğini,
3. Harp esnasında müttefiklere yardım edeceğini,
4. En kısa zamanda yapılacak Fransa-Suriye anlaşmasında bu

213. Kirk, G. E., *a.g.e.*, s. 190-92.

214. Kirk, G. E., *a.g.e.*, s. 192.

215. Bullard, R., *The Middle East*, London 1958, s. 457-60.

216. Bu mükâtebatın tam metni ve beyanlar için bk. Hurewitz, J. C., *Diplomacy*, Toronto 1956, s. 231 ve müt.

istiklâl statüsünün garanti altına alınacağını beyan etti²¹⁷. İngiltere, gerek Suriye ve gerekse Lübnana verilen bu istiklâli de jure olarak kısa zaman sonra tanıdı ve siyasî temsilciler tayin etti. Bu hukukî gelişmeye rağmen, De Gaulle Hükûmeti bu durumu sonradan tanımamakta direnmişse de²¹⁸ İngilizlerin ısrarı ve Suriye efkârı umumiyesinin tazyiki karşısında²¹⁹ 1943 de seçimlerin yapılmasına müsaade ettiği gibi²²⁰ 1945 de yeniden Suriye ve Lübnan'ı işgal teşebbüsleri²²¹ artık Birleşmiş Milletler azası durumuna gelmiş olan bu ülkelerin, Birleşmiş Milletler Teşkilatı tarafından müdahalesi neticesi kurtarılması ve Nisan-Aralık 1946 da tamamen Fransız Birliklerinden boşaltılması ile sonuçlanmıştır²²².

Bu suretle Fransızlar, Suriye ve Lübnan üzerinde çok zor elde ettikleri imtiyaz ve hakları bu devrede bırakmak istememelerine mukabil, Suriyeli milliyetçiler de bir nesildir sürdürdükleri anayasa hakları mücadelesini muzaffer bir şekilde sona erdirmek istemişler ve neticede Harp sonrası teşekkül eden dünya efkârı umumiyesi ve

217. Lenczowski, G., *The Middle East*, New York, 1953, s. 243-44; Kirk, a.g.e., s. 207; EI(2. baskı), «Dustûr» maddesi, Suriye Bölümü.

218. Lenczowski, G., a.g.e., s. 243-44; Kirk, G. E., a.g.e., s. 207.

219. Kirk, G. E., a.g.e., s. 207; Lenczowski, G., a.g.e., s. 242; Hurewitz, J. C., a.g.e., C. II, s. 232.

220. Bu seçimi Şükrî el-Kuvvetli'nin liderliğindeki Millî Blok(Hızb'ul-Vatanî) kazanmıştır. Esasen Manda İdaresi altında parti şeklinde faaliyet gösteren teşekküller, âit olduğu yerde bahsi geçen Osmanlı Devleti içinde gizlice kurulmuş milliyetçi teşekküllerin açık şekilde faaliyet gösteren diğer bir görünüşünden ibarettir. Hızb'ul-Vatanîden sonra gelen önemli parti, Hızb'uş-Şa'b (Halk Partisi) dir. Harp içi ve sonrası siyasî hadisatta rol oynayan diğer bir teşekkül olarak «İstiklâl Partisi» ve «Millî Gençlik Teşkilatı» nı gösterebiliriz. Bu arada siyasî hâdiseler arasında adı pek sık geçmekle beraber hukukî ve siyasî bir teşkilat halinde taazzuv etmemiş ve fakat birçok Orta Şark ülkesinde müntesipleri bulunan bir diğer mücadele zümresi de «Müslüman Kardeşler»dir. Bunlara göre İslam, bir doktrin, bir hukuk ve bir tatbikat olarak modern Arap cemiyetinin istinâd edebileceği prensip ve umdeleri bizâtihi ihtivâ etmektedir. Bunu tesbit ettikten sonra onlar, ilk gayenin geri ahlâkı ve dinî tatbikatı kemâle ulaştırmak olduğunu söylerler. Ancak topluma dâhil fertlerin ekseriyeti böylesine bir kemâle erdikten sonradır ki İslam ve Arap cemiyeti yükselip inkişâf edebilecektir. Bu zümre cemiyet nizâmı ile ilgili meselelerle de uğraştığından ister istemez zaman zaman siyasî hadisata da karışma durumunda kalmıştır(bk. Kirk, G. E., *Middle East*, London 1955, s. 207; Peretz, D., *The Middle East Today*, New York 1963, s. 214-15, 352-53; Bullard, R., *The Middle East*, London 1958, s. 471; Orta Şarkta varlık kazanmış olan belli başlı partiler için ayrıca bk. Khalil, Muhammad, *The Arab States*, Beyrut 1962, C. I, s. 657-690).

221. Kirk, G. E., a.g.e., s. 208-209.

222. Bullard, R., a.g.e., s. 457-460; Kirk, G. E., a.g.e., s. 209.

modern Devletler Hukukunun bir zaferi olan Birleşmiş Milletler Teşkilatının müdahalesiyle bunda muvaffak olmuşlardır.

1946 Nisan ayından itibaren Fransız ve İngiliz kıt'alarının Suriyeden nihaî olarak çekilmelerinden itibaren iktidarı ilk defa olmak üzere müstakil bir Hükûmet kurmak suretiyle ele geçiren milliyetçiler, 1948 de İsrail ile mütâreke anlaşması akdedilene kadar memleketin iktisadî, mülkî ve askerî sahada techizatlanması için gayret sarfettiler. 1930 anayasasından mülhem bir anayasa 1948 yılına kadar tatbik edildi²²³. Ancak bu 1948 yılından sonradır ki Suriye efkârı umumiyesi, rejim meseleleriyle meşgûl olmaya imkân bulabilmiştir. Bundan sonra içine girilen devre, daha ziyade Hükûmet darbeleri devresi olarak bilinir²²⁴: 30-31 Mart 1949, 14 Ağustos 1949, 19 Aralık 1949, 29 Kasım 1951 ve saire²²⁵. Bu askerî darbeler sonucu kurulan bütün iktidarlar, içtimai, iktisadî, ve askerî sahalarda ıslâhat iddiasında bulunmuşlardır. Daha da dikkat çekici olan, 1962 ye kadar devam eden bu devrede yarım düzineden ziyade bu neviden darbeler neticesi altı aded ayrı anayasanın mer'iyete konmuş olmasıdır²²⁶. Hükûmet teşkili ve idâmesinde görülen bu kararsızlıkta, 1920 den itibaren Fransızların manda idareleri sırasında ülkeyi ayrı siyasî ve mülkî ünitelere ayırmak suretiyle yönetmiş olmaları esash bir âmil olarak gösterilebilir.

1950 anayasası: İşaret ettiğimiz anayasalardan belki de en mühimmi 1930 da Fransızların re'sen vazettiği Manda anayasasının yerini 5 Eylül 1950 de alan yeni anayasadır²²⁷. Müstakil Suriyenin bu ilk anayasası tek meclisli parlamanter bir rejim getiriyor, Suriyeyi bir Arap cumhuriyeti olarak ilân ediyor, Meclisin seçeceği Devlet Başkanının müslüman olmasını ve İcra Organının Parlamento önünde mes'uliyet taşımasını derpiş ediyordu²²⁸. Bu arada belirtelim ki 1950 anayasasının en calibi dikkat tarafı, bazı sosyal ve kültürel reformları da getirmiş olmasıdır. Arap sosyalistlerinin lideri **Ekrem**

223. EI(2. baskı), «Dustûr» maddesi, Suriye Bölümü.

224. Bu darbeler devresi hakkında anayasa vesaii için bk. Khalil, Muhammad, *The Arab States*, Beyrut 1962, C. I, s. 521-533.

225. Bullard, R., a.g.e., s. 461-62.

226. Peretz, D., a.g.e., s. 352, 354; Bullard, R., a.g.e., s. 461-63.

227. Bullard, R., a.g.e., s. 461-63; Mufassal hukukî bir tahlili için bk. *İslam Ansiklopedisi*, «Kanunu Esasî» maddesi, Suriye Bölümü; EI(2. baskı), «Dustûr» maddesi, Suriye Bölümü; Arapça tam metin için bk. *Desâtîr'ul-Bilâd'il-Arabiyye*, y.y. 1955, s. 142-177; Fransızca metin için bk. Godchot, J. E., *Les Constitutions*, Paris 1957, s. 375-403; İngilizce metin için bk. Peaslee, Amos, *Constitutions*, The Hague 1956, C. II, s. 360-382 ve Khalil, Muhammad, a.g.e., C. I, s. 535-555.

228. Bullard, R., a.g.e., s. 469; Peretz, D., a.g.e., s. 354 ve müt.

Hûrânî'nin bu anayasanın hazırlanışına iştirak ettirilmiş olmasının bu temâyülde hisse sahibi olduğu ifade edilmektedir. Bu reformlara göre, müreffeh bir devletin tahakkuku için halk, hastalık, fakirlik, cehâlet ve korkudan kurtarılacaktır; bunu temin etmek için köylüleri, işçileri himâye etmek suretiyle içtimâî adalete varan bir sosyal ve ekonomik sistem Hükûmet tarafından vazedilecektir ²²⁹. Toprak reformundan emzirilme çağındaki çocukların himaye ve bakımına kadar sosyal hakları teminat altına almaya çalışan bu anayasa, bu eğilimiyle ilk olarak Arap memleketleri içinde sosyal adaletle ilgili hüküm ve konuları ihtiva eden anayasa olarak nitelendirilebilir. Nitekim mezkûr Ekrem Hûrânî 1939 da Hama şehrinde **Millî Gençlik Teşekkülü**'nü kurmuş ve daha sonra Arap sosyalistlerinin lideri durumuna geçmiştir. Aynı zümre, 1941 de Araplar arası bir talebe teşekkülü olarak **Michel Eflak**'ın liderliğinde ortaya çıkan **Ba'as** ile birleşerek yeni bir kuvvet halinde Suriye siyasetinde sosyalist eğilimiyle mühim bir rol oynamaya devam etmiştir ²³⁰. Halbuki bundan evvel Suriyenin siyasî hayatında rol almış partiler, sadece «**Hızb'ul-Vatani**» (Millî Parti) ve «**Hızb'uş-Şa'b**» (Halk Partisi) olarak bilinir ki gerek Fransız manda idaresi ve gerekse Harp sonrası anayasaya dayanan kuruluş devresinde bu iki parti Suriyede mühim rol oynamıştır ²³¹.

1953 anayasası : 1953 yazında Fransız modelinde olmaktan çok Prezidansiel yapıda ²³², yeni bir anayasa vazedildi ²³³ ve Temmuz 1953 referandumu ile Edip Çiçekli 5 yıl müddetle Devlet Başkanı ve Başbakan olarak vazife görmek üzere işbaşına getirildi. Ba'as Partisi idarecilerinin liderliğinde içtimâî ve devletle ilgili müesseselerde sosyalist istikamette çok çeşitli geniş reformlar gerçekleştirildi ²³⁴.

Bu devrede H. Zaim(1949) ve Albay E. Çiçeklinin(1950-54) iktidarda bulundukları sırada getirdikleri rejimler, tatbikatları nazarı itibara alınarak «Kemalizmi taklid eden cumhuriyetçi diktatörlükler» olarak tavsif edilmekte ve «sözde faşistler» zümresine ithal edil-

229. Peretz, D., *a.g.e.*, s. 354 ve müt.

230. Peretz, D., *a.g.e.*, s. 356-57; Bullard, R., *a.g.e.*, s. 469-71.

231. Bullard, R., *a.g.e.*, s. 469-71; Khalil, M., *a.g.e.*, C. I, s. 663-685.

232. Bullard, R., *a.g.e.*, s. 462; Peretz, D., *a.g.e.*, s. 356.

233. İngilizce metin için bk. Khalil, M., *a.g.e.*, C. I, s. 569-92; Arapça metin için bk. *Desâtir*, Beyrut 1955, s. 178-217; Türkçe metin için bk. Lütem, I., *Yeni Anayasalar*, Ankara 1954, C. IV, s. 1332-1368.

234. Peretz, D., *a.g.e.*, s. 355-358; Bullard, R., *a.g.e.*, s. 461-63.

mektedir ²³⁵. Duverger'e göre esasen bu rejimlerin 1) askerî, 2) diktatoryal yapıda oluşu bunların terakkici ve inkılâpçı olmalarını temin etmektedir ²³⁶.

1954 ve sonrası : 1954 Şubatında artan muhalefet neticesi, E. Çiçeklinin işbaşından istifa suretiyle ayrılmasıyla bu devre kapandı ve yukarda umumî vasıfları belirtilen 1950 anayasası yeniden yürürlüğe konarak Çiçekli devrinde diğer içtimâî teşekküller arasında (sendikalar, talebe cemiyetleri v.s.) kapatılmış olan ²³⁷ siyâsî partilerin yeniden çalışmalarına müsaade edildi ²³⁸ ve Eylül 1954 de yeni siyâsî seçimler yapıldı.

Bu arada zikre şayan olan bir nokta, 1954 hareketinden sonra Arap âleminde ilk olarak **Komünist Partisinin** Suriyede açıktan ve hukuken faaliyete geçmiş olmasıdır. Kuruluşu itibariyle 1933 e kadar uzanan ²³⁹ ve daha ziyade yeraltı faaliyeti gösteren bu Parti çoğunlukla ermeni, kürt ve diğer azınlıklara dayanıyordu. 1954 seçiminde sadece bu partiden Halid Bekdaş Meclise girmeye muvaffak olduysa da bu parti mensupları zamanla cemiyetin her müessese ve muhitine girip oraları tesirleri altına almaya muvaffak olmuşlardır ²⁴⁰.

Komünist Parti yanında Arap sosyalistleriyle 1954 den itibaren birlik haline gelen **Ba'as Partisi**, bu defâ Ekrem Hûrânî'nin liderliğinde Şam merkez olmak üzere diğer ülkelerde açmış olduğu şubeleriyle Arap dünyasının iktisadî kültürel ve siyâsî alanda birliğe kavuşmasını temin etmek gibi beynelmilel gayelere de mesâisini yöneltmiştir. Bu suretle onlar bir intibâh, bir rönesans(= ba's) yaratmak suretiyle mâzinin şan ve şerefini yeniden ihyâ etmek istiyorlardı. Esasen 5 Temmuz 1956 dan itibaren kurulması için fiilen teşebbüse geçilen ²⁴¹ Suriye-Mısır Federal Birliği içinde bu parti, 1959-60 yılları arasında Suriye, Birleşik Arap Cumhuriyetinin bir azası iken Nâsır tarafından kapatılmıştır. Zaman zaman bu Partiye komünistler de sızmış olmakla beraber, bunlarla ba'asçılar mücâdele halinde kalmışlardı ²⁴².

1958 Şubatından sonra Suriye için açılan devre, Birleşik Arap

235. Duverger, M., *Droit Constitutionel*, Paris 1955, s. 389; Peretz, D., *a.g.e.*, s. 355.

236. Duverger, M., *a.g.e.*, s. 389.

237. Peretz, D., *a.g.e.*, s. 355-56.

238. Bullard, R., *a.g.e.*, s. 464 ve müt.

239. Muk. ed., Bullard, R., *a.g.e.*, s. 23; Peretz, D., *a.g.e.*, s. 358.

240. Peretz, D., *The Middle East Today*, New York 1963, s. 358 ve müt.; Bullard, R., *The Middle East*, London 1958, s. 469-71.

241. Peretz, G., *a.g.e.*, s. 361-63; Bullard, R., *a.g.e.*, s. 464-66.

242. Peretz, D., *a.g.e.*, s. 357-58, 361-63.

Cumhuriyeti dahilinde federe bir devlet olarak sahip olduğu anayasa tekâmülüdür. Ancak bu federal anayasa içinde Suriye, Ekim 1961 senesine kadar kalabilmiş ve bu tarihten günümüze kadar olan devrede yine tek bir devlet olarak idâmesi hayat etmiştir. Başlangıçta, bu Birlik içinde ba'asçılar, E. Hürânî'nin 1950 Suriye anayasasına dercetmiş olduğu sosyal reformların federal anayasa içinde nazarı itibare alınmamasından dolayı mevcut federal iktidar aleyhine geniş çapta bir mücadele kampanyası açtılsa da Başkan Abd'un-Nâsır'ın aldığı tedbirler sonucu, BAC'nin ilk 1959 seçimlerinde bir varlık sağlayamadılar²⁴³ ve çok geçmeden bu parti kapatıldı.

Ancak 1961 senesi Temmuz-Ağustos ayları arasında Suriye federe devleti üzerinde,

1) Sanayî ve ticaretin merkezi BAC Hükûmetinin kontroluna alınması,

2) Suriye federe Hükûmetinin lâğvedilip bütün selâhiyetlerin merkezi BAC Hükûmetinde toplanması gibi bazı tasarruf ve tedbirlerin alınması neticesi Suriye ordusu, Mısırlılara karşı ayaklandı (Eylül 1961) ve Başkan Nâsır Ekim 1961 de Suriyenin BAC den ayrılabilceğini resmen beyân etti²⁴⁴. Hakikaten aynı ay Suriye, Birleşik Arap Cumhuriyetinden ayrılıp tamamen müstakil ve daha ziyade **ortanın sağ**ı temayülünde bir Hükûmet teşkil etmeye muvafak olmuştur. Bu geçici Hükûmet, BAC içinde iken girilen devletleştirme ve toprak reformlarının tedricen ilgâsı cihetine gitmiş ve bu reformlar iptâl edilmeye çalışılmış ve Federal anayasa Suriyede yürürlükten alınmıştır²⁴⁵. **1961 Kasım** ayında 60 kadar eski ve yeni siyaset adamı bir araya gelerek Suriyenin bundan sonraki anayasa gelişmelerinde son derece önemli bir «mîsâk» tesbit ettiler ve buna **Millî Birlik Düstûru** dediler. Buna göre²⁴⁶:

1. Bundan böyle Suriyede marazî olmayan ve müsbet manada bir sosyalizm tatbik edilecektir.

2. Bu sistemle her nevi istihsal arttırılacak,

3. Sosyal adalet temin edilecek,

4. Millî gelir müsavî surette dağıtılacak,

5. Devlet iktisadî hayata (inhisarlar tesisi, fiatlara müdahale, piyasaya mal arzı v.s. şekillerle) iyice müdahale edecek,

243. Peretz, D., a.g.e., s. 363-64.

244. Peretz, D., a.g.e., s. 363-64.

245. EI(2. baskı), «Düstûr» maddesi, federal anayasalar bölümü.

246. Peretz, D., a.g.e., s. 365-66.

6. Bu müdahalelere rağmen ferdi mülkiyet ve şahsî teşebbüs serbest bırakılacak,

7. İşçilerin hakları ve sosyal güvenlikleri temin edilecektir. Bütün bunlardan ayrı :

8. Bir anayasaya dayanacak surette ve ademi merkeziyet esasında, Basra Körfezinden Hint Okyanusuna ve Toros Dağlarından Arap Afrikasının derinliklerine kadar olan ülkelere şâmil olmak üzere ihtiyarî bir Arap Birliği temennî ediliyor ve bütün Arap ülkeler buna davet ediliyordu.

Diğer partilerin kurulmasına müsaade olunmadığı gibi, 1954 seçimi esaslarına uygun bir şekilde Aralık 1961 de yapılan seçimlere komünistlerin iştirakine izin verilmemiştir²⁴⁷.

Teşkil edilen bu sağ temayüllü iktidar aleyhine Mart 1962 de bir yandan ordu ve diğer yandan bazı sivillerin de desteklediği bir darbe yapılmış ve kurulan iktidar, devrilenlerin iktisadî ve içtimai reformlara karşı olduğunu beyan ederek, BAC zamanında tahakkuk ettirilen iktisadî ve içtimai reformları yeniden îade etmeye çalıştı : sınaî tesisler yeniden devletleştirildi, eski toprak reformu ve sair esas devrimlere yeniden dönüldü.

Son senelerde muhtelif kaynaklarda takip edilebildiği nisbette elde ettiğimiz malûmata göre Suriyede mevcut iktidar, aşırı uçta bir sosyalizm anlayışı içinde memleketi idare etmektedir(1968).

2. Irak

I. Cihan Harbi sonrası devrede, Irakın anayasa sahasında sahip olduğu gelişme Suriyeden hayli farklı olmuştur.

İngilizler, Sykes-Picot Harp içi gizli anlaşmalarının verdiği haklara dayanarak Arap milliyetçilerine Harp sonrası için istiklâl vaa-dine rağmen, Irak'ın cenubunu Hintli kıt'alarla²⁴⁸ birlikte askerî iş-gâlleri altına almış ve nihayet 1919 yılında da Musul bölgesi dahil, Irakın şimal kısımlarını da idâreleri altına sokmuş bulunuyorlardı²⁴⁹. 1918 de Faysal idaresinde Şamda müstakil bir Suriye Hükû-

247. Peretz, D., a.g.e., s. 365.

248. Bu kıt'alar daha sonra 1921 senesinde Basra Körfezi ve Irak'ın cenubundan tamâmen çekilmiş ve onların yerlerini İngiliz birlikleri almıştır(bk. Lenczowski, G., *The Middle East*, New York 1953, s. 218; Kirk, G. E., *Middle East*, London 1955, s. 138).

249. Kirk, G. E., a.g.e., s. 162; Peretz, D., a.g.e., s. 371-72.

meti kurulabilmiş olmasından da cesaret alan el-Ahd mensûbu bazı Arap subaylar Irakda da aynı şekilde bir «Arap Hükûmeti» kurulmasını arzu ediyor ve bunu Irak halkına, bilhassa «efendi» tabakasını teşkil eden eşrâfa telkine çalışıyorlardı ²⁵⁰.

1918 in son aylarından itibaren İngiliz işgalindeki Irak bölgesine «The Chief Civil Commissioner» olarak tayin edilen İngiliz Albayı Arnold Wilson, gerek el-Ahd mensuplarının arzularına ve gerekse onlarla birlikte «efendi» zümresinin istiklâl lehindeki temâyüllerine iltifat göstermiyor ve Irakda müstakil bir Arap Hükûmetinin kurulmasının faydalarına inanmıyor ve milliyetçileri de desteklemiyordu. Bu durum muvacehesinde istiklâl taraflısı Araplar, halk tabakaları arasında İngiliz aleyhtarı propagandalarını arttırdılar. Hattâ bunun için Sünnî ve Şii işbirliğini bile temine muvaffak olmuşlardır ²⁵¹.

İngiliz Başkomiseri A. Wilson, milliyetçilerin istiklâl tezleri karşısında, Irak bölgesinin diğer bazı İmparatorluk ülkelerinde olduğu gibi Dominyon statüsüne tabi bir protektora idaresi haline getirilmesini ve İngiliz Kraliyet idaresi içinde idarî-siyasî bir sisteme sahip olmasını istiyordu. Bu yoldaki tekliflerini Londraya bildirmesi yanında, Kasım 1919 da Irakda durumu araştırmak üzere bir plebisit yapacak kadar da tezine kuvvetle sarılmıştı ²⁵². Wilson bu Dominyon idaresi çerçevesi dahilinde Irak halkının «tedbirli bir anayasaya» sahip olmasında bir mahzur görmemişti.

Wilson'un Londraya Foreign Office nezdinde yaptığı bütün bu teklifler, «erken» olarak nitelendirilmiş ve Sulh Konferanslarının Irak bölgesi için alması muhtemel «manda idaresi» kararının beklenmesi kendisine tavsiye edilmiştir ²⁵³.

Sür'atle gelişen hâdisat arasında Irak, Mayıs 1920 tarihli Sevr (Sévres) Anlaşması mucibince İngiliz manda idaresi altına kondu ²⁵⁴ ve Irakda bulunan A. Wilson ve müşavirleri tarafından San Remo-Sévres ve Milletler Cemiyetinin tasdik ettiği «manda» kararları mucibince ilk tasarı-anayasa meydana getirildi ²⁵⁵. Esas olarak Irak'ı İngiliz manda idaresi hudutları dahilinde techîz ve teşkil etme gayesine matuf bu anayasaya göre ²⁵⁶ : Bir Devlet Şûrâsı (= Council

250. Kirk, G. E., *a.g.e.*, s. 140-41.

251. Kirk, G. E., *a.g.e.*, s. 140-41.

252. Kirk, G. E., *a.g.e.*, s. 139.

253. Kirk, G. E., *a.g.e.*, s. 139-40.

254. Kirk, G. E., *a.g.e.*, s. 141.

255. Harris, G. L., *Iraq*, New Haven 1958, s. 107.

256. Kirk, G. E., *a.g.e.*, s. 141-42.

of State) teşkil edilecek ve bunun yetkileri, kanun değerinde olmayan kararlar almak ve kurulacak Hükûmete icrâ ile ilgili sualler sorabilmekten ibaret olacaktı. Azaların yarısı Araplardan ve diğer yarısı İngilizlerden teşekkül edecek ve bu azaların vazifelerine son vermek ve bu Meclisin aldığı kararları iptal edebilmek İngiliz Yüksek Komiserinin yetkisi dahilinde olacaktı.

Irakdaki İngiliz Chief Commissioner A. Wilson'un bu tasarımı «bir nesil sonrası Araplara lââyık olacak şekilde ilerici» olarak tavsif etmesine mukabil Lord Curzon : «Bu proje-anayasa İngiliz tavsiyeleriyle yürütülen bir Arap Hükûmeti doğurmayacak aksine, Arapların sızdığı bir İngiliz Hükûmeti meydana getirecektir» şeklinde nitelemekteydi ²⁵⁷.

Irakdaki İngiliz subayların anayasa haklarının verilmesine muhalefeti ²⁵⁸ ve milliyetçilerin istiklâl talepleri muvacehesinde 1918 ilâ 1920 yılları arasında geçen mücadeleler neticesi, Irakın idaresi İngiliz Hindistanının idarî statüsüne benzer bir hale getirilmişti; hattâ memuriyetler bile aynı ünvanları taşımaktaydı: Civil Commissioner, Political Officer, Revenue Officer ve Judicial Officer gibi. Bütün bunların üstünde Bağdatta yerleşmiş bulunan İngiliz karargâhına karşı doğrudan doğruya mes'ul bir resmî İngiliz memuru da mevcuttu ²⁵⁹. Bunun yanında Londra Hükûmetleri 1920 senesine doğru kendi kontrolları altında olmak üzere yerli bir başkanın idaresinde mülkî bir teşkilat kurmaya teşebbüs ettiler; bunun için de kabile şeyhlerinin otoritelerini takviye edip onları desdeklemeyi denediler ²⁶⁰.

Bu hareket ve teşebbüsler arasında Arap milliyetçileri, 8 Mart 1920 «Suriye Millî Kongresinde» Faysal Suriye ve Abdullah'ı da Irak Kralı olarak kabul ²⁶¹ ve bunu ilân ettiler. San Remo'da aynı yılın Nisan ayında batılılar tarafından alınan «manda idaresi» kararından sonra Suriyede patlak veren askerî harekât ve çarpışmalar, Irakda da «manda idaresi» tatbikini derpiş eden Mayıs 1920 Sévres Anlaşmasının akdedilmesinden sonra Irak'a da sıçramıştır. İngilizlerin şiddetli askerî müdâhelesiyle aynı sene bastırılan bütün Irak'a

257. Kirk, G. E., a.g.e., s. 141-42; Bu durumu Kasım 1958 «İngiliz-Fransız müşterek tebliği ile mukayese etmek icab eder(bk. a.g.e., s. 138 ve yukarki sahifelerde verilen bilgi).

258. Peretz, D., a.g.e., s. 371-72.

259. Peretz, D., a.g.e., s. 272.

260. Peretz, D., a.g.e., s. 371-72.

261. Lenczowski, G., *The Middle East*, New York 1953, s. 95, 218 müt.

şâmil bu silâhlı mücadele, manda idaresini reddedip Irak'a istiklâl verilmesi gayesine mâtuf bir harekettir ²⁶².

Bu silâhlı karşı koyuştan sonra İngilizlerin Sévres kararlarını Irakda körü körüne tatbik etmeleri yerine, bu ülkede mülâyim bir politika takip ettiklerini görüyoruz. Bu cümleden olmak üzere Arap bakanlardan ibaret bir muvakkat Devlet Konseyi ihdas edildi ve bu Konseyin başına yerli Bağdat Necîb'i getirildi ²⁶³. Bu Arap bakanların herbiri yanına İngiliz müşavirler terfik edilmiş ve alınan kararlar nihaî olarak Irak İngiliz High Commissioner'inin tasdîkine tâbi tutulmuştu. Yüksek Devlet Memurluklarına ileri gelen yerli eşhâs tayin edilmiş ve bütün mülkî ve idarî kademelere İngiliz yardimcılar yerleştirilmişti ²⁶⁴. Bu yapısına bakarak Irakda kurulan bu idareyi, 1882 den itibaren Mısırdaki İngilizlerin tatbik ettiği «ingiliz kafalar ve yerli eller» sistemine muvazî olarak mütalea edebiliriz. Daha ilerde göreceğimiz gibi Faysal'ın Irak Kralı olarak seçilmesinden sonra da bu Hükûmet yapısı bir müddet devam etmiştir ²⁶⁵. 1921 senesinde hintli kıt'aların Iraktan tamamen ayrılmasıyla da Irak, İngiliz Hindistanı Hükûmeti elinden alınmış ve İngiliz Colonial Office vasıtasıyla idare edilmeye başlanmıştır ²⁶⁶.

Aynı yılın 12-24 Martında Kahirede İngiliz Müstemlekeler bakanı W. Churchill'in başkanlığında, Irak High Commissioner'liğine A. Wilson yerine tayin edilen Percy Cox ve Ürdün High Commissioner'i Herbert Samuel ve diğer Arap işleri mütehassıslarının da iştirakiyle Orta Doğu Harp sonrası işlerini görüşmek üzere bir Konferans akdedildi. Bu toplantıda alınan kararlara göre ²⁶⁷ :

1. Iraka Kral, Suriyede Fransızlar tarafından tahttan indirilen Şerif Hüseyinin küçük oğlu Faysal olacak,
2. Ürdüne Kral, yine Şerîf Hüseyinin büyük oğlu olan Abdullah olacak,
3. Irak'a manda idaresi getiren anlaşmaların bu noktadaki hükümleri, milliyetçilerin muhalefeti dolayısıyla ²⁶⁸, kaldırılacak ve bunun yerine Irak ile İngiltere bir «İttifak Anlaşması» akdedeceklerdir.

Faysalın Krallığı için halk arasında Ağustos 1921 de yapılan gü-

262. Peretz, D., *a.g.e.*, s. 274 ve muk. ed. s. 275; Lenczowski, G., *a.g.e.*, s. 95, 218 ve müt.

263. Peretz, D., *a.g.e.*, s. 374-75.

264. Kirk, G. E., *a.g.e.*, s. 143-44.

265. Peretz, D., *a.g.e.*, s. 374-75.

266. Lenczowski, G., *a.g.e.*, s. 218.

267. Lenczowski, G., *a.g.e.*, s. 96-97; Peretz, D., *a.g.e.*, s. 375; Kirk, G. E., *a.g.e.*, s. 144.

268. Lenczowski, G., *a.g.e.*, s. 218.

dümlü bir plebisitte yüzde doksan altı rey alınmış ve 11 Temmuz 1921 de de Devlet Konseyi tarafından ittifakla seçilip mevcut idarenin başına Kral olarak getirildiği ilân olunmuştur ²⁶⁹.

Mezkûr **Kahire Konferansı** kararları arasında bulunan «**İttifak Anlaşması**» 10 Ekim 1922 tarihinde milliyetçilerin muhalefetine rağmen ²⁷⁰ Iraklı idarecilerle yapılmıştır; buna göre ²⁷¹ esas itibariyle :

1. Irak, meşrutî monarşiye dayanan bir rejime tabî tutulacak,
2. Irak, gerek Kral ve gerekse Hükûmeti nezdinde İngiliz müşavirler(advisers) bulunduracaktır. Bu suretle hem Kralî ve hem de Hükûmet tasarrufları bu müşavirlerin tasdikine tabî tutulacaktı,
3. İngilizler Irak ordusunun techîzine yardım edecekler,
4. Yabancı uyrukluların himâyesi İngilizlere ait olacak,
5. İngiltere malî ve haricî politikada Irak Hükûmetine tavsiyelerde bulunabilecekti ²⁷².

Bu suretle esasen 25 Nisan 1920 San Remo Konferansı kararları muvacehesinde Irak işlerinden dolayı Milletler Cemiyeti önünde mes'ul durumda olan İngiltere, bu ittifak anlaşmasıyla manda statüsünü tatbik etseydi hangi haklara sahip olacaksa aynı hakları elde etmiş olmaktaydı. Gerçek yetki bu suretle İngiliz High Commissioner ve Consul General'inin elinde toplanmış olmaktaydı ²⁷³.

1925 Anayasası : I. Cihan Harbi sonrası devrede Irak'ın anayasalı bir idareye kavuşabilmesinde iki ayrı vesikada gösterilmiş olan prensip hükmü mühim rol oynamıştır. Bunlardan **ilkini**, Milletler Cemiyetinin tasdik ettiği şekliyle manda idaresini vaz' ve tanzim eden vesikanın (I.) maddesi teşkil eder ²⁷⁴. Aynı hususu gerek Kral Faysal ve gerekse Muvakkat Hükûmet ve ayrıca İngilizler muhtelif vesilelerle belirtmiş bulunmaktaydılar. **İkincisini** ise, 1922 de imzalanan İngiliz-Irak «**İttifak Anlaşması**»nda Irakın anayasalı bir idareye kavuşturulacağını derpiş eden (III.) maddesi teşkil etmektedir ²⁷⁵. Bu esas prensip hükümlerinden hareketle bir yandan İngilizler ve

269. Poplai, S. L., *Asia and Africa*, Bombay 1955, s. 160-61; Peretz, D., *a.g.e.*, s. 375; Kirk, G. E., *a.g.e.*, s. 144; Lenczowski, G., *a.g.e.*, s. 97, 218-19.

270. Poplai, S. L., *Asia and Africa*, Bombay 1955, s. 160-61.

271. Lenczowski, G., *The Middle East*, New York 1953, s. 218; Peretz, D., *The Middle East Today*, New York 1963, s. 375; Kirk, G. E., *Middle East*, London 1955, s. 145, 173.

272. Tam metin için bk. Hurewitz, J. C., *Diplomacy*, Toronto 1956, C. II, s. 111.

273. Peretz, D., *a.g.e.*, s. 375-76; Lenczowski, G., *a.g.e.*, s. 218.

274. Harris, G. L., *Iraq*, New Haven 1958, s. 107.

275. Harris, G. L., *a.g.e.*, s. 107-108.

diğer yandan Iraklılar tarafından gelen anayasa teşebbüsleri, 1922 den itibaren kendini göstermeye başlar. İlk teklif İngilterenin Irak idarecilerinden gelmiş ve bunda Avusturya anayasası esas alınmak suretiyle bir proje hazırlanması teklifi ileri sürülmüştür²⁷⁶. Kral Faysal tarafından ileri sürülen ikinci teklifte ise, 1876 Osmanlı anayasası esas alınarak bir anayasa hazırlanmış ve munzam olarak bu proje-anayasaya İslamî bazı müesseseler dercolumuştu²⁷⁷. Bu hususta nihai kararı verecek olan Londra, her iki projeyi de reddederrek mahallî temsil esasına dayanan²⁷⁸ bir Kurucu Meclis teşkil edilip bunun vasıtasıyla bir anayasa hazırlanmasına karar verdi. Bu Kurucu Meclisin vazifeleri arasında²⁷⁹:

1. İngiliz Colonial Office ve Faysal tarafından hazırlanan anayasalar temel alınarak yeni bir anayasa hazırlanması,
2. Seçim kanununun vaz'ı,
3. 1922 Irak-İngiliz «İttifak Anlaşması»nın tasdiki,

gibi maddeler bulunan bu Meclis, 1923 de vazifeye başlamış ve altı yabancı ülkeye ait ayrı anayasalar üzerinde çalışmak suretiyle, nihayet 1831 Belçika anayasası esas alınmak suretiyle bir anayasa meydana getirmiştir (14 Haziran — 10 Temmuz 1924); hazırlık komitesinin çalışmalarında modelik eden müteaddid anayasalar arasında Avustralya, Yeni Zelanda, Japonya, 1876 Osmanlı Devleti ve Mısır anayasaları da bulunmaktaydı²⁸⁰.

Kurucu Meclisin kabul ettiği bu tasarı 21 Mart 1925 de Irak Kralı tarafından tasdik edilmiş ve hemen mer'iyete konmuştur²⁸¹. Ancak iraklı milliyetçiler, bu Meclise ve onun gerek «İttifak Anlaşması»nı tasdik (Mart 1924) etmesine²⁸² ve gerekse kabul ettiği anayasaya (Temmuz 1924) muhalefet etmişlerdir²⁸³ ki bu muhalefet daha sonraları Irak Hükûmetinin 30 Haziran 1930 yılında İngiltere ile

276. Peretz, D., *a.g.e.*, s. 376.

277. Peretz, D., *a.g.e.*, s. 376.

278. Harris, G. L., *a.g.e.*, s. 109.

279. Peretz, D., *a.g.e.*, s. 376; Harris, G. L., *a.g.e.*, s. 109.

280. Harris, G. L., *a.g.e.*, s. 108-109; *EI* (2. baskı), «Dustûr» maddesi, Irak Bölümü.

281. Anayasanın hukuki tahlili için fazla bilgi şu mercide bulunabilir: *İslam Ansiklopedisi*, «Kanunu Esasi» Maddesi; *EI* (2. baskı), Irak Bölümü; Arapça tam metin için bk. *Desâtîr'ul-Bilâd*, y.y. 1955, s. 220-243; Fransızca metin için bk. Godchot, J. E., *Les Constitutions*, Paris 1957, s. 184-207; Türkçe metin için bk. Lütem, İ., *Yeni Anayasalar*, Ankara 1953, C. III, s. 791-814; İngilizce metin için bk. Peaslee, Amos, *Constitutions*, The Hague 1956, C. II, s. 415-432; Khalil, M., *The Arab States*, Beyrut 1962, C. I, s. 10-27.

282. Kirk, G. E., *a.g.e.*, s. 145, 173; Harris, G. L., *a.g.e.*, s. 109.

283. Poplai, S. L., *a.g.e.*, s. 160-61; Harris, G. L., *a.g.e.*, s. 109; Peretz, D., *a.g.e.*, s. 377.

25 senelik yeni bir «İttifak Anlaşması» imzalamaya kadar götürmüş ve bu ikinci «Anlaşma» ile de, Irak'ın 1932 yılından itibaren istiklâli ve Milletler Cemiyetine aza oluşu garantiye bağlanmıştı²⁸⁴.

1925 yılında Kralın tasdiki ile mer'iyete giren bu anayasanın özellikleri arasında²⁸⁵ :

1. Devlet Başkanının(Kral) teşriî ve icraî sahalarda çok geniş yetkilere sahip kılınması,
2. Parlamentonun çift Meclisden ibaret oluşu ve Senato azalarının tamamının Kral tarafından tayin edilmesi, Temsilciler Meclisinin ise halk tarafından seçilmesi,
3. Başvekilin Kral tarafından seçilmesi ve onun iş'arıyla Kabine azalarının Kral tarafından tayin edilmesi,
4. Medenî hakların teminat altında tutulması ve Devletin dininin İslam dini olması,

gibi hususlar göze çarpar. Bu anayasada Kralın ne kadar geniş yetkilere sahip olduğunu göstermek için Meclislerin ancak onun daveti ile açılması ve vazifeye başlaması ile bunların fesih hakkının Kralın elinde bulunduğunu zikretmek kâfi görülmelidir²⁸⁶. Ayrıca bu geniş yetkiler arasında Meclislerin tatilde bulunduğu sırada Kralın kararnameler çıkarabileceği de mevcut bulunmaktadır. Meclislerin müteakip ilk toplantılarında bunlar tasdik için müzakereye arz olunur.

Ana vasıflarını yukarıya geçirdiğimiz bu ilk Irak anayasası, Temmuz 1925 ve 1943 tadilleri²⁸⁷ bir tarafa, II. Cihan Harbinden sonraki safhaya yani 1958 de askerî bir darbe ile Irak Cumhuriyetinin kurulduğunun ilânına kadar devam edip gitmiştir²⁸⁸. Irakın bu devredeki anayasa tatbikatında göze çarpan mühim bir husus olarak, 1932 de Irak'ın istiklâlini elde etmesini müteakip lâfız itibariyle olmasa bile rûhu itibariyle bazı defalar İcrâ organı tarafından ihlâl edilmesi gösterilmektedir²⁸⁹. Hassaten anayasanın rûhen ihlâle uğratılmasında baş rolü Irak Kralı I. Faysalın oynadığı dikkatten kaçmamaktadır²⁹⁰.

284. Kirk, G. E., *a.g.e.*, s. 174-75; Lenczowski, G., *a.g.e.*, s. 219; Peretz, D., *a.g.e.*, s. 378-79.

285. Peretz, D., *a.g.e.*, s. 376-77; Harris, G. L., *a.g.e.*, s. 110-33.

286. Peretz, D., *a.g.e.*, s. 376-77.

287. Tadiller için bk. *Desâtir'ul-Bilâd'il-Arabiyye*, y.y., 1955, s. 244-46 ve 247-261.

288. Khadduri, Majid, *Independent Iraq*, Oxford 1951, s. 206-217; Harris, G. L., *a.g.e.*, s. 105-107, 112-114; *el-Qânûn'ul-Esâsî el-İrâqî*, Bağdat 1950, s. 1-15.

289. Harris, G. L., *a.g.e.*, s. 105-107.

290. Kirk, G. E., *a.g.e.*, s. 175-76.

İki Harp arası devrede Irakın anayasa bakımından sâhip olduğu en mühim hareketlerden biri de yukarıda zikredilen ve 1930 yılında İngiltere ile, manda idaresi çerçevesi dahilinde 25 yıl için akdedilen ikinci bir «İttifak Anlaşması»dır. Buna göre İngiltere, Irakın iç işlerine müdâheleden elini çekmiş olmaktadır; şöyle ki ²⁹¹:

1. Irakın 1932 den itibaren müstakil ve Milletler Cemiyeti azası olacağı temin edildi,
2. İngiltere sadece askerî ve haricî işlerde kontrol hakkına sahip olacak ve dışişlerde kendisiyle samimî bir istişare içinde bulunulacaktı v.s.

Nihayet 3 Ekim 1932 de Milletler Cemiyeti 1) azınlık haklarının teminat altında tutulması, 2) insan haklarına saygı gösterilmesi gibi şartlarla Irak'ın azâlığını kabul ve tasdik etmiştir ²⁹².

Bir ara Bekir Sıdkı'nın liderliğinde 1936 yılında girişilen isyân hareketi esnasında anayasa kaldırılıp diktatoryal bir idare kuruldu ise de 1937 de bu isyânın bertaraf edilmesiyle yine anayasa rejimine dönülmüştür ²⁹³.

Siyasî Partiler : Irak siyasî partilerinin mevcudiyeti, ilk teşkîli teşebbüsler zamanına kadar çıkabilmektedir. 1921 de Faysalın Kral olarak seçilmesinden sonra, Osmanlılar nezdinde Iraklıların haklarını müdafaa zımında faaliyet gösteren diğer iki teşekkülden ayrı, üç siyasî parti kurulmuş ve bunlardan ikisi muhalefette kalma durumuna geçmiştir. Her üç yeni parti de temel iktisadî ve içtimâî meselelerin halli ve manda idaresinin nihayetlendirilerek istiklâl elde edilmesi hususlarında müşterek programlara sahiptiler ²⁹⁴. Bu partiler dışında **komünist bir partinin** 1927 sıralarında teşkilatlandığı söylenirse de ancak 1936-37 de bunun kuvveti göze batır derecede artmış bulunuyordu ²⁹⁵. Bu parti mensupları devlet ve hükûmet müesseselerine sızmaya muvaffak oldular fakat kısa zaman sonra Irak muhafazakârları tarafından buralardan çıkarılıp muhtelif cezalara çarptırılmışlardır. 1928 de çıkan Hükûmet buhranı ve nihayet 1930 da İngilizlerle akdedilen «İttifak Anlaşması» üzerine partiler yeniden kendilerini teşkile muvaffak olmuş ve **el-Ahd** (Nuri es-Said Paşanın kurduğu) ve **el-İhâ 'ul-Vatanî** gibi kısa ömürlü partiler ortaya

291. Peretz, D., *a.g.e.*, s. 378-80; Kirk, G. E., *a.g.e.*, s. 174-75; Lenczowski, G., *a.g.e.*, s. 219.

292. Kirk, G. E., *a.g.e.*, s. 174-75; Lenczowski, G., *a.g.e.*, s. 220.

293. Peretz, D., *The Middle East Today*, New York 1963, s. 381-86; Kirk, G. E., *Middle East*, London 1955, s. 178.

294. Harris, G. L., *Iraq*, New Haven 1958, s. 91.

295. Harris, G. L., *a.g.e.*, s. 100-101.

çıkmıştır²⁹⁶. Bunlardan birincisi İngilizlerin tedricen Irakdan çekilmeleri tezini savunmasına mukabil, el-İhâ derhal çekilip gitmeleri fikrini tutmaktaydı²⁹⁷. 1933 de Kral Faysalın vefatından sonraki seneler, onun oğlu Gâzî'nin iktidara gelmesiyle Hükûmet buhranlarının birbiri arkasına çıktığı devredir²⁹⁸. Bu siyasî partilerin gerçek manada faaliyette bulunmadıkları bir devre olarak bilinir ki 1945 de partilerin yeniden ihyâsı hareketine kadar devam etmiştir²⁹⁹.

Kralın sâhip olduğu yetkilerin tahdîdini derpiş eden 1945 anayasa tâdilâtı³⁰⁰ ve akabinde partilerin ihyâsı sırasında komünistler **Hızb'ut-Taharrur'il-Vatanî**'yi kurmak istedilerse de Hükûmetçe bu kabul edilmemiştir. 1945 evveli ve sonrası Kasım(1958) rejimine kadar her iki safhada da komünist eğilimli bu parti mensupları sıkı takibat altında tutulmuş hatta ölüm cezalarına bile çarptırılanlar olmuştur³⁰¹. 1945 de demokrasi lehine girişilen siyasî reformlar sırasında partilerin teşkili ve çalışmalarının serbest bırakılması üzerine kısa ömürlü beş siyasî parti kurulmuş ve 1948 e kadar, içlerinde komünist eğilimli olanlar(**el-Hızb 'uş-Şa'b**) da dahil, ya kapatılmış veya tatili faaliyet etmiştir. Bunlardan sadece **Hızb'ul-İstiklâl**, mevcudiyetini 1949 dan sonra kurulan (**el-İttihâd'ud-Düstûrî**, **el-Ummet'ul-İştirâkî**) bütün diğer partilerin de kapatıldığı 1954 yılına kadar sürdürmüştür³⁰². 1954 den itibaren Nuri Said Paşanın Hükûmet başında, partisiz bir siyâset sürdüğü yeni bir devre olarak gösterilebilir. Yasaklanan bütün partiler yeraltı faaliyetinde bulunmuşlardır³⁰³.

1958 ve sonrası : 1958 yılında gerçekleştirilen darbe ile meşrutî monarşî idaresi Irakda son buldu ve Cumhuriyet rejimine geçildi³⁰⁴. 1925 denberi mer'iyette olan anayasa yerine 28 Temmuz 1958 de 30 maddelik bir muvakkat anayasa³⁰⁵ yürürlüğe konmasını müteakip Bağdat Paktı terkedildi ve Irak ile Ürdünün 1958 de teşkil ettikleri federal birliğe son verildi³⁰⁶. Mezkûr muvakkat anayasa, 1964 yılın-

296. Harris, G. L., *a.g.e.*, s. 91.

297. Peretz, D., *a.g.e.*, s. 380.

298. Kirk, G. E., *a.g.e.*, s. 175.

299. Harris, G. L., *a.g.e.*, s. 92; muk. ed. Kirk, G. E., *a.g.e.*, s. 175.

300. Harris, G. L., *a.g.e.*, s. 92-94.

301. Harris, G. L., *a.g.e.*, s. 100-101.

302. Harris, G. L., *a.g.e.*, s. 92-94.

303. Peretz, D., *a.g.e.*, s. 391 ve müt.

304. Peretz, D., *a.g.e.*, s. 391 ve müt.; *El(2. baskı)*, «Dustûr» maddesi, Irak Bölümü.

305. *el-Veqâ'i 'ul-Iraqiyye*(Irak Resmî Gazetesi), 1. yıl, sy. 2(28 Temmuz 1958); İngilizce metin için bk. Khalil, M., *The Arab States*, Beyrut 1962, C. I, s. 30-32.

306. Peretz, D., *a.g.e.*, s. 314-15.

da ikinci muvakkat anayasanın mer'iyetine kadar yürürlükte kalmıştır. 1963 de yine ordu tarafından General Kasım aleyhine tertiplenen bir darbe muvaffak oldu ve 3 Mayıs 1964 de yeniden muvakkat bir anayasa vazedilip³⁰⁷ 1958 den beri mer'iyette olan Örfî İdare 1965 senesinde kaldırıldı ve Eylül 1965 de tamamen sivillerden mürekkebe bir Hükûmet teşkil edildi³⁰⁸.

Üç yıldan fazla bir müddet yürürlükte kalmayacağı ve bu zaman zarfında yeni ve daimî bir anayasa hazırlanıp yürürlüğe konacağını beyan eden bu son 105 maddelik muvakkat anayasa, Irak Cumhuriyetini demokratik, sosyalist bir devlet olarak ilân etmekte ve İslam dininin devlet dini ve Şeriat ile Peygamberin sünneti, bu anayasanın temeli olarak kabul edilmektedir. Ferdî mülkiyet esasen kabul edilmekle beraber, feodalizme mani olacak şekilde arazi mülkiyetinin esasları kanun tarafından kabul edilecektir. İktisadî kalkınmada gerek ferdî ve gerekse âmme teşebbüsleri, hazırlanacak millî kalkınma planı hudutları dahilinde bir ve müsavî addedilecektir; ancak, ferdî mülkiyet, sadece âmme nizamı ve menfaatları çerçevesinde sınırlı bir korunmaya tabî tutulacaktır³⁰⁹.

Devlet Başkanı, Millî Konsey, Kabine ve Millî Müdafaa komitesi tarafından üçte iki ekseriyetle Millî Konsey azalarından müslüman olup da kırk yaşını doldurmuş olanlar arasından seçilir. Örfî İdâre ilân edebilir, Başkan yardımcısı, Başvekil, vekiller ve Devlet memurlarını tayin eder. Teşriî yetkiler umumî seçimlerle kurulan Millî Meclise aittir. Bunun esas vazifesi dâimî anayasayı hazırlamak olacaktır. Anayasada Başkanın sahip olacağı yetkiler tafsilatıyla gösterilmiş olup geniş tutulmuştur³¹⁰.

Kazaî organlar müstakil olup esasları kanunlarla düzenlenecektir³¹¹.

3. Ürdün

Yukarki bahislerde tetkik ettiğimiz I. Cihan Harbi sonrası Orta Şarkda fiilî ve hukukî yerleşimin arzettiği beynelmilel meseleler muvacehesinde, evvelce Osmanlılar devrinde Şam Vilâyeti hudutları

307. *The Europa Year Book*, London 1966, C. II, s. 563; *The Muslim World*, Kârachi 16 Mayıs 1964, s. 5.

308. *The Europa Year Book*, London 1966, C. II, s. 557.

309. *The Muslim World*, 16 Mayıs 1964, Kârachi, s. 5; *The Europa Year Book*, London 1966, C. II, s. 563.

310. *The Europa Year Book*, London 1966, C. II, s. 563.

311. a.g.e., C. II, s. 563.

dahilinde kalan bu ülke³¹², 1918 den itibaren Şamda bir ara kurulan müstakil Suriye Devletinin başına geçen Faysalın idaresinde 1920 ye kadar kalmıştır³¹³. Arzettiğimiz malûmatta da görüldüğü gibi, kendisinin 24 Nisan 1920 San Remo Konferansı kararları mucibince Fransızlar tarafından buradan askerî kuvvet kullanılarak çıkarılmasıyla, Mekke Şerifi Hüseyinin diğer bir oğlu olan Abdullah, Kasım 1920 de askerî kuvvetleriyle Hicazdan gelerek Ürdün(Doğu Filistin)'e gelip buraya yerleşmişti³¹⁴.

San Remo kararları muvacehesinde İngiltere, Filistin ve Ürdün üzerinde elde ettiği «manda idaresi»³¹⁵ haklarından bilistifade Abdullahın buraya gelip yerleşmesinden evvel Ağustos 1920 de Filistinin doğu bölgesinin(Ürdün) ileri gelen kabile şeyhleriyle es-Sâlt şehrinde bir toplantı tertiplemiş ve bu bölgeye bazı ingiliz memurlarını idare mekanizmasında kalmaları şartıyla, kendi kendini idare hakkının verileceğini belirtmişti³¹⁶. Buna göre Ürdün kesiminde dört ayrı Mahallî Meclis kurulacak ve kabile esasındaki her bir mahalde³¹⁷ ingiliz müşavirlerin refakat ettiği bir Hükûmet işbaşında bulunacaktı³¹⁸. Ancak kısa zaman sonra bu idarelerin kendi aralarında ihtilafa düşmelerinden sonra 1920 Martında Şamda toplanan Suriye Umumî Kongrelerinde Abdullah Iraka Kral olarak seçilmiş olmasına rağmen, Kahirede 1921 yılının 12-24 Martında İngiliz Müstemlekeler Bakanlığının Orta Şark idarecileriyle yaptığı toplantı sonucu Abdullahın Ürdün Emîri olması kararlaştırılmıştı³¹⁹.

Bu arada Kasım 1920 den itibaren henüz burada herhangi bir Hükûmet teşekkül etmeden Ürdünde gözüken Abdullah 1921 yılında, yukarda zikri geçen Kahire Konferansı kararları neticesi İngilizlerle anlaşmış vaziyette Ürdün Emîr'i olarak bu ülkenin başına getirilmiş ve neticede Suriye üzerinde ve Araplar tarafından seçildiği Irak Krallığı makamında sahip olduğu iddialardan sarfı nazar ettirilmiştir³²⁰. Abdullah'ın razı olduğu husus, Ürdün kesiminin bir müd-

312. Bullard, R., *a.g.e.*, s. 325-26.

313. Kirk, G. E., *a.g.e.*, s. 159.

314. Kendisi, Şerif Hüseyin-İngiliz Harp içi görüşmeleri mucibince Suriye, Filistin, Irak bölgelerinin kendi ailesi mensuplarına ait olduğu tezini savunuyor ve San Remo kararlarını reddederek kardeşi Faysal'ın Suriyeye iâdesini Fransızlardan istiyordu(bk. Bullard, R., *a.g.e.*, s. 325-26).

315. Peretz, D., *a.g.e.*, s. 300; Lenczowski, G., *a.g.e.*, s. 96.

316. Bullard, R., *a.g.e.*, s. 325-26.

317. Peretz bu dört ayrı idareyi, dört ayrı muhtar Hükûmet veya Cumhuriyet olarak tavsif etmektedir(bk. Peretz, D., *a.g.e.*, s. 300-302).

318. Kirk, G. E., *a.g.e.*, s. 159-160.

319. Peretz, D., *a.g.e.*, s. 301-302.

320. Bullard, R., *a.g.e.*, s. 325-26; Lenczowski, G., *a.g.e.*, s. 97.

det İngiliz manda idaresi altında Filistin High Commissioner'ine tâbi, yarı müstakil meşrûti bir Arap Emirliği olarak kaldıktan sonra istiklâline kavuşturulacağı idi. İngiliz Hükûmeti 25 Mayıs 1923 de bu hususta müsbet bir karar aldı³²¹. Önceleri İngilizler, Ürdünün idaresinde kararları tek başına Hükûmet kararı olmak üzere Abdullahı serbest bıraktılsa da gerek Suriyeye karşı olan ve gerekse malî politikasını beğenmeyerek İngiliz memurlar eliyle müdahaleyi gitgide sıklaştırdılar. Nihayet 1924 den itibaren de Ürdün, İngiliz İmparatorluk Camiasında Kolonial Protektoralara benzer bir şekilde İngiliz «Resident»i vasıtasıyla idâre edilmeye başlandı³²². Bu İngiliz memur, Emir Abdullah'ın her tasarrufunda müdâhele hakkını kullanabiliyordu³²³. İngilizlerin Milletler Cemiyetine karşı taahhüt ettiği beynelmilel vecibelerinden biri de Ürdün halkını temsili müesseselere alıştırmakdı. Bu bakımdan muşrutî hareketleri desdeklemektedirler. Filvaki Emîr Abdullah, 1926 yılında bir anayasa hazırlamak üzere bir Âyân Meclisi teşkil etmişse de bu teşekkül malî, idarî ve Hükûmet meselelerinde tam yetkiyi hâiz bir müessese olarak gelişmekten uzak kalmıştır³²⁴. İngilizlerin Ürdünde hakimiyet kurdukları her sahadan el çekmelerini isteyen milliyetçilerin Emîre karşı tutturdukları muhalefeti arttırmaları üzerine, nihayet 1928 yılında İngiliz-Ürdün Anlaşması akdedildi³²⁵:

1. Filistin High Commissioner'ini temsilen, Ürdün İngiliz Resident'i bu ülkenin haricî işlerini tedvîr edecek ve malî ve iktisadî işlerde bir İngiliz müşâviri vazife görecektir,
2. Dahilî işlerin idaresinde Emîr, muayyen anayasa esasları dâhilinde yetkili kılınacak,
3. Ürdün kendi komşularıyla gümrük ve benzeri sair konularda anlaşma ve işbirlikleri yapabilecektir.

Aynı yıl İngilizler, Ürdün için yukarki anlaşma çerçevesi dahilinde bir de anayasa hazırladılar ve bu suretle Ürdünde meşrûti idâ-

321. Peretz, D., *The Middle East Today*, New York 1963, s. 300-302; Kirk, G. E., *Middle East*, London 1955, s. 159-160; Lenczowski G., *The Middle East*, New York 1953, s. 96-97; Poplai, S. L., *Asia and Africa*, Bombay 1955, s. 164; Bullard, R., *The Middle East*, London 1958, s. 16.

322. Peretz, D., a.g.e., s. 301-302; muk. ed. Bullard, R., a.g.e., s. 16, 326.

323. Peretz, D., a.g.e., s. 302-303.

324. Peretz, D., a.g.e., s. 302-303.

325. Peretz, D., a.g.e., s. 303; Bullard, R., a.g.e., s. 326.

re fiilen vazifeye başladı³²⁶. Bu anayasanın hükümleri arasında önemli olarak şunları tesbit edebilmekteyiz³²⁷:

1. Ürdün Emîri, icrâ hey'etinin altı azasını da kendi tayin edecek,

2. 22 azalık Teşriî Meclis, azalarının altısı icrâ hey'eti ve 14 ü (9 u müslüman, 3 ü hristiyan ve 2 si kaskasyalıydı) iki dereceli seçimle halk tarafından seçilmek suretiyle teşkil edilecek,

3. Teşriî Mecliste kanunlar, ancak icrâ hey'eti tarafından teklif edilebilecek,

4. Ürdün Emîri, Teşriî Meclisi fesih ve örfi idare ilânı hakkına sahip olacaktır.

1928 de vaz'edilen bu anayasa milliyetçiler tarafından boykot edildi ve İngilizler 1934 de Ürdün Hükûmetinin yetkilerini biraz daha genişletmek şeklinde bir tedbire başvurdular³²⁸. Ayrıca 1939 yılında Emîre karşı doğrudan doğruya mes'uliyet taşıyan bir hey'eti vekile teşkiline İngilizlerce müsaade edilmiştir.

İstiklâl ve 1946 anayasası: I. Cihan Harbi sonrası Emîr Abdullah idaresi Ürdünde kurulurken İngiliz Hükûmetinin vaadleri (25 Mayıs 1923) muvacehesinde, II. Cihan Harbi sona erer ermez, gerek Ürdün halkı ve gerekse Ürdün Teşriî Meclisinin tazyiği altında 1946 yılında İngiltere, dış işlerde, malî meselelerde ve askerî konularda bazı haklarının teminat altına alınması şartıyla Ürdüne istiklâl verdi³²⁹ ve aynı yıl müstakil Ürdün Emîrliğinin ilk anayasası mer'iyete kondu³³⁰. Bu anayasanın esas umdeleri arasında³³¹:

1. Parlamentonun çift Meclis esası üzerinde olması (Teşriî Meclisin yerini Meb'uslar Meclisi alacaktı),
2. Ayân Meclisi üyeleriyle, İcra Meclisi üyelerinin Emir tarafından seçileceği,
3. İcra Hey'etinin her konuda teşriî kararlar alma yetkisinin bulunacağı ve Krala karşı mes'ûl tutulacağı vardı.

Müteakiben yapılan 1947 seçimlerine sadece bir tek partinin iş-

326. Peretz, D., a.g.e., s. 303; *El* (2. baskı), «Dustûr» maddesi, Ürdün Bölümü.

327. Arapça tam metin için bk. *Desâtîr'ul-Bilâd'il-'Arabiyye*, y.y., 1955, s. 45-65; 1939 ve 1946 tadilleri için bk. a.g.e., s. 67-69 ve 70-73.

328. Peretz, D., a.g.e., s. 303-304.

329. Poplai, S. L., *Asia and Africa*, Bombay 1955, s. 164; Peretz, D., a.g.e., s. 307.

330. Arapça tam metin için bk. *Desâtîr'ul-Bilâd'il-'Arabiyye*, y.y., 1955, s. 25-44; İngilizce tam metin için bk. Khalil, M., a.g.e., C. I, s. 43-53.

331. Peretz, D., a.g.e., s. 307; Mufasssal hukukî tahlili için bk. *İslam Ansiklopedisi*, «Kanunu Esasî» maddesi, Ürdün Bölümü; *El* (2. baskı), «Dustûr» maddesi, Ürdün Bölümü.

tiraki sağlanacak şekilde polis tedbirleri alınmış³³² ve muhalefet mensupları memleket haricine gitmeye zorlanmış ve teşkil edilen Hükûmette, esas hatları yukarıda gösterilen 1946 anayasası muvacehesinde, asıl idare yine Abdullah'ın elinde kalmış ve anayasaya dayanan demokratik bir yapı teşekkül edememişti.

15 Mayıs 1948 de Ürdün üzerindeki İngiliz manda idaresi tamamen kaldırılmış³³³ ve aynı yıl Abdullah Krallığını ilân etmiş ve bu ülke, «Ürdün Hâşimî Krallığı» olarak beynelmilel sahada tanınmıştır³³⁴.

1952 anayasası : 1951 de Kral Abdullahın Kudüsde katledilmesi üzerine yerine geçen oğlu Tallâl³³⁵ zamanında Ocak 1952 de yeni bir anayasa mer'iyete kondu³³⁶. Bu anayasaya göre³³⁷ :

1. Parlametonun sahip olduğu yetkiler genişletildi,
2. Buna mukabil Kralın evvelce sahip olduğu yetkiler azaltıldı.

Gerçek bir anayasa idaresi lehine alınan bu tedbirlere rağmen müessir bir demokrasi rejimi tesisi için bunlar yapıcı olarak nitelendirilemez; çünkü aynı anayasaya göre³³⁸ :

3. Kral ve Hükûmet her ikisi de Parlametodan geçen kanunları ta'lik etme yetkisine sahip kılınmışlardır ve
4. Kral ve Hükûmet her zaman ve her yerde örfî idare kura bilme yetkisini haiz olmuşlardır.

Bu anayasada teşriî yetkiler, çift meclisten müteşekkil Parlametoya bırakılmıştır. Senatonun tamamı Kral tarafından tayin edilir. Temsilciler Meclisi ise 40 sandalyelik olup doğrudan seçimlerle halk tarafından teşkil olunur³³⁹. Kral Temsilciler Meclisini fesh yetkisini haizdir.

İcrâ organı, Parlametoya karşı mes'uliyet taşır ve Kralın seçtiği Başvekil tarafından Parlamento içinden veya dışından seçilen

332. Peretz, D., a.g.e., s. 307.

333. Bullard, R., a.g.e., s. 327.

334. Poplai, S. L., a.g.e., s. 164; *EI* (2. baskı), «Dustûr» maddesi, Ürdün Bölümü; Khalil, M., a.g.e., C. I, s. 53-54.

335. Poplai, S. L., a.g.e., s. 164-165; *EI* (2. baskı), «Dustûr» maddesi, Ürdün Bölümü.

336. Arapça tam metin için bk. *Desâtîr'ul-Bilâd.*, y.y. 1955, s. 74-102; Fransızca tam metin için bk. Godchot, J. E., *Les Constitutions.*, Paris 1957, s. 265-283; Türkçe tam metin için bk. Lütem, İ., *Yeni Anayasalar*, Ankara 1954, s. 1518-1540; İngilizce tam metin için bk. Peaslee, A., *Constitutions.*, The Hague 1956, C. II, s. 527-544; Khalil, M., *The Arab States*, Beyrut 1962, C. I, s. 55-75 (1954, 55, 60 tadilleriyle).

337. Peretz, D., a.g.e., s. 312; *The Europa Year Book*, London 1966, C. II, s. 642.

338. Peretz, D., a.g.e., s. 312.

339. Poplai, S. L., a.g.e., s. 165.

dokuz vekilden teşekkül eden ³⁴⁰. Kral, Başvekili azil yetkisini de uhdesinde bulundurmaktadır; kezâ istifasını o kabûl eder.

1952 anayasasında gelişme sayılması icab eden dikkata şayan hususlardan biri, yukarda işaret ettiğimiz gibi İcrâ Organının Parlamento önünde doğrudan doğruya mes'ul tutulmuş olmasıdır ³⁴¹.

Daha sonra bu anayasa üzerinde yapılan bir tâdilât ile Hükûmet, Temsilciler Meclisini fesih selâhiyeti ile mücehhez kılınmasına mukabil ³⁴², Meclisin adı ekseriyetle «ademi itimat» yoluna baş vurması suretiyle Hükûmeti düşürebilmesi mümkün kılınmıştır ³⁴³.

1952 anayasasının hususiyetlerinden biri de işçi hakları, iş şartları ve çalışma saatlerinin tayin ve tesbiti ve bu konuda bazı teminatlar getirmesi bakımından sosyal bazı reformlara da kendi içinde yer vermiş olmasıdır. Fiiliyatta hemen gözükmeseler bile bu gibi konulara anayasa metni içinde yer verilmiş olması dikkati çekmektedir ³⁴⁴.

1953 de Kral Hüseyin'in tahta çıkmasıyla yeni bir devir açıldı ve 21 Ekim 1954 de yapılan seçimlerle koyu milliyetçilerden müteşekkil bir Meclis ³⁴⁵ teşkil edildiyse de 1956 seçimlerinde iktidara gelen Millî Sosyalist Partisi, Mısırın tesirinde olup sovyetlerle münasebetlerini arttırarak iyice sola kaydı. 1957 de Kral aleyhdarı bir suikasd'ın ortaya çıkarılması üzerine Kral Hüseyin Devlet işlerine el koydu ve ³⁴⁶,

1. siyasî partiler kapatıldı,
2. Parlamento feshedildi,
3. anayasa ta'lik edildi,
4. örfi idare ilân edildi,
5. bütün solcular Hükûmet teşkilatından uzaklaştırıldı ve bunlar yerine Kral tarafdarları getirildi,
6. muhalefet tamamen susturuldu.

Bu suretle Ürdünde, ne durumda olursa olsun mevcut anayasa rejimi terkedilip Kral eliyle polis devlet rejimine girilmiş oldu ³⁴⁷.

340. Poplai, S. L., *a.g.e.*, s. 165.

341. Poplai, S. L., *a.g.e.*, s. 165; Bullard, R., *a.g.e.*, s. 335.

342. Bir fesih halinde Hükûmet yedi gün içinde istifa etmeye ve aynı müddet içinde seçimler esnasında yeni Parlamento teşekkül edene kadar vazife görmek üzere bitaraf bir Hükûmet teşkil etmeye mecburdur(bk. Bullard, R., *a.g.e.*, s. 335.

343. Bullard, R., *a.g.e.*, s. 335.

344. Peretz, D., *a.g.e.*, s. 312.

345. Bullard, R., *a.g.e.*, s. 330-31.

346. Peretz, D., *a.g.e.*, s. 314-315.

347. Peretz, D., *a.g.e.*, s. 314-15.

Bu safhada dikkati çeken olaylardan biri, Ürdünün Irakla federal esasta bir Birliği gerçekleştirmiş olmasıdır. «Büyük Suriye» ideali içinde esasen Kral Abdullah, Suriye-Ürdün Birliğine taraftar olup aynı şekilde Irak da benzer bir Birlik peşinde koşmuştur. Ancak Haşimî ailesi iktidarının Orta Doğuda gelişmesini istemeyen Mısır, Lübnan ve Saûdî Arabistan bu teşebbüsleri daima muhalefetle karşılamışlardır. Ancak Şubat 1958 de BAC nin ihdas edilmesinden sonra, Amerika Birleşik Devletlerinin de teşvikiyle Irak-Ürdün Federal Birliği meydana getirildi ³⁴⁸. Fakat Temmuz 1958 de Irakda kopan kanlı ihtilâl rejimi General Kasım'ın Başkanlığı zamanında bu Birlikden Irak'ın çekilmesine karar vermesi üzerine (23 Temmuz 1958) ³⁴⁹ bu federal yapı dağılmıştır ⁴⁵⁰.

4. Saûdî Arabistan

İslamdan evvel bölgesel bazı birlikler müstesna ³⁵¹ bütün yarımadaı içine alan merkezî ve tek bir siyasî otoritenin mevcudiyeti Arap Yarımadasında görülmez. Ancak İslamdan sonradır ki bütün Yarımada için müşterek İslam Devleti şeklinde bir siyasî otorite kendini burada hissettirir. Şurası muhakkak ki bu halde bile kabile sistemi ve yapısı cemiyetin siyasî organizasyonuna hakim olmada devam etmiştir. Aynı şekilde Osmanlılar da Arap Yarımadasının idâresini deruhde ettiklerinde yine burada bir merkezî siyasî otorite bulamamış ve kabile sistemine dayanan içtimaî bir yapı ile karşılaşmışlardır. Diğer Orta Doğu ülkelerinde olduğu gibi Osmanlılar bu ülkelerde an'anevî muhtariyet esasında Hükûmet edegelmışler ve en önemli bir bölge olan Hicaz'ı Hâşimî ailesinden gelen Mekke Şerifleri eliyle muhtar bir eyalet statüsüne tâbi tutmuşlardır.

Yukarki bölümlerde gösterdiğimiz gibi, Vahhâbî'lik şeklinde dinî-siyasî bir hareketten ayrı, XIX ve XX. asırlarda gelişen Arap milliyetçiliği meyvelerini buralarda da vermekte gecikmemiş ve son Mekke Şerifi Hüseyin, I. Cihan Harbinin çıkmasına takaddüm eden yıllarda Osmanlılık içinde değil de tamamen müstakil bir Arap Devleti kurma teşebbüsüne atılmıştı. Gerçekten Devlet unsurları bakı-

348. Federal anayasanın ingilizce metni için bk. Khalil, M., *a.g.e.*, C. I, s. 80-91; *EI*(2. baskı), «Dustûr» maddesi, Federal Anayasalar Bölümü.

349. Khalil, M., *a.g.e.*, C. I, s. 91-92.

350. Peretz, D., *a.g.e.*, s. 314-15.

351. Tuğ, Salih, *İslam Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı*, Ankara 1963, s. 7-8.

mından bir mükemmeliyet içinde bulunan bu kıt'a, bir devletin kurulması için nazari yönden gerekli şansa sahipti³⁵²: Lisan birliği, müşterek tarih ve an'ane, müşterek din ve hukukî yapı, müşterek soy, müşterek ülke v.s.

Harp içinde gelişen hadisat arasında Hüseyin, 1916 da kendi kendini Arapların Kralı olarak ilân edip bir müstakil Devlet kurma teşebbüsüne geçti³⁵³.

Bu arada Muhammed Ali kuvvetleri tarafından XIX. asır başlarında Necd çöllerine sürülmüş olan Vahhâbîliğin temsilcisi durumunda olan Saûd ailesinin başkanlığındaki kuvvetler, Osmanlıların Orta Doğu cephelerinde mağlûbiyeti üzerine yarımsız kalan Şammâr ve Hâil bölgelerinde Osmanlılara sadık Arap kuvvetlerine (Reşîdiler) galebe ederek Necd ile birlikte bu bölgeleri kendi tek ve mutlak otoritelerine bağlamış bulunuyorlardı³⁵⁴. Evvelce 1912 de, esasen Necd havalisini kalkındırmak için «İhvân» denen hukukî-iktisadî ve içtimai vasıfta bir teşkilat³⁵⁵ kurmuş olan Saûdiler, Hüseyinden ayrı kendi bölgelerinde, hassatan Vahhâbî doktrininden aldıkları kuvvetle Osmanlılara sâdık Şammâr Emîri İbn'ur-Reşîd ve Mekke Şerifi Hüseyin karşısında diğer bir siyasî varlık olarak gelişmekteydiler. Bu cümleden olmak üzere kendilerini bir ayaklanma için teşvik etmekte olan İngilizlerle³⁵⁶ 26 Aralık 1915 de bir anlaşma imzalanmış³⁵⁷ ve bununla Necd ve Hasâ bölgesinin, müstakil bir idareye sahip Saûdilerin mahdut hanedan haklarına tâbi tutulacağı İngilizler tarafından kabul edilmiş; hariçden bir tecâvüz halinde İngilizlerin Saûdileri desdekleyeceği taahhüd edilmiş ve bunlara mu-

352. Hassan Saab, *The Arab Federalists*, Djambatan 1958, s. 1-2 ve müt.

353. *The Middle East*, London 1959, s. 20; Kirk, G. E., *a.g.e.*, s. 161-162.

354. Kirk, G. E., *a.g.e.*, s. 161; *The Middle East*, London 1959, s. 20.

355. Bu teşkilat bedevileri göçebelikten kurtarıp yerleşik bir hayat sürmeye ve onlara Vahhâbîlik doktrini çerçevesi dahilinde yeniden İslam imanı aşlamak suretiyle içtimai, hukukî, iktisadî bir reform husûle getirme iddiasındaydı. «İhvân» hareketi iledir ki, bedeviler, sürülerini satıp çobanlığı bırakmışlar ve teşkil edilen zırâi çiftliklere yerleşmişlerdir. 1931 yılına kadar devam eden bu hareketin mensupları, hukuk ve din olarak Vahhâbîlik esaslarına göre tefsir edilen İslam ve onun Şeriatından başka bir şey tanımadılar ve kendilerini diğerlerinden ayrı gerçek mü'minler olarak görmeye başladılar. Çiftliklere yerleştirilen bu bedevilere para ve arâzi verildi. Bu suretle zamanla 100 kadar çiftlik işletmesi meydana getirilmiştir (En meşhuru 10 000 nüfuslu Artaviyadır). (bk. Bullard, R., *The Middle East*, 1958, s. 77-78; Dickson, H. R. P., *Kuwait*, London 1956, s. 148-149 ve 282-300).

356. Şammâr ve Hâil Emîri İbn'ur-Reşîd ve Şerif Hüseyin'in mevcudiyeti muvacehesinde fiilen o sırada böyle bir ayaklanma tahakkuk etmemiştir (bk. Kirk, G. E., *Middle East*, London 1955, s. 161).

357. Tam metin için bk. Hurewitz, J. C., *Diplomacy*, Toronto 1956, C. II, s. 17.

kabil Saûdilerin haricî siyasetinde İngilizlerin kontrolü kabul edilmiş ve Saûdiler tarafından Kuveyt, Bahreyn, Katar ve Muahit Oman'a karşı bir tecavüz harbine girilmeyeceği garanti edilmişti ³⁵⁸. 1921 de bir kararname ile teşekkül eden bu siyasi birlik, «Necd ve Mülhakatı Sultanlığı» olarak isimlendirilmekteydi ³⁵⁹.

2 Kasım 1917 tarihli İngiliz Hükûmetinin neşrettiği Balfour Deklarasyonunda «İngiliz Kraliyet Hükûmeti, Filistine Yahudilerin yerleşmesini kabul eder ve burayı onların millî yurdu olarak tanıır» ibaresinin yer alması üzerine Hüseyin, İngilizlerle olan dostane münasebetlerini kesmiş ve Necd bölgesinde kuvvetini hissettirmeye başlayan Saûdilere karşı, Reşîdiler, Yemen İmamı ve sair Necd kabîle başkanlarıyla bir birlik ³⁶⁰ kurmaya çalışmıştır. Gelişen hadisat arasında Mısırda da arası iyice açılan Hüseyin, Hılâfet müessesesinin Türkler tarafından bırakılması üzerine kendi kendisini 1924 de Müslümanların Halifesi olarak ilân etmişse de diğer iki oğlunun kral olarak başında bulunduğu Irak ve Ürdünden başka hiçbir devlet onu bu yeni makamında tanımamıştır ³⁶¹. Nihayet 1924 de Saûdî kuvvetlerinin Hicazı işgal etmelerine manî olamamıştır. Hüseyin bu sırada oğlu Ali lehine tahtından feragat etmişse de Ali, Saûdilere karşı Ciddede ancak bir yıl dayanabilmiş ³⁶² ve 8 Ocak 1926 da buradan Saûdiler tarafından tardedilmiştir ³⁶³.

Bu muvaffakiyetlerini müteakip o sırada Saûdilerin başında bulunan Abd'ul-'Azîz ibn Saûd kendini 2 Ocak 1926 da Hicaz Kralı olarak ilân ³⁶⁴, Cidde anlaşmasıyla (1927) da Hüseyinin oğullarının Ürdün ve Irak Emîri ve Kralı olmasını kabul etti, İngiliz himâyesindeki Basra Körfezi şeyhliklerinin statükolarını tanıdı ve bazı hudut meselelerini de kısa zamanda halletti ³⁶⁵.

Bu suretle Arap Yarımadasının ekseriyeti üzerinde hukukî ve fiilî hakimiyetini tesis eden Saûdiler, bu Devlet içinde anayasa statüsü bakımından mutlak monarşi yoluna sapmışlar ve Kralın nefsinde bir yandan dinî başkanlığı (İmâm) diğer yandan dünyevî baş-

358. *Persian Gulf (Foreign Office)*, London 1920, s. 76.

359. Davis, Hellen Miller, *Constitutions*, Durham 1953, s. 371-72.

360. Kirk, G. E., *a.g.e.*, s. 162.

361. Bullard, R., *a.g.e.*, s. 17; Kirk, G. E., *a.g.e.*, s. 161-62; *The Middle East*, London 1959, s. 20.

362. Kirk, G. E., *a.g.e.*, s. 162.

363. *The Middle East*, London 1959, s. 20.

364. Onun bu ilânını ilk olarak Bolşevik Ruslar 11 Şubat 1926 da ve İngilizler Cidde anlaşmasıyla 20 Mayıs 1927 de tanımışlardır (bk. Bullard, R., *a.g.e.*, s. 79-80; Kirk, G. E., *a.g.e.*, s. 162; *The Middle East*, London 1959, s. 20).

365. Bullard, R., *a.g.e.*, s. 79-80; *The Middle East*, London 1959, s. 20.

kanlığı(Kral) tevhîd ederek Vahhâbî doktrini esasları dahilinde İslam hukukuna(Şeriat) göre Devleti yönetmeye başlamışlardır³⁶⁶. Vahhâbî doktrini çerçevesinde Devlet başkanının seçimle işbaşına gelmesi lâzım geldiği halde fiiliyatta, veliahd nasbı yoluyla kimin müteakiben Kral olacağı gösterilmektedir³⁶⁷. 1932 yılında bile modern Hükûmet müesseseleri ve merkezî idâre teşkilatı yok denecek derecede eksik olan bu İslam ülkesi, idarede alışılmış olan an'ane halindeki esaslara ve nazarî olarak Kur'an ve Sünnette mevcut prensiplere göre idare edilmekteydi³⁶⁸. İşte bu çerçeve dahilinde neşredilen Kraliyet kararname ve emirnameleriyledir ki ülkenin mevzû anayasa statüsü teşekkül etmeye başlamıştır.

Devlet idaresinde mutlak otoriteye sahip olan Kral, isdâr ettiği kararnâme ve nizamnâmelerle yetkilerini kullanır³⁶⁹. Tayini ve azli tamamen kendi elinde olan vezirler vardır. Başlangıçta 1926 dan itibaren sadece Hicaz bölgesi için teşkil edilen bu vezirlikler şeklindeki Hükûmet teşkilatı, 1930 dan itibaren bütün ülkeye teşmil edilmiş ve ziraat, sıhhat, demiryolları, maarif, P.T.T., hariciye(kuruluş 1930) ve mâliye(kuruluş 1932) vezirlikleri yeniden teşkilatlandırılmıştır³⁷⁰.

1926 da Hicazın Saûdiler tarafından işgalini müteakip aynı yıl, buranın dünya müslümanları arası arzettiği hususî durum ve buranın gelişmiş ticarî hayatı dolayısıyla ülkenin diğer kısımlarından ayrı bir statüye tabî tutulmuş ve 29 Ağustos 1926 'da ilk anayasası vaz'edilmiştir³⁷¹.

Gerçekte böyle bir anayasa mer'iyete konmakla beraber tatbi-katta Kralın emirnâme, kararnâme ve sair tasarrufları sadece onun doğrudan idâresi altında bulunan Necd ve mülhakatı için değil aynı zamanda Hicaz anayasasının da fevkinde addedilmiş ve bu yüzden müteakip senelerde mezkûr Hicaz anayasası muhtelif defalar tadi-

366. Bullard, R., *a.g.e.*, s. 80-81; Poplai, S. L., *Asia and Africa*, Bombay 1955, s. 173; *EI*(2. baskı), «Dustûr» maddesi, Saudi Arabistan Bölümü.

367. Bullard, R., *a.g.e.*, s. 80-81.

368. Peretz, D., *a.g.e.*, s. 403; Davis, Hellen Miller, *a.g.e.*, s. 371.

369. *EI*(2. baskı), «Dustûr» maddesi, Saudi Arabistan Bölümü.

370. Peretz, D., *a.g.e.*, s. 404; Peaslee, Amos, *Constitutions*, C. III, s. 272.

371. Davis, H. M., *a.g.e.*, s. 372; Lütem, İ., *Yeni Anayasalar*, Ankara 1954, C. IV, s. 1369-78; Mufasssal bir hukukî tahlil için bk. *İslam Ansiklopedisi*, «Kanunu Esasî» maddesi, Saudi Arabistan Bölümü; *EI*(2. baskı), «Dustûr» Bölümü; Godchot, J. E., *Les Constitutions*, Paris 1957, s. 29-40; Türkçe metin için bk. Lütem, İ., *a.g.e.*, C. IV, s. 1371-1378; İngilizce metin için bk. Peaslee, Amos, *a.g.e.*, C. III, s. 266-262; Khalil, M., *The Arab States*, Beyrut 1962, C. I, s. 235-241.

lâta tabî tutulmuş, yeni maddeler ilâve edilmiş, bazıları hiç tatbik edilmemiştir ³⁷².

1927 de Devlet ismi «Hicaz, Necd ve Mülhakatı Krallığı» şeklinde değiştirilmiş ³⁷³ ve yine 1932 de bugüne kadar gelen şekilde Devlet adında «Saûdî Arabistan Krallığı» tarzında son tadilat yapılmıştır. Aynı yıl Hicazın sözde-anayasası muhafaza edilmekle beraber bütün ülke, tek ve merkezî bir idareye tabî kılınmıştır ³⁷⁴.

İkinci Cihan Harbi ve sonrası : 1953 yılına kadar ayrı bir statüye tabî tutulan Hicaz bölgesinde bu müddet içinde fiilen gerçekleştirilen anayasa esaslarına göre ³⁷⁵ :

1. Kral Nâibi(Faysal) bulunur,
2. Vezirler Hey'eti 29 Aralık 1931 tarihli bir kararname ile teşkil edilmiştir,
3. İstişare Meclisi azaları Kral tarafından tayin olunur,
4. Mekke, Medine, Cidde, bazı bölge, kabile ve köylerde seçime dayanmayan ve hepsi de istişarî olan Meclisler ihdas olunmuştur.

Yukardaki Kurullardan İstişare Meclisi, 1953 yılında lâğvedilmiş ve Kralın teşkil ettiği Hükûmet Hey'eti bütün ülkeye şamil bir İcrâ Organı olarak bırakılmıştır ³⁷⁶.

1953 yılında girilen anayasa ıslâhatı meyanında, Hicazın ayrı bir statüye tabî tutulmasına son verilmiş ve burası Saûdî Arabistan içinde herhangi bir bölge veya eyâlet haline kalbedilmiş ve Hicazın idaresi de dahil bütün ülkeyi içine alacak şekilde Hey'eti Vekile teşkil edilmiştir. Bu suretle Hicaz ve Necd ayrı ayrı statülere sahip olmaktan çıkarılmış tek bir merkezî elde bütün ülkenin idaresi toplanmıştır ³⁷⁷.

Bu anayasa reformuna rağmen Saûdî Arabistan, Kraliyet karar-nâmeleriyle idare edilmekte devam etmiştir. Ancak bu kararnâme-

372. Davis, H. M., *Constitutions*, Durham 1953, s. 372.

373. *EI*(2. baskı), «Dustûr» maddesi, Saudi Arabistan Bölümü; Godchot, J. E., *Les Constitutions*, Paris 1957, s. 40; Khalil, M., *a.g.e.*, C. I, s. 242.

374. Davis, H. M., *a.g.e.*, s. 372; Peaslee, A., *a.g.e.*, C. III, s. 264, 272, 276; *The Europa Year Book*, London 1966, C. II, s. 1022; Godchot, J. E., *Les Constitutions*, Paris 1957, s. 40-41; Khalil, M., *a.g.e.*, C. I, s. 242.

375. Poplai, S. L., *Asia and Africa*, Bombay 1955, s. 173; Peretz, D., *The Middle East Today*, New York 1963, s. 403; Davis, H. M., *a.g.e.*, s. 372-73; Peaslee, A., *a.g.e.*, C. III, s. 264-65.

376. Peretz, D., *a.g.e.*, s. 403.

377. Peretz, D., *a.g.e.*, s. 403-404; *EI*(2. baskı), «Dustûr» maddesi, Saudi Arabistan Bölümü.

lerde dikkati çeken husus, eski mutlak ve keyfi davranış ve tasarrufların yerini, evvelden belli bazı kayıt ve şartlara tabî olmak zihniyeti gibi bize meşrûî monarşiyi hatırlatan bazı esasların almaya başlamasıdır; meselâ ³⁷⁸ :

1. Kralın emretme gücü bazı şartlara bağlanmaktadır,
2. Kral karar alırken Hey'eti Vekile ile istişare etmektedir,
3. Bazı hallerde Kralın aldığı kararlar, Hey'eti Vekilenin vetosuna uğrayabilmektedir.

1953 ıslâhatı arasında dikkati çeken diğer bir husus, evvelce çeşitli Hükûmet işlerini gören Devlet daireleri yerine(hariciye ve maliye vekillikleri müstesna, bunlar evvelce müesses idi), münakalat, maarif, ziraat, sıhhat, ticaret, sanayi vekâletlerinin ihdâs edilmiş olmasıdır. Bu Hükûmet teşkilatının işleyişinde aksamalar ³⁷⁹ bulunmakla beraber, eskiye nazaran Devlet Teşkilatında yeni gelişmeler olarak kayda şâyandır.

Nihayet Mayıs 1958 de 50 maddelik bir Kraliyet Kararnâme-siyle ³⁸⁰ :

1. Zikri geçen Hey'eti Vekilenin Başkanı(Faysal)nda Hükûmet mes'ûliyetleri temerküz ettirildi,
2. Vekillerin sahip oldukları selâhiyetler yeniden düzenlendi,
3. Hey'eti Vekilenin kararları sırf istişarî olmaktan çıkarıldı,
4. Hey'eti Vekile kararları hassatan maliye ve bunun dışında bu Hey'ete bırakılmış olan konularda katî ve nihaî olmaya başladı,
5. Hey'eti Vekilenin aldığı kararlar, otuz gün içinde Kral tarafından yerine getirilmezse Hey'eti Vekile başkanı kendiliğinden hareketle bu kararları icrâ edebilir hale getirildi.

Cidden üzerinde ehemmiyetle durulması gereken bu istikamette bir gelişme, Saûdî Arabistan anayasa tarihinde, müteakip müsbet gelişmelerin bir başlangıcı olarak sayılmalıdır. Bu kararname ile bu ülkede mevcut **mutlak monarşi rejimi**, yerini **meşrûî monarşiye bırakmaya başlamaktadır**. Her ne kadar memleket henüz klasik demokrasinin icabından sayılan anayasa müesseselerine kavuşamamışsa da bu hareketle tek şahsın mutlak idaresi silinmiş, siyasî mes'

378. Peretz, D., *a.g.e.*, s. 403-404.

379. Peretz, D., *a.g.e.*, s. 404-405.

380. Peretz, D., *a.g.e.*, s. 405; *The Europa Year Book*, London 1966, C. II, s. 1022; Khalil, M., *a.g.e.*, C. I s. 243-248.

ûliyetin paylaşıldığı küçük bir hey'et (Hey'eti Vekile) Devlet işlerinin görülmesine katıştırılmıştır³⁸¹.

Halkının yüzde doksanın okuma yazma bilmediği bu ülkede, Devlet mes'ûlleri, anayasa ile ilgili hareket ve fiillerde Kur'anı Kerimi ve Sünnet'i anayasa olarak göz önüne aldıklarını söylüyorlarsa da³⁸², müdevven bir hale getirilmiş ve istinad edeceği âmme hukuku müesseseleri bir müdevven anayasada gösterilmiş, aralarında işleyiş bakımından bulunması gerekli muvazene tedbirleri alınmış, halkın karar organlarına iştirak edebilmesini sağlayan pozitif bir anayasa metni veya nizâmı vermekten henüz sarfı nazar etmektedirler³⁸³.

Son gelişmeler arasında icrâ fonksiyonunun 1964 den itibaren tamamen Kral Naibi Faysala bırakılmış olduğunu zikredebiliriz ki kendisi esasen 1962 denberi Başvekil olarak, teşkil edilen Hükûmete riyâset etmekteydi. Aynı yıl Kabine, Kral Sa'ud'ubn Abd'il-Aziz'den Faysal lehine Krallıktan feragat etmesini istemiş³⁸⁴ ve fiilen Faysal, Kral olarak o tarihten itibaren Saûdî Arabistanda vazife görmeye başlamıştır.

Siyasî hayatının başından beri Devlet idaresinde müsbet temâyül ve tatbikatı ile temâyüz etmiş olan Kral Faysalın anayasa sahasında da ileri adımlar atacağı ümit edilmektedir.

5. Mısır

Birinci Cihan Harbinin çıkmasına takaddüm eden 1913 yılında self-government peşinde koşan milliyetçilerin çıkardıkları karışıklıklar ve o sırada Proconsul olan Kitchener'in demokratik müesseselerin Mısırdaki gelişmesine karşı bir temayülde oluşu, çıkan Cihan Harbi zorluklarıyla birleşince, milliyetçilerin faaliyetlerine İngilizler tarafından son verilmiş, siyasî çalışmalar durdurulmuş ve mevcut anayasa statüsü ta'lîk edilmişti³⁸⁵. Ayrıca 18-19 Aralık 1914 ta-

381. 1 Ocak 1961 de bir ara radyo ile bir Millî Meclis derpiş eden 200 maddelik bir anayasa ilân olunmuşsa da bu, resmî bir beyanat ile yalanlanmıştır (bk. EI (2. baskı), «Dustûr» maddesi, Saûdî Arabistan Bölümü).

382. Davis, H. M., a.g.e., s. 371.

383. 18.X.1965 tarih ve 975 sayılı bir yazımız üzerine Ankara Saûdî Arabistan Elçiliğinden alınan 16.XII.1965 tarihli cevabî resmî yazıda, «Memleketimizde mer'i olan anayasanın Kur'anı Kerim olduğunu belirtmekle şeref duyarız» denmektedir. Ayrıca bk. Peretz, D., a.g.e., s. 403.

384. The Europa Year Book, London 1966, C. II, s. 1019.

385. Peretz, D., a.g.e., s. 205-207.

rihinde Mısır Protektoral ülkeler statüsüne sokulmuştur³⁸⁶. Fiiliyatta ise, Harp şartları dahilinde idareyi ellerinde tutan İngiliz memur ve subaylar tarafından işgal edilmiş bir ülke muamelesi görmüştür³⁸⁷. Anayasa konularında gerek İngilizler ve gerekse milliyetçilerin bütün çalışmaları Harp sonrasına olmak üzere te'hîr edilmiştir³⁸⁸. Harp yılları esnasında Mısır Protektoral bir idâre altına alındığı sırada İngiliz müşavirler, Mısırlı nazırlar ve yabancı cemâ'at temsilcilerinden müteşekkîl bir Senatonun kurulmasını teklif ediyor ve bunun her mühim siyâsî meselede kararlar alabilmesi derpiş ediliyordu³⁸⁹.

Harbin hemen akabinde mısırlı milliyetçiler, 1914 den beri Mısırdaki tek taraflı olarak kurulan, halk olsun münevver olsun kimse'nin memnun olmadığı³⁹⁰, İngiliz Protektora İdaresinin kaldırılması, Mısır'a tam istiklâl verilmesi ve Suriye, Kıbrıs ve Arabistan gibi bazı ülkeler şeklinde kendilerinin de Sulh Konferanslarında temsilci bulundurmaları için taleplerde bulunuyorlardı.

Esasen Cemâleddin Efgânî'nin Ezher'den bir talebesi olan Sa'd Zağlûl, milliyetçilerin lideri olarak ve Mısır halkını temsilen teşkil ettiği bir hey'et(= Vefd) ile beraber Mısırdaki idareyi elinde bulunduran İngiliz High Commissioner'ine müracaatla tam istiklâl ve Sulh Konferansında Mısır'ı temsil hakkı isteyen bir talepname sundu³⁹¹. Bu tekliflerin İngilizler tarafından olumlu karşılanmaması üzerine Şubat 1919 dan itibaren Mısırdaki karışıklıklar çıkmış ve ülkede bulunan İngiliz İdareciler sert tedbirler alarak Vefd mensuplarını (Zağlûl, İsmâîl Sıdıqî, Muhammed Mahmûd) Malta Adasına sürgüne göndermişlerdir; artan kargaşalıkların bastırılabilmesi için askerî kuvvet kullanılması icab etmiştir(Nisan 1919). Neticede İngiliz Başvekili Lloyd George, Mısır High Commissioner'liğine Allenby'yi getirmiş ve kendisinden Protektora statüsünün eşitlik esasları dahilinde tesis ve tatbik edilmesini istemiştir. Bu arada diğer bir tedbir olarak Vefd mensupları serbest bırakılarak Sulh Konferansında Mısır'ı temsil etmelerine müsaade olundu³⁹². Ancak Sulh Konferansında, 1. Protektoranın kaldırılması, 2. Mısır'a tam istiklâl verilmesi lehine bir karar çıkarılması, Sa'd Zağlûl'un ve arka-

386. Hurewitz, J. C., *Diplomacy*, Toronto 1956, C. II, s. 4 ve müt.

387. Kirk, G. E., *Middle East*, London 1955, s. 131-32; Peretz, D., *a.g.e.*, s. 205-207.

388. Peretz, D.; *a.g.e.*, s. 205-207.

389. Kirk, G. E., *a.g.e.*, s. 132-33.

390. Kirk, G. E., *a.g.e.*, s. 132-33.

391. Peretz, D., *a.g.e.*, s. 207-208; Kirk, G. E., *a.g.e.*, s. 133.

392. Kirk, G. E., *a.g.e.*, s. 134-35; Peretz, D., *a.g.e.*, s. 207-208.

daşlarının bütün çalışmalarına rağmen mümkün olamadı; hattâ biz-zat U.S.A. Başkanı Wilson dahi Protektora statüsünün Mısırda devam etmesi lehinde oyunu kullandı³⁹³. İstiklâl peşinde koşan milliyetçilerin bu ademi muvaffakiyeti üzerine, Protektora statüsüne son ve katî şeklini vermek ve Mısırın «Kendi kendisinin idaresini temin edecek bazı müesseselerin kurulmasını derpiş eden bir anayasanın şartlarını araştırmak üzere İngilizler, Lord Milner'in başkanlığında bir komisyon teşkil ettiler. Vazife olarak bu Komisyona şu vazifeler verildi³⁹⁴ :

1. Mısırda sulh ve selâmetin tesisi için şartları araştırmak,
2. Mısırın self-government şartlarını temin edecek, Mısır'a has ve buraya uygun anayasa müesseselerini bulup çıkarmak,
3. Yabancıların Mısır'daki menfaatlarını korumak.

Lord Milner'in çalışması sonunda bir tasarının hazırlanıp ortaya konması üzerine, artık bir siyasî teşekkül haline gelmeye yüz tutan Vefd mensupları ve muhiti tarafından protesto, boykot ve sâir gösteriler tertiplendi ve bir yandan Milner ve diğer yandan milliyetçileri temsilen Zağlûl ile yapılan görüşmeler sonunda, Ağustos 1920 tarihinde şu memorandum tesbît ve ilân olundu³⁹⁵ :

1. Sa'd Zağlûl, memorandum muhteviyatını tarafdarlarına kabul ettirmeyi taahhüt eder,
2. Mısırın istiklâlini İngilizler tanıyacaktır,
3. Kurulacak rejim meşrûfî monarşi olacaktır,
4. Temsilî müesseseler tesis olunacaktır,
5. Mısır'daki İngiliz sermayesinin hakları korunacaktır,
6. İngiltere Mısır topraklarının bütünliğini koruyacak ve bir harp vukuunda Mısır İngilizlere gerekli bütün yardımı yapacaktır,
7. Mısır bu memorandum muhteviyatına aykırı davranışlarda bulunmayacaktır,
8. İngilizler Hindistan muvasalat hattının emniyetini temin etmek üzere Mısırda kuvvet bulundurabilecektir,
9. Yabancıların Mısırda sahip oldukları haklar haleldar edildiğinde İngilizler müdâhele edebilecektir,
10. İngiliz siyasî temsilcisinin Mısırda hususî bir itibar ve mev-kii olacaktır.

393. Kirk, G. E., *a.g.e.*, s. 134-35.

394. Kirk, G. E., *Middle East*, London 1955, s. 135; Peretz, D., *Middle East*, London 1963, s. 207-208.

395. Kirk, G. E., *a.g.e.*, s. 135-36.

Milner-Zağlûl arasında tesbit edilen bu memorandum muhteviyâtına Mısırdaki İngiliz High Commissioner'inin de katılması üzerine Londra, nihayet 28 Şubat 1922 de şu dört şartın kendisi için mahfuz kalması kaydıyla, meşrûti moharşi esasları dahilinde Mısır'ın istiklâlini ilân etmiştir ³⁹⁶ :

1. İngiliz İmparatorluk muvasalatının emniyeti,
2. Doğrudan veya dolayısıyla gelecek bir yabancı müdâheleye karşı Mısır'ın müdafaası,
3. Yabancı mukim ve azınlıkların himâyesi,
4. Sudan üzerindeki İngiliz hakları.

A. Toynbee'nin bir tahliline göre, bu dört şartın mahfuz tutulmasıyla ³⁹⁷ istiklâli ilân edilen Mısırın statüsü, fiilen bir İngiliz dominyonu idaresinden daha da dûn seviyede bazı anayasa ve self-government hakları getirmekteydi ³⁹⁸. Bu durumu tefrik eden Mısır milliyetçileri ve halkı, o sırada Türk İstiklâl savaşının zaferle sona erip mutlak bağımsızlığın Batılılara rağmen elde edilmiş olmasından da ilhâm alarak protesto gösterilerine devam etmişler, İngiliz High Commissioner'inin yetkilerinin kaldırılmasını isteyerek İngiltereye karşı direnmişlerdir ³⁹⁹.

Bu esaslar dahilinde olmak üzere Aralık 1914 de Mısırdaki ihdâs edilen İngiliz Protektora Statüsü ⁴⁰⁰ 28 Şubat 1922 de mezkûr şartlar tahtında istiklâlin ilân edilmesiyle birlikte kaldırılmış ⁴⁰¹ bulunuyordu.

1923 anayasası: Mısır tahtına çıkan Kral, bir anayasa komisyonu teşkil ederek bir anayasa hazırlattı. Komisyonun 1831 Belçika anayasasından mülhem olmak suretiyle hazırladığı bu anayasa, Nisan 1923 yılında mer'iyete konmuştu ⁴⁰². Bunun esaslarına göre ⁴⁰³ :

1. Kral geniş yetkilerle mücehhez kılınmıştır,
2. Parlamento çift meclislidir,

396. Peretz, D., *a.g.e.*, s. 207-208; Kirk, G. E., *a.g.e.*, s. 137, 192-93; Poplai, S. L., *Asia and Africa*, Bombay 1955, s. 20, 38.

397. *EI(2. baskı)*, «Dustûr» maddesi, Mısır Bölümü.

398. Kirk, G. E., *a.g.e.*, s. 137.

399. Kirk, G. E., *a.g.e.*, s. 166; Peretz, D., *a.g.e.*, s. 208.

400. Hurewitz, J. C., *Diplomacy*, Toronto 1956, C. II, s. 4.

401. Hurewitz, J. C., *a.g.e.*, C. II, s. 100; Peretz, D., *a.g.e.*, s. 208.

402. Anayasanın daha mufassal bir hukukî tahlili için bk. *İslam Ansiklopedisi*, «Kanunu Esasî» maddesi, Mısır Bölümü.

403. Peretz, D., *a.g.e.*, s. 208; Poplai, S. L., *a.g.e.*, s. 20; Ayrıca bu sırada İngilizlerin Mısır politikalarını izah eden bazı konuşmalara dâir metinler için bk. Hurewitz, J. C., *a.g.e.*, C. II, s. 128.

3. Parlamantonun kararlarını 2/3 ekseriyetle alması Kralın sahip olduğu veto hakkını bertaraf edebilir,
4. Kral ile Parlamento arasında bir uyuşmazlık çıkması halinde, Kral kararnameler ısdârı yoluyla idare yetkisini kullanabilir,
5. Hey'eti Vekile Parlamenteoya karşı mes'uldür,
6. Vekilleri Kral tayin eder, azil yetkisini hâizdir,
7. Senato üyelerinin 2/5 ini ve Senato Başkanını Kral tayin eder; 3/5 aza iki dereceli seçimle teşkil olunur.

1924 de iktidara gelen **Vefd Partisinin**, Mısırın mutlak istiklâline ve cumhurî esaslarda bir rejime tarafdâr olması dolayısıyla esasen kendi Kralî selâhiyetlerinin kayıtlanmasına razı olmayan Kral, bir ara Parlametoyu feshedip iktidarı kendi eline almışsa da İngiliz High Commissioner'inin ısrarıyla seçimlere gidilmiş ve Vefd Partisi yeniden iktidara gelmişti ⁴⁰⁴. Bundan sonraki seneler, Mısırdâ Hükûmet buhranlarının birbirini kovaladığı bir devre olarak bilinir ⁴⁰⁵; hassaten Kralın yetkilerinde direnmesi, İngilizlerin «dört mahfuz nokta»dan vazgeçmek istemeyişleri ve Partilerin cumhurî ve anayasa müesseselerinin gerçek manada kurulması ve Kral ve İngilizlerin gayelerinin karşısında bulunuşları yüzünden siyâsî mücadele pek çetin geçmiştir ⁴⁰⁶. Hattâ bir ara Kral, 1927 de yeniden Parlametoyu feshetmiş ve üç yıl müddetle seçimler te'hîr olunmuştur ⁴⁰⁷.

İngilizler, Kral ve siyâsî partiler arasındaki bu mücadele, Ağustos 1936 da Mısıra mutlak bağımsızlık bahşedecek olan bir İngiliz-Mısır anlaşmasıyla sona ermiş ⁴⁰⁸, ancak üç yıllık deneme müddeti esnasında 1939 da çıkan II. Cihan Harbi dolayısıyla Mısır, yeniden İngilizler tarafından Orta Şark ve Şimalî Afrika muharebeleri dolayısıyla askerî üs haline getirilmiş ve anayasa ile ilgili çalışmalar, normal şartlarda kaldırılmıştır ⁴⁰⁹.

İkinci Cihan Harbi ve sonrası: Meşrûti bir monarşiyi derpiş eden 1923 anayasası, 23 Temmuz 1952 yılında tahakkuk eden Mısır

404. Kirk, G. E., *a.g.e.*, s. 167-68.

405. Bu arada 1930 yılında yeni bir anayasa vazedilmişse de 1934 de yeniden 1923 anayasasına dönülmüştür (Arapça tam metin için bk. *Desâtîr 'ul-Bilâd 'il-Arabiyye*, y.y. 1955, s. 396-420).

406. Peretz, D., *a.g.e.*, s. 211.

407. Kirk, G. E., *a.g.e.*, s. 169 ve müt.; Peretz, D., *a.g.e.*, s. 211.

408. Anlaşma metni için bk. Kirk, G. E., *a.g.e.*, s. 171-73; Poplai, S. L., *a.g.e.*, s. 20; EI(2. baskı), «Dustûr» maddesi, Mısır Bölümü.

409. Peretz, D., *a.g.e.*, s. 212.

ihtilâlî ile lâğvedilmiş ⁴¹⁰ ve Mısır'ı sosyalizme kadar götüren yeni bir idare, yeni bir anayasa anlayışı ve iktisadî doktrin cemiyete hâkim olmuştur. Bu suretle Endonezyada Sukarno, Pakistanda Eyûb Han ve nihayet Mısırdaki Cemâl Abd'un-Nâsır'a has «Güdümlü Demokrasi» denen ve kendine mahsus metod, anlayış ve tezâhürleri olan Klasik demokrasi ile totalitarizm arasında kalan yeni bir rejim ortaya çıkmıştır. Umumiyetle bu yeni rejimlere esbabı mucibe olarak, o ülkenin «kısa zamanda büyük iktisadî, kültürel ve içtimâî hamleler yapma ihtiyacı ve halkın klasik demokrasinin esaslarını anlayacak müesseselerini yaşatacak ileri bir zihniyete sahip olmaları için bir müddet uğraşmak icab ettiği» gösteriliyordu ⁴¹¹.

Bu ihtilâlin psikolojik âmilleri arasında İngiliz birliklerinin halâ Mısır'ı terketmemiş olmaları, Sudan meselesinin halledilmemiş olması, 1936 İngiliz-Mısır anlaşmasının ihtivâ ettiği hükümlerin Mısır lehine hâlâ tadil edilmemiş olması, iktisadî sıkıntının köylü üzerinde kendini hissettirmesi, bir azınlığın aşırı servet sahibi bulunması, 1948 İsrail Harbi mağlûbiyeti ve siyasî partiler ile Kralın hükûmet etmede acz içinde bulunmaları ve diğerleri gösterilebilir ⁴¹².

İhtilâlin kansız bir şekilde muvaffak olması ve ordunun ülkenin yönetimini tamamen ele geçirmesini müteakip iki ayrı fikir derhal kendini göstermiştir : «Anayasa ve siyasî, içtimâî, iktisadî müesseseler ve meseleler islâh edilip, seçimler yapılmalı ve ordu siyasetten çekilmelidir». General Necibin de tuttuğu bu fikre göre ayrıca «sansür kaldırılmalı, siyasî partiler yasağı iptal edilmeli; iktidar, seçim yoluyla teşkil edilecek bir Kurucu Meclise devredilmelidir ve netice itibariyle ordu, siyasetten ayrılmalıdır» ⁴¹³. İhtilâlin diğer kuvvetli bir lideri olan Cemâl Abd'un-Nâsır, «siyasî, içtimâî, iktisadî inkı-lâplar gerçekleştirilmeli ve Mısırın içtimâî veçhesi tamamen değiştirilmelidir» şeklinde olan ikinci fikri tutmaktaydı. Ayrıca Nâsır ve onun gibi düşünenler, «Mısır halkı, batılı demokrasi prensipleri için hazır değildir. Mısır halkı uzun sürecek siyasî bir eğitim ve tecrübe muhtaçtır. Ancak bu devrenin başarı ile atlatılmasından sonradır ki, Batıda raslandığı manada demokrasiye başvurulabilir» diyorlardı. Nâsır'a göre «fakr ü zaruret içinde, yiyecek bir şeyi yokken

410. Poplai, S.L., *a.g.e.*, s. 20; Peretz, D., *a.g.e.*, s. 221-23.

411. Yukarıki bahislerde bununla ilgili malumat verilmiştir.

412. Peretz, D., *a.g.e.*, s. 221-23; Kirk, G. E., *a.g.e.*, s. 227.

413. Peretz, D., *a.g.e.*, s. 227.

halkın re'y, vermesi mümkün değildir»⁴¹⁴. «Mısırdaki gerçek Batı demokrasisi halka inememiştir; demokrasi, ancak Parlamentoda ve bazı sloganlar halinde belirli bir azınlık elindedir. Gaye halkın kültür ve hayat seviyesini yükseltmek suretiyle demokrasiyi halka indirmektir; önce halk yetiştirilmelidir. Bunun için de geçici bir devreye ihtiyaç vardır». Fakat kısa zaman sonra ihtilâl liderleri, siyasi hürriyet ve müsavat yerine sadece iktisadî müsavat getiren, imtiyaz ve servet farklarını kaldıran «sosyal demokrasi»yi seçtiler ve bu suretle Devlet her mevzûa müdahale eder oldu : İktisat, kültür, üniversiteler, basın v.s.⁴¹⁵.

İnkılâp Kumanda Komitesi, ihtilâli müteakip Hükûmet ve idâre ile ilgili her işe el koymakla beraber asıl gayenin anayasa nizamını geri getirmek olduğunu da beyan ediyordu⁴¹⁶.

Neticede Şubat 1954 de Necib, «İnkılâp Kumanda Komitesi tarafından istifaya zorlanmış ve bir tedbir olarak yetkileri alınarak Cumhurreisi sıfatıyla bir müddet muhafaza olunmuştur»⁴¹⁷. Bu arada sadece Devlet müdahalesi değil, millileştirme de her sahada görülmeye başladı. Necib'in yukarıda işaret edilen tezini tutanlar bertaraf edildiler. Siyâsî Partiler kapatıldı. Bu arada bir «İslam Cumhuriyeti»nin kurulması lehinde faaliyet gösteren «Müslüman Kardeşler» teşkilatı dağıtıldı ve Necib nihayet Cumhurreisliği vazifesinden de alındı⁴¹⁸.

1956 anayasası : 1953 de ilân edilmiş olan «demokratik müesseselere dönüş için geçici devre» mucibince :

1. İnkılâp lideri, Devlet Başkanıdır ve her türlü hukukî tahditlerden âzâde kararnameler çıkarır,
2. Her türlü meslek grubunun iştirak ettiği elli azâdan müteşekkil yeni bir «anayasa hazırlama komitesi» teşkil edilmiştir⁴¹⁹.

414. Peretz, D., a.g.e., s. 231.

415. Peretz, D., a.g.e., s. 225-26.

416. 1953 e kadar olan bu devrede anayasa ile ilgili resmî beyanlar için bk. *Desâtîr'ul-Bilâd'il-'Arabîyye*, y.y. 1955, s. 425-430; Godchot, J. E., *Les Constitutions*, Paris 1957, s. 71-80; 10 Şubat 1953 muvakkat 11 maddelik anayasa için bk. Peaslee, A., *Constitutions*, The Hague 1956, C. I, s. 813.

417. Peretz, D., a.g.e., s. 227.

418. Peretz, D., a.g.e., s. 226-27; Bu devre esnasındaki anayasa vesikaları hakkında bk. Khalil, M., *The Arab States*, Beyrut 1962, C. I, s. 492-499.

419. *El* (2. baskı), «Düstûr» maddesi, Mısır Bölümü.

Fakat bu anayasa hazırlama komitesi, 1923 anayasasının benzeri bir tasarı meydana getirdiği iddiasıyla tasfiye edilmiş ve tamamiyle yeni bir anayasa meydana getirme işi, İnkılâp Kumanda Komitesine verilmiştir. Yapılan çalışmalar sonunda Ocak 1956 yılında İnkılâp İktidarının bu ilk anayasası yürürlüğe konmuştur ⁴²⁰. Amerika Birleşik Devletleri anayasasından mülhem olmuşcasına başkanlık sistemi getiren bu anayasada ⁴²¹ :

1. Tek Meclisin mevcudiyeti ve bunun kuvvetli bir icra karşısında zayıf bırakılmış olması,
2. Partilerin yasaklanmış olması,
3. Millî Meclis azalarının, başkanı Nâsır olan Millî Birlik tarafından seçilecek olması,

gibi hususlar dikkati çeken noktalardandır.

Ocak 1956 da hazırlanan 196 maddelik bu tasarı, aynı yılın Haziran ayında bir plebisitle halk oyuna sunulmuş ve yüzde 99.8 ile kabûl edilmiştir ⁴²². Millî Meclisin teşkili için rey verilmesi, Süveyş buhranı dolayısıyla gecikerek Temmuz 1957 de ikmâl edilmiş ve Meclis de açılmıştır ⁴²³.

Bu devrenin anayasa hareketleri meyanında dikkati çeken gelişmelerinden biri, **Birleşik Arap Cumhuriyetinin** Şubat 1958 de ihdâs edilmiş olmasıyla Millî Meclis'in kapatılmış olması ve Millî Meclis olmaksızın Nâsır ve arkadaşlarının tek başlarına hükûmet etmeleridir ⁴²⁴.

BAC'nin anayasası, bu şartlar altında Nâsır'ın inisiyatifinde olarak hazırlanmış ve 1956 anayasasının yerini almak üzere 5 Mart 1958 de Nâsır tarafından ilân edilmiştir ⁴²⁵. Hazırlanmasında hiçbir temsilî organın dahli olmayan bu yeni anayasada esas itibariyle Devlet Başkanı geniş yetkilere sahiptir; şöyle ki ⁴²⁶ :

- a. Millî Meclisi o teşkil edecektir,
- b. Meclisi ancak o açar ve ta'til eder,
- c. Kanunlar Başkan tarafından mer'iyete konulur,
- d. Meclis ancak 2/3 ekseriyetle alınacak bir kararla Başkanın

420. Peretz, D., *The Middle East Today*, New York 1963, s. 227-29. İngilizce tam metin için bk. Khalil, M., *a.g.e.*, C. I, s. 499-520.

421. Daha fazla bilgi için bk. *EI*(2. baskı), «Dustûr» maddesi, Mısır Bölümü.

422. Fransızca tam metin için bk. Godchot, J. E., *Les Constitutions*, Paris 1957, s. 45-70.

423. Peretz, D., *a.g.e.*, s. 227-29.

424. Peretz, D., *a.g.e.*, s. 229.

425. Peretz, D., *a.g.e.*, s. 229; *EI*(2. baskı), «Dustûr» maddesi, Mısır Bölümü; İngilizce tam metin için bk. Khalil, M., *a.g.e.*, C. I, s. 610-617.

426. Peretz, D., *a.g.e.*, s. 230-31.

vetosunu bertaraf edebilir. (Bu hüküm formel sahada kalır; çünkü Meclis azalarını Başkan tayin etmektedir).

Bu anayasa ile teşkil edilen anayasa organlarından Millî Meclis, Eylül Suriye darbesi ve Ekim 1961 de Suriyenin BAC den ayrılmasıyla ⁴²⁷ Başkan Nâsır tarafından feshedilmiş ve yeni bir anayasa hazırlanmak üzere 250 kişilik bir Anayasa Hazırlık Komitesi teşkil edilmiştir. Bu Komite ilk iş olarak Halk Kuvvetleri Millî Kongresini meydana getirdi. 1500 kişiden ibaret bu Kongre şu nisab üzerine kurulmuştur :

Yüzde 25	Köylüler,
» 10	Millî Kapitalistler,
» 9	Teşkilatsız ücretliler,
» 7	Üniversite talebeleri,
» 20	İşçiler,
» 15	Sendikalar,
» 7	Üniversite öğretim üyeleri,
» 7	Kadın teşekkülleri.

Bu umumî nisab üzerine 250 aded Hükûmetin re'sen tayin ettiği aza ile cem'an 1750 kişilik bir Halk Kuvvetleri Millî Kongresi teşkil edildi ⁴²⁸.

İşaret edilen bu Millî Kongre, Mayıs 1962 de toplandı ve «Arap sosyalizmi ile yönetilen örnek bir Arap Devleti»nin umumî şartlarını gösteren millî bir düstûr tesbit etti. Bu düstûrda :

1. Yeni anayasanın umumî hatları tesbit edildi,
2. Millî Birlik Umumî Kongresi teşkil edildi ki Nâsır buna «Arap Sosyalist Birliği» adını vermektedir.

İşte yegâne Arap siyasi Partisi olarak vazife görecek olan bu «Arap Sosyalist Birliği» Millî Meclisi seçmekle vazifelendirilmiştir. Bu Millî Mecliste köylüler ve işçiler yüzde 50 yer işgal edeceklerdi ⁴²⁹.

1952 den sonraki anayasa hareketlerinde en mühim rolü oynayan Başkan Cemâl Abd'un-Nâsır, Duverger'in yukarki bölümlerde de işaret ettiğimiz tasnifinde ⁴³⁰, «sözde-faşist» diktatörlüklerden Cum-

427. Peretz, D., a.g.e., s. 365-66; EI (2. baskı), «Düstûr» maddesi, Mısır Bölümü.

428. Peretz, D., a.g.e., s. 230-31.

429. Peretz, D., a.g.e., s. 230-31.

430. Duverger, M., *Droit Constitutionnel*, Paris 1955, s. 389.

huriyetçi bir diktatörlük olan Kemalizm'in ⁴³¹ taklitçisi durumunda gözüktür. Bu rejimlerin 1) askerî, 2) diktatoryal oluşu onların terakkici ve inkılâpçı olmalarını temin etmektedir. Duverger'nin bu tasnif ve tahliline rağmen Başkan Nâsır, 25 Kasım 1961 de irad ettiği bir nutkunda :

1. Mısırdaki bir sınıf mücadelesinin mevcut olduğunu ihtilâlin ilk gününden itibaren anladığımı,

2. Sulh yoluyla ihtilâfların halledilemeyeceği, şeklinde iki görüşünü itiraf etmesine bakarak onun bu sözde-faşist diktatörlüklerden ne tarzda bir içtimai-iktisadî anlayış ve prensibe sahip olduğu neticesini de ayrıca çıkarabiliriz ⁴³². 17 Şubat 1962 tarihli Pravda'da, BAC Halk Kuvvetleri Millî Kongresinde işçi ve köylülere fazla adedde sandalya ayrılması vak'asının, Birleşik Arap Cumhuriyetini işçi ve köylü sınıfına verdiği ehemmiyetli rolü isbat ettiği yazılmaktadır ⁴³³.

Bizzat Nâsır'ın ifade ettiğine göre ⁴³⁴, Mısırın anayasa esaslarına önemli bir tesiri olan Arap Sosyalizmi, Marxist-Leninist sosyalizmden şu noktalarda ayrılır :

1. Dini kabul eder (Allahı ve Peygamberi tanır),
2. Proletarya diktatörlüğünü reddeder,
3. İstismarcı olmayan hususî mülkiyete yer verir.

Nâsır'ın bu anlayış ve görüşüne bakarak Rus nazariyeciler onu, sınıf farklarını ve sınıf mücadelelerini tanımamakla suçlamaktadırlar. Halbuki Nâsır bunları tanıdığını ve bu mücadelenin zor yoluyla halledilebileceğini yukarıda ana hatlarını naklettığımız 25 Kasım 1961 tarihli nutkunda ifâde ve izah etmektedir ⁴³⁵.

6. Libya

Yukarıda da gösterdiğimiz gibi, I. Cihan Harbinden sonra bir ara Libyada Cumhuriyet rejimi ve temsîlî müesseseler kurulması ümitleri belirmişken 1921 den itibaren bu ülkede İtalyan politikası tamamen değişmişti. Bu suretle Libya uzun süre, hassaten iç kısımlarda

431. Duverger'nin bu tavsif ve tahlillerinin münakaşası için ayrıca bk. Tunaya, T. Z., *Devrim Hareketleri İçinde Atatürk*, İstanbul 1934, s. 102-103.

432. Morison, D., *The USSR and Africa*, London 1964, s. 54 ve 122.

433. Morison, D., *a.g.e.*, s. 122.

434. B. Abasov, *Bakinskiy Kabachiy*, 22 Haziran 1962 (bk. Morison, D., *a.g.e.*, s. 53-54, 122).

435. Morison, D., *a.g.e.*, s. 53-54, 122.

devam eden silâhlı mukavemete rağmen müstemleke statüsünden başka bir anayasa yapısına sahip olamamıştır ⁴³⁶. Okuma yazma adedinin düşük, iktisadî varlık itibarıyla zayıf bir ülke olan Libyada ⁴³⁷ 1932 den itibaren İtalyan faşist iktidarı mecbûrî tehcîr hareketlerine tevessül edecek kadar ağır bir baskı idaresi tesis etti ⁴³⁸.

II. Cihan Harbi içinde İngilizlerin Şimalî Afrikadaki savaşlar sırasında İtalyanları yerli kuvvetlerden de yardım almak suretiyle mağlûb etmeleri üzerine 1942 den itibaren İtalyan işgal kuvvetlerinin yerini İngiliz kıt'aları, Bingazi(= Cyreneica) ve Trablusgarp (= Tripolitania) eyaletlerinde ve Fransız kıt'aları Fizan(= Fezzan)'da aldılar.

Harbin sona ermesini müteakip dört büyük Devlet, Libyada «himâye idâresi» tesisi için bir plan ve proje hazırladıysa da aynı ülkeler bu defa 1948 yılında Libya halkının self-government hakkını kullanacak kapasitede olmadığı neticesine vardılar. Uzun süren mücadele ve müzakerelerden sonra Birleşmiş Milletler Teşkilatı tarafından, 1952 den itibaren Libyanın istiklâlinin tanınacağına ve o zamana kadar mahallinde çalışmak üzere Birleşmiş Milletler Teşkilatının buraya bir vazifeli göndereceğine dair kararlar alındı. Gönderilecek bu vazifeli, bir anayasalı idareyi kavrayabilmesi ve temsîlî müesseselerin işleyişini kurulacak müstakil Libya içinde devam ettirecek şekilde halkın yetiştirilmesi ve yeni şartlara alıştırılması için alınacak tedbirlere nezâret edecekti ⁴³⁹.

İlk olarak bu safhada, Libya anayasasını hazırlamak için Birleşmiş Milletler Komiserinin nezaretinde, her üç eyâletten 6 aza olmak üzere 18 kişilik bir Anayasa Tasarısı Hazırlama Komitesi teşkil edilmiştir. Bu hey'etin teşkilinde şu usule müracaat olunmuştur ⁴⁴⁰:

1. Bingazi(Cyreneica) eyâleti : Altı kişilik komite azaları bizzat Emîr İdris tarafından seçilmiştir.

2. Fizan(Fezzan) : Yine Emîr tarafından tayin edilmek suretiyle tayin olunmuşlardır.

3. Trablusgarp(Tripolitania) : Siyasî partilerin gösterdikleri namzet listelerinden yapılan bir seçimle tayin edildiler.

Girişilen çalışmalarda kurulacak Libya Devletinin Başkanı olarak Emîr İdris üzerinde ittifak hasıl olmuşsa da, kurulacak devletin

436. Zartman, I. W., *Government and Pol.*, London 1964, s. 86.

437. Zartman, I. W., *a.g.e.*, s. 94 ve müt.

438. Zartman, I. W., *a.g.e.*, s. 86.

439. Zartman, I. W., *a.g.e.*, s. 88; *EI*(2. baskı), «Dustûr» maddesi, Libya Bölümüne bk.

440. Zartman, I. W., *a.g.e.*, s. 89; *EI*(2. baskı), «Dustûr» maddesi, Libya Bölümü.

üç ayrı eyaletten müteşekkil federal bir yapıda mı yoksa merkezî bir yapıda mı olması üzerinde uzun münakaşalar cereyan etmiştir. Neticede bu Komite tarafından Federal esaslara dayanan bir anayasa projesi meydana getirilmiş ve bunun müzakere ve kabulü için Emîr tarafından her eyaletten yirmi aza olmak üzere 60 kişilik bir Millî Meclis teşkil olunmuştur. Azalarının Emîr'in tayin ettiği bu Millî Meclis, Birleşmiş Milletlerin nezareti altında hazırlanan bu anayasa (7 Ekim 1951) kabul etmesini müteakip 24 Aralık 1951 de Birleşmiş Milletlerin aldığı mezkûr karar mucibince istiklâlini elde etmiş ve bu Federal anayasa işlemeye başlamıştır ⁴⁴¹.

Libya daha henüz istiklâlini elde etmeden hazırlanan ve mevcut şart ve durumlardan mülhem bir anayasa olmaktan çok Birleşmiş Milletler Teşkilatının nezaretinde peşin bazı müesseselere istinad eden ve memleket yapısıyla doğrudan doğruya bağdaşma şansına sahip olmayan bu federal anayasa yapısı, araya giren bazı buhranlı devrelerden sonra nihayet 1963 de federal bir yapıya sahip olmaksızın çıkarılarak merkezî bir devlet yapısına kalbedilmiştir.

Libyanın içtimai bünyesi için her noktada yenilik getiren, idareci ve siyasetçilerin ele alıp halletmek ve işletmekle mükellef oldukları yepyeni müesseseleri ve hukukî mefhumları ihtiva eden bu 1951 federal anayasası, anlaşılacağı gibi cemiyetin esas bünyesinden gelen bir hareket neticesi değil de yukarıdan gelen bir teşebbüsle cemiyete mal edilmeye çalışılmıştır. Nitekim 1952 ve müteakip yıllar Libya için yeniden kuruluş ve yerleşik yılları olmuş ve her nevi müesseselerin yeniden teşkilatlandırıldığı mühim bir devre olarak gözükmüştür ⁴⁴².

24 Aralık 1951 den itibaren işlemeye başlayan bu federal anayasa esaslarına göre Libya ⁴⁴³ :

1. Verasete dayanan bir Krallıktır,
2. Federal bir devlet yapısı mevzu bahistir,
3. Parlamento çift meclislidir :

441. Zartman, I. W., a.g.e., s. 89; *El(2. baskı), «Dustûr» maddesi, Libya Bölümü; Arapça tam metin için bk. Desâtîr'ul-Bilâd 'il-'Arabiyye, y.y. 1955, s. 286-320; Fransızca metin için bk. Godchot, J. E., a.g.e., s. 311-340; Türkçe tam metin için bk. Lütem, İ., Yeni Anayasalar, Ankara 1953, C. III, s. 1027-1052; İngilizce metin için bk. Peaslee, A., a.g.e., C. II, s. 599-618; Khalil, M., The Arab States, Beyrut 1962, C. I, s. 145-162.*

442. Zartman, I. W., *Government and Politics*, London 1964, s. 98; Eyaletlerin teşkilatı esasiye kanunları hakkında bk. Khalil, M., *The Arab States*, Beyrut 1962, C. I, s. 162-206.

443. Poplai, S. L., *Asia and Africa*, Bombay 1955, s. 35; Zartman, I. W., *Government and Pol.*, London 1964, s. 90, 93.

- a. Temsilciler Meclisi(55 azâsı vardır ve her yirmi bin nüfûs için bir azâ halk tarafından seçilir. Vazife süresi dört yıldır. Her federe eyâlet muayyen bir nisabda azâ çıkarır),
- b. Senato(yirmi dört azâsı vardır ve tamamını Kral tayin eder. 1963 anayasa reformundan önce her eyalet dört senatörünü kendi seçip gönderir ve sadece on ikisini Kral seçerdi. Vazife süresi sekiz yıldır. Her dört yılda bir azâların yarısı değiştirilir),
4. Federe eyaletlerde en yüksek kademede bir valî bulunur ve bu,
 - a. İcrâ Hey'eti,
 - b. Teşriî Hey'et vasıtasıyla o eyâleti idare eder.

Libya anayasasının metninde, **hâkimiyetin** Allaha ait olduğu ve bunun Libyada Senûsî Sülâlesi tarafından istimal olunacağı kabul ve tanzim olunmaktadır.

Kralın yetki ve nüfûzu, anayasada kuvvetli ve sağlam bir şekilde tanzim olunmuştur ⁴⁴⁴. Kral :

1. İcrâ kuvvetini elinde toplamıştır ve bu yetkiyi tayin edeceği bakanlar vasıtasıyla kullanır,
2. Teşriî yetki de Krala aittir ve fakat bu yetkiyi Parlamento eliyle kullanır. Parlamentoyu toplar, toplantıları ta'lik eder (otuz gün süreyle) ve en önemlisi feshedebilir. Parlamento tatilde iken kararnameler çıkarabilir; bunlar sonradan Meclislerin tetkikine arz edilir,
3. Nizamnâmeler yapar ve Parlamantonun teşri ettiği kanunları veto edebilir. Ayrıca örfî idare ilânı yetkisi tanınmıştır.

Her ne kadar anayasa metninde **bakanların** ferdan ve hey'et halinde Temsilciler Meclisine karşı mes'ul olduğu tasrih edilmekle beraber fiiliyatta Kabine, Krala bağlıdır. Bu hale göre Hükûmet Hey'eti, bir yandan Parlamento diğer yandan Kral arasına sıkışıp kalmıştır. Bu yüzden sık sık Hükûmet Hey'etleri ve bakanlar değiştirilmektedir ⁴⁴⁵.

Kazâ organı müstakil tutulmuştur. Federal Hükûmet zamanında eyâlet taksimatına uygun bir hierarşiye sahip iken, 1963 den sonra

444. Zartman, I. W., a.g.e., s. 89.

445. 1952 den itibaren on sene zarfında 10 dan ziyade Hükûmet ve 50 ye yakın bakan değiştirilmiştir(bk. Zartman, I. W., a.g.e., s. 91-92 ayrıca bk. s. 98.

Federal yapı lâğvedildiğinde kazaî hierarşi merkezi sisteme göre değişikliğe tabî tutulmuştur ⁴⁴⁶.

İstiklâli hemen müteakip siyasî partiler, giriştikleri siyasî mücadelede içtimai vasatın yetişmemiş olması dolayısıyla başarılı olamamışlar ve bir müddet sonra faaliyetten menedilmişlerdir. Bunlar arasında **Komünist Partisi** esasen 1951 de yasaklanmış bulunuyordu ⁴⁴⁷. Sendika teşekkülleri mevcut ise de gelişmiş bir durum arzetmemektedirler.

Libyada gizli ve umumî seçimler ancak 17 Ocak 1960 da yapılabilmiş ve fakat faaliyetleri menedilmiş olduğundan hiçbir parti iştirak edememiştir. Seçimlerde namzedin şahsî-ailevî durumu rol oynamaktadır. Halk seçimlere lâkayittir. Ancak seçmenlerin 1/8 i seçimlere iştirak etmiştir ki 1963 de yapılan bir anayasa tadilatı sayesinde bu nisbetin artabileceği söylenebilir. Bu tadilata göre kadınlar da seçimlere iştirak edebileceklerdir ⁴⁴⁸.

1963 anayasa ıslâhatı mucibince, Federal yapı lâğvedilip yekpâre bir devlet sistemi (Unitary State) ortaya çıkarılmıştır. Bu esas dahilinde anayasada, değiştirilmesi icab eden bütün maddeler, hasaten eyâletlerin anayasa yapısıyla ilgili maddeler yekpâre Devlet sistemine göre yeniden tanzim edilmişlerdir. Ancak bu reform esnasında, sadece şeklî bir tadilatla iktifa olunmayıp anayasa müesseselerini tarifde ve anayasalı devlet anlayışında da bazı değişiklikler yapılmış bulunmaktadır ⁴⁴⁹.

Elhamdülillah bitti

446. Zartman, I. W., *a.g.e.*, s. 98-99.

447. Morison, D., *The USSR and Africa*, London 1964, s. 95; Zartman, I. W., *a.g.e.*, s. 96.

448. Zartman, I. W., *a.g.e.*, s. 96.

449. Zartman, I. W., *a.g.e.*, s. 90 ve müt.

KARMA KELİME FİHRİSTİ

— A —

- Abd'ul-Aziz'ibn Saûd : 273, 282, 311
 Abduh, Muhammed : 156, 280.
 Abd'ul-Hamîd : 156, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 269
 Abd'ul-Hamîd' ibn Bedîs : 170
 Abdullah b. Hüseyin : 279, 296, 304, 305, 306, 307, 309
 Abd'un-Nâsır, Cemâl : 163, 293, 320, 322, 323, 324
 Abd'ul-Qâdir(Emîr) : 165
 Abd'ur-Rahmân, Kevâkibi : 263
 Ademi Merkeziyet : 259, 265, 270, 274
 Aden : 73, 83, 86, 90, 96, 97, 285
 Aden Association : 101
 Aden Colony Order : 103
 Aden Müstemlekesi : 94, 95, 98, 104, 105
 Aden Protektorası : 97, 98, 103
 Adviser : 86, 112, 113, 119
 Advisory Treaty : 105
 Afgânî, Cemâl'ed-Dîn : 260, 261, 262, 316
 Afganistan : 59
 Afkhârastî : 159
 Afrique Equatorial Française (= AEF) : 188
 Afrique Occidentale Française (= AOF) : 140, 188
 el-Ahd : 267, 268, 269, 271, 272, 273, 274, 275, 278, 282, 283, 295, 301
 Ahd'ul-Emân : 153
 Ahiret Günü : 38
 Ahmed'ubn Hanbel : 256
 Alâl'ul-Fâsî : 151, 154
 Alaş Orda : 238(ayrıca bk. Kazakis-tan)
 Alexandre (II.), Çar : 223
 Alger : 171
 Ali(Halife) : 25
 Ali Baş Hambâ : 156
 Ali Han : 238
 Ali b. Hüseyin : 311
 Allah : 215, 327
 Allenby : 316
 Amâziğ : 151
 Amerika Birleşik Devletleri : 21, 53, 60, 267, 322
 Amerikan İhtilâli : 75, 88
 Anadolu : 18
 Anayasacılık (= Constitutionalism) : 21, 22
 Anglo-American : 56
 Anglo-Saxon : 192
 Animisme : 85, 141
 Aqaba Bi'atları : 27, 44
 Arab İsyanı : 272, 275
 Arab Sosyalist Birliği : 323
 Arab Sosyalizmi : 323, 324
 Arabî(albay) : 280
 el-Arabiyyet'ul-Fetât : (bk. Cem'iyet'ul-Arabiyyet' ul-Fetât)
 Aristo : 43
 Artium : 241
 Asdıqâ'ul-Beyân : 173, 174
 Askerî İdâre : 66
 Aşıkka Partisi : 130, 131, 132
 Atlantik Şartı : 57, 60, 80, 130, 182, 198
 Autonomie Interne : 207
 Avam Kamarası : 116, 131, 182
 Avusturya-Macaristan Birliği : 259, 267
 Azerbaycan (İran) : 69

— B —

- Ba'as (Arab Rönesansı) : 191, 192
 Ba'as Partisi : 292
 Bağdat : 54, 252, 267
 Bağdat Paktı : 302
 Bahreyn : 311
 Balfour Deklarasyonu : 276, 311
 Bardo Anlaşması : 140, 152, 155
 Basmacı İsyanı : 234, 236
 Basra : 252
 Başkanlık Rejimi(bk. Prezidansiel Rejim)
 Başkurdistan : 238, 241
 Başkurdistan Cumhuriyeti : 233, 236, 241
 Başkurdistan ve Kazakistan Birliği : 234
 Başkurt Kongresi : 233
 Başkurt Merkez Şurası : 233
 Bedevi, Seyyid Muhammed : 167
 Bekdaş, Hâlid : 292
 Bekri ailesi : 273
 Belo Rusya : 242
 Ben Bella : 178
 Benû Amr'ibn Avf : 36
 Benû Avf : 35, 38
 Benû Cuşem : 36, 38
 Benû'l-Evs : 36, 38
 Benû'l-Hâris : 36, 38
 Benû'n-Nebî : 36
 Benû'n-Neccâr : 36, 38
 Benû Sâide : 36, 38
 Benû Sa'lebe : 38
 Benû's-Şuteybe : 38
 Berberiler : 151
 Berekât, Dâvud : 272
 Berlin Kongresi(1885) : 64, 65, 73, 76
 Beşinci Fransız Cumhuriyeti, 176, 190, 191, 193, 203, 212
 Bey(Tunus) : 153, 154, 155, 159, 161, 162
 Beylerbeyi : 250
 Beyrut : 279, 286
 Bi'at(Bi'a) : 27, 28
 Bill(Kanun) : 94
 Bingazi(Cyreneica) : 284, 325
 Birleşik Arab Cumhuriyeti : 292, 293, 322, 323, 324
 Birleşmiş Milletler Anayasası : 81, 198
 Birleşmiş Milletler Beyannamesi : 57, 60
 Birleşmiş Milletler Komiseri : 325
 Birleşmiş Milletler Teşkilatı : 57, 58, 60, 74, 87, 110, 126, 161, 325, 326
 Bisefal : 212
 Bitâne : 39
 Blue Book(Mavi Kitab) : 81, 82, 83, 94
 Blum, Leon : 160, 170
 Blum-Violette : 171
 Bolivar : 57
 Borneo : 73, 86, 88, 111, 113, 117, 126
 Brazzaville Konferansı : 191, 192, 193, 200, 205
 British Settlement Act : 93
 Brunei : 73, 83, 86, 110, 117
 Bû Medyen : 178
 Buhara Emirliği : 230, 233, 239, 240
 Buhara Halk Cumhuriyeti : 239, 240
 Buhara Hanlığı : 234
 Buhara Komünist Fırkası : 239, 240
 Burgiba, Habib : 160, 161, 162
 Burgibaizm : 163, 164
 Büyük Suriye : 278, 286, 309

— C —

- Caetani, Leone : 41, 42, 43
 Câr : 39
 Caparitze : 227
 Catroux(General) : 288
 Cebeli Druz : 286, 287
 Cedidler Tüdesi : 225, 231
 Cefne : 38
 Cemâleddîn Afgânî(bk. Afgânî)
 Cem'iyyet'ul-Arabiyyet'ul-Fetât : 263, 269, 271, 272, 273, 274, 275
 Cem'iyyet Beyrut el-İslâhiyye : 268
 Cenûbi Arabistan Federasyonu : 102, 105, 106
 Cevf : 39
 Cezâyir : 67, 68, 140, 143, 150, 151, 152, 165, 166, 167, 194, 201
 Cezvit Kilisesi : 254
 Charter(ferman) : 74, 76, 83, 88, 92
 Chartered Company (= fermanlı şirket) : 88, 139

Christmas adası : 119
 Churchill, W. : 57, 297
 Cidde : 311
 Cihâd : 67, 165
 Cihâd Harbi : 179
 Cihâdî Mukaddes : 164
 Cocos : 113
 Colonial Laws Validity Act : 84, 89, 91, 92, 93
 Colonial Office : 83, 84, 88, 114, 120
 Colonial Protectorates : 85, 104
 Commender in Chief (Askeri Kumandan) : 89
 Commission : 99
 Commissioner General : 121
 Common Law (İngiliz Amme Hukuku) : 180
 Commonwealth Teşkilatı : 81, 82, 84, 101, 205, 218, 262
 Communauté à la Française : 218
 Communauté Renovée : 218
 Communauté Teşkilatı : 198, 202, 203,

204, 205, 206, 207, 208, 210, 216, 217, 218, 219
 Company of Merchants Adventurers : 74
 Conference of Rulers : 126
 Conquered(meftûh) Koloniler : 85
 Constantin : 171
 Constitutionalism(bk. Anayasacılık)
 Contre Reforme : 154
 Coppet : 142
 Council of State(Devlet Şurası) : 121
 Cox, Percy : 297
 Cremieux : 166
 Cripps, Sir, Stafford : 130
 Cromer(Lord) : 280, 281
 Crown Colony(Tac Müstemlekesi) : 85, 87, 116
 Crown Colony Government : 86
 Crown in Council (The) : 84
 Cumhuriyet Rejimi : 215
 Curzon(Lord) : 296
 Cyreneica(bk. Bingazi)

— C —

Çad : 150, 188, 204, 208, 212, 213, 216, 218

Çiçekli, Edib : 282, 291
 Çuvaş : 240

— D —

Dahomey : 204, 208
 Dâr'ul-İslâm(Dini-Siyasi Cihanşumûllük) : 255
 Dato Onn Jaafar : 118
 Dâvûd(Peygamber) : 30, 43
 Dâvûd Paşa : 282
 Dakar : 145
 De Gaull : 172, 176, 183, 191, 201, 205, 217, 288, 289
 De Gaull - Littleton Mülakatı : 288
 Declaratory Act : 92, 93
 Decolonization : 76, 79, 89
 Décret : 198, 200
 Délégations Financières(Mâli Murahhaslar) : 167, 168
 Denizler Aşırı Ülke : 66
 Département : 167, 171, 172, 203
 Devletler Hukuku : 18
 Dieu : 215
 Diktatörlük : 211
 Dimaşk : 286
 Din : 215

Direct Rule(Doğrudan Müstemleke İdaresi) : 69, 77, 139
 Direnme : 25
 Divân Nagara(Senato) : 126
 Divân Re'âyet(Temsilciler Meclisi) : 126
 Doğrudan Müstemleke İdaresi (bk. Direct Rule)
 Dokuz Nokta Programı : 159, 160
 Dolaylı Müstemleke İdaresi(bk. Indirect Rule)
 Dominyon : 81, 295
 Dördüncü Fransız Cumhuriyeti : 190, 193, 195, 209
 Duma : 226, 228
 Dustûr : 17
 Dustûr Partisi : 161, 260
 Durham Raporu : 75, 89
 Duverger, M. : 211, 282, 323
 Dünya Sosyalist Hareketi : 71
 Dürzi : 259

— E —

East Indian Company : 88
 Ebû Hanife : 25
 Ebû Ya'lâ el-Ferrâ : 25
 Ebû Yûsuf : 25
 Efendi : 295
 Eflak, Michel : 291
 Egalité : 173
 Ehram Gazetesi : 272
 Emân : 27, 44
 Emîr Fahr'ed-Dîn : 252
 Emperyalizm : 76, 148
 Endülüs : 18
 Enes'ubn Mâlik : 30
 Ensâr : 28, 29, 44
 Erlass : 41, 42

Es-Er(Sosyalist İnkılapçılar) : 227, 229, 238
 Etoile Nord Africaine(bk. Necm Şimâl Afrikiyye)
 Evian Görüşmeleri : 176
 Evlâkî Sultanlığı : 106
 Evliyâ Ata : 228
 Evs : 29, 40
 el-Evzâi : 25
 Ex-officio âza : 100, 102, 121
 Executive Council(İcra Meclisi) : 91, 121
 Eyub Han : 163, 320
 el-Ezher : 67, 259, 316

— F —

Fagnan : 26
 Faidherbe : 142
 Fas : 67, 71, 140, 143, 150, 151, 152, 178, 182, 198
 Fatih Sultan Mehmed : 249, 250
 Faysal(Saûdî Arabistan Kralı) : 273, 274, 278, 279, 283, 285, 298, 299, 313
 Faysal(b. Hüseyin) : 294, 296, 297, 300, 301, 304
 Federal Council : 105
 Federal İdare : 258, 266, 326
 Feodalite : 54
 Ferhâd Abbâs : 173, 178
 el-Fetât(bk. Cem'iyyet'ul-Arabiyyet'ul-Fetât)
 Fetvâ : 164
 Fezzan(bk. Fizan)

Fidye' Necât : 35, 36
 Fildişi Sahili : 204, 208
 Filistin : 95, 253, 274, 275, 276, 285
 Fizan : 325
 Flondin : 159
 Foreign Jurisdiction Act : 85, 92, 93, 95
 Foreign Office : 295
 Franco-Roman : 192
 Fransız Batı Afrikası(bk. Afrique Occidentale Française)
 Fransız Birliği(bk. Union Française)
 Fransız Hattı Üstüvâ Afrikası(bk. Afrique Equatorial Française)
 Fransız İhtilâli : 20, 88
 Friedrich, Carl J. : 23
 Front Populaire : 287
 Fuat Paşa : 55, 153

— G —

Gabon : 204, 208
 Gambetta : 166
 Gana : 215
 Gassan : 248
 Gautier : 151
 el-Gazâlî : 249
 Gâzî(b. Faysal b. Hüseyin) : 302
 Genç Türkler : 156, 224, 264, 265, 271
 George(VI.)(İngiltere Kralı) : 118
 George, Lloyd : 316
 Goré : 145
 Gibb : 248
 Gine(Fr.) : 150, 188, 189, 203, 208, 213, 215, 220

Gonidec : 210
 Gorst, Sir Eldon : 280, 281
 Government Gazette : 94
 Governor(Umumî Vali) : 89
 Gradet : 142
 Graduates' General Congress(Tahsilliler Umumî Kongresi) : 129, 130
 Graff Vitte : 228
 Grev : 195
 Grotius, Hugo : 18
 Groupes d'Etudes Communistes : 148
 Gûdümlü Demokrasi : 163, 320
 Gülhâne Hattı Şerifi : 153

— H —

Habîb Ebû Raqîba(bk. Burgiba)
 Habsburg Hanedanı : 267
 Hacc : 27
 Hâdim'ul-Harameyn : 252
 Hâdis : 183
 Hadramut : 86
 Hâil : 108, 273, 310
 Hakimiyet : 327
 Haleb : 286
 Halife : 180, 262, 264, 276, 311
 Halk Demokrasisi : 70
 Hakluyt, R. : 74
 Hamalist'ler Hareketi : 142
 Hamidullah : 43
 Harâm(= mukaddes) : 39, 44
 Hasâ : 310
 Hasan(II.), Fas Sultanı : 185, 187
 Haybêr : 44
 Hayrettin Paşa : 19, 20, 55, 153, 154, 155, 260
 Hazar'lar : 221
 el-Hâzıra Gazetesi : 156
 Hazrec : 29
 Hulf'ul-İslâmî(bk. Panislamizm)
 Hızb'ul-Âmmeh : 280
 Hızb'ul-Hurr ed-Dustûrî(Dustûr Partisi) : 158
 Hızb'ul-İstiklâl : 302
 Hızb'ul-Lâmerkeziyye el-Osmânî :

268, 272
 Hızb'uş-Şab : 291, 302
 Hızb'ut-Taharrur'il-Vatani : 302
 Hızb'ul-Ummeh : 281
 Hızb'ul-Vatani : 280, 291
 Hicaz : 252, 312
 Hicaz-Necd ve Mülhakatı Krallığı : 313
 Hicret : 27, 29
 Hidiv : 128, 261, 262, 280, 281, 282
 High Commissioner(Yüksek Siyasî Temsilci) : 103, 113, 119, 120, 121
 High Court : 103
 Hilâfet : 259, 311
 Hilâl'us-Sâbî : 25
 Himyer : 248
 Hindi Çini : 68
 Hindistan : 62, 80, 110
 Hire : 248
 Hive Hanlığı : 230
 Hokand Millî Hükûmeti : 234
 Hokand Muhtariyeti : 233
 Hûrânî, Ekrem : 290, 293
 Hususî Rejim : 166
 Hüseyin(İmam) : 25
 Hümanizm : 18
 Hüseyin(Mekke Şerifi) : 271, 273, 274, 275, 276, 278, 279, 285, 297, 304, 308, 309, 310, 311

— I, İ —

İbn'ur-Reşid(Şammar Emîri) : 273, 310
 İbn Teymiyye : 256
 İbrahim Paşa : 253, 254
 el-İhâ'ul-Arabiyy'ul-Osmânî : 266, 268, 269, 302
 el-İhâ'ul-Vatani : 301
 İhvân Teşkilatı : 310
 İKOMUS(Umumî Rusya Müslümanları Merkez Şurası) : 233
 İktisadî Komite : 92
 İktisadî ve Toplumsal Konsey : 213
 İmam : 252, 280, 310
 Imperial Parliament : 92
 Imperialism(bk. Emperyalizm)
 Indigénat(mecburî çalışma, imece) : 148, 189, 193, 197
 Indirect Rule(Dolaylı Müstemleke İdaresi) : 73, 77, 139
 İngiltere : 52

İnsan Hakları : 137, 216
 Instructions : 95
 International Association of Congo : 64
 Interpretation Act : 84
 el-Iqdâm : 169
 Irak : 73, 83, 97, 250, 264, 274, 275, 276, 296
 İrk Ayırımı : 216
 Isly : 152, 179
 İran : 59, 261
 İslam Birliği(bk. Panislamizm)
 İslam Cumhuriyeti : 216
 İstanbul : 55, 257, 258, 262, 267, 273, 283
 İsveçre : 52
 İsyan(bk. Direnme)
 el-İttihâd'ud-Dustûrî : 302
 İttihad ve Terakkî Partisi : 265, 266, 269, 270, 271

— J —

Japonya : 62

Jurisdiction : 85

— K —

Kâ'be : 27
 Kabyle : 168
 Kadet Partisi (Demokratik Meşrutiyetçi Parti) : 224, 225, 226, 227, 238
 Kafkasya Sovyet Cumhuriyetleri : 242
 Kahire : 54, 55, 258, 259, 260, 268, 272, 297
 el-Kahtaniyye : 266, 267, 268
 Kaimi Makam : 107
 Kamerun : 188, 198, 212
 Kan Diyeti : 35, 36, 37
 Kanuni Sultan Süleyman : 249
 Kanunu Esasi : 17
 Kapitülasyon : 249, 254
 Karatay Oğlu Bahtcan Sultan : 229
 Karkaralı Bölgesi : 227
 Kasım(General) : 303, 309
 Katar : 83, 311
 Kazak : 241
 Kazak Umumî Kongreleri : 233
 Kazakistan : 230, 234, 237, 238, 241, 242, 243
 Kazan : 240, 255
 Kazan Hanlığı : 234
 Kavilnâme : 107
 Kavtilya : 43
 Kaymakam : 167
 Kelime-i Tevhîd : 27

Kemalizm : 291, 324
 Kendi Kendine İdare(bk. Self Government)
 Kenya : 73, 82, 92, 95
 Kevâkibi : 263
 Kırgız : 241
 Kırgızistan : 230, 243
 Kırk Farz : 224, 229
 Kıyamet Günü : 38
 King-Crane Tahkik Hey'eti : 278
 Kitâb : 45, 46
 Kitchener, Lord : 271, 281, 315
 Koloni : 84, 93
 Koloni Protektora : 87
 Komünist İhtilâl (1917) : 69, 230
 Komünist Parti : 148, 186, 187, 292, 301, 328
 Konfiçyus : 43
 Kongo(Fr.) : 204, 208
 Kontrereform(bk. Contre Reforme)
 Kölelik Rejimi : 166
 Köle Ticareti : 75
 Küba : 178
 Kürşimet(bk. Şirmehmet Bek)
 Kur'anı Kerim : 183, 257, 319
 Kuria Muria : 97
 Kuveyt : 83, 96, 97, 106, 108, 311
 Kuveyt Emiri : 107, 108
 Kuyandı Panayırı : 227

— L —

Labuan : 88
 Lahec Sultanlığı : 105, 106
 Laiklik : 215
 Lakadiv : 110
 Lamine Kaba : 189
 Latakia : 286, 287
 Legislative Council(Teşriî Meclis) : 90
 Lenin : 235, 256, 241
 Leopold : 64
 Letters Patent : 91, 93, 94, 95

Liberalizm : 75
 Libya : 67, 130, 152, 284, 324, 325, 326
 Likâ Dip(bk. lakadiv)
 Local Government Ordinance : 129
 Loi Cadre (1956-57) : 193, 198, 200, 201
 Londra Konferansı (1946) : 136
 Lübnan : 68, 140, 144, 150, 250, 252, 253, 254, 258, 259, 260, 263, 268, 271, 288, 309

— M —

- Madagaskar : 203, 204, 208, 212, 215, 216
 Mahalli Dîp(bk. Maldiv)
 Mahmûd, Muhammed : 316
 Malakka : 111, 113
 Malay Union(bk. Malaya Birliği)
 Malaya : 73, 80, 82, 83, 95, 96, 110, 111, 125
 Malaya Birliği : 115, 117, 118, 122
 Malaya Federasyonu : 118, 122, 123, 126
 Malaysia : 96, 110, 125
 Maldiv : 86, 110
 Mali : 148, 150, 188, 208, 212, 215
 Mali Cumhuriyeti : 220
 Mali Federasyonu : 204, 217, 219, 220
 Malta Adası : 316
 Manda : 59, 66, 79, 84, 85, 87, 93, 140, 279
 Manda İdaresi : 278, 286, 287, 290, 295, 296, 301, 304
 Manda Komisyonu(Daimî) : 87, 279
 Maro Nâba : 142
 Masâli : 171
 Maskat : 83, 107, 285
 Massé, H. : 223
 Mauritius : 88
 Mâverdi : 25
 Mavi Kitap(bk. Blue Book)
 Mc Ilwain : 22
 Mc Mahon : 273, 275, 276
 Mc Micheal, Harold : 116, 118
 Mê Lamine Guêye : 194
 Medine : 27, 29, 30, 39, 44, 251
 el-Mehdî(Muhammed Ahmed) : 128
 Mehmed(II.) : 257
 Mehmed Ali Paşa : 128, 253, 254, 257, 258, 310
 Meiji İnkılabı : 62
 Mekke : 26, 27, 29
 Mercantilism : 74
 Merkeziyetçi idare : 259, 263, 265, 266, 268, 270
 Mersa Anlaşması : 140, 152, 155
 Mevlâ : 37
 Mısır : 18, 67, 73, 76, 83, 97, 128, 250, 252, 253, 257, 258, 259, 260, 268, 280, 315
 el-Misri, Aziz Ali : 267, 269, 273
 Mihver Kuvvetler : 67, 288
 Milinkov : 225
 Militarist : 288
 Millerand : 159
 Millet Sistemi : 249, 251(bk. Ümmet)
 Milletler Cemiyeti : 57, 79, 87, 277, 279, 295, 300
 Milli Demokrasi : 70, 71
 Militarizm : 56, 60
 Milner, Lord : 317
 Mirza Abdulqadir : 231
 Mithat Paşa : 55, 107, 261, 262, 282
 Modern Çağ : 50
 Monokameral : 232
 Monokratik : 213
 Monosefal : 212, 213
 Moritanya : 150, 188, 204, 208, 210, 213, 215, 216, 218, 219
 Moskova : 232
 Mossi : 142
 Mu'âhât(= manevî Kardeşlik) : 29
 Muhâcirûn : 29, 30, 44
 Muhammara : 282
 Muhammed Abduh(bk. Abduh)
 Muhammed'ubn Abd'il-Vahhâb : 256, 257
 Muhammed Ali(bk. Mehmed Ali)
 Muhammed 'ubn Saûd : 256
 Muhtar Eyâlet : 150
 Muhtariyet (idari) : 262, 263, 268, 271, 272, 274, 276
 Mulay Muhammed(V.)'ubn Yûsuf : 182, 183, 184, 185, 186
 el-Munsıf : 161
 Mûsâ : 30, 43
 Mûsâ Cârullah : 224, 229
 Mustafa Hazinesâr : 154
 el-Mustati, Musâ Va'q : 157
 Mustafa Kâmil : 280
 el-Mu'temer'us-Sûri el-Âm : 278
 Musul : 252, 267, 294
 Mültezim : 251
 Müslüman Fraksiası : 238
 Müslüman Halkı Fırkası : 227, 229
 Müslüman Kardeşler : 321
 Müslümanlar Bloku : 169
 Müstemleke idaresi : 66
 Müstemlekeler Dairesi(bk. Colonial Office)
 Müsterek İdare(Condominium) : 66, 128, 129
 Mütessellim : 253

— N —

Nadel : 78	Neo-Dustûr Partisi : 160, 161, 162, 164
Nadir : 29	New York : 259
Napolyon : 106	Nijer : 150, 188, 204, 208, 213, 218, 220
Nâsır(bk. Abd'un-Nâsır)	Nijerya : 73, 78, 82, 83, 91, 95, 127, 146
Nâsır Rejimi : 134	Nijni Novgorod : 225, 226
Necd : 255, 256, 257, 273, 310, 311, 312	Normann, H. : 223
Necd ve Mülhâkatı Sultanlığı : 311	Nurî es-Sâid(Paşa) : 269, 301, 302
Necib : 297	Nufûs Sahası(Zone of Influence) : 66
Necib(General) : 320, 321	Nufûs Sayımı : 29
Necm Şimâl Afrikiyye : 169, 171	
en-Nehdet'ul-Lubnâniyye : 268	

— O —

Oran : 171	Orta Afrika Cumhuriyeti : 208, 216
Orders : 95	Orta Çağ : 18, 51, 54
Orders in Council : 91, 94, 95	Osmanlı İmparatorluğu : 52, 54, 55, 62, 87, 97, 107, 150, 247, 254, 258, 259, 263, 264, 267, 269
Ordinance(Emirname) : 94	Osmanlı Milliyetçiliği : 224
Orenburg : 233, 234	
Orenburgskaya Gubernia : 241	

— Ö —

Özbek : 241	Özbekistan : 230, 238, 243

— P —

Paganizm : 141	Ponomanov : 70
Pakistan : 82, 83, 110	Potekhin : 148
Panamerikanizm : 57	Pozitivizm : 54
Penang : 111, 113	Pravda : 324
Panislamizm : 156, 259, 260, 262, 263, 264	Presbiteryen Kilisesi : 254
Paris : 259, 272	Prezidansiel Rejim : 146, 162, 186, 213, 219, 291
Parlamantarizm : 136, 210, 212, 219	Privy Council : 100, 104
Perim : 97	Proclamation : 95
Pétain : 191	Protected State(Himaye Altındaki Devlet) : 86, 87, 104
Petersburg : 226	Protektora : 59, 66, 84, 85, 87, 93
Petition(İstidaname) : 227	Protestan Kilisesi : 254
Petrograd Harbiye Bakanlığı : 230	Provincial Act : 135
Pilebisit : 298	

— Q —

Qaraviyyin : 67	Qısm'ul-Cebel Konferansı : 160
Qaynuqâ : 29	Qureyza : 29
Qısm'ul-Cebel : 159	

— R —

Radyo Mukarrerati : 235
 Rasyonalizm : 54
 Referandum : 184, 194, 215
 Regnier Kanunu : 170
 Resident : 86, 108, 112, 113, 117
 Resident Adviser : 104
 Reşid Paşa : 55, 153, 282
 Reşidî Şeyhliği : 108, 310, 311
 Roosevelt, Franklin D. : 57, 80, 182
 Romantizm : 54

Ross, E. D. : 223
 Royal Africa Company of England :
 75
 Royal Instruction : 91, 94
 Rönesans : 17, 18, 20, 51, 52, 54
 Rufisque : 145
 Rus İnkilâbı (1905) : 223
 Rus Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti :
 241

— S —

Sa'alibî : 159
 Sabah : 73, 83, 86, 110, 117, 125, 126
 Sahife : 45, 46
 Saint Louis : 145, 217
 Sa'lebe : 38
 es-Salt : 304
 Samarra : 234, 235
 Samuel, Herbert : 297
 San Remo : 278, 279, 283, 285, 295,
 298, 304
 Saravak : 73, 83, 86, 110, 117, 125,
 126
 Saûd'ubn Abd'il Aziz : 315
 Saûdi Arabistan : 21, 59, 309
 Sebe' : 248
 Secretary of State for the Colonies :
 86, 89
 Self Determination : 130
 Self Government(Kendi Kendini
 İdare) : 80, 81, 91, 118, 119, 122,
 123, 131, 132,, 197, 247, 277, 315,
 317, 325
 Self Government Statute : 133
 Selim(III.) : 257
 Semi Polat : 234
 Senatus Consultum : 166
 Sendika : 161, 187, 191, 292, 323, 328
 Sened : 107
 Senegal : 143, 144, 145, 146, 147, 148,
 150, 159, 188, 193, 204, 208, 212,
 214, 216, 217, 218, 219
 Senûsî Sülâlesi : 327
 Settled(fermanlı) Koloniler : 85
 Settlement Council : 117
 Sevr(Sévrès) Anlaşması : 295, 296,
 297
 Seychelles : 88
 Seylan : 80, 91, 95
 Sherwani : 248

Sıdqi, İsmâil : 316
 Sicilya : 18
 Singapore : 111, 113, 116, 126
 Sivastopol Harbi : 223
 Siyasi Muhtariyet : 270
 Siyer : 26
 Smith : 248
 Sokotra Şeyhliği : 105
 Somali : 67, 73, 82, 83, 86, 95, 127
 Sosyal Adalet : 291
 Sosyalist Tüdesi : 231, 239
 South Arabian League : 102
 Sovyet Türk Devletleri : 236
 Sözde Faşist : 291, 323
 Stalin : 69, 70, 221, 241, 245
 Stanley(Lord) : 82
 State Council(Devlet Şurası) : 105,
 113, 117
 Statute of West Minister : 84
 Storrs, R. : 271
 Straits Settlements(Malaya Boğazlar
 Bölgesi) : 113
 Sudan : 67, 71, 73, 76, 82, 83, 86,
 95, 96, 127, 128, 204, 208, 216, 218,
 220
 Sukarno, A. : 163, 320
 Sultan : 113, 119, 121, 122, 123, 126,
 179, 180, 181, 182, 183, 185, 260,
 262
 Sultanlar Konferansı : 122
 Supreme Council : 103, 105
 Suriye : 29, 68, 140, 144, 150, 252,
 253, 258, 259, 260, 263, 264, 288,
 271, 272, 274, 275, 276, 285, 315
 Sünnet : 183, 303
 Sünnî : 283, 295
 Süveyş : 73, 76, 201, 264
 Sykes-Picot Anlaşması : 276, 279,
 294

— Ş —

eş-Sâfil : 25
 Sam : 54, 55, 273, 274, 279, 285
 Sam Protokolü : 274, 275
 Sammar : 273
 Şariat : 166, 171, 224, 252, 303, 312
 Şeyh Mubârek : 107, 108

Şii : 252, 283, 295
 Şirmehmet Bek : 234
 Şûrâ : 20, 261
 Şûrâyı İslam : 233
 Şûrâyı Ulemâ : 233

— T —

Tabuan : 113
 Tacikistan : 230, 241, 243
 Tahran : 54, 55, 258
 Tallâl b. Abdullah b. Hüseyin : 307
 Tanzimat : 55, 259
 Taşkent : 227, 232, 233, 236, 237
 Tatar Sovyet Cumhuriyeti : 240
 Teknoloji : 258
 Teknolojik Cihanşumullük : 255
 Temessül : 84, 166, 170, 173
 Teokratik Hükûmet : 41
 Terakkiperverler Tüdesi : 239
 Teşkilatı Esasiye Kanunu : 17
 Tevfik Paşa : 280
 Togan(bk. Zeki Velidi)
 Togoland : 198
 Toprak Reformu : 291
 Totalitarizm : 56, 60, 210, 211, 270
 Toynbee, A. : 318
 Trablusgarb(Tripolitania) : 284, 325
 Tripolitania(bk. Trablusgarb)

Tröst(Vesayet İdaresi) : 66, 84, 85, 87, 93
 Tuareg : 157
 Tunghu Abdul Rahman : 122, 123
 Tunus : 20, 52, 55, 67, 71, 143, 150, 151, 152, 153, 155, 158, 159, 165, 198
 Turan Neşri Maarif Cemiyeti : 238
 Türk-Arab Birliği : 267
 Türk-Arab İmparatorluğu : 267
 Türk Federalist Fırkası : 238
 Türk Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri : 244
 Türk Sovyet Sosyalist Hükûmetleri : 235, 239, 240
 Türkiye : 59
 Türkistan : 221, 222, 230, 242
 Türkistan Millî Birliği (TMB) : 237, 239
 Türkistan Radikal Fırkası : 231
 Türkistan Sosyalistler Tüdesi : 240
 Türkmenistan : 222, 230, 242, 243

— U —

Ubangi Çari(Orta Afrika Cumhuriyeti) : 204
 Uçriditolroye Sobranye : 232
 Ufa : 225, 241
 Ukrayna : 242
 Uman : 83, 285
 Uman(Muâhit) : 311
 Umme : 169
 Umme Partisi : 130, 132, 137
 Ummeh(bk. Ümmet)

Ummet'ul-İştirâkî : 302
 Union Française (Fransız Birliği) : 174, 193, 195, 196, 197, 198, 201, 203, 205, 207
 United Malay National Organisation (UMNO) : 118
 United National Front(bk. Cenubi Arabistan Federasyonu)
 Urvet'ul-Vusqâ : 261

— Ü —

Üç Cüz Fırkası : 238
 Üçüncü Fransız Cumhuriyeti : 195

Ümmet : 29, 30, 35, 38, 45, 251, 253
 Ürdün : 83, 97, 303

— V —

Vahdet : 256, 257	Velihan Oğlu Çokan : 223
Vahhâbilik : 256, 257, 258, 273, 309, 310, 312	Vertrag : 41
Vambéry, H. : 222, 223	Veto : 284, 323
Vefd(Hey'et) : 316	Vichy Hükûmeti : 161, 173, 191, 288
Vefd Partisi : 319	Vietnam : 201

— W —

Warrants : 95	Wilson, Arnold : 157, 295, 296, 297
Wellhausen : 40, 42	Wilson(Başkan) : 168, 276, 277, 278, 279, 317
Westphalia Barışı : 18	

— Y —

Yahudiler : 37, 38, 39, 40, 166	Yeni Çağ : 20
Yang Di Pertuan Besar(Devlet Başkanı) : 124	Yeni Nizam : 56
Yarı Doğrudan Demokrasi : 215	Yerliler Kodu : 268
Yavuz Sultan Selim : 252, 254	Yesrib(bk. Medine)
Yemen : 29, 252	Yukarı Volta(Haut Volta) : 204, 208

— Z —

Zağlûl, Sa'd : 281, 316, 317	Zemstvo(Toprak Meclisleri) : 240
Zaim, Hüsnî : 291	Zeyd(İmâm) : 25
Zanzibar : 73, 82, 83, 86, 87, 127	Zeydiyye : 252
Zeki Velidi : 229, 231, 235, 238, 241	Zeytûne(Üniversite) : 67, 156

BİBLİYOGRAFYA

- A g n e s , Headlam-Morley, *The New Democratic Constitutions of Europe*, London 1928.
- A ğ a o ğ l u , İngiltere ve Hindistan, İstanbul 1928.
- A h m e d E m i n , 'Zu'amâ' ul-Islâh fî 'Asr 'il-Hadîs, Kahire 1948.
- A i t c h s o n , C. V., *A Collection of Treaties, Engagements and Sanads Relating to India and Neighbouring Countries*, Calcutta 1892.
- A l s a n , Zeki Mes'ud, *Yeni Devletler Hukuku*, Ankara 1950.
- B a l â z u r î , Ahmed b. Yahyâ, *Ansâb'ul-Eşraf*, Kahire 1959.
- B e r k e s , Niyazi, *The Development of Secularism in Turkey*, Montreal 1964.
- B i n d e r , Leonard, *Iran*, Berkeley-Los Angeles 1962.
- B r e c h e r , Micheal, *The New States of Asia*, London 1963.
- B u l l a r d , R., *The Middle East*, London 1958.
- C a e t a n i , L., *Annali*(Hüseyin Cahit tercümesi), İstanbul 1924-1927.
- C l a r k , M. K., *Algeria in Turmoil*, New York 1959.
- D a n i e l , Norman, *Islam, Europe and Empire*, Edinburg 1966.
- D a s â t i r 'ul-Bilâd 'il-'Arabiyye, Kahire(?) 1955.
- D a v i s , Hellen-Miller, *Constitutions, Electoral Laws, Treaties of States in the Near and Middle East*, Durham 1953.
- D i c k s o n , H. R. P., *Kuwait*, London 1956.
- D u s t u r ; *A Survey of the Constitutions of the Arab and Muslim States*, Leiden 1966.
- D u v e r g e r , M., *Droit Constitutionel et Institutions Politiques*, Paris 1955.
- *Les Partis Politiques*, Paris 1958.
- The Europa Year Book*, London 1966.
- e l - F a r r â , Ebû Ya'lâ, *el-Ahkâm 'us-Sultâniyye*, Kahire 1938.
- F a r u k i , K. A., *Islamic Constitution*, London 1953.
- e l - F â s î , Alâl, *The Independence Movements in Arab North Africa*, Washington D. C. 1954.
- F l a n z , G. H., *XIX. Asır Avrupasında Anayasa Hareketleri*, Ankara 1956.

- (Ed. Foregin Office), **French Morocco**, London 1920.
 » — **Persian Gulf**, London 1920.
 » — **Sénégal**, London 1920.
- Fraser**, Donald, **The New Africa**, London 1927.
- Gibb**, H. A. R. and **Bowen**, H., **Islamic Society and the West**, London 1957.
- Gibb**, H. A. R., **Les Tendances Modernes de L'Islam**, Paris 1949.
- Godchot**, J. E., **Les Constitutions du Proche et du Moyen-Orient**, Paris 1957.
- Gonidec**, P. F., **Constitutions des Etats de la Communauté**, Paris 1959.
- Gonidec**, P. F., **L'Evolution des Territoires d'Outre-Mer Depuis 1946**, Paris 1958.
- Hamidullah**, Muhammad, **İslam Peygamberi**, İstanbul 1966(I. Cild), 1969(II. Cild).
- Hamidullah**, Muhammad, **İslamda Devlet İdaresi**, İstanbul 1963.
- Hamidullah**, Muhammad, **İslamın Hukuk İlmine Yardımları**, İstanbul 1962.
- Hamidullah**, Muhammad, **Hız. Peygamberin Savaşları**, İstanbul 1962.
- Hamidullah**, Muhammad, **Le Prophète de l'Islam**, Paris 1959(II. Cild).
- Hamidullah**, Muhammad, **el-Vesâiq'us-Siyâsiyye**, Kahire 1956.
- Harris**, G. L., **Iraq**, New Haven 1958.
- Hassan Saab**, **The Arab Federalists of the Ottoman Empire**, Djambatan-Amsterdam 1958.
- Hayrettin Paşa**, **Muqaddemetu Aqvâm'il-Mesâlik fî Ma'rifeti Ahvâl 'il-Memâlik**, Dersaadet 1296. (Fransızca tercümesi: **Le General Khéreddine, Reformes Necessaires aux Etats Musulmans**, Paris 1896.)
- Hitti**, Ph. K., **History of The Arabs**, London 1951.
- Hourani**, A., **Minorities in the Arab World**, London 1947.
- Humbaracı**, Arslan, **Middle East Indictement**, London 1958.
- Hunke**, Sigrid, **Allahs Sonne über dem Abendland**, Stuttgart 1960.
- Hurewitz**, J. C., **Diplomacy in the Near and Middle East**, Toronto 1956.
- Huseyni**, S. A. Q., **Constitution of Arab Empire**, Lahore 1964.

- İ b n H i ş a m , Sîre(Wüstenfeld neşri), Göttingen 1858.
 Initiation à l'Algérie, Paris(s.y.)
 el-Qânûn 'ul-Esâsî el-Iraqî, Bağdat 1950.
 K h a d d u r i , Majid, Independent Iraq, Oxford 1951.
 — War and Peace in the Law of Islam,
 Baltimore 1955.
 K h a l i l , Muhammad, The Arab States and The Arab League,
 Beirut 1962.
 K i r k , George, A Short History of Middle East, London 1955.
 K u b a l l , Hüseyin Naili, Esas Teşkilat Hukuku Dersleri, İstanbul 1959.
 K u t u b , Muhammad, İslamın Etrafındaki Şüpheler, İstanbul 1965.
 Kuwait Today, Nairobi, (s.y.).
 L a q u e u r , Walter Z., The Middle East in Transition, New York 1958.
 L a v r o f f , D. G. et P e i s e r , G., Les Constitutions Africaines, Etats Anglophones(C. II) et Etats Francophones (C. I), Paris 1964.
 L e n c z o w s k i , G., The Middle East, New York 1953.
 L e v y , Reuben, The Social Structure of Islam, Cambridge 1957.
 L e w i s , Bernard, The Emergence of Modern Turkey, London 1962.
 L ü t e m , İlhan, Yeni Anayasalar, Ankara 1953-54.
 M a r d i n , Şerif, The Genesis of Young Ottoman Thought, Princeton 1962.
 M a s s i g n o n , L., Annuaire du Monde Musulman, Paris 1955.
 M a u d u d i , A. A., The Islamic Law and Constitution, y.y. 1960.
 M â v e r d î , Ebû'l-Hasan, el-Ahkâm 'us-Sultâniyye, Kahire 1298.
 M c D o n a l d , Duncan B., Development of Muslim Theology (Jurisprudence in Islam), Leiden 1961.
 The Middle East, (Ed. Sir Reader Bullard), London 1958.
 The Middle East, London 1959.
 The Middle East and North Africa, London 1964.
 Middle Eastern Affairs(St. Antony's Papers No. 4), «Kelly, J. B.,
 «The Legal and Historical Basis of the British Position in the Persian Gulf», London 1958.
 M i l l s , Lennox A., Malaya: a Political and Economic Appraisal, Minneapolis 1958.
 M o r g e n t h a u , R. S., Political Parties in French-Speaking West Africa, Oxford 1964.

- M o r i s o n , David, *The USSR and Africa*(1945-1963), London 1964.
- e n - N e b h â n î , Taqî 'ud-Dîn, *Nizâm'ul-Hukm fî 'l-İslâm*, Beyrut 1951.
- N e h r u , P., *Dünya Tarihine Kısa Bakışlar*, İstanbul 1965.
- N o s s , J. B., *Man's Religions*, New York 1956.
- O k a n d a n , Recai Galip, *Âmme Hukukumuzun Ana Hatları*, İstanbul 1959.
- O s t r o r o g , L., *Traité de Droit Public Musulman*, Paris 1901-1906.
- P e a s l e e , Amos, *Constitutions of Nations*, The Hague 1956.
- P e r e t z , Don, *The Middle East Today*, New York 1963.
- P o p l a i , S. L., *Asia and Africa*, Bombay 1955.
- R o u x , Jean-Paul, *L'Islam ne Occident*, Paris 1959.
- S a n d e r , Oral, **XX, XXI ve XXII. Kongreler ve Sovyet Dış Politikası**, Ankara 1967.
- S a r t o n , George, *Introduction to the History of Science*, Baltimore 1950.
- es-Serahsî Armağanı, Ankara 1965.
- rihi, İstanbul 1942-47.
- S e z g i n , Fuat, *Geschichte des Arabischen Schrifttums*, Leiden 1967.
- S h a r m a , I. D., *Modern Constitutions at Work*, London 1962.
- S m i t h , H. A., *Devletler Hukuku Değişme Yolunda*, İstanbul 1947.
- T o g a n , Zeki Velidi, *Bugünkü Türkili(Türkistan) ve Yakın Tarihi*, İstanbul 1942-47.
- T r i m i n g h a m , J. S., *Islam in West Africa*, Oxford 1959.
- T u ğ , Salih, *İslam Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı*, Ankara 1963.
- T u n a y a , Tarık Zafer, *Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük*, İstanbul 1964.
- W e l l h a u s e n , J., *Skizzen und Vorarbeiten*, Berlin 1899.
- W e l l s , H. G., *Cihan Tarihinin Umumî Hatları*, İstanbul 1928.
- W h e a r e , K. C., *Modern Constitutions*, London 1951.
- W i g h t , Martin, *British Colonial Constitutions 1947*, Oxford 1952.
- Y a l e , W., *The Near East*, Ann Arbor(Mich.) 1958.
- Z a r t m a n , I. William, *Government and Politics in Northern Africa*, London 1964.
- Zeki Velidi Togan'a Armağan**, İstanbul 1950-1955.
- Z e n k o v s k y , Serge A., *Panturkism and Islam in Russia*, Cambridge(Mass.) 1960.

İRFAN YAYINEVİ'nin
neşretmekle iftihar duyduğu eser :

SAHÎH-İ MUSLİM ve TERCEMESİ

Bâyi'inizden arayınız